כי הערביאים לא התקדמו, הלא יסתעף מזה כי נסוגו אחור כל עמי אירופה, וירדו במדרגת השכלתם למטה ממדרגת השכלת הערביאים. באחת, אם היתה חכמת הערביאים מקורית, ואם שאובה ממקורות זרים, אבל בזאת אין כל ספק, כי בתקופה ההיא התקדמו הערביאים ויעלו על מרומי ההשכלה.

תמורות ותנודות כאלה במצב התפתחות העמים והתקדמותם התרבותית מכריחות אותנו להאמין, כי למרות כל החקירות וההגבלות אשר קבעו חוקרינו במהלך התפתחותה של החברה האנושית, יתעוררו לפעמים איזה כחות פנימים בקרב כל עם, והם יעודדו אותו לעשות חיל ולהתקדם באיזו מפנות התרבות וההשכלה, והכחות האלה באיתן תקפם פורצים כל גדר אשר נגדרו על ידי חוקרי התולדה וחכמיה. מהפכה רוחנית כזאת נהיתה גם בקרב עמי האסלאם. אולי לא נשגה אם נאמר, כי ההתעוררות הכבירה אשר קמה בקרב עמי האסלאם להפיץ את דתם בחרב וסערת מלחמה הפיחה בקרבם רוח גבורה נוראה עם כשרון־עלילה (Energie) במדה כבירה, עד כי לא יכלו עוד הערביאים ליחד את שפעת כשרון־העלילה רק בחוג תכסיסי הקרב והשלטון המדיני, ורוחם הכביר נשאם הלאה, לבקש חוג עלילה ומפעל גם על שדמת המדעים, ההשכלה והתרבות. את המחזה הזה אנו רואים אצל עמים רבים, אשר כרבות גבורתם המדינית הם עושים חיל גם בהשכלה ותרבות. — כה העבירו עמי האסלאם במשך תקופת עת ידועה על דרך השתלמותם את כל עמי אירופה. יש מחליטים, כי להאסלאם עוד נכונו עתידות גדולות בקרב העמים הטבעים בארץ הסינים, בהודו ובאפריקה התיכונה, אשר על פי טבע מושגיהם הנם נוטים אל האסלאם מאד, והם נכנסים לאט לאט בבריתו. האסלאם תחת להתרומם באיכותו הוא מתרחב ומתפשט בכמותו. והאסלאם, בעיקרי דתו המובנים בנקל ובתורתו המעשית הנוחה להעשות, היה יהיה תמיד למעברה לכל העמים מחוסרי ההשכלה, לעבור עליו מן המצב הטבעי אל התרבות השלמה של העמים הנאורים.

גם היא כחרב חדה שלופה בידי הדת לקצץ אברות כל רעיון והגיון לב של כל בעל נפש נבונה מבקשת חשבונות להמיר ולשנות סדרו של עולם, לתקן ולהטיב את מצב הדברים, בעוד אשר מצבם הנכון נועד מקדמי עולם, ולתקף ועוז נתאשר על פי „אללה" ונכתב בספר ה„חזיון"...

ועם כל זה הננו רואים התקדמות גדולה וכבירה בכל מקצעות החיים ובכל ענפי המדעים אצל הערביאים בימי הבינים. לולא הערביאים בימי הבינים, עת התקדרו שמי אירופה בערפלי בערות ממעל, ונחלי משובה ועריצות וגסות הרוח כסו את פניה מתחת, — אלה הערביאים אשר טפחו ורבו את החכמות והמדעים, ההשכלה והתרבות, בימי החשך ההם וימסרון לדורות הבאים, — מי יודע אם לא נמחו אז עקבות התרבות וההשכלה, וכל הרכוש הרוחני אשר רכש לו המין האנושי אחרי עבודת איזה אלפי שנים, עלה בתהו כליל. ואם אמנם החכם רנן, לרגלי רגשי הבוז השמורים בלבו לעמי בני שם, מתאמץ להקטין את עלילות הערביאים במקצע הזה, באמרו, כי הספרות המדעית אשר נתחברה ע"י הערביאים בימי הבינים, היא רק העתקה נשחתה מחכמת היונים הקדמונים, ועוד גם זאת כי בקרב סופרי הספרות הערבית של התקופה הנאורה ההיא אין גם ערבי אחד, כי כלם היו ספרדים ופרסים אשר כתבו בשפה הערבית א); אך מי לא יראה, כי רגשי הבוז אשר הנה לב החכם הזה תמיד אל גזע עמי בני שם, התעו אותו להפריז על המדה. תולדות הספרות ותולדות המדעים מציעות לפנינו רשימה ארוכה של ערביאים ויהודים, אשר הכניסו פקדונות גדולים לקרן קימת באוצר החכמה והמדעים בכל משך ימי הבינים. ולוא גם נודה במקצת לדברי רנן, בכל אופן לא נוכל לשלול מן הערביאים את היתרון במקצע הזה על כל עמי אירופה בתקופה ההיא. הן כל קורא בספרי דברי הימים יודה, כי במשך עת ידועה היו בעלי ברית האסלאם לנושאי דגל התרבות וההשכלה בקרב החברה האנושית; ואם נתעקש לאמר

א) עיין בספר семитическихъ народовъ въ исторіи цивилизаціи", Москва 1888.

כמו במצב מנוחת נשק, ובלב המאמינים לא תמחה גם רגע התשוקה להגיע לעת מוכשרת — להפיץ את האסלאם ביד חזקה, ולהרחיב את גבולו עד קצות הארץ. הרעיון הזה ממלא את חלל לבם של המושלמים מאפס עוד מקום לתשוקות עדינות ולאידיאלים אחרים בלעדו, ובאשר אין אידיאלים ואין מטרות נשגבות, שם אין תנועה ואין התקדמות.

כשאנחנו לעצמנו אין כל תפונה בעינינו, כי יעודי נביאי ישראל אשר חזו לקץ הימים, לאותה התקופה הנאורה המוכתרת כלה בכתרת של אור עולם ונגה מוסרי; עת יכנעו כל בני האדם בלב שלם תחת השלטון המוחלט של צדק עולמים ושלום נצחי; עת תסוף מלחמת היצורים בעד קיומם, והכרה פנימית נובעת ממקור אהבת־צדק מוחלטת תהי תקועה בלב כל פרט ופרט של החברה האנושית, להגביל במדת משפט נכון את זכותו הפרטי מבלי להסיג את זכות רעהו; עת יוציא האל הטוב והמטיב את רוח החסד והחנינה מרשותו ונתנה במלא רחבה ועמקה לכל בני החברה האנושית; עת תמלא הארץ דעת כמים לים מכסים, וחקרי לב חכמיה ושאיפתם לחדור אל מעמקי מסתרי הטבע והבריאה כמשברי ים יסתערו עליה, — הבשרות האלה היו לכח מוסרי גדול, לדוגמא ולמופת לעיני החברה האנושית, אשר מהן הראה והתעורר לצאת בעקבותיהן, איזה כח מיוחד הדוחף את כל הנוהים אחרי חזון כתבי הקדש ללכת הלאה הלאה, הלוך והתקדם, הלוך והשתלם. אמנם אין אנחנו מוכים בתמימות לב במדרגה כזאת, לתת את היעודים האלה ליעודים היסטוריים. אבל אנחנו רואים בהם יעודים המכונים להכלית מוסרית; יעודים כאלה הם האמצעים היותר נעלים להעיר ולעורר את לב המאמינים לשאוף בלי הרף להתקדמות אידיאלית. ולו נשתלו יעודים מוסריים כמו אלה גם על שדמת האסלאם, כי אז בודאי צעדו גם המושלמים בעוז וחיל קדימה, ככל העמים הנאורים. אולם האסלאם דבר אין לו עם העתיד בעולמנו הזה. העתיד המזהיר הצפון להמושלמים הוא רק בעולם הבא, בעוד אשר בעולם הזה התאמץ האסלאם רק לרכוס את ההוה עם העבר. האמונה בגזרה קדומה המשתררת בתחומו של האסלאם הנה

ידם עוד לא נמצא פתרון שלם לשאלתנו. הפתרון הנוכחי כהולך לפניו הנם רק על דרך השלילה, יען בעליהם מתאמצים להוכיח, כי חסר להמושלמים כח מניע הדוחף אל ההשתלמות הנשגבה. ולוּ גם יהי כדבריהם, הן מחויבת תנועת ההשתלמות לחדור אל תוך העמים האלה מן זרם החיים הסובב אותם, וידוע כי תנועת ההתקדמות, ככל תנועה המתחוללת בחיק הטבע, כיון שהחלה היא מוספת ללכת בדרכה הלאה רק על פי כח ההתמדה (Inertion) לבדו, אם רק לא תפגוש מעצורים על דרכה. המעצור היותר גדול העומד לשטן על דרך ההשתלמות בקרב עמי בעלי האסלאם הוא לפי דעתנו — „האסלאם" בעצמו, ההשתעבדות וההכנעה הבלתי־מוגבלת המוטלת על המושלמי ביחס אל אלהיו, או יותר רצוי לאמר, ביחס האמונה באחדות אלהים,— במובן ההוא אשר המושלמים מבינים אותה. האסלאם דורש מאת בעלי בריתו לא עבדות רוחנית, לא שעבוד הנפש, עבודת הלב והרעיון, כי אם שעבוד הגויה. כאשר הגדנו למעלה, האמונה האמתית באחדות האלהים דורשת על פי האסלאם מאת האדם להאמץ בכל מאמצי כחותיו, למען הקים את אחדות האמונה והדת גם בקרב החברה האנושית, לעשותה למושלמית כלה, להקריב את נפשו ומאדו בעד המטרה הזאת, ולהפיץ את האסלאם ביד חזקה, בחרב ובחנית. „לכל הנביאים — אומר הח' ברנפלד א) — נתן אלהים אות ומופת למען יאמינו בו בני האדם, ואולם למחמד מסר את החרב לאות ברית להכניע עמים תחתיו". המושלמי רואה את אחדות האלהים כדבר בלתי משוכלל ומלא פגימות כל עוד לא תקום אחדות גמורה בקרב המשפחה האנושית תחת דגל האסלאם; והחובה הקדושה הזאת היא בעיניו תעודת החיים, אידיאל נשגב הממלא את כל העולמות, בעולם השפל כעולם העליון; היא ראש אידיאלי המושלמים, אשר מתקף זהרו ואורו יכהו כל הרגשות העדינים וכל הדעות הרמות, אשר יתחוללו בלב האדם, ויבלו עוד בראשית צמיחתם. עולמו של האסלאם הנהו תמיד גם בעת שלום

א) עיין ספר „מחמד" הוצאת „תושיה" פרק י'.

אלהים ודמותו המוסרית, או בשפה יותר ברורה, כי במחשבה קודמת נועד מעת יצירתו לשאוף להגיע אל השלמות המוסרית ההיא, המתאמת אל הדמות המוסרית של אלהיו, וגם צותה על האדם לדבוק באלהיו, וכפי דברי מבארי התורה — להרבק במדותיו של הקב"ה; ובעוד אשר הדת הנוצרית מורָה את ההִשתלמות המוחלטת והבלתי תכליתית, המגיעה עד למדרגת התאחדות האדם ברוחו עם האלהים,— מסתפק האסלאם בהשאירו את האדם בחוגו הצר של חייו הטבעים, בשומו לחובה על המושלמים רק להכנע הכנעה מוחלטה לפני האלהים. האסלאם איננו מצוה להרבק במדותיו של האלהים כמצות תורת משה; הוא איננו מצוה כדברי התורה הנוצרית: השתלמו והיו שלמים כפי תכלית השלמות אשר לאביכם שבשמים. הוא דורש רק להשתעבד לאלהים, ולשמור לבלי עבור את הגבול הקיצוני הסובב את מרחבי החיים הטבעים כפי מדתו הקצובה, על פי תורת הדת.

„הדת לפי זה — אומר החכם הנז' — הוא הבסיס הבלתי משתנה לנצח אשר עליו יתכוננו היי בני האדם, המסגרת הקבועה לבלי ינועו לאחר מן הצדדים, אך לא התכן הפנימי שבהם, לא הרעיון הרפוד בתוכם ולא גם המטרה אשר לנגדם.

„ואם אין אידיאל מוחלט אשר על בני האדם לאמץ את כחותיהם למען השיגו בחייהם, הנה זאת אומרת, כי אין תעודה נכונה מוגבלת או מטרה קצובה לפני כחות החיים, ובאשר אין תעודה יעודה ואין מטרה, שם לא תוכל היות כל הנועה והתאמצות ללכת קדימה. זאת היא הנסבה האמתית, כי רעיון ההתקדמות, או מעשה ההתקדמות בעצמותה, הם מוזרים מאד לכל העמים הבאים בברית האסלאם. הקולטורה אשר תצמח בקרבם היא בעלת תכונה מקומית, ואף תוציא ציץ תחדל מצמות ולא תבכר את פריה, ולא תוכל להשתגשג ולעבור לסגולה גם לעמים אחרים. עולמו של האסלאם עוד לא הוליד על ברכיו אנשים גאוני רוח, אשר יהיו למופת לכל בני האדם, ואי־אפשר הדבר לעולם; הוא עוד לא הוליד אנשי מופת, אשר יהיו למורי דרך להחברה האנושית במסלת השתלמותה".

הדברים האלה הם אמנם דברים של טעם, אבל גם על

הוא בשם „רחום וחנון", אולם התואר הזה הכולל בקרבו תמצית כל המעלות והיתרונות, תכונת כל התכונות, אך בא בגבול האסלאם סרה מעליו כל עדנה, אבדה לו הרכות וההתפשטות, והנהו גם הוא תואר שלילי בלי כל צד חיובי. הקורא בספר הקראן יוכח עד מהרה, כי החנינה המיוחסת שם לאלהים היא רק בבחינת סליחה ונשיאת עון, מדרכו לוַתֵּר על עוברי רצונו, וגם זה רק במובן ידוע ובתנאים ידועים, אך לא אהבה שמימית מוחלטה, חפץ נמרץ באושר יצוריו, אושר זמני ונצחי. „אללה" אשר להמושלמים הוא מרום ונשגב מבני האדם אולם רוממותו ומשגבו הם יותר בזמן ומקום מאשר באיכות ומעלה. הוא איננו יודע את החברה האנושית, או, בסגנון יותר מדויק, איננו מרבה להתענין בה, ועל כן איננו יכול לאשר אותה אושר נשגב.

ובהיות „אללה" המתואר בתכונות שליליות כמו אלה עומד למופת להמושלמים כסמל תכנית השלמות והמשגב, על כן הנה מושגי המושלמים ע"ד השלמות המוסרית אי אפשר להם להתרומם למעלה מזה. ואם אמנם תורת המוסר אשר מצאה מקום בהאסלאם מסבה איזה רגשי רך ועדנה בלב בעלי הדת הזאת; אבל חוקים ולקח מוסר, אם גם יצלצלו ברעם ורעש מעל שפתי נביאים ומחוקקים, אינם מתרשמים בלב העם במלא עמקם והקפם, כמדות ותכונות מוסריות הכלולות במחזות חיים, מחזות מעללי אלהים החי בלב העם המאמין בו וברגשותיו תמיד.

לעמת החקירה הזאת המצוינת בדקותה ובהסברתה המלאכותית, אשר תראה לנו את מרכז הכבד של המחזה המבואר בהשקפת המושלמים על האלהים, מתקבלת יותר על לבנו חקירת הח' סלוביוב, הרואה את סבת המחזה בהשקפת המושלמים על עצמם ועל גדרי חובת ההשתלמות כפי אשר נקצבה על פי הדת. דעת החכם הזה היא, כי תורת המוסר הכלולה בהאסלאם מוגבלת מאד לרגלי השקפת הנביא הקהה, מבלי דעת להעיר את לב המאמינים לשאוף להגיע אל השלמות האידיאלית המיוחסת אל העצם הנשגב. בעוד אשר תורת משה לחשה באזני האדם חידות מני קדם, והודיעהו בספר תולדות יצירתו כי נברא בצלם

ישתמרו גם להלאה כל מנהגי החיים ומוסדי החברה אשר על פי תכונתם הם המה למעצור בעד התקדמות התרבות וההשכלה. גן העדן אשר ערך האסלאם למאמיניו, ששם תשרתנה לפני כל מושלמי עלמות יפהפיות (מספרן לא נקצב), אולי אמנם בימי הנביא לא נחשב למחזה מכוער הפורע את דרכי המוסר; אפס כי כעת הוא מכוער ומכאיב את רגש המוסר, ולהסתלק ממנו אי אפשר עוד, אחרי אשר כבר קנה לו זכות אזרח בגבול האסלאם. האסלאם הוא כבית ספר לחנך בו את העמים הטבעים הקרואים לעבוד את עבודתם על מסלת ההיסטוריה האנושית טרם עוד סגלו להם את ההשתלמות הנכונה הדרושה להחברה האנושית הנאורה. ואם אמנם האסלאם הוא אמצעי יפה ונעלה להכניע את משובת העמים הנמצאים במדרגה שפלה של תרבות ולהטותם אל משמעת חוק ומשפט, להפיח בהם איזה רגש של מוסר, וללמדם להתאפק מזדון משובתם ולמשול ברוחם, הנה עם כל זה חסרה לו היכלת להביאם לידי השתלמות יותר נשגבה, השתלמות של סדרי חיים מתוקנים והתפתחות המחשבה וכח־ההגיון, ובכלל הננו רואים כי האסלאם הנהו כמועקה אשר תשים מחנק להחפש. נסבת המחזה המעציב הזה הוא, כי תורת האסלאם היא בעלת תכונה שלילית. „אללה" מתיצב לפנינו על הבסים אשר כונן למענו האסלאם, לא בדמות עצם חיובי, כי אם בתור שלילה של האלהות האלילית, כמו הכחשת אלהים אחרים; עצם „אללה" איננו כולל בקרבו חסן תכונות וסגלות יקרות, בלבו אין כל הגיון אהבה אל החברה האנושית וחפץ בהשתלמותה והתפתחות פעולתה בכל צרדיה הרבים; והרוח אשר יאציל על עובדיו הנאמנים בבריתו, גם היא רק רוח של שלילה, המלאה משטמת נצח למתנגדיו ויריביו, מבלי אשר נמצא בו כח דוחף לדעות נשגבות, לאידיאלים רמים ומפוארים. הוא שוכן במרחקים, רחוק מכל היקום, מכל החיים ומכל הבריאה, יושב בקרת רוח על כסאו החצוב מקרח; קולו אמנם ישמע ממרום שבתו, אפס כי לא יוכל, להשפיל רדת אל האדם, לשכון את דכא ושפל רוח. הן אמנם הקראן שאב לו ממקור תורת משה תואר נכבד לכנות בו את אללה, ויתארהו גם

להכנים את דברי הקראן תחת ההגדרה הקצרה אשר גדרו חכמי התלמוד במקצע הזה: „הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים". אבל מה רב המרחק בין שתי ההשקפות האלה! האמונה בגזרה קדומה, תהי באיזו תמונה שתהיה, לא הופיעה מעולם על אופק היהדות. אם באמת נראתה בספרות ישראל הקדומה השקפה הדומה באיזה צד אל הנזכרת, היא מתיחסת רק אל תכונת האדם ואל כשרונות רוחו. לפי דעת אחד מחכמינו, מתחלת יצירתו של אדם נגזרת עליו גזרה ממרומים, אם יהי בעל כשרונות מזהירים או בעל כשרונות קהים, חכם או טפש, גבור או חלש, וכדומה לזה מן התכונות הטבעיות והמוסריות אשר יקבל מיד הטבע; אבל מעולם לא עלה על לב חכמי תורת היהדות הרעיון, כי תתערב ההשגחה העליונה במעשי ידי האיש הפרטים. והנה אם נקבל את באורו של ה' סלוביוב ונאמר להתאים אותו אל דברי הקראן בכל מאמריו הנוגעים במקצע הזה הננו באים תמיד לידי דעה מהופכת. כל הקורא בספר הקראן ומכון דבר לפי פשוטו יוכח עד מהרה, כי עיונים כאלה לא עלו על לב מחברו. המשלים המובאים בספר הקראן ביחס אל הענין הזה, כמו עקשות לב בני קרישה להתחזק בדת האלילית, וההעוררות המושלמים להלחם מלחמת מצוה לשם הדת, גם הם הנמו מצומצמים כלם בתחום חיי הדת. ומי יוכל לקצוב את הגבול בין שני התחומים האלה, בין החיים ובין הדת? ידוע ידענו כי אמונה מופשטת לא תמצא לה מקום בקרב האסלאם; האמונה שבתוך האסלאם היא צמודה ואחוזה במעשים טובים, וכידוע, כל מפעל וכל תנועה הנראית בעולם נועדה — לפי תורת האסלאם — מראש, על פי גזרה קדומה. ההצטדקות האחת אשר נוכל למצוא בעד מחמד היא, כי כשרונות רוחו לא התרכזו למרכז אחד, וכי הרגש גבר בו על הבינה. בכל מאמריו הננו מכירים רגש עז עם רוח שירה נעלה, ולו היה איש מחונך כראוי, כי אז נועד יותר מטבעו להיות משורר מאשר להיות למחוקק. כידוע, כל משורר איננו מושל ברוח שירתו לנחותה כחפצו, כי אם היא מושלת בו, היא תטלטלהו טלטלה גם למרות רצונו. ומהיות כי הרגש ורוח השירה הם הם אשר השתררו בעולמו הפנימי

גם מבלעדי המחשבה והחקירה ההגיונית, הנה רק על פי רחשי הלב ורגש החסידות הנאמנה, אשר הטבעה בלבו, אי אפשר היה למחמד לתאר לו את האלהים משולל ממדת הצדק והיושר. ובכן בקראנו בספר הקראן, כי לרגלי עקשות בני קרישה והתמכרותם הנפרזה להדת האלילית חרץ מחמד משפט, כי לא מחסרון דעת כי אם מרוע לב הם מתחזקים ברעתם, כי הם אנשים שכבר נגזרה רשעתם מלפני האלהים, אנשים אשר נועדו מאת „אללה" להשאר שקועים בעון רשעתם ולהכחד לנצח, — הנה עלינו להשתדל לבאר את הדבר באופן אחר. הננו מסבירים את הדבר באופן כזה: אם איזה קבוץ בני אדם מתעקשים להתחזק בדרך כפירה ואי־אמונה, — הנה זאת אומרת כי נגזרה עליהם גזרת כליון מאת האלהים היודע כל, אשר ידע כי לבבם זונה מאחריו, וכי מעמק לבבם התמכרו אחרי הרע מבלי שוב עוד, ועל כן לא ידאג עוד לחלצם ממשובת זדונם, או לפתוח להם שערי תשובה, ויהי להפך, כי לאיזו מטרה הדרושה לחפץ השגחתו על העולם הוא מקשה עוד את לבם, כאשר הקשה את לב פרעה, למען הראות למשה את אותותיו ומופתיו".

החכם הזה, אשר כפי הנראה מכל דברי חקירותיו על אדות האסלאם, הוא עומד תמיד כסניגור מושבע ללמד זכות על הנביא ולהצדיק את מגרעותיו היותר גסות, הוא חפץ גם הפעם לשום בפי הנביא דברים אשר לא עלו על לבו. ה׳ סלוביוב מתאמץ להסביר את דברי הקראן ולהבדיל בין מעשי חול ובין דברים הנכנסים בחוג חובת הדת והמוסר של האדם. לפי דבריו, אם אמנם אפסה היכלת לאדם לעשות איזו פעולה חיצונית או לחולל איזו תמורה ממשית בהשתלשלות המקרים והמעשים אשר נועדה אל האדם מאת האלהים, כגזרה קדומה אשר לא תשתנה עוד, לעמת זאת להיות צדיק או רשע, לקבל עליו את תורת אלהים וחוקיו או לבעוט בהם, להשאר נאמן ברוחו להדת או לזנוח אותה, באחת — לכון לבו אל האלהים, או להמרות את רוחו, — כל אלה הם דברים הנתונים ברשותו של אדם ותלוים ברצונו החפשי. בהגבלתו המלאכותית הזאת, להפריד את החיים הדתיים והמוסרים מתוך החיים הכללים, כמו שאף החכם הנזכר

כי אם האלהים, למען הראותכם לדעת כי מגן הוא תמיד לחוסים בו. הוא יודע כל ומקשיב כל".

ובהיות כי חזקה בלב מחמד ההכרה הפנימית, כי כל הדברים הנעשים בעולם, בעבר בהוה ובעתיד, וכמו כן כל מעשי האדם ועלילותיו, יצרי לבו, הגיונו, מחשבותיו וכל תנועה ותסיסה המתחוללת בעולמו הפנימי, כלם יחד הם כתובים ורשומים ב„ספר החזיון" כדברים אשר נועדו מראש מאת האלהים הנוהג עולם ביכלתו הבלתי־תכליתית ובידיעתו הבלתי מוגבלת, — לא הרגיש אפוא מחמד, כי הלקח הזה סותר את כל הבנין הדתי אשר בנה, כי באשר אין לאדם רצון חפשי ובחירה חפשית לחשוב ולפעול כפי העולה על רוחו אין כל מקום לדת אמתית במובנה הרחב. המאמין יחיה באמונתו, הצדיק יתחזק בצדקתו, יען כי כן נועד מאת האלהים מקדמת הימים, והרשע מחזיק ברשעתו, אשר נגזרה עליו ונועדה לו מטעם ההנהגה העליונה היודעת כל והגוזרת כל — עוד מקדמת העתים. האמונה בגזרה קדומה שנגזרה על העולם והאדם, כפי שהיא כלולה בתורת האסלאם, היתה לשאלה דתית גדולה, וכל חכמי המושלמים, אשר האסלאם קרוב אל לבם, עסקו בפתרונה וילאו למצוא לה פתרון שלם. החוקר הרוסי הח' סלוביוב בספרו „מחמד" כמו מוצא את עצמו מחויב חובה ספרותית, בתור כותב תולדות חיי מחמד, להוציא את הנביא אשר הוא כותב את תולדות חייו מן המבוכה הגדולה אשר הביאו אותו בה מבקרי אירופה בדורות האחרונים. החכם הזה מדי דברו בזרות השקפתו של הנביא, על דבר הגזרה הקדומה שנגזרה לפי תורת האסלאם גם על עולמו המוסרי של האדם,— אומר: „השקפה כזאת אמנם אנחנו מוצאים באיזה מאמרים בודדים האמורים בספר הקראן, רק לרגלי אי־כשרונו של מחמד להביע דעות מופשטות ולברר את המושגים הדקים הקשורים בהן בדיוק נכון, דבר דבור על אפניו; אבל אמנם חסר לו הכשרון לערוך שיטה דתית, אשר כל עניניה מסתעפים בחיוב הכרחי זמ"ז ומתלכדים יחד בקשר הגיוני, אפס כי לא נוכל לשלול ממנו הכרה דתית בריאה ומלאה רוח חיים, אשר גלתה לפניו את אלהי האמת, אל צדיק וישר, אל רחום וחנון,

אשר הרגיש משתיהן, והוא מרגיש את ההבדל ביניהן בכמות, אך לא באיכות. וכאשר היה הרגש מושל במחמד ממשלה בלתי מוגבלת, ואהבתו לחמדת נשים לא ידעה להכנע תחת ידי הבינה וההגיון, כן גם היתה דבקותו באלהים כעין רגש עז. הוא לא האמין באלהים, לא הכיר אותו לדעת הכרה פנימית על ידי כח השופט, רק הרגיש אותו, ולבו נמשך אחריו כמו בכח טבעי בלי כל דעת וחשבון, וכמו מבלי רצונו. הוא אמנם הרגיש כי האלהים הוא הכל, הוא האחד בכל העולם, ובהיותו הכל הנה הוא מושל בכל. כל זה נצטיר במושגיו של מחמד רק מצד הרגש, אבל מצד העיון והמחקר נבצרה מאתו להשיג ומה גם להגביל את הקו המבדיל בין ממשלת האלהים ובין רשותו הפרטית של האדם. כמו על פי רגש טבעי הרגיש מחמד, כי האלהים הוא הכח המניע את מכונת העולם, וכי כל מפעל וכל תנועה קלה שבקלה הנראית בעולם הם באים רק בכחו של אדון התבל. ולא זאת בלבד, כי אם האלהים בדעתו את כל, או אם נאמר בסגנון הפלוסופי, בידיעתו הבלתי מוגבלת, יעד מראש את כל מעשי עולם, כל מקרי החיים ועלילות בני האדם. ובכן הננו קוראים בספר הקראן:

„המפתח לכל סתום ונעלם הוא בידי האלהים. רק לו לבדו גלוי וידוע הכל; הוא יודע כל, כל אשר בארץ וכל אשר במעמקי תהום. מבלעדי ידיעתו לא יפול עלה מן העץ ארצה. אין כל גרגיר חול על פני הארץ אשר לא נרשם בספר החזיון" (שורה ו. 59).

„הכל כתוב ורשום בספר החזיון" (שורה ט. 8).

לפי אמונת מחמד נרשמה בספר החזיון השתלשלות כל המקרים והמעשים העתידים לבוא, כן בהעולם הטבעי וכן בהעולם המוסרי, כלומר מעשי בני האדם ועלילותיהם; ובכן הנה גם האדם איננו חפשי לנפשו, ובכל מעבדיו ועלילותיו הנהו רק כמכונה המתנועעת לפי רצון האלהים. באחת משורות הקראן נאמר:

„לא אתם המתם אותם (את אויבי האסלאם), כי אם הם נפלו בחרב אלהים, כח כל הכחות. לא אתה, מחמד, התנפלת עליהם,

ונכתבו על ספר בימי שלשת הכליפים הראשונים אשר היו אחרי מחמד.

„אלהים הוריד משמים ארצה את מבחר הספרים (הקראן). תורה אחת וחוקה אחת נאמרת ונשנה שם בלי הרף. יראי אלהים יתחלחלו ירעדו בעת קראם אותו (שורה כט. 24).

עוד צער אחד הלאה:

„עצם ספר הקראן הוא מונח למשמרת לפני האלהים בשמים" (שורה מג. 3).

ובכן הקראן הנהו לא ספר תורת דת אשר נוסדה והתפתחה בדרך היסטורי, כי אם העתקה מספר הגנוז בידי אלהים יוצרו ומחברו, ומה נקל עוד להחליט כי הספר הזה הוא קדמון ונצחי, כאשר גם אין ראשית למחברו. ובכן, לא האסלאם ברא את הקראן, כי אם הקראן ברא אותו. כמה מן התמימות ועניות הדעת יש בזאת!

השקפת הקראן על חפש האדם. שאלת הבחירה. מחמד, כפי הנודע, לא היה איש חושב מחשבות והוגה דעות בעמק הגיון: הוא היה איש טבעי, אחד הערביאים, אשר הרגש העז הטביע את חותמו לא רק על כל דרכיו ועלילותיו, כי אם גם על כל הגות לבו. על כן נראה את הקראן, הספר אשר בו הביע מחמד את כל דעותיו, כמתעתע בהשקפותיו על דבר האדם והכחות המוסרים השולטים בו, ואיננו יודע לאחוז בזה דרך הגיוני. מחמד היה בעל רוח נלהב, בעל רגש סוער, וכל אשר עשה וכל אשר האמין והגה לבו, נולדו בו כמו באונס וכפיה, מעקת הרגש העז, אשר לפניו אין בקרת, ואין חשבון והגיון. נפלאה היא עדות מחמד על עצמו, באמרו: „מכל קניני העולם הזה גדלה אהבתי לנשים, וכמו כן חמדה נפשי בשמי עדנים נותני ריח ניחוח; אך עוד יותר מזה הרגשתי עונג נשגב ומוחלט בתפלה והשתפכות הנפש לפני האלהים". כאיש טבעי לא ידע מחמד גם לתת חשבון לנפשו מן התנועה המתחוללת בעולמו הפנימי; הוא איננו יודע גם להבדיל בין רגש אהבת נשים ובין רגש אהבת אלהים, או יותר רצוי לאמר, הגיון כבוד ורחשי רוממות להעצם הנשגב; הוא לוקח לו לקנה המדה את הענג

אשר נתחברו בזמן מאוחר הן כמעט כלן אגדות המצוינות בסגנונן הארוך. מרביתן שאובות ממקור האגדה העברית, וגם מספרי הגניזה (Apokryphen) אשר להנוצרים, ובדרך אמירתן תגלה בעליל בערותו של המחוקק ואי־ידיעתו בכתבי הקדש, עד כי עקם את הספורים היותר פשוטים הנכללים בהם; ובמדה אשר הנביא הולך ומתחזק במצבו ובשלטונו המדיני, ופעולתו הולכת ומסתעפת לסעיפים רבים מקולעים זה בזה, כן תרבינה השורות הכוללות את חזון לבו, וכן תשתרענה ונגעו בענינים רבים ובמקצעות שונים של חיי האיש הפרטי וחיי העדה, כאשר הזכרנום ופרטנום למעלה. סגנונו תחת אשר בתחלה הוא נשגב וזך וגם רוח שירה מרחפת עליו, הוא מתהפך בתקופה האחרונה לסגנון פרזי, ממושך וארוך לבלי די. פה אנחנו מרגישים, כי לא נביא אשר רוח נשגבה מפעמת אותו הוא הדובר אלינו, כי אם קול שר ונגיד שופט ושר צבא אנחנו שומעים; ודברים כאלה עם כל היותם מושמים בפי אלהים, הנה סר כחם מעליהם להתעות את שומעי דבריו, כאשר הצטינו בזאת מאמריו הראשונים. רק אחרי מות הנביא, עת עצם מקור התעתועים חלף ונגוז מנגד עיני העם, עת עוד לא נראה לעיני ההמון עצם הזרם ההפכפך המתהפך לנטיות שונות, רק אז התקדש מחמד כסמל רוחני בעיני מעריציו הערביאים מחוסרי התרבות, אשר עוד לא הבינו למתוח בקרת חרה על כל דברי תורתו. הקראן, ככל כתבי הקדש אשר לההודים והפרסים, נתקדש בקדושה נשגבה רק בתקופה מאוחרת בתולדות ימי הדת. המחלקת היותר גדולה, אשר התלקחה בעולם האסלאם, מתיחסת אל פתרון השאלה הזאת: אם אמנם הקדים ספר הקראן להיות מראשית ימי עולם, ואם אמנם יחשב לנמצא קדמון בלתי מחודש? שאלה תמימה כזאת תורה בלי כל באור מצדנו איך השקיפו המושלמים על ספר תורת דתם. וכאשר נתקדש הקראן למדרגה גבוהה שאין למעלה ממנו, נתוספו גם דברים רבים ממעריצי האסלאם בימים המאוחרים, אשר בזאת עלתה בידם לתת תקף דתי לדעותיתם. כן נראה כי נכללו בספר הקראן מאמרים רבים, המתנים את ההלת ספר הקראן, בעוד אשר מאמרי הקראן כידוע נסדרו

ומשגיח על טהרת המדות ותקונם בקרב בני עמו, בתור נשיא הדת ופקיד עבודת האלהים המעשית, ובתור ראש למשפחה אשר חייה סבוכים ומסוכסכים בתמונה מוזרה, — בתור כל אלה היתה עבודה רבה עמוסה על שכם הנביא, לחרוץ משפטו בכל דבר חוק ומשפט המוגשים אליו לעשרות ולמאות יום יום; ועם זה הנה בכל עת חרצו משפט על כל ענין הבא לידו, כתב מוצא פיו וחריצת משפטו כחק עולם לזכרון בספר הקראן. ספר אשר נתחבר בארח כזה איננו מלבב ואיננו מושך את לב הקורא אחריו, כן בתכנו וכן בתמונתו החיצונית, עד כי גם העתקתו בסגנון קל וצח לאחת משפות אירופה איננה נותנת מעדנים לנפש הקורא. ואם אמנם בהעתק הקראן משפתו המקורית אל שפה אחרת תפוג רוח השירה השפוכה עליו, ויאלמו צלצלי הוד זמרתו המנעמת קול בשפתו הערבית, דברים אשר אמנם ערכם רב מאד, כידוע לכל קורא; אפס כי המכשול היותר גדול אשר נפגוש בהקראן מדי קראנו אותו הוא חסרון סדר היסטורי. השורות (הקראן נחלק לשורות, והן כעין פרקים או סעיפים), אשר באמת הקרים הנביא לאמרן בראשית תקופת נבואתו, הן סדורות על פי רוב בסוף הספר והשורות המאוחרות הארוכות במדתן באות בראש הספר, ורבות מהן הנן ערבוב דברים שנאמרו בזמנים שונים ולרגלי סבות שונות וענינים שונים. לעמת זאת, בהיות שורותיו של הקראן ערוכות במשטר נכון ובסדרם ההיסטורי, יקָרא בענג רב, כי אז יראנו לדעת את ההתפתחות הדעות והמחשבות השוררות בקרב האסלאם, ואת השתלשלות המעשים ויצרי מעללי הנביא. שורות הקראן אשר הביעו שפתי הנביא בתחלה, בעת החל האסלאם להתרקם, הן קצרות בסגנונן, רוח עוז בתוכן; ושירה נעימה מרחפת עליהן. השורות האלה התעוררו בלב הנביא מעצמן, בלי כל כונה ופניה מצדו, וזעזעו את כל יצורי גוו, וישקיעוהו בתהום של זועות ועצבון רוח, עד כי הלבינו שערות ראשו. בהן מתוארים מחזות אדירים, מפלאות אלהים המתנוססות בקרב הטבע ובתולדות בני האדם, תוכחות נמרצות נאמרות ברוח נלהבה ומכוונות אל בעלי הדת האלילית, ומוראים גדולים, אשר המחוקק מירא את כל המכחשים בהאסלאם. השורות

ובכל שורה ושורה שבו נשמע קול קורא אל בני האדם להכין את לבם אל האלהים, להתפעל מיראת כבודו ולהתרגש ממשגב קדושתו; וכל דבריו נאמרים בשם אלהים ובמלאכותו. אמרות אלהים אלה סובבות על צירים וענינים שונים. שם נפגוש משפטים נחרצים בדבר סכסוכי משפט וטענות ותביעות אשר בין איש לרעהו, חוקים ופקודות בעניני הצבא ומערכי הקרב, מצוות וחוקים בעניני הדת המעשית, אגדות וגם חקרי לב חושב מחשבות והוגה דעות. אולם רק במקום אחד בספר הקראן רואים אנו את המחוקק בתור מגיד את האותיות לאחור. הנביא איננו מיחס לעצמו כח יוצא מגדרי הטבע לחולל מופתים ונפלאות, בהכירו לדעת כי מעללי פלא מיוחדים מלבד המשטר הנשגב והנפלא השורר בכל מעשי הטבע, אינם נחוצים עד מה לחפץ הדת ותקומתה; וכמו כן חשך הנביא את נפשו מנבא את אשר יקרה בימים העתידים, בחשבו את עצמו, כי נועד רק להיות לכלי מבטא, או גם לכלי מעשה, לרצון האלהים בעת ההוה. השקפת מחמד על עצמו כפי הנטיה המבוארת פה נפגשת לנו במקומות רבים בספר הקראן:

„תעודת הציר השלוח מאת האלהים היא רק להטיף אל העם" (שורה ה).

„אנכי לא הגדתי לכם כי נצפנו בידי שפוני טמוני שמים, כי נודעו לי רזי תעלומה, או כי הנני כאחד ממלאכי אלהים. אנכי הנני עומד רק להטיף את אשר יגלה אלי מטרומים" (שורה ו, 50).

„אין לאל ידי לשנות ולהמיר מאומה, — הנני כותב רק את הדברים אשר יודעו לו בחזיון"(שורה י, 15).

„אמור: הנני בן אדם כמוכם. רק אלי נגלה בחזיון, כי אללה אלהיכם הוא אל יחיד ומיוחד" (שורה יח, 110).

משמרת עבודת מחמד בימי שבתו במדינה היתה בעלת פרצופים רבים ומרובת צדדים. פה הננו רואים אותו פועל את פעולתו בתחומים שונים. בתור מנהל במערכת ממשלת האלהים (Theokratie) המיוסדת על ידו בארץ ערב, בתור ראש צבאות חילו, בתור שופט בכל עניני האזרחים וסכסוכיהם, בתור צופה

המביאה לידי חפש מוסרי ושחרור הנפש מתאוות נפרזות,— הנה הפעם יצא מגדרו: המושלמים נצטוו לצום כל ימי חדש רַמַדַן מן הבקר ועד הערב, והם מדקדקים למלאות את חובתם זאת בכל תקף ועוז.

5). ח ג. החובה הזאת כוללת בקרבה את העליה לרגל אל עיר מכה, להשתחוות לאללה בהיכל הקעבה א) ולמלא את המנהגים וסדרי העבודה הקבועה שם, כאשר בארנו למעלה.

מלבד המצוות החיוביות נצטוו המושלמים על פי הקראן גם על איזה מצוות שליליות, מצוות לא תעשה, והן: לבלי שתות יין, לבלי אכול את בשר החזיר, להזהר מנאופים, ולבלי קרוב אל שאר בשר לגלות ערוה, ולבלי נחש וקסום קסמים.

ספר הקראן. הקראן הוא ספר תורת האסלאם, והוראתו — „קריאה". הקראן, ככל ספרי הקדש אשר להדתות האחרות, הוא ערוך ומסודר באופן כזה, עד כי כל מבין הקורא בו בתמונתו ההיא כפי שיצא מתחת ידי מסדריו, הוא בא במבוכה, מבלתי יכלת להבין את ערכו ההיסטורי. בכל פרק ופרק

א) מקדש הקעבה, הנחשב לקדש הקדשים לכל בעלי ברית האסלאם, הוא בנין עתיק לימים מאד. פעמים רבות חדשו את בנינו, אפס כי מתקניו ומחזקי בדקו מדקדקים לבלי להמיר ולשנות בו מאומה, וכפעם בפעם הם מחדשים אותו על פי תכניתו אשר היתה לו בראשית הבנותו ומחומרי הבנין אשר נכללו בו בעצם ראשיתו. הקעבה נבנה מחדש בפעם האחרונה בשנת 1827 לספה"נ. הקעבה נבנה מאבנים גדולות שלמות בלתי מהוקצעות; גבהו 36 רגל, ארכו 18, ורחבו 14 צעדים. האבן השחרחרת הקדושה, אבן הקעבה, אשר היא המאצלת מקדושתה על המקדש ומלואו ועל כל אשר מסביב לה, תקועה באחת מקירות הבית, ולפי עדות אחד הנוסעים הנה מרוב המעוך והמשמוש בה,— כי חובת הבאים אל הבית לנשק בשפתיהם את האבן ולגעת בה בכף ידם, — נתמעכה האבן, ועל פניה נראה עמק עמוק כתמונה שקערורית. מקדש הקעבה נבנה בטעם הבנינים הקדמונים אשר לפני ההיסטוריה בלי חלונות ואשנבים, ואין קרן אור חודר אל תוכו מן החוץ. פתח הבית מתרומם מעל פני קרקע הבית בגובה 7 רגל, ודלת עשויה כלה כסף טהור סוגרת אותו תמיד, מבלי לתת לכל איש מן העם לבוא אל תוך מקדש הקעבה פנימה. סביב הקעבה בנוי בית־מסגד גדול ורחב ידים, אשר בו יאספו 35,000 מתפללים פעם אחת מבלי אשר יצר להם המקום. הנה כי כן עומד מקדש הקעבה בקרב בית־המסגד בפנים מבלי להראות החוצה.

ההשקפה הרוממה הזאת, אשר עצם מקורה נובע מתורת היהדות, מחזון נביאי ישראל, בולטת במאמרים רבים הכלולים בספר הקראן:

„הוא (בעל דת אלילית) לא האמין באלהים, הוא לא דאג לדל לכל ירעב ללחם" (שורה מט, 33).

„הוא אומר בבלי דעת: אלהים לא ישים לב אלי ויבזני. — לא כן הדבר! רק אתם תבוזו ליתום. אתם אינכם שוקדים על מעשה הצדקה, להשביע דל ולפרום לרעב לחמכם. בכל אות נפש הנכם שואפים לעשוק איש ונחלתו. נפשכם שוקקה להון ועשר" (שורה פט, 17—21).

חובת הצדקה מוגבלת בספר הקראן, לא רק בצורתה החיצונית, כי אם גם בצורתה הפנימית — כלומר בהרגש המניע אותה — לא בתור מצוה מעשית קבועה ומאובנת, כי אם בתור רגש חי המתפרנס ממדת הרחמים והחנינה, המבריצה את כל בעל רגש מוסרי להתאמץ להקל צרת כל איש המתענה תחת יד מחסורו, מבלי לקוות למשכרת וגמול בעד מפעלו.

„הננו מכלכלים אתכם רק לשם האלהים. איננו דורשים מכם כל משכרת, אף לא רגשי תודה" (שורה 76, 9).

האסלאם נותן קצב ומדה למצות הצדקה, ומגביל במדה את חובת עשיתה. לפי חוקי האסלאם חיב אדם לעשר את הכנסותיו ותבואת הונו, לתת עשיריתה לצדקה. בימי מחמד היתה הצדקה נגבית בתור מס, אשר נועד לצרכי מלחמת המושלמים לכבוש את הבלתי מאמינים; לפי מושגי הנביא נחשבה גם זאת לצדקה. לפי חוקי האסלאם יש ביד החברה לכפות את היחיד למעשה הצדקה.

4). צום. כמו שהתפלה היא חובת האדם לאלהיו, והצדקה — חובת האדם אל רעהו, כן הצום הוא חובת האדם אל נפשו, אל טבעו, למען ילמד להתאפק ולמשול בנפשו. והנה אם בכל חוקי תורת האסלאם הננו רואים דרך ממוצעת, כי האזהרות אשר הזהיר הנביא והחובות אשר הטיל על המושלמים אינם מכבידים מאד על בעליהם, ואין אנו רואים בם מצוות אשר מטרתן סגופי הגויה וענות נפש, כי אם מטרתן התאפקות ממוצעת

למשל, נחשבת התפלה רק כאמצעי דתי המוביל אל מטרה רצויה, אם בה נקבעה התפלה רק בתור עבודת הלב והשתפכות הנפש, להאדיר את הרגש הדתי ולטעת בלב האדם רחשי רוממות והגיון כבוד אל העצם הנשגב, הנה לעמת זאת יחשבנה האסלאם כאחד מיסודי הדת, אשר בלעדה לא יהיה המושלמי מה שהוא, לא לאמצעי, כי אם לדבר עקרי בתוך הדת. כפי הידוע היה מחמד בעל רגש חזק, וביחוד התרגש מאד—כפי עדותו על עצמו—ויחש עונג נשגב בעת תפלתו, ולא יפלא אפוא כי שם את התפלה כנקודה תיכונה בשיטתו הדתית אשר יסד. לפי דברי הקראן התפלה מחוננת באיזה כח נעלם אשר פעולתו רבה בעולם הרוחני:

„בעת אשר עמד עבד אללה ויתפלל אפפוהו הרוחות המשוטטים בעולם ויעמדו סביבותיו, למען הקשיב אל הפלהו" (שורה 72. 19.).

3) צדקה לעניים. האסלאם מטיל בתור חובה דתית־מוסרית קרושה על כל הבאים בבריתו, להושיט יד עזרה לכל איש ידוע מחסור, להושיע לדל ולהעניק להם מהונו איש כפי מדת יכלתו. האמת המריצנו להודות, כי בדבר השגתו את תכן החובה הזאת איננו נופל מחמד מכל מחוקקי הדתות הנאורות. דברי המחוקק העברי „והתקדשתם והייתם קדושים כי קדוש (קדושה מוסרית־רוחנית) אני ה' אלהיכם" היו גם לעיני הנביא הערבי. כל התכונות והמדות המוסריות המיוחסות להעצם הנשגב: רגשי חסד וחנינה, אהבת צדק ומשפט, ואהבה לבלי־חק לכל החברה האנושית, הן צריכות לפי תורת משה להיות למופת לבני האדם בדרכי חייהם ולרוח החיה בהורת המוסר אשר להדת. מן התכונות המוסריות הנשגבות האלה אשר התעצמו במדותיו של היוצר כל אבי כל בני האדם, מסתעפות החובות המוסריות המוטלות על כל בני האדם, אשר נועדו ביום הבראם להדמות אל האלהים יוצרם, או — כאשר יֵאָמֵר בספר הספרים — נוצרו בצלם אלהים ובדמותו המוסרית־הרוחנית, ועל כן הנה בהקשותם את לבם להתאכזר על רעיהם הנבראים בצלם אלהי החסד והחנינה, הם כמו מלעיבים גם בעצם האלהים.

הוא מעורר את רוח המאמינים: לרצוח, לשלול שלל ולחלל את כבוד הנשים השבויות במלחמה. באמצעים מלאי עריצות ואכזריות כאלה דמו מיסדי האסלאם להפיץ את דתם בכל העולם ולהשליטה ברוח כל בני האדם.

חובות המושלמים. נביא האסלאם איננו מעמים על כל הבאים בברית דתו נטל חוקים ומצוות אשר יכבד עליהם לעשותם, כן בגבול אמונת הלב וכן בגבול התורה המעשית. תורתו המעשית קצרה ומוגבלת עד מאד. היא נכללת בחמשת החוקים האלה:

1) להאמין באחדות האלהים ובמלאכות מחמד נביאו. היסוד הזה כלול בסגנון הזה: „אין אלהים מבלעדי אללה ומחמד הוא נביאו". האמונה באחדות האלהים הוצגה בתורת האסלאם בשורה הראשונה, והיא נחשבת לנזר הדת כלה. האלהים, אשר לפי דברי הקראן הוא רחום וחנון ומרבה לסלוח לכל פשעי בני האדם, הוא אל קנא ונוקם ליכר קשה על עון עבודת אלילים, שהיא הכפירה ביחוד אלהים; להוטאים כאלה רחקו מלבו כל רגשי חנינה. ועד נצח לא ינקם.

„חטאת עבודת אלילים גדולה מעון רצח" (שורה ב).

„אלהים לא ישא לעון האנשים העובדים אלהים רבים. אלהים ברצונו הטוב הוא נושא כל עון ופשע; אולם עבודת אלהים רבים עולה בכבד עונה על כל פשע ומעל" (שורה ד. 116).

2). התפלה. היא כוללת בקרבה נוסח אחד קבוע, אשר ישננו אותו המושלמים חמש פעמים ביום, בהסבם את פניהם לנכח מכה עיר הקדש. שערי בתי המסגד פתוחים בכל עת לכל החפץ לבוא לשפוך את שיחו לפני „אללה". מלבד זאת קבועה עבודת אלהים מיוחדת ומסודרת בנוסח ידוע ביום הששי לשבוע; בצדיה בחר המחוקק ביום הששי, למען הפלה את יום המנוחה של המושלמים מיום השבת אשר ליהודים ויום התחיה (יום א') אשר להנוצרים. השקפת האסלאם על התפלה היא מיוחדת במינה. שם נחשבת התפלה לא כאחת המצוות המעשיות של הדת, כי אם כעצם האמונה, ורק היא לבדה הִנֵּה הרכב המרכב את המושלמי אל אלהיו. אם בדת היהודים,

בתקותו למשוך אליו את לב היהודים, הרך הנביא את לקחו ויביע את מדת הסבלנות ברוח חסד וחנינה, בצותו את המושלמים להשתדל להפיץ את האסלאם רק בדרכי נעם: „אל תלחצו את בני האדם ואל תבאו עליהם בעקיפים בעד אמונתם; דרך האמת הוא מופלה ומצוין עד מאד מדרך תועה" (שורה ב.), לעמת זאת הננו רואים את הנביא בעת עלותו אל מרום עוזו ושלטונו, מרעים בקול מלא עריצות וקנאת דת, והוא מצוה על המושלמים להוות על מזבח האסלאם מדמי אויבי האלהים הבלתי מאמינים בו, בכללו תחת שם „כופרים ואויבי אלהים" גם את אלה המאמינים באלהים ובאחדותו, אם רק אינם מאמינים במחמד נביאו. בקראנו בספר הקראן, איך השתדל הנביא הבא בשם „אל רחום וחנון" לעורר בלב בני דתו רגשי אכזריות ועריצות שובבה, לשלוף חרב נוקמת לאללה ולהאסלאם, ובדעתנו איך שקדו המושלמים למלא בלב שלם את דברי הנביא ככל הכתוב בספר הקראן, הננו יכולים לברוא לנו מושג ממחזה הבלהות והזועות, אשר תציג לפנינו מלחמת מצוה הערוכה על ידי המושלמים לשם הדת, עת יופיע המושלמי בן ארץ הקדם על במת המחזה לכרות ברית עם אללה אשר אהב עלי זבחי נפש אויבי אללה, הכופרים בו ובמחמד נביאו. הננו מוצאים בספר הקראן תכנית החובה המוטלת על המושלמים בעת מלחמת מצוה:

„כי תפגשו את הבלתי מאמינים, הלחמו נא בם עד אשר תערכו להם מטבח גדול. אסרו את השבוים בכבלי ברזל... האלהים הלא יכול יוכל להשמידם גם מבלעדי עזרתכם, אפס כי הוא חפץ לנסות אתכם אם תשמעו בקולו. מאמינים! היו נא למגן להמלאכות הקדושה אשר הושמה עליכם מאת האלהים... הוא יהיה בעזרכם, ויכונן את מעגל רגליכם (שורה מז).

ובהיות כי אחת החובות הקדושות המוטלות על המושלמים מטעם הדת היא להלחם עם הבלתי מאמינים, על כן קבע הנביא בשם אללה חוקים שונים על דבר דרכי המושלמים עם שבויי חרבם, ואיך יחלקו המנצחים את שלל האויב. האלהים המכונה בכל שורה ושורה מספר הקראן בשם רחום וחנון ומרבה לסלוח, הנה במקרים כאלה, בהסתער מלחמה קדושה,

בנבואת מחמד זאת, אשר בה נראה התנגדות מוחלטת לכל מאמריו המפוזרים בספר הקראן המסיתים את העם למלחמת דמים בשם הדת על כל הכופרים בהאסלאם, אמנם מכירים אנחנו את צדקת הזאב, אשר נשא לעון הכבשה בחרפה אותו מבלי לגעת בה לרעה, בעת אשר נתקעה עצם בגרונו, כפי עדותו של השועל. אמנם זאת היא סבלנות דתית אשר נאמרה לשעתה מתוך אונס ודחק; סבלנות שלא לשמה כמו זאת ראויה היא למחמד, אשר מרבית מעללי צדקתו היו מכונים למטרה ידועה, להמציא תועלת פרטית אם לו ואם להאסלאם אשר היה גם בקנינו הפרטי של הנביא.

קנאת הנביא לדתו רחבה לבלי חוק וגבול, ועל כן לא ידע שלו בנפשו, ויחשוב מחשבות לאכוף על כל העמים בסערת מלחמה, בחרב וברם, לקבל עליהם את האסלאם, ואתו יחד גם שלטון הנביא מיסדו ומחוקקו. לכן לא יפלא עוד המחזה, כי ברגע מות מחמד עמדו חיל המושלמים חלוצים ונכונים לצאת למלחמה על היונים. את אי־סבלנותו הדתית השכיל הנביא לקליע יחד עם יסודותי האסלאם במלאכת מחשבת נפלאה, בדעתו כי שם תהי כנצוץ אש בנערת להתלקח מכל נשיבת רוח מצויה. האמונה ביחוד ה' נחלקת על פי הקראן לשתי מדרגות. המדרגה האחת הנמוכה היא — להאמין במציאות אל יחיד, ולסור למשמעת נבואת מחמד, הציר השלוח מאתו אל בני האדם. המדרגה היותר נשגבה במקצע של האמונה ביחוד אלהים היא להצמד בכל לב ונפש אל האלהים ולמלאות את המלאכות הקדושה אשר שם לפני אוהביו הדבקים בו, היא הפצת האמונה באחדות האלהים. חובת המאמינים כלולה במסגרת כזאת:

„המאמינים האמתים הם אלה אשר בלי כל שמץ ספק יאמינו באלהים ובנביאיו, ובלי כל מרך יקריבו את נפשם והונם, למען מלא את התעודה הקדושה אשר שם אללה לפניהם" (קראן שורה מט. 14, 15).

אולם בעוד אשר במכה בהיותו נדכא ורצוץ משפט מחמס אויביו, או גם בתחלת ימי שבתו במדינה, עת השתעשע

ובגאות לבו בקרבו בפרי נצחונו הכביר, זכר מחמד גם את המכה הגדולה אשר הוכה חילו מתנופת ידי צבאות ביזנטיה, ויאמר להתנפל על ביזנטיה בסערת מלחמת מצוה לשם הדת. בראש מחנה כבד, כשלשים אלף איש אנשי צבא, יצא מחמד למלחמה ופניו מועדות אל גבול ממלכת ביזנטיה; אפס כי בבואו אל עיר תַבוק אשר על גבול ארץ סוריה נעצר מלכת הלאה. משם שלח הנביא מרגלים לתור את מחנה האויב; המרגלים השיבו דבר, כי שבטי הערביאים יושבי ארצות סוריה אשר נאספו בעבר הירדן מזרחה, נפוצו מבלי תפוש נשק בכף, בעוד אשר עקבות חיל ביזנטיה לא נודעו בכל הארץ. הדבר הזה נתן תואנה בפי מחמד להפר את מחשבתו הגדולה, מחשבת מלחמת מצוה לשם אללה, אשר חשב, ולשוב אל ארצו מבלי לשלוף את חרבו מתערה. המחזה הזה מוזר מאד בעיני כל קוראי הדורות. כי האמנם דמה מחמד להסיע את חילו רק למלחמת־השנים (duel) וכיון שלא הופיע בעל ריבו במקום המועדה הוא פטור מחובת המלחמה? ומדוע זה נעצר מחמד בדרכו מבלי להתנפל על אויבו בגבול ארצו? באמת הנה הרגיש מחמד את מבטי עיני המות הלטושות אליו; הוא כמו הקשיב את צעדי המחלה העזה אשר הורידתהו אלי קבר, ההולכת וקרובה אליו, ולבו הגיד לו כי קצר אונים הנהו להסתבך בסבכי מלחמה עצומה כזאת; ולמען גלל מעליו חרפת מרך לב ואימת אויב העולה עליו בגבורתו, התאמץ מחמד להכניס תחת כנפי שלטונו את איזה משבטי הבידואינים המתגוררים בערבות סני, אשר בגדו בממשלת ביזנטיה המושלה בהם עד כה, ויקבלו עליהם את האסלאם לדת, ואת מחמד נביאו — לאדון ולמושל עליהם. ובזאת העמיד מחמד את פניו כמו הוא מסתפק הפעם בנצחונו הקטן הזה. אין כל ספק בדבר, כי למען הסתיר את רפיונו חבר מחמד את חזון הנבואה הנזכר בספר הקראן, אשר אמנם רוח סבלנות נעימה מרחפת עליו:

„הלחמו באויביכם מלחמת מצוה לשם הדת, אך אל נא תהיו ראשונים להתגר בם מלחמה ולהתנפל עליהם; תועבת אלהים כל שולפי חרב וקוראי מלחמה על רעיהם (קראן שורה ב. 186)״

זאת הנביא ותבער חמתו בו, ובחדש ספטמבר שנת 629 לספה"נ שלח את זיד אבן חרית (למחמד לא היו בנים, ועל כן לקח את זיד לו לבן בהיותו חביב לו עד מאד) בראש שלשת אלפים אנשי חיל להתנפל בגבול ארץ סוריה וללכדה, ולהתנקם בחרית מלכה על הקלון והבוז אשר הראה להנביא. בהגיע חיל הערביאים אל שפת ים המלח נגבה נפגשו פתאום, מבלי להודע מראש, במחנה חיל הרקליוס קיסר בזנטיה, בהיות אלה האחרונים חונים על יד העיר מיט, בשובם מנצחונם על חיל מלך פרס. המושלמים, אשר ההצלחה האירה אליהם פנים בכל מלחמותיהם אשר נלחמו עד כה, לא ידעו גבול לגאון לבם ולרהב בטחונם בכח נשקם, עד כי הרהיבו עוז לתגר מלחמה עם חיל היונים הרבים והעצומים מהם, והפעם הוכו מכה רבה מאד. המושלמים נגפו לפני היונים מלומדי המלחמה ועליזי הנצחון וכראות המושלמים כי ראשם ומנהלם זיד נפל חלל, וגם ממלאי מקומו אחריו לפקד את החיל גפר ואבן־רחבה מתו בחרב אויב, נמס לבם בקרבם ותרפינה ידיהם, וינוסו בלי סדרים משדה המערכה. מי יודע אם נשאר אף אחד מחיל המושלמים הנסים לולא חֲלִיד, אשר אזר חיל לאסוף את נפוצות הצבא ולאגדם יחד ולהמציא להם היכלת לסגת אחור במשטר נכון, עדי בואם אל מדינה. הנביא אסר אִסָר על יושבי העיר ללעוג למחנה החיל הנם ממערכות המלחמה, ואת חליד על אשר הציל את המושלמים מכליון חרוץ כבד בשם הכבוד „חרב אללה".

למען מחות את חרפתו צוה מחמד על אנשי חילו הנגפים, מבלי תת להם גם להנפש מעמל הדרך ולאסוף אונים, לצאת למלחמה על השבט הערבי בני־חתפון, ועוד על איזה משבטי הערביאים אשר סרבו לקבל עליהם את האסלאם. כן דרך מחמד הערום והחרוץ בהליכות הנהגת המדינה מעודו, להשתדל בכל מאמצי כחותיו לבל יגלה רפיונו לעיני העם, ועל כן בכל עת הנגפו במלחמה לפני אויב התקיף ממנו, מהר עד מהרה להתנפל על הרפה והחלש ממנו ולהכותו חרם, למען כסות בנצחונו החדש את חרפת מפלתו.

בשנת 630 אחרי אשר לכד מחמד את מכה, ותוצאות נצחונו הגדול הזה היו כִּי נִכְנְעוּ לפניו כל שבטי עֲרָב כלם,

הדת החדשה, הנה למרות מאמריו הנותנים תקף ועוז דתי לתורת ישראל ולדת הנוצרית, כבר דמה הנביא בלבו כי האסלאם נועד מאת „אללה" להשתרר לא רק בארץ ערב, כי אם להתפשט גם בקרב גוים רבים. בהוסדו על סדר הזמנים אשר הופיעו הדתות, בשומו אל לבו כי התגלות „אללה" אליו היתה מאוחרת בזמן מהתגלות האלהים אל המחוקק העברי, ומהתגלות האלהים על ידי הדת הנוצרית, הנה בדרך הזה בא מחמד לידי הכרה פנימית, כי רק דתו היא האמתית, וכי הדתות הקודמות לה, העברית והנוצרית, הן בנויות על שוא. עינו הצופיה והחודרת בכל עוד לא ראתה על פני תבל כל דת אמת מלבד דתו אשר יסד הוא,— כן היה דבר הנביא תמיד; ובכן הנה יאתה לה להדוף מפניה את כל הדתות ולרשת את מקומן. הדמיון הנעים הזה עורר את רוחו לשלוח צירים ממדינה בירת ממשלתו אל הֵרַקליוס קיסר בזנטיה, אל כרזאי מלך פרס, אל חרית השישי המושל במושבות הערביאים בסוריה, אל הנציב המושל במצרים ועוד אל רבים ממלכי אזיה להודיעם, כי הוא „ציר שלוח מאת אלהים" ובשמו הוא קורא אליהם כי יזנחו את פסיליהם ואת דתם האלילית, וקבלו עליהם ועל עמם את האסלאם, הדת האחת אשר חותמה אמונת אמת באל אחד ומיוחד. אבל משלחת הצירים האלה לא הצליחה במלאכותה. אם מארץ חם כבדו למצער את הנביא במשלוח תשורה ומכתב מלא רגשי כבוד וידידות א), הנה נחל הנביא לגוים הזה משנה קלון וכלימה בארץ סוריה. חמש עשרה המרגלים אשר שלח הנביא לרגל את ארץ סוריה נתפשו פתאום ויומתו (מלבד המכתב האוצר בקרבו קול קורא להפצת האסלאם, הערים הנביא לשלוח גם מרגלים לרגל את הארץ), ואת הציר אשר שלח הנביא עם מכתב אל נציב היונים בעיר בָּסְרָה עצרו בדרכו ויסירו את ראשו מעליו. שמע

א) נציב מצרים ענה להנביא במכתב מלא רגשי אהבה, ולאות ידידות שלח לו למנחה שתי שפחות יפות תואר, את אחת מהן ושמה מרים לקח מחמד לו לאשה, ותלד לו בן אשר קרא אותו בשם אַבְרָהָם. אולם תקות הנביא להשאיר אחריו בן יורש ממשלתו לא נמלאה, כי מת עליו בן זקוניו זה בעצם ימי ילדותו.

התפשטות האסלאם. אחרי מכה, העיר הראשית בערב, אי אפשר היה עוד לכל גלילות הארץ להתחזק על עמדם ולהשאר מחוץ לגבול התנועה הדתית הזאת. באיזה מקומות אמנם התעקשו הערביאים ויסרבו לתמורת הדת, אשר דרש הנביא מאת כל בני עמו. אולם על כל אלה המקשים את ערפם התאכזר מחמד מאד, וילחם בם בחמה שפוכה ובקצף גדול, ויבז את רכושם. ויען כי הדת האלילית כבר התנודדה תחתה, ואין אף אחד מיושבי ערב אשר נצמד אל הדת האלילית בלב שלם, ואשר התמכר אחריה כל כך, עד כי יבחר לשאת ולסבול בעדה תלאות ומצוקות כמו אלה, על כן נשמטו כל שבטי הערביאים מדתם האלילית אחד אחד, ויכנסו כלם בברית האסלאם, אשר במשך עת לא כבירה הכניע תחתיו את כל ארץ ערב. יושבי עיר טאיף נסו להשלים עם הנביא ולהתפשר אתו, כי יתן להם הרשיון לקבל את האסלאם על פי תנאים ידועים. הצירים אשר שלחו אנשי טאיף בקשו בשם עדתם את פני הנביא כי יתיר להם את הנאופים, לקחת נשך ומרבית ולשתות יין; אבל הנביא לא קבל את התנאים המוצעים לפניו; חוקה אחת והגבלות אחדות לכל המושלמים בלי הבדל בין איש לאיש ושבט לשבט. אז בקשו הצירים את פני הנביא, כי ינתן להם למצער לעבוד את האלילה „רַבְּה" עוד זמן שלש שנים, וכאשר לא נעתר הנביא גם לזאת, בקשו רק לזמן שתי שנים, לשנה אחת, לחודש ימים. אך הנביא עמד על דעתו בחזקה; ההנחה האחת אשר עשה להם היא, לבלי ישברו את פסיליהם בידיהם, כי זאת העבודה תעשה על ידי אחרים זולתם. הדת האלילית העתיקה נכחדה מן הארץ בנקל ובלי כל מחזות תוגה.

מחמד לא האריך עוד ימים אחרי התקבל האסלאם בקרב כל בני עמו, כי מת ביום 8 יוני שנת 632 לספה"נ. הוא מת רק אחרי הצליחו לפתוח לפני דתו החדשה אשר יסד שער המוביל אל עתיד מזהיר גדול ורחב ידים, אחרי אשר הביא את בעלי ברית דתו אל המסלה העולה קדימה, ויורם ללכת בדרך מלחמת דת ונצחונות כבירים, אשר אמנם שטפו בה המושלמים במרוצה נמהרה ובכח גדול מבלי להעצר בלכתם תקופת ימים רבים. עוד בימי עלומי האסלאם, עוד בתקופה הצעירה בערך בימי עבודתו להרחבת

כדרך כל מחוקקי הדתות בדברי אהבה ונעם, בתור מורה ומטיף לקח, בעוד אשר באמת הפיץ מחמד את תורתו ביד חזקה, בחרב ובדם ובסערת מלחמה; והחרב אשר הוציאה משפטה לבער את האלילים והפסילים מגבול עיר מכה, הן ממנה לא נבצר גם להעביר את העבודה הדתית היצוקה בדפוסה של הדת האלילית והמושפעת מרוחה. יהיה איך שיהיה, העבודה הדתית אשר השתררה בהיכל הקעבה נשארה על עמדה כמקדם במלא רחבה והיקפה. הנה כי כן עברה נחלת המסרות הדתיות והלאומיות העתיקות, אשר מצאו קן להן בקרב העם הערבי, גם אל האסלאם, והן הן אשר הטביעו עליו קלסתר פנים של דת לאומית. „היום הזה הואלתי לחזק ולבצר בקרבכם את האמונות אשר מצאו קן בלבכם, — כה אמר מחמד, אחרי אשר קים את מנהגי העבודה הדתית הנהוגה במקדש הקעבה ויקדשם בקדושת האסלאם, — היום הזה נתתי לכם את האסלאם לדת עולם". האסלאם קלט אל תוכו את המנהגים ועבודת הדת שהשתררו במכה מעולם, ובכחם הופיע הפעם בתור דת לאומית בקרב הערביאים. האליל „הובל" ראש אלילי הקעבה, הוא וכל מרעיו אלילי מכה חלפו נגוזו; תחתם היה עתה „אללה" האל היחיד במקדש הקעבה. האגדה המספרת על דבר מקדש הקעבה, כי נוסד על ידי אברהם וישמעאל בנו, נפוצה עתה בעם עוד יתר הרבה מאשר לפנים, כי בעלי האסלאם מצאו בה חפץ; באופן הזה באה האגדה הנושנה הזאת בחוברת עם הדת העתיקה אשר השתררה בארץ ערב עוד טרם מצאה לה הדת האלילית קן לה בה, עם האסלאם המקורי הקדום (דת אברהם לפי אמונת המושלמים) אשר לפני האסלאם של מחמד. מחמד, כיד הנבואה אשר השתעבדה לו לקים את כל חפץ לבו, מודיע הפעם חידות מני קדם, כי עוד בימי קדם נערכה במקדש הקעבה עבודה דתית ל„אללה" על טהרת הקדש. על כן הקדש הקעבה עוד בעצם ראשיתו רק ל„אללה" לבדו. בפקודת מחמד נתן החוק לבלי תת מהיום והלאה מדרך כף רגל במכה לכל בעלי הדת האלילית. בכח החוק הזה סרה מעל מקדש הקעבה תכונתו המקורית, תכונת היכל מוקדש לעבודת אלילים, ויהי למרכז דת האסלאם.

בתורת מחמד. לתקופת השנה אחרי לכדו את מכה הופיע
מחמד שנית בשערי מכה, לחוג את ימי החג הגדול, אשר הסכינו
הערביאים מאז לחוג אותו במכה מדי שנה בשנה, וסדר העבודה
הדתית אשר שמר הנביא לעשותה בימי החג הגדול ההוא, היה
לתבנית לעבודת אלהים הנהוגה במכה עד היום הזה, שנשמרה
בשלמותה ובכל דקדוקיה לדורות הבאים. הרוצים לדעת את
סדרי העבודה הזאת ידרשו אחריה בספר „העליה וסדרי החגיגה
במכה ובמדינה" (Pilgrimageto El-Medinah and Mecca)
אשר כתב הקפיטאן בורטָן האנגלי; בו מתאר המחבר את
מחזה החג וכל פרטי עבודתו בשפה נמלצה ונפלאה. הסופר
הזה הנזו האחד משלשת האירופאים, אשר הצליחה בידם
להתחפש במושלמים העולים למקומות הקדושים, ולהשתתף בעבודת
הדת הקבועה במדינה ובמכה. עתרת נשיקות להאבן השחורה
התקועה בקיר היכל הקעבה; הקפת שבע פעמים את מקדש הקעבה;
שתיית מים מן המעין הקדוש זֶמְזֶם; קפץ ודלג מגבעה לגבעה
על רוכסי ההרים אשר סביבות עיר מכה; השלכת שבע אבנים
מאבני המקום לערמה אחת במקום אחד קבוע; העלות מן
הצאן והבקר או מן הגמלים בעמק אחד ידוע קרבן ל„אללה", —
אלה הם המנהגים הקבועים בסדרי עבודת החג בעיר מכה,
מנהגים עתיקים אשר נקדשו בקדושת האסלאם ואשר בלי ספק
לכל אחד ואחד מהם ישנה היסטוריה מיוחדת המבארת את מוצאו
ומקורו; אפס כי בעת נכחדו מאתנו סבתם ותעודתם המקורית.
הנצר הזה (עבודת „אללה" הנזכרת) עם כל היותו פורה משרשי
הדת האלילית מצא מחמד לנכון לפניו לשתלהו על אדמת האסלאם
ולשומהו ליסוד נכבד בדתו החדשה, כדרכו תמיד להתעתע בחזון
נבואתו ודתו ולהתנודד לעברים שונים. יש מן החכמים המשתדלים
להמליץ על הנביא ולהצדיק את רשיונו על העבודה הזאת, באמרם
כי מבלתי יכלת בידו להשביתה כליל נאות מחמד לקבל את
תמצית העבודה הדתית הקבועה במקדש הקעבה, אחרי אשר חדש
את תמונתה החיצונית, ולכלול אותה בתור אבר אחד במערכת
האסלאם אשר יסד. הצטדקות כמו זאת אמנם היתה מוצאת לה
מקום בהענין שאנחנו דנים עליו, לו היה מחמד מפיץ את תורתו

ואנשיו שבו לדרכם יתריבה (628 לספה"נ). לתקופת השנה עלה הנביא וכל בני סיעתו למכה לחוג את חג השנה, ויהיו שם שלשת ימים, ובמשך ימי שבתם שם סרו כל בני קרישה מן העיר וישכנו באהלים על פני השדה. אולם בתקופת ימי מגורי מחמד ביתריב השגיב חיל וירחב את שלטונו על כל שבטי בני ערב, עד כי לאחרונה הרגישו גם אנשי מכה את רפיונם ואי־יכלתם להתעקש עוד ולהחזיק מעמד בפניו. בשנת 630 לספה"נ עלה מחמד בראש חיל כבד ויצר על מכה, אשר אזלת עוד ידה לעמוד בפני חיל האויב הרב והעצום ממנה; ועד מהרה נכבשה מכה לפניו, ויושביה הסגירו את נפשם בידי המושלמים. אפס כי הפעם הופיע מחמד בשערי עיר מכה המנוצחת בתור גבור מנצח בעל נפש עדינה, אשר כפי גבורתו ואמץ לבו על שדה הקרב כן גדלה נפשו, ורגש נעם ורך לבש ביום שלום. רק שלשה אנשים הומתו במצות מחמד, אשר התנקם בהם בעד הרעה אשר עוללו לו, ולכל בני העיר סלח הנביא ויאר להם פנים. במעשהו זה קוה הנביא להטות אליו את לב כל בני העם הערבי, יען כי יושבי מכה על פי מצבם נחשבו כראשי העם היושב בארץ ערב. בבואו בשערי מכה הראה הנביא לדעת את נטית חסדו אל העיר הקדושה, אשר אמנם כבר חשב עליה טובות להשאירה בתקף קדושתה גם מטעם האסלאם. העבודה הדתית הנהוגה במקדש הקעבה עם כל המנהגים התלוים בה נשארו כמקדם, רק כי היתה עתה מקודשת לשם „אללה". על פי פקודת מחמד נתצו את הפסילים והמסכות אשר נמצאו בחצר היכל הקעבה. מספרם עלה עד כדי 354, כמספר ימי השנה, פסל מיוחד לכל אחד מימי השנה (הערביאים מונים ללבנה). כמו כן השביתו את הפסילים אשר נמצאו בכל בתי יושבי העיר, ויבערו אחריהם בכל אשר מצאו.

מכה בתור בירת האסלאם. לשוא פחדו יושבי מכה כי בהכחד הדת האלילית יבולע לסחרם ועשרם ולמצבם האיקונומי; כי לרגלי נצחון האסלאם עוד התרוממה בכבודה וערכה הדתי. בפקודת מחמד, אשר היה עתה לנשיא הדת ולמושל ממשלה בלתי מוגבלת בכל קצוי ארץ ערב, הושמה מכה לנקודת המרכז להאסלאם, והיכל הקעבה — למקדש הדת לכל המושלמים הדבקים

כי אם התענינה בה עד מאד, וגם התאמצה לפתור אותה על צד השלילה, אך לא על דרך הצווי והחוק, כי אם באמצעים יותר מלבבים וקולעים אל מטרתם, בדברי משל ומליצה המתרשמים עמוק בתוך הלב.

כבוש מכה. בתת מחמד לבני דתו את ה„קבלה" החדשה, בפקדו עליהם להסב את פניהם בתפלתם לנכח מכה, הנה בזה הוכיח הנביא לדעת, כי רק מכה היא עיר בירת הדת בארץ ערב. גם אחרי נטשו את מכה בזעם ובחרי אף, לא יכול הנביא להכחיד מלבו את זכרון העיר הזאת, אשר נקדשה בעיניו בבעיני כל הערביאים עוד מימי נעוריו. המחשבה הראשונה אשר התעוררה בלבו בזכרו את מכה, היתה מחשבת חמה ונקם; הוא שאף לבוא בחשבון עם בני קרישה ולהתנקם בם על אשר בזו אותו בלבם, שנאוהו וירדפוהו וגם גרשו אותו בחרפה. במשך שנים אחדות ארכה המלחמה בין המושלמים ובין בני קרישה; המושלמים התנפלו על הארחות הנושאות את סחר מכה למרחקים ויבזו את שללם. במלחמה הגדולה אשר היתה על יד עיר בדר (623 לספה"נ) היתה תבוסת אויבי מחמד שלמה, ומני אז היתה יראת הנביא על פניהם. אמנם עד מהרה התעודדו בני קרישה להשיב מכה אל מכיהם, ויצורו על מדינה, אפס כי לא עשו חיל גם הפעם. אחרי אשר פנה מחמד לעיר מכה מקום נכבד בתחום דתו החדשה וירם את קדושתה על נס גם בעיני המושלמים, חשב להתקרב אל מנהגי הערביאים עוד יותר, ויאמר לעלות למכה לחוג את החג הגדול חג השנה, ולהשתחוות למקדש הקעבה כמנהג הערביאים מדי שנה בשנה. הפעם דמה מחמד בלבו להפיק תועלת לנפשו מימי חדש רגב המקודשים להערביאים, אשר אז ישבתו כל בני המדבר מריב ומלחמה, ושלום ואחוה ישתררו בכל גבולות ארץ ערב. מחמד אסף את אנשי הילו ויבוא עד גבול מכה, ויהי את נפשו להלחם בה אם לא יתנוהו לבוא העירה; כמהו היו גם אנשי מכה ערוכים לקרב. ובין כה וכה ורבים מאלופי מכה ונכבדיה בהיותם אנשי מנוחה החלו לתוך את השלום. אז כרתו עם מחמד ברית שלום, אשר על פיה התחיבו אנשי מכה לפתוח את שערי עירם לפני מחמד ואנשיו בימי החג הגדול לשנה הבאה. ומחמד

צרופה. חכמי התלמוד מנעימים עוד במתק מליצתם את הענין הזה ומוסכים בו אצילות נשגבה, באמרם כי האלהים אשר היה שושבינם של האדם ואשתו, הוא גם שוכן בקרבתם, אם רק שלום אמת ואהבה שוררת ביניהם, אם רק לא יפרו את התכלית אשר למענה נועד זווגם. כעין מסקנה לשירת האהבה הזאת, שירת הקדשים אשר הטביע עליה יוצר התבל את חתמתו, ורוחו מרחפת עליה, מסימת התורה בלקח מוסר נעים ונשגב כאחד: „על כן יעזב איש את אביו ואת אמו ודבק באשתו, והיו לבשר אחד" דבקות שלמה ומוחלטת מכל צדדיה. לאהבה העולה במדרגתה על אהבת בן להוריו לא יתכן להיות כל תחרות; אהבה כזאת לא תשסע לשסעים, לא תתפוצץ לרסיסים, כאשר גם לא יתרפק הבן על אנשים רבים ונשים רבות לאהבם בתור אבות ואמהות. זווג אשר תוצאותיו מזהירות ככה, עד כי יתהוו המזוגים לבשר אחד, יתכן רק בצמד של איש ואשה אחת, המשלבים יחד את חייהם הטבעים הרוחנים והמוסרים למקלעת אחת, אשר כפי השפעתם על העולם הסובב כן הם נשפעים ממנו יחד, ואשר התאחדותם היא אחדות שלמה ומוחלטת, אבל לא בחיי משפחה עכורים של רבוי נשים. התורה דורשת מאת הבעל כי ידבק באשתו להיות אתה לבשר אחד, ומובן מאליו כי האחדות איננה נכנסת תחת גדר הרבוי. לו נתנה התורה המוסרית שלנו מקום בחוג חיי המשפחה לנשואי נשים רבות, כי אז בודאי לקחה מן האדם הראשון לא צלע אחת, כי אם צלעות רבות; וברור הדבר בעינינו, כי לו נכתב ספור כזה על ידי מחמד ולו נכלל בספר הקראן, כי אז נשאר האדם מחוסר צלעות, ותחתן נתנו לו הרמון מלא נשים ופלגשים. אין כל תפונה, כי הפרשה הזאת כלה היא כעין מחאה אחת גדולה, אשר קראה תורת משה, מנקודת השקפתה המוסרית, על חיי המשובה, חיי איש הנשוא לנשים רבות. קנה המדה, אשר-בחרה התורה למד בו את רגש האהבה, — אהבת הורים, איננו מוצא לו מקום בנשואי נשים רבות, ששם הזווג איננו נוסד על רגש האהבה הזכה, כי אם על רגש שפל ונבזה. הננו רואים אפוא כי תורת ישראל לא עברה על פני שאלת נשואי נשים רבות בשתיקה ובקרת רוח כאשר נוכל לשער בהשקפה ראשונה,

באמת הנה גם תורת ישראל לא התנגדה בהחלט לנשואי נשים רבות; אפס כי היא לא אסרה את הדבר רק מנקודת הראות של שלטון החוקים, בהתיצבה בפנה הזאת במצב הסבלנות, לבלי לבוא בריב עם החיים של עמי בני הקדם, תחת אשר מנקודת השקפתה המוסרית תעבה את הדבר מאד, כאשר יראה הקורא להלאה. תורת משה בחרה להאבק עם הרע המוסרי הזה לא בכח חוקים ומשפטים המדברים רק אל המח, כי אם בכח חזון השירה והמליצה, המדברות אל הלב—אשר רק הוא הסרסור לעברה, — אל הרגש הפנימי, המתפעל מאד מכל לקח טוב המוגש אליו עטוף במעטה השירה הנעימה, זאת שפת הנפש, אשר דבריה מתרשמים בלבו של האדם הטבעי יותר מכל פקודה ואזהרה נמרצה. תורת משה מצאה לנחוץ להקדיש לפתרון השאלה הזאת פרשה שלמה בספר היצירה, מדעתה את גדל ערך הענין הזה ופעולתו הרבה בחוג חיי המשפחה. מה מלבבת ומה חודרת היא תורת מוסרה הזך, בספרה בסגנון נעים המסוגל לעורר את הרגש גם בלב קפוא, כי האדם נוצר בראשיתו ערירי, ויוצר התבל החפץ באשרו המוסרי של האדם נזר היצירה, ראה כי ל א ט ו ב ה י ו ת ה א ד ם ל ב ד ו, בדד ונעזב בלי חבר ורע בחיים, — כאשוי יאמר החכם האשכנזי „מכל דבר יוכל האדם לחסר את נפשו, אך לא מן האדם"; אז חשב האלהים לשפות טוב וחסד להאדם, ל ע ש ו ת ל ו ע ז ר כ נ ג ד ו, לעזר, אך לא לעבדות ושפלות ובזיון. ואחרי אשר מכל היקום, מכל הבהמה והחיה אשר הביא ה׳ אל האדם לא מצא לו עזר כנגדו, הפיל ה׳ תרדמה על האדם ויקח אחת מצלעותיו, ויבן את הצלע אשר לקח מן האדם לאשה ויביאה אל האדם; רק לקראתה שמח האדם, במצאו בה העתקה נאמנה מצורתו החמרית והרוחנית והמוסרית, עצם מעצמיו ובשר מבשרו, כדבר אחד הפלוסופים, כי תמצית רגש האהבה היא במצוא האוהב בהעצם האהוב איזה דמיון ושווי אל עצמותו הוא. פה תלמדנו תורת ישראל באמרותיה הצרופות, כי זווגו של אדם לא יוסד בשום אופן על הרגש הבהמי—ועל כן הנה בצבאות כל היקום לא נמצא לאדם עזר כנגדו—, כי אם על הרגש השמימי, אשר נתן האלהים בלב האדם, על רגש אהבה

ומרוחים" (שורה כב. 51).

באשמות כמו אלה מתגולל הנביא גם על הנוצרים ושופך את זעמו עליהם ועל דתם:

„אנחנו כרתנו ברית גם את הנוצרים, אפס כי הם שכחו רבים מן החוקים והעדות אשר שמנו לפניהם, נאֻם „אללה". אנחנו זרענו בקרבם זרע איבה ומדנים, רק ביום התחיה יכבה נירם. במהרה תפקחנה עיניהם לראות את אשר עשו" (שורה ה. 17).

הדברים האלה מוכיחים לדעת, כי בעת הגלות אי־סבלנותו הדתית ממחבואה שאף הנביא לשום תהום עמוק גם בין האסלאם והדת הנוצרית. אפס כי הנוצרים אשר בערב לא דבקו בדתם בכל נפשם ומאדם כהיהודים, עד כי לא סרבו הרבה לזנוח את דת אבותם ולקבל עליהם את האסלאם, ועל כן לא היה כל מקום לשנאה עצומה להתרקם. אי־הסבלנות הדתית המריצה לאחרונה את בעלי האסלאם להתנגד לאמונה באלהות בעלת תמונה משולשת ומתאחדת לאחת ולתורת ההתגלמות האלהית, אשר נתקבלו ליסוד בתורת הנוצרים. —

חיי המשפחה. בהפרק מתולדות ימי מחמד הכולל בקרבו את תקופת ימי מגוריו במדינה, נפנה מקום רחב ידים לאי־הסדרים אשר התחוללו בחוג חיי משפחתו, ולדבר בואו במסרת ברית הנשואים עם נשים ופלגשים רבות. לרגלי המקרים המכוערים השונים, אשר קרו בחוג חיי משפחתו, נאנס הנביא לחבר דברי חזון ומשא, אשר נכללו גם בספר הקראן, למען הצטדק על מפעליו, אשר הרגיש כי העטו עליו כלימה וצללי אפל. ישתומם כל קורא בדורנו זה, כי לא נבאש מחמד בעיני העם אחרי מעשים מגונים כמו אלה. ואם אמנם אין כל ספק בדבר כי הרבה פעל מחמד להטיב את מצב הנשים בארץ ערב, אבל גם זה ברור, כי לא נשגב מחמד בדעותיו והשקפותיו במקצוע הזה. להמושלמים הורשה מטעם האסלאם לקחת להם ארבע נשים. בחקקו את החוק הזה הלך מחמד בעקבות בעלי התלמוד, אשר התירו למלך לקחת ארבע נשים ולא יותר, ואת הקצבה הזאת שם מחמד גם לכל העם; אולם לעצמו התיר לקחת לו נשים כהנה וכהנה.

והיא צעד צעד גדול קדימה, בהעמיסו את האסלאם על כל החברה האנושית:

„אמור: בני אדם! אמנם הנני שלוח מאת אלהים אל כלכם יחד. ממלכתו משתרעת בשמים ובארץ. מבלעדו אין אלהים" (שורה ז. 158).

אולם אם בקריאתו אל כל בני האדם הוא מתאפק ברוחו, וכמו איזה רוח סבלנות שפוכה על שפתיו, הנה בדבריו אל היהודים נכרת שנאתו הפרטית. הוא איננו מציע לפניהם את דתו, איננו חפץ להנות אותם מדבשו, כי אם רק להכאיבם בעקיצתו, בכנותו אותם בשם הולכים אחרי כפירה וכחש. בקביעתו את ה„קבלה" החדשה הודיע מחמד בגלוי, כי האסלאם היא דת אחרת נבדלת מדת היהודים, דת אשר מרכזה תקוע בארץ ערב, אך לא בארץ העברים. המשטמה אל היהודים גברה מיום ליום; המושלמים בקשו תואנה לבוא בריב עם היהודים, ואחרית המשטמה היתה, כי נשבתו הקבוץ המדיני והתקומה המדינית החפשית אשר ליהודים ביתריב ובסביבותיה. וכפי שנאתו אל היהודים כן גם החל לשטום את הנוצרים ואת דתם, אשר החל להשליך שקוצים גם עליה בקנאת דתו אשר קשתה, וכמו שכח את התהלה והכבוד אשר פזר לספרי האבנגליון הטבועים לפי דבריו בחותמת האמת ואור האמונה זורח עליהם. עד כמה הרשה הנביא לעצמו להתהפך במזמות ערמתו ולדבר תהפוכות מבלי להרגיש כל רגשי בושה, נוכל להוכח מדבריו אלה: מחמד מפיל ארצה את דבריו הראשונים כי תורת ישראל וכמו כן האבנגליון הנם תוצאות נכונות ומקוימות מן הספר הגדול המונח למשמרת ביד „אללה" בשמים, ופתאם הוא מכחיש את נבואתו הראשונה. הוא מטיל דופי בכל הנביאים והמחוקקים שהיו לפניו, באמרו כי אם אמנם קבלו מידי אלהים אמונה זכה וצרופה, אפס כי עד מהרה נזדיפה והתעותו פניה, אם מפעולת הרוחות השולטים בעולם, או באשמת בני האדם אשר השחיתו את טהרתה:

„בכל עת אשר שלחנו את נביאנו לדבר בשמנו אל בני האדם, היתה שומה מאת השטן לערבב בתורתם תעתועי שוא

ולנבואותיו; המשוררים העברים אשר בקרב יהודי ערב חברו עליו שירי התולים, ויוקיעו את בערותו לעיני השמש. בכל פעם אשר נוקש מחמד באמרי פיו התנצל בערמתו, כי היהודים העוינים אותו זיפו בזדון את תורתם למען הרעימו. וכראות מחמד כי נסיונותיו בנטיה הזאת עולים בתהו, ובהרגישו בכח מבטו החודר כי עמלו לא ישוה פרי לו גם בעתיד, נואש מתקותו להכנים את עם הספר תחת כנפי האסלאם, ויחדל מהתקרב אליהם. ופתאם שנה מחמד את מבטו על היהודים ועל תורתם, כאשר נראה מאחד ממאמריו הכלולים בספר הקראן:

„אלהים שלח את הקראן גם אל היהודים, למען תת תקף ועוז לכתבי קדשם, ולקים את קדושתם ואמתותם, אך הם לא האמינו בו" (שורה ב.).

והצעד הראשון על דרך המעשה לרגלי התמורה שהתחוללה ביחוסו אל היהודים, היה גם הוא בגבול הדת. הנביא נתן אות כי נקעה נפשו מן היהודים ודתם, בשנותו את ה„קבלה", ותחת אשר עד כה היתה נטויה לנכח ירושלים, צוה הנביא להמושלמים כי יסבו פניהם בתפלתם אל עיר מכה. סבת התמורה הזאת מבוארת בספר הקראן לאמר:

„איש בער ישאל: מדוע החליף מחמד את המקום אשר לנכחו יפנו בעת התפלה? — ענה: ים וקדם לאלהים המה גם שניהם; הוא יוליך את האיש הישר בעיניו בדרך הטובה והישרה. אנחנו קִמְנו את מצבכם בתור עם הבינים, להיותכם לעד בכל יתר העמים (כלומר ביום המשפט הגדול), כאשר גם צירכם יהי לעד בכם. אנחנו הואלנו לשנות את המקום, אשר נכחו יפנו המושלמים בתפלתם, למען הפלה את אלה ההולכים בתורת ציר האלהים מכל אלה השבים ללכת אחרי הכפירה והכחש" (קראן שורה ב. 136 — 138).

והתמורה אשר התחוללה בהשקפת מחמד על תעודת האסלאם איננה מוגבלת רק בתחום היהדות, כי אם מתרחבת גם להלאה. מחמד פורץ את חוגו הצר אשר חג לו בתחלה, עת אשר בענותנותו, יותר רצוי לאמר בשפלות מצבו, לא הלך מחמד בגדולות, ויקפל את תורתו וישכינה רק בערבות הישימון בחצי־אי־ערב,

אשר הופיעו בשם „אללה" להודיע את רצונו אל העמים השונים. לפי דברו, שלח אלהים את המחוקק העברי לשום לחובה על היהודים את תורת ישראל, ואחרי כן נשלח ישוע הנוצרי לבשר ליתר העמים את האבנגליון; אולם מחמד הוא ציר „אללה" הבא בשמו אל העם הערבי. ככל מיסדי הדתות לא היה את לב מחמד בראשונה לברוא דת חדשה, כי אם להפיץ בעולם את האמת הנשגבה אשר כבר נגלתה, ולתת לה עוז ותעצומות. על כן הגה לבו בתחלה רגשי אהבה להיהודים והנוצרים, אשר עליהם זרח כבוד אלהים עוד מלפנים, ואת אהבתו זאת לתורת היהודים חשב הנביא להגדיל ולהאדיר אחרי העתיקו את מושבו לעיר מדינה, בצפותו לעור גם את עיני היהודים אסירי התקוה הלאומית, כי הוא משיח ד׳, אשר אליו הם מחכים זה כמה. על כן אנו רואים איך שאף מחמד להתרצות אל היהודים, עד כי בבואו למדינה אחז במנהג היהודים לכון את פניו בעת התפלה לנכח ירושלים, תחת אשר בהיותו במכה הסכין להסב את פניו בתפלתו לנכח הקעבה. גם לפני מחמד אחזו הערביאים היושבים במדינה את הקבלה (הסבת הפנים לצד אחד בעת התפלה נקראת בשפת ערב: קבלה) הנהוגה אצל היהודים רק מפאת החקוי, ומחמד אשר מצא אותה רצויה מאד למטרתו למען התקרב אל היהודים, אשר וקים אותה גם מצד האסלאם. לוא היה מחמד איש יודע ספר ומלומד, כי אז על פי כשרונות רוחו הצליח בידו בלי ספק להתעות את נדחי ישראל בערב אחרי תורתו; אפס כי בערותו עמדה לו הפעם לשטן על דרך השגת מטרתו. בהיות כי הכרתו הפנימית חזקה עליו, כי הוא ציר שלוח מאת אללה, ככל מחוקקי הדתות שקדמוהו, לא מצא לנחוץ לפניו ללמוד את כתבי הקדש, אשר עליהם נשען כפעם בפעם במנאמיו, ועל כן נכשל תמיד בכל עת בואו להעמיד את יהודי יתריב על נקודת השקפתו. לשוא נסה הנביא דבר אל היהודים בהתיצבו לפניהם בתור המשיח הבא אליהם במלאכות אלהים; בני עם הספר אך נוכחו לדעת, כי נבער הנביא מהבין דבר בכתבי הקדש, וכי ידיעתו השטחית בספירי כתבי הקדש השגורים על פיו היא קלוטה מן האויר ומלאה שגיאות גסות, ויפל ערכי הדתי בעיניהם וילעגו לו

לכם עת הוכיחום על פניהם על הפרם את סדרי החיים והמושגים אשר השתררו עד כה. הנביא בעצמו היה הראשון אשר נצב למשל ולמופת לבני עמו במעשי עריצות ואכזריות כמו אלה. על פי פקודתו נהרגו השבוים אשר נשבו במלחמה; וכידוע הגיר הנביא על ידי חרב את כל בני קריטה (כתשע מאות נפש אדם), אחד משבטי היהודים היושבים בערב, אשר הסגירו את נפשם בידו, בתקותם כי יחנם ונתן להם את נפשם לשלל.

מחמד עוין את היהדות ודת הנוצרים. לרגלי עבודתו להפיץ את האמונה באל יחיד „רחום וחנון" התפרק מחמד את נטל חובות המוסר, ויתפטר ממשמרת כל רחשי כבוד ורגשי חנינה. ויהי בהתגבר מחמד על אויביו ומצבו גבר בארץ, ויפר את ברית שלומו עם בני הדתות האחרות, בהוכחו כי בריתו זאת תהי לו למוקש על דרכו. מחמד היה ערום ובעל מזמות בכל דרכי הדיפלומטיה. הוא היה מלא רוח הכנעה וסבלנות, ומותר על דעתו לחפץ שלום בעלי הדתות האחרות, כל עת הרגיש את מצבו הדל; אולם אך השגיב חיל שאף לדכא תחת רגליו את כל העמים אשר לא נתנו את ידם אל האסלאם. מחמד שאף לשעבד את בני הדתות האחרות אל האסלאם, ועוד יותר מזה אל בעלי האסלאם, למען יהי הוא ובני בריתו לאדוני כל הארץ. ככה ראינו כי התנפל למלחמת מצוה בשם הדת על היהודים היושבים בחיבר, בתימא ובפדיק, וילכוד את ארץ מושבותיהם, ואחרי אשר לקח את כל רכושם ואחרי אשר נתשם מעל אדמתם, נתן להם הרשיון לשוב להאחז על אדמתם, בתנאי כי ישלמו מס למחמד — את מחצית תבואת אדמתם. אמנם במנאמיו הראשונים, עת החל להטיף את לקחו, הגיד הנביא לא אחת ולא שתים, כי דתו אחת עם תורת ישראל והדת הנוצרית, וכי כלן יחד ממקור אחד נבעו. שלש הדתות האלה — לפי דבריו — מיוסדות על „ספר האלהים", הוא הספר המקורי אשר ביד האלהים, וכל ספרי הדת, אשר בידי היהודים והנוצרים והישמעאלים, הם רק תוצאות ממנו; הקראן בעצמותו הנהו רק כעין מלואים והוספה לדברי הנבואה הכלולים בספר התורה אשר ליהודים ובספר האבן־גליון אשר לנוצרים, ומחמד הנהו רק האחרון בחבל הנביאים,

ולדם, ועוד הרע לעשות, כי את זדון לבו ואת עריצותו הכנים לפנים מן הקלעים במקדש דתו, ויקדש אותם על ידי חזון נבואותיו לעשותם לעיקרי הדת. בכל ימי התקופה הזאת הננו רואים את מחמד מעורר בלב בני עדתו רוח גבורה למלחמה ולמעללי נצחון, מצד אחד על ידי התשוקה לתועלת ובצע, בהבטיחו לבעלי האסלאם בשם ד׳ כי ימצאו שלל רב, ומצד השני ביעודי דת, בהגידו להם כי לפני הנופלים חלל על שדה המערכה פתוחים שערי גן עדן, והם נכנסים בו בלי מעצור לשבוע נעימות נצח מכל הענג והעדנים הערוכים לכל המקשיבים בקול הנביא. הלא כה נאמר בספר הקראן:

„הנה דגל אלהים! יאספו נא תחתיו כל אדירי האמונה, המותרים על חיי העולם הזה בעד החיים המאֻשרים בעולם הבא; אם יפלו חללים על שדה המערכה, ואם יצאו כמנצחים מן המלחמה, להם נצפנת משכרת רבה וגמול טוב בעד מעשיהם (קראן שורה ד׳ 76).

„מדוע זה תצונו להלחם, מדוע לא תתננו לבוא אלי קבר בשיבה טובה ושבעי ימים? ענה: תענוגי חיי העולם הזה חולפים ועוברים, בעוד אשר העולם הבא הוא האושר האמתי לכל יראי האלהים. שם לא יקפח שכר כל איש ואיש. (שורה ד. 79).

אחרי הבטחות ויעודים כאלה לא יפלא עוד, כי מלחמות־מצוה, אשר נערכו מטעם הנביא בשם הדת, הפיחו בלב המושלמים רוח עוז וגבורה נמרצה, עד כי לא יכלו בעלי ריבם לעמוד בפניהם, גבורה נפלאה אשר לא נראתה עד הנה בשערי ערב. גם נתן הנביא את הרשיון להמושלמים להלחם בימים הקדושים בחדש רג׳ב, אשר בו שבתו הערביאים מריב, מטעם המנהג אשר נקדש בעיניהם מימים קדומים. המושלמים נלחמו ברוח גבורה ובחרף נפש, ולא חשבו נפשם מכל עריצות ואכזריות, רק למען הפיק בצע ותועלת מנצחונם, עד כי ממעללי אכזריותם אשר נעשו בשם האסלאם יתפלץ כל שומע. הם הקשו את לבם להלחם גם בקרוביהם ובבני שבטם, מבלי להסוג אחור מפני כל רגש אהוה וידידות. „האסלאם נתק מוסרות כל אחוה וידידות, האסלאם מחה בליל מסרת כל ברית"— בן ענו המושלמים בתומת

וענין בדיקנות נמרצה, ובזה נצב להם הנביא בעצמו למשל ולמופת, כי ממנו ראו וידעו איך לעשות ולשמור את פקודי הדת, עד כי היה בית המסגד, כדבר החכם ולהויזן, לבית חנוך, אשר שם התחנכו המושלמים למלאות את המצוה אשר הדת דורשת מאתם. „שם למדו המושלמים להתאגד יחד לאגודה אחת, ושם התחנכו לסור אל משמעת ראשיהם, — הסגולות היקרות אשר בהן מצוינים כל צבאות חיל המושלמים עד היום הזה".

מסרת ברית דת חדשה. עתה מלאה מסורת ברית־הדת את מקום קרבת השבט והמשפחה, אשר נשגבה מאד בקרב הערביאים. כל אחד מן המושלמים הביט על רעהו כעל אחיו, אם כי הוא מתיחש על פי מולדתו אל שבט אחר. כל רגשות לב הערבי ומאוייו נכנעו כלם לפני רגש הדת אשר גבר למעלה בקרב המושלמים; כפי הלקח החדש אשר נתן מחמד הנה כל רחשי הלב הטבעיים וכל רגשי האחוה וקרבת המשפחה, כלם נסוגים אחור מפני הדת, אשר בשבילה יוַתּרו המושלמים על כל חפציהם. בשנים הראשונות לשבתו במדינה הוציא פקודה אל המושלמים להנזר מיין ושכר, ויאסור עליהם מלאכת יצירת פסילים, וגם צוה כי הנשים תשימינה מסוה על פניהן. בכל האמצעים האפשרים התאמץ מחמד לטעת את דעותיו בלב בני עדתו, ולהטיל בלבם את ההכרה, כי היא עדה קדושה מקודשת לשם הדת החדשה, מרוחקת ונסגת אחור מדרכי החיים אשר הסכינו בהם יושבי ערב לפנים, בודדת לנפשה וקרועה מגבול יושבי ארץ ערב המתמכרים ללכת אחרי הדת האלילית. כה התבצרה דת האסלאם ביתריב ותשתרר שם במלוא עוזה ואונה אשר האציל עליה הנביא. בעיני מחמד, אשר יחד עם הרגש הדתי התפתחו בקרבו גם הרגש המדיני והתשוקה למשרה ושלטון, קטנו מאד נצחונות האסלאם אשר השיג במקצע של הדת, ובכל עוז נפשו הסוערת שאף להרחיב את ממשלתו בגבול השלטון המדיני, עד כי יהי האסלאם למקור נובע שלטון דתי ומדיני כאחד. ואל נקודת המבט הזאת מתאימים כל מפעליו בימי שבתו במדינה. תחת היות לנביא הדת, להטיף בשם אחדות האלהים, לקשט צדק ומוסר, הטיף מחמד בתקופת ימי שבתו ביתריב למלחמה, לחרב

בהתאמצו להסיר מקרבה כל ריב ומדון, מאחר את כל כחותיה ומצמצם אותם רק לעבודת „אללה", ומשפטיו אשר חרץ כפעם בפעם בכל דבר קשה אשר הגישו לפניו, היו כיסוד מוסד לתורתו החדשה ולמערכת חוקיה. אז נוסדה במדינה ממלכה שלמה המתנהגת על פי חוקי האלהים ובשמו (Theokratie), ומחמד היה לרוח החיה בקרבה, לראשה ומנהלה. פה גלה מחמד את כשרונותיו הטובים, בהראותו לדעת, כן בכל עלילותיו לחפץ יסד דתו וכן בעניני השלטון המדיני, כי יודע הוא את רוח בני עמו ותבונת נפשם ידיעה שלמה ועמוקה. לפעמים הוא מתעורר ברצונו החפשי, בלי כל סבה ומעורר מן הצד, להתפשר עם איזו מתביעות דתו החדשה ולותר על איזו מדעותיו, רק למען התאים את תורת דתו ואת הליכותיו בעניני המשרה אל רוח המון העם, ולמען יצמד לב אלה האחרונים אליו. באופן כזה צלחה בידו למשוך אליו מהרה בחבלי קסם את לב כל העם, אשר היו נכונים לבוא למענו באש ובמים.

כה היתה הדת החדשה כעין טיח סיד־גפריתי (Cement), אשר הודות להכח המדביק שבו התלכדו היסודות הזרים והנפרדים — אשר התקוטטו יחד עד כה ויתרחקו איש מעל רעהו — לממלכה אדירה אחת. בבוא מחמד ליתריב ראה ראשית לו להקים מערכת עבודת אלהים, ולערוך סדר לתפלה בצבור. עד מהרה נבנה מכסף העדה בית־תפלה, אשר שמה היו מתאספים כל בעלי ברית האסלאם להתפלל בצבור ולשמוע את מדברות הנביא. על יד בית התפלה הקימו בית למעון הנביא, או יותר רצוי לאמר, הרמון לנשיו; כי בעת בואו למדינה היו להנביא רק שתי נשים, אך אחרי כן הרבה לו מחמד נשים ופלגשים במספר רב. בית־המסגד אשר נועד לבית מועד להמשלמים לצרכי הדת נבנה כפי תכנית בתי התפלה, אשר להעברים או הנוצרים. עבודת האלהים הערוכה בבתי־המסגד להמושלמים איננה על ידי קרבן וזבח, כי אם היא עבודת הרוח והלב, המפיחה בלב עובדיה רגש ורוח דתי. בבית המסגד אשר ביתריב הורה הנביא לאנשי הכנסיה את מנהגי הדת, ויודיעם את חובתם המוטלת עליהם מטעם הדת החדשה. שם חנכם הנביא בהתורה המעשית אשר להאסלאם, בהורותו להם כל דבר

בכל הקדוש והיקר להם: לבלי עבוד אלהים אחרים מבלעדי „אללה״, לבלי עשוק כל איש, לבלי נאוף ולבלי רצוח נפש עולליהם (הערביאים נהגו לקבור חיים בארץ את ילדיהם החולים או בעלי המום ביום הולדם, וביחוד הסכינו רבים מהם לקבור חיים את הבנות הנולדות להם), לבלי לכת רכיל, לבלי לשאת שמע שוא, ולסור אל משמעת הנביא ולעשות ככל התורה אשר יורם, — אלה הם התקונים והתורה המעשית אשר דרש האסלאם בעת ההיא מאת בעלי בריתו. תוצאות כל המעשים האלה היו, כי לאחרונה שלח מחמד את תלמידיו ועושי דברו יתריבה, אך הוא לבדו נשאר במכה, ויחכה עד אשר יסעו כל בעלי בריתו עד תומם. ובין כה וכה נודע לו כי קשרו עליו אנשי מכה והם חושבים לקחת את נפשו, ואז מהר לברוח גם הוא ויתגנב מן העיר בהחבא, בהסבו בערמה לבל ישיגוהו רודפיו, ויבוא יתריבה. מנוסת הנביא, או כאשר יקראוה הערביאים הַגִרַה א) (קריאת המלה בערבית. חִדְזְרַה), קרתה ביום 16 יוני 622 לספה״נ, כפי המסרה שנמסרה בקרב בני ערב; אולם יודעי בינה לעתים מאחרים אותה עד ראשית ימי ירח ספטמבר. המושלמים מונים את התאריך שלהם לא מיום הולדת הנביא, כי אם מיום ברחו ממכה, כי מנקודת הזמן הזה והלאה החל האסלאם לעשות חיל במפעלו, וילך מנצחון אל נצחון.

מ ג ו ר י מ ח מ ד ב ע י ר מ ד י נ ה. מן העת ההיא והלאה הננו רואים את הנביא במצב חדש, וכמצבו כן גם התחדשה תכונת רוחו. תחת היות מחמד במכה נגוע ומורדף, נאבק בכל מאמצי כחו עם פגעי רעה ומשטמת אויבים, ופוגש על כל דרכיו צורי מכשול, הופיע פתאם במדינה בתור שליט ומושל שהכל סרים למשמעתו. פה הוא שם סדר ומשטר כחפצו, הוא קובע סדר נכון לעבודת האלהים, מפיח רוח חיים חדשים בקרב העדה,

---

א) הוראת המלה הזאת בערבית היא „מנוסה ובריחה״. נפלא הדבר כי שפחת שרה אשר ברחה מאת גברתה לארץ ערב נקראת כמו כן בשם „הגר״ על שם המנוסה. המתרגם.

הראשונה חדיג'ה, אשר אהבה עד מאד, מתה; אז מת גם דודו אבו־טליב, אשר היה לו למגן ויחסהו בצל כנפיו תמיד. וכראות מחמד, כי תורתו לא עשתה חיל במכה, וגם אפסה כל תקוה ליחל כי תצעד שם צעד גדול קדימה גם בימים הבאים, עלה הרעיון על לבו להעתיק את מקום מטעה לעיר אחרת. המסה הראשונה אשר נסה בדרכו זה לא הצליחה בידו. מעיר טאיף, אשר שם בקש מפלט ויאמר להשיג רשיון להטיף את לקחו, גרשוהו בחרפה, ויסיתו בו את נערי העיר לעפר בעפר ולרגמהו באבנים, עד כי נלחץ לשוב למכה בלב דוי ומלא יגון. במקרה נודע למחמד כי עוד תקוה נשקפת לו להשיג את מטרתו בפנה אחת נרחבה בארץ ערב. בין הבאים אל היריד הגדול, אשר נערך במכה בחג השנה, נמצאו גם אנשים אשר באו מעיר מדינה, היא יתריב, לחוג את החג הגדול. מחמד התודע אל האנשים האלה, אשר הביעו לו רגשי כבוד ויקר, ומפיהם נוכח לדעת כי אמנם תורת פיו איננה מוזרה להם, וכי יודעים הם לכבד אותה כערכה. בקרב יושבי עיר מדינה התפשטו זה מכבר הדעות שהשתררו בקרב היהדות, ועל כן קוה הנביא למצוא שם קרקע פוריה לדתו החדשה הבנויה גם היא על יסודות לקוחים מתורת ישראל; גם החלט מחליטים, כי הערביאים תושבי מדינה אשר הקשיבו תמיד מפי היהודים את התקוה ליום בוא המשיח לגאול את בני עמם תשועת עולמים, דמו בלבם כי יסבון להם מאד להקדים ולכרות ברית שלום עם המשיח טרם עוד יתודע אל היהודים, למען אשר יהי המשיח לסגולה להעם הערבי: האנשים האלה האמינו בתומת לב המסוגלת לבני הטבע, אשר אמנם יוכל היות כי מחמד, אשר כל נבואותיו מקבילות אל היעודים השגורים על שפתי בני עם הספר, הוא המשיח המקוה. הרעיון אשר העלה אז מחמד על לבו, להעתיק את מקום מערכות פעולתו לעיר מדינה, אמנם יצא לפעלו, אבל רק אחרי הבנות רבות וזהירות נמרצה. אגודת המושלימים הקטנה, אשר נוסדה במדינה עד מהרה, ואשר חכתה לקראת בוא הנביא, שקדה להפיץ את לקחו במשך שנה תמימה, ודבריה אמנם עשו פרי, ומיום ליום נוספו על בעלי ברית הנביא חברים חדשים, הגרים החדשים אשר נוספו על האסלאם נשבעו

עמו בתור מחוקק. אולם הוא הצטין גם במעלות וסגולות אשר הפארת הן לבעליהן. כל בני בריתו אשר התהלכו בחברתו דבקו אחריו בלב ונפש ויאהבוהו מאד. מחמד היה ערבי מבטן ומלדה, ובו התגלמו תמצית כל התכונות המסוגלות להערביאים, הרעות והטובות יחד. במדה אשר מעבר מאחד לא קטנה בעיניו כל עריצות ואכזריות למען הדוך את אויביו תחתם, בה במדה היה נאמן רוח ושומר ברית וחסד לאוהביו ההולכים בדרכיו, וכל קרבן לא גדל בעיניו לגמול טוב לבעלי בריתו, ועל כן הננו רואים כי לא רדף אחרי הבצע, וכל השלל והמלקח אשר לקח במלחמה חלק בין בעלי מפלגתו, והוא הסתפק במועט. כן גם ידענו כי בהיותו במכה פזר הון רב לפדות את העבדים, אשר נכנסו בברית דתו, מידי בעליהם. גם בזאת הצטין מחמד, בשומו לו את מדת ההסתפקות לקו בדרכי חייו. כל אלה משכו אחריו בחבלי אהבה את לב כל בעלי בריתו, ויהיו נכונים לסבול למענו כל עמל ותלאה. כה הננו רואים את דרכו, בתתו הרשיון להעבדים אשר באו בברית דתו, ואשר על כן נרדפו על צואריהם מאת אדוניהם שונאי האסלאם, — לזנוח את הדת החרשה ולהפר אתה את בריתם, רק למען ינוח להם. מחמד ידע את תכונת נפש הערביאים אוהבי החפש, ועל כן היה נוטה לעשות להם הנחות דתיות ולבלי שעבד את החיים אל הדת שעבוד קשה. הדבקות העצומה אשר דבקו בו בני מפלגתו, רגשי אהבתם והתמכרם אחריו בכל נפשם ומאדם, הם לנו לאות כי אמנם היתה נפש הנביא מצוינת ברך ועדנה המתאמת אל טעם הערביאים ומושגיהם במקצע הזה. ואם אמנם החלוצים הראשונים, אשר באו לחסות בצל האסלאם חשבו באמת ובתמים את מחמד לנביא ולציר שלוח מאת אלהים לתת בשמו להערביאים תורה וחוקים, ואמתות נבואתו ולקחו לא נכנסה בעיניהם תחת גדר הספק; אבל לולא הקסם השפוך על תכונת מחמד למשוך אחריו את לב כל יודעיו, בודאי לא השיג תוצאות מזהירות כאלה.

הסבות. הפצו לעזוב את מכה. חרף כל זה היה מצבו ברע מאד, ויהי נכון להתמוטט בכל עת. איננו

בהגידו מראש את סגנון הקריאה אשר יקראו מלאכי חבלה אל אנשי מכה לבוא איש איש על מקומו אשר נפנה למענו בגיהנם בקרב לבת אש מתלקחת. פה נכרת איבה פרטית מתלקחת נוספת על שלהבת קנאת דת והיו יחד למוקד נורא. אם איש קנאת דת איננה נאוה גם בפני עצמה למחוקק, אשר חובתו להבב את האמת על העם בדברי אהבה וחן, בדברי נגידים המרוממים את הנפש, מה מכוערת שלהבת שנאה פרטית, איש הבאה מן ההדיוט! הנביא לקח דורות שלמים מתולדות ימי העם העברי, אשר כבני מכה כחשו באלהים ולא שמעו בקול נביאיו, כמו בימי משה ונח, ועל כן נענשו קשה וגם נמקו בעונם ויכחדו לנצח, ואותם הציג הנביא למשל ולמופת לבני דורו אנשי המרי. אפס כי כל דברי תוכחתו, כל האמים אשר הלך עליהם והמוראים אשר שִוָּה לנגדם לא פעלו עד מה על לב אנשי מכה; בלבם עוד לא נתבססה האמונה הנכונה בתקומת הנפש אחרי מות הגויה, ועל כן נבצרה מהם להאמין כי שוב תשוב הגויה לתחיה חדשה, וילעיגו בדברי מחמד. הנביא חתר במרחבי ההיסטוריה כפי אשר הרשתהו ידיעתו הדלה והרזה בחכמה וספרות, וימצא קוים מקבילים גם אל רוח השפק המפעמת בלבות בני דורו, ובכחם הוא מראה לדעת את האחרית הרעה הצפויה לכל אלה, אשר השפק מצא קן בלבם.

בקראנו את ספר הקראן הננו מתארים לנו את מחמד בדמות קנאי נלהב, אשר יעורר בקרבנו רגש אי־נעים. הוא התמכר אל דתו החדשה בכל נפשו ומארו, וכל האמצעים, אשר אולי כשהם לעצמם היו נתעבים גם בעיניו, נחשבו לו כקדושים, אם יובילו באיזה צד אל המטרה הקדושה בעיניו תכלית קדש. האסלאם היה בעיניו הסגולה היקרה מכל סגולות חלד, עד כי כל תועבה ועריצות, כל מרמה ושקר, וגם תהום מלא דמעות עשוקים אֻמללים ורבבות נחלי דמי בני אדם נרצחים, — כל אלה לא יכלו להפריד בינו ובין האסלאם משא נפשו. ומצד השני הנה כל המתבונן אל סתרי לבו יכיר כרגע מאויי לב סוערים בכח גדול, עד כי לא יעצור בעליהם כח לעצור בעדם, והם מתמלאים ע"י עריצות ואבזריות, אשר לא תתנה כבוד והוד לאיש הבא לעמוד בראש

איש בעלי ברית מחמד להסתר מחמת המציק בארץ כוש; בראש הארחה עמד אָסְמַן חתן הנביא, אשר יצא בגולה הוא ואשתו יחד. ואם אמנם דרשו בני מכה מאת מלך אַביסניה להסגיר בידם את הפלטים האלה, אבל מלך כוש אשר שמח מאד על פלגות הדעות והריבות והמדנים אשר צמחו בארץ ערב, אשר מאז מעולם היו עיני מלכי כוש לטושות עליה, השיב את פניהם ריקם.

לעמת קלות הדעת ורפיון הרוח אשר הראה מחמד בנוגע אל האמצעים אשר בחר להגיע אל מטרתו, הנה הוא נראה לעינינו אמיץ לב ובעל רוח גבורה בכל עת אשר הדבר נוגע אל עיקר הדבר אשר אליו הוא שואף. הוא נושא את דגלו ברוח אמונים מבלי לבגוד בו גם בהתגבר עליו מצוקתו עד הגבול הקיצוני ועד לחרף נפש. את זאת הננו רואים מדבריו אל דודו אבו־טליב. בני מכה, בחפצם לגזול מיד מחמד את משענתו האחרונה, פנו אל דודו אבו־טליב אשר היה לו למשען עד כה, וידרשו ממנו בחזקה כי יוכיח את בן אחיו לשוב מדרכו, ואם אַין יהיו אנוסים להשתמש נגדו באמצעים קשים למרות רוח דודו מגינו. ועל דברי אבו־טליב אשר הוכיחו על קשי ערפו ענה מחמד לאמר: „לוא נתנו לי בני קרישה את השמש ביד ימיני ואת הירח בידי השמאלית, למען אשר אזנח את המלאכות אשר הושמה עלי טרם יעזרני האלהים להתעטר בעטרת הנצחון, או כי תכחד נפשי בעד קדושתה, — חי נפשי כי לא אעזבנה!". „דבר בני כאשר עם לבבך — ענה דודו הנלבב ממענה פיו — גם אנכי, חי נפשי, לא אעזבך נצח!"—

בני מכה הוסיפו שנוא את מחמד, ויתנכלו גם להמיתו. ומעבר השני הנה נהפך קול הנביא לזרם חמה שפוכה, זרם עכור ונרפש מלא אלה ומארה, נאצות וגדופים, מעת אשר נוכח לדעת כי סוגה דרכו לפניו מבלי יכלת ללכת לפנים וגם לא לסגת אחורנית. מעולם לא היו מצרי שאול ומצוקותיה מתוארים בסגנון נמרץ ובתמונות מבהילות כאשר תארם הנביא בתקופת העת ההיא. דמנו יקפא בעורקינו עת נקרא את תוכחת הנביא אל בני עירו המכחשים באלהים, בתארו לפניהם את חבלי הגיהנם בכל תמונות זועה מכל צדדיהם; נפשנו הֶעָיְה משמוע דברי מחמד

„החקרתם אם השכלתם לדעת דבר נכון על דבר האלילות: אללת, עזזה ומנת? האלילות האלה הן הנן צפרי שמים, ועליהן אמנם אנחנו נשענים, כי תמלצנה עלינו לפני אלהי מרום". (קראן שורה נ"ג).

הדבר יצא מפי מחמד ויושבי מכה צהלו מששון. וככלותו את מנאמו קרא מחמד: „ובכן כרעו והשתחוו לאללה ועבדוהו בלב שלם!" כל הנאספים כרעו על ברכיהם ויברכו את שם „אללה". ויאתו להכיר גם את מחמד לנביא.

ואם אמנם לב מחמד לא הכה אותו על דבר פגמו פגימה גרולה באמונת אחדות האלהים המוחלטת, אבל מאד רבתה עליו התלונה מצד בעלי ברית דתו, אשר התמכרו באמת אל האסלאם ויהיו מושלימים יותר מהנביא עצמו, ועל כן התרעמו עליו כי עברה עליו הרוח פתאום להכיר מצד מה את הדת האלילית. למרות התנצלותו הכוזבה, כי כן נצטוה ממרומים, נאנס מחמד להכריז בפומבי לפני היכל הקעבה כי שב מרעתו, יען כי המלאך גבריאל הוכיח את דרכו על פניו, על דבר נשאו פנים לעבודת אלילים.

„השמתם לבכם לחקר על דבר האלילות אללת עזזה ומנאת? היתכן הדבר, כי בעוד אשר צאצאיכם הם בנים זכרים יולדו לאלהים רק בנות? לא טובה היא הנחלה אשר נתתם לאלהים".

כה היה מחמד לעתים הפכפך בדרכו, ולפעמים לא נער כפיו גם מתמוך בתרמית א). הנסיון הקטן הזה הורה את הנביא לדעת כי לא תסכון לו דרך פשרה, פן יפוצו מעליו גם בעלי בריתו. בגלל רפיון רוחו וקלות דעתו בצעדו האוילי הזה עוד הורע מצב הנביא, כי התחזקו בני עירו לרדפהו בזעמם עוד יותר הרבה מבתחלה. ולרגלי הרדיפות אשר התגברו אז נדדו כמאה

א) בהיות כי ברור הדבר, כי הפשרה הזאת נעשתה בחשבון ומזמה להפיק ממנה איזו תועלת, הנה נוכל לסגל לנו מושג נכון, איך ידע מחמד להליט את חזון נבואתו בתמונה חיצונית המתאימה אל מטרתו, ואיך קבלו נבואותיו אחרי הופיען צבע וגון מוזר, אשר למרות כל מלאכת המחשבת של מחבריהן לא יכלו להסתיר את הערמה אשר תחתיהן.

המתרגם.

מנבל את כבודה בחמת רוח ובדברים עוקצים, אשר העירו עליו בלב העם משטמה וכעס. ובני מכה הקשיבו אז מפיו כי הדת, אשר בעד קדושתה וכבוד תפארתה נאספים כל שבטי ערב סביב היכל הקעבה, ואשר בלעדה נשבת סחר מכה, עזובונה ועשרה, — הדת הזאת היא לא רק אפס ותהו, כי אם גם תועבת „אללה", הנכון להנקם ולעשות שפטים גדולים בכל המחזיקים בה; וכי אבות כל בעלי הדת הזאת מתגוללים בשאול תחתיה, ושם הם נענשים ונענים כגמול עונם. מנאמים קשים כאלה מסכו נטפי רעל בלב אנשי מכה, אשר לרגלי השתמר הדת האלילית, שבחרה לה את מכה עירם ליסד בה מרכז דתי לכל העם, עשו להם חיל במצבם האיקונומי, ולא יכלו עוד נשוא. אז נקראו מטעם ראשי עיר מכה כל אוהבי מחמד ורעיו, כי ימו את לבו לשכך את שגעונו ולבלום את שפתיו. אך לשוא; מהמד לא ידע כל מעצור לרוחו. בני חשים, משפחת מולדת מחמד, אם אמנם לא האמינו גם הם בדבריו, בכל זאת הגינו עליו, כפי אשר דרשו כזאת מידם חוקי קרבת המשפחה.

הרדיפות. ככל הנביאים נשא ויסבול גם מחמד חמת מרדפים שונאיו בנפש. כל שומעיו הלעיגו עליו, חרשו עליו רעה, הפכו את דבריו ויטפלו עליהם טיח הפל. ומצד השני הנה הוא מוצא נחומים ברוחו על כל הרעה הבאה עליו; הוא נדכא ומשפל, אך ממרומים יערה עליו רוח עוז לעודדו ולאמצו. בצפיתו יצפה, כי אויביו כלם יכלו יאבדו, אך חפצו הנמרץ, יקר דתו החדשה, בידו יצלח; עוד יבוא יום, ומכל קצות הארץ ינהרו אליו המוני עם לקחת תורה מפיו. אפס כי בהשנות הרדיפות פעמים רבות, תפעלנה הן את פעולתן עליו לשנות את רוחו וחפצו, ואף גם נסה ינסה פעם להסוג צעד אחד אחורנית ולותר על דעתו לחפץ הדת האלילית. בשפלות דעהו זאת הוא מתפשר עם הדת האלילית, לפנות מקום בקרב האסלאם גם לשלש בנות „אללה", להאלילות: אֶלָלַת, עֻזָּה ומַנַת, בתור יצורי בינים בין האלהים והאדם, והן כמלאכי שלום המעוררים רחמים על האדם לפני האלהים. מחמד התפשר עם הרעיון הזה ויתיצב לפני הקעבה בקהל עם ויקרא את הקריאה הנזכרת בספר הקראן:

לאיש הרוח, כלומר איש שרוח רעה שוכנת בקרבו, או שד נכנס בו. בכל חום לבו המתרגש המתמרמר מחמד על שמועות ועלילות כאלה, אם כי בתחלה האמין גם הוא בעצמו בהן. מחזות הנבואה אשר נגלו אליו בעת המאוחרת אמנם היו בעלי תבונה אחרת: אז התראה כחמד בתור נביא, אשר הנבואה נתונה בידו כמלאכת מחשבת, בתור אומנות, והוא כמו מחונן בכשרון להתנבאות בכל עת ומקרה כפי רצונו, — דבר המעטה צללי חשד על הנביא בשרירות לב ותרמית. לא כן מחזות נבואתו הראשונים: הם באמת נכבדים בערכם מאד; הם התפרצו מעקת תנועה רוחנית פנימית; הם כלי מבטא של איזו דעה נאצלת, של איזה רעיון סוער ונובע ממעמקי הלב, מבלי לבקש כל הנאה ותועלת פרטית.

תורתו ומנאמיו. בראשונה הטיף מלים לבשר את האמת החדשה אשר נגלתה לו רק בחוג קרוביו ומיודעיו. אבל האמת אשר שקד עליה לפרסמה ברבים איננה חדשה, כי אם עתיקה לימים. הוא קרא בשם „דת אברהם", תורה הכתובה — לפי דבריו — בספר הגדול ההוא, אשר פרקים אחדים ממנו נפלו למנה, גם ליהודים גם לנוצרים, ומעולם לא עלה על לבו הרעיון ליסד דת חדשה. הוא דרש מאת בני משפחתו, מרעיו קרוביו ומיודעיו, להכנע לפני „אללה", אל עליון ושופט צדק, אשר לפני כסא משפטו יעמדו כלם במהרה; עליהם החובה לזנוח את הדת האלילית עם כל גלוליה ותועבותיה, להטהר מכל מום ומגרעת, להתחנך בחיי דת ישרה, להרגיל את עצמם לשפוך את נפשם בתפלה לפני אלהים, לגמול צדקה וחסד לכל עני ויודע מחסור, מבלי לקוות להפיק מארח צדקתם גמול ומשכרת, ולהתאפק מכל מותר והמדת החיים. ובין כה וכה והפרקים החדשים אשר נוספו בספר נבואתו המריצו אותו לבשר את דתו החדשה נגד כל העם, ויעש כן. אך יושבי מכה שחקו לענו לו, ואין איש שם לב לדבריו. מרי אנשי מכה המסרבים וערלת לבם מהקשיב אל תורתו, נסכו בתוכחת הנביא נטפי רעל, ומני אז נתכה תוכחתו בזעם וחרון אף, תחת אשר עד כה היו דבריו נשמעים בנחת ונעם; עתה מתמרמר הנביא על הדת האלילית,

אך תעה יתעה האדם בחשבו כי רוחו ונפשו לו הם; הכל ישובו אל האלהים. (קראן שורה צ"ו. 1—5). כהתמי להקשיב זאת סר המחזה מעלי ואתעורר משנתי, וארגיש בנפשי כי הדברים האלה חרותים על לוח לבי".

כל בני האדם, — אם גם ידמו בלבם, כאשר דמו הערביאים, כי בכחם ועצם ידם יעשו להם חיל מבלי להצטרך לעזרת זולתם, יהי מי שיהיה, — כלם נכונים לעמוד למשפט לפני האלהים, לתת לפניו חשבון בעד כל מעבדיהם; — זאת היא התורה אשר הורה מחמד בראשית תקופת ימי נבואתו לבני עמו. את החזון הזה גלה לו אלהים, בחפצו להוריד ארצה פתשגן (Copie) כתב הרשום בספר אלהים „אֵם הספרים" המונח למשמרת בידי אל בשמים, ואשר ממנו נעתקו כל דברי החזון אשר נגלו מאת האלהים ארצה, כן אל נביאי ישראל, וכן אל המחוקק הנוצרי, וכן גם חזון הנבואה אשר נגלתה אל מחמד. בדברי חזון כאלה החל מחמד לִנַבא אל בני עמו בשם אלהים. בתחלה בהתגלות מלאך אלהים אל מחמד אחזתו זועה, עד כי דמה בלבו כי רוח רעה מבעתהו, או כי שדי שחת מתעללים בו; ואשר הוסיף עוד למרר את רוח מחמד, כי חדלו מחזות אלהים להראות עוד אליו במשך שתים או שלש שנים. אך כעבור העת ההיא נגלה המחזה אליו שנית, וישמע את הקול מדבר אליו: „הלוך והזהרת! רומם את אלהיך; טהר את שמלותיך, המנע מכל דבר תועבה; אל תהן למדת הרחמים להתגבר, וחכה לאלהיך". עתה החל חזון הנבואה לפעם אותו לעתים קרובות, עד כי הרגיש מחמד על פי הכרתו הפנימית כי אמנם נקרא מאת האלהים להיות לנביא ולדבר בשמו אל בני עמו. הכרתו הפנימית הזאת לא רפתה עוד ממנו מהיום ההוא והלאה, ולא חדל עוד להאמין בהמלאכות הרוממה אשר הושמה עליו ממרומים. אין כל תפונה, כי מחמד בעצמו האמין בלב תמים, כי מראות הנבואה אשר נגלו אליו בתחלה לא נולדו ברוח דמיונו, כי אם הופיעו אליו מן החוץ, וכי האמין שכל דברי נבואתו שופעים אליו מן העולם העליון, מכח נשגב אשר אפסה יכלתו לסרב ולהתנגד לו. לא כן היתה בתחלה השקפת בני דורו עליו. ככל הנביאים נחשב מחמד למשוגע,

הסבה בנפשו תגודה כבירה וסערת נפש גדולה, ותנועה פסיכולוגית כזאת (יקראו נא אותה בשם חלי אֶפילפסיה או בשם היסטֵיריה) המריצה אותה לראות חזיונות מדומים, ולהאמין באמת ובתמים כי הופיעו אליו אלהי מרום, או מלאכיו המדברים בשמו, וישימו בפיו את המשא אשר נשא הוא אחרי כן בשם אלהים. ובכן הנה בכל דברי נבואתו הרגיש מחמד את עצמו לנביא אמת, ובכל שקריו ופחזותו לא התכון להתעות, כי אם באמת היה נתעה מתקף מחלת נפשו אשר קננה בקרבו; הוא לא היה רמאי, כי אם מרומה, וביחוד הננו יכולים להחליט כזאת ביחס אל תחלת נבואתו וחזיונותיו הראשונים. התנועה הדתית החדשה אשר קמה בערב רכשה לה בעל ברית חדש, איש אשר אמץ את כל כחות נפשו בגבורה נפלאה, למען הגין על התורה החדשה, איש בעל כשרון נמרץ לחשוף את רגשות נפשו בכח אדיר, אשר לא ישוב מפני כל.

התגלות האלהים. בעת אשר החל מחמד להביע את מחשבותיו, אשר קננו במחו זה כבר, ולפרסמן בעולם, כבר מלאו לו ארבעים שנה. הדבר קרה לרגלי מחזה אלהים, אשר נגלה לו פתאם. בעת נומו שנתו על הר חירה, אשר נקרה שם לרגלי נדודיו בלילה (בכל עת היות מחמד תפוש ברוב שרעפיו לא ידע מנוח, ויהי נודד במקומות שוממים), הופיע אליו מלאך אלהים, אשר גלל לפניו מגלת ספר, ויצוהו לקרוא את הכתוב בה, אם כי כפי הנודע לא ידע מחמד קרוא וכתוב. הדבר קרה בירח רַמַדַן שנת 610 לספה"נ. לפי דברי המסרה, אשר השתמרה בקרב קהל המושלימים, ואשר נתקימה גם במקצת ע"י הקראן, ספר מחמד את פרטי המקרה כדברים האלה:

„פתאם הרגשתי בשנתי, כי איזה מלאך קרב אלי ויאמר: קרא! אולם אנכי עניתיו: לא אקרא. המלאך להץ אותי בחזקה, עד כי האמנתי כי בא קצי, וישנה את דבריו: קרא! וכאשר גם בפעם הזאת מאנתי למלאות את מצותו לחץ אותי שנית, ואשמַע את הדברים: קרא! בשם הארון אלהיך, היוצר כל, — הוא יצר את האדם מנטפי דם. קרא! האלהים הוא אל רחום וחנון, הוא יורה לאדם דעת בכתב ועט סופר, את אשר לא ידע לפנים, אמנם

כי אם בדמות אל מתואר באופן שלישי. החניפים האמינו גם ביום המשפט הגדול לכל בשר הנועד להיות באחרית הימים. תוצאות אמונתם היו כי נזרו מן החיים ויחיו חיי בדידות.

רשמי לב והתרגשות דתית. עתה הגיעה למחמד תקופת ההתרגשות ועיון דתי. בתקופה הזאת בימי חייו החל מחמד להתבודד, בהתרחקו למקומות שוממים מאין יושב, למען השקיע את עצמו בעיוניו ולהעמיק במחשבותיו. אולם מה הוא הציר אשר עליו סבו מחשבותיו, — את זאת אנחנו מכירים מכל עלילותיו ומאמריו אשר הופיעו בהעת הקרובה. אמנם מה רב הנגוד וההפך בין האמונה באל יחיד כפי אשר הבינו אותה החניפים, ובין הדת האלילית השוררת בערב, אשר הצטמצמה בנקודתה המרכזית בעיר „מכה", ואשר בה נקשר מחמד על פי מולדתו, — היא ופסיליה, ועבודתה הדתית אשר אין לה שחר, וקישרי ברית המסחר התלוים בה; לו יעמדו כל בעלי בריתה לפני כסא אלהי המשפט, הה, מה נורא יום המשפט ההוא! רעיונות כאלה נקרו את לב מחמד. כעבור שנים אחדות נצמד מחמד אל תורת החניפים ויבחר בארחות חייהם.

על פי תכונת נפשו נחשב מחמד אל מפלגת האנשים, אשר הורות לרך נפשם המוכשרת להתרגש ולקבל רשמים עמוקים מכל רעיון ודעה הרצויה לה, הם נכונים למסור את עצמם בידי אלהים, להכנע מפני רצונו ולסור אל משמעתו בלי כל מזמה וחשבון. איזו הכרה פנימית מלאה את לבו, כאלו הרגיש את עזוז יד אלהים הנטויה בתבל, וכמו יחוש את רוח האלהים וכבודו המרחפים לנגד עיניו, והכרתו הפנימית הוכיחתהו לדעת את האחריות הגדולה המוטלת עליו לפני אלהים בעד כל מפעליו בגבול חיי המעשה, והחזיונות הנוראים הנגלוים עליהם. אמנם הננו מוצאים את עצמנו מחויבים להראות על עוד ענין אחד, אשר הסכן הסכינו כל סופרי תולדות העתים לחשבו להסבה הגורמת בנבואת מחמד: כח נעלם אשר המריץ אותו להתנבאות ולהופיע בתור מיסד דת חדשה, בלי כל חפץ וכונה מצדו. הוא היה מחונן מאת הטבע בנפש חוזה חזיונות, נפש בעלת תכונה מיוחדת ומסוגלת לנביאה; כל התעוררות רוחנית אשר התעוררה בקרבו

לרעות את צאן בני מכה. עבודת מרעה צאן, אשר כידוע היא מסוגלת להשקיע את בעליה בהגיון לב ועבודת המחשבה, פעלה בנטיתה הזאת גם על רוח הנער. כאשר גדל מחמד ויהי לאיש, השיג משמרת פקודה בבית אשה אלמנה עשירה ושמה חַדיג'ה; משמרת פקודתו העמיסה עליו את העבודה ללכת עם ארחת הנוסעים המובילים את סחורת גברתו לארצות סוריה ויהודה, מקום שם ראתה עינו את המקומות הקדושים הנודעים לשם בתולדות עם ישראל, ואולי גם התודע אל היהודים והנוצרים היושבים שם ויתקרב אליהם. במלאת לו עשרים וחמש שנים בא במסרת ברית הנשואים עם גברתו חדיג'ה, אם כי היתה בכירה ממנו לימים בכדי חמש עשרה שנים. מחמד וחדיג'ה, בהיותם קשורים יחד בחבלי אהבה, חיו חיי אשר וענג, וגם בנים יָלדו להם. כפי אשר תארוהו סופרי בני דורו היה מחמד איש בעל קומה בנונית, יפה תואר, פניו הפיקו חמדה ונעם, והליכותיו עם אנשים באהבה וחן; כשרונות רוחו נראו בכל הליכותיו במסחרו ומשלח ידו. בשנים אחרות אחרי בואו בברית הנשואים עברה רוח אחרת על מחמד, אשר נשאתהו אל עולם המחשבה וההגיון. אז החל להשקיע את עצמו כפעם בפעם במחשבותיו ולשית לבו לחקרי אמונה ודת. כפי הנראה התרועע אז עם איזה אנשים מן החניפים הנזכרים למעלה, אשר אמנם עוד לא יסדו להם מפלגה מסוימת ומסומנת בגבולותיה, ורק זאת היתה כל אגודתם, כי שאפו כלם יחד אל מטרה אחת משותפת, ויבקשו דת אשר תעצור כח להספיק להם את צרכיהם הרוחנים. הדת אשר לבבה אותם היא האמונה באחדות האלהים המוחלטת, הכנעה ועבודה להאל היחיד אלהי אברהם, מבלי לקבל עליהם את תורת ישראל המרוממת ומנשאת למעלה את הלאום העברי, ולא גם את הדת הנוצרית, ששם נתן הבן המושיע כמשנה לאלהים. עיקר דתם לפי מושגם היא המשמעה וההכנעה לפני האל היחיד והמיוחד. הוראת מלת „אִסלאם" — התמכרות ומסירה מוחלטת בלב ונפש אל איזה דבר, ו„מוּשלם" — איש אשר התמכר אל האמונה באל אחד, יתארו נא אותו כפי שיתארוהו, אם בדמות אלהי ישראל, ואם בדמות אלהי הנוצרים, או גם לא זה ולא זה,

עם רצון איש ואיש, ואשר לא נסוג אחור מכל פשע ומעל, אם גם נורא ואיום, רק למען השיג את מטרתו. איך זה יתכן הדבר, כי דת, אשר תסכון להיות לסגולה לעמים רבים ולעבור בנחלה מדור אל דור לארך ימים, תתכונן על ידי איש עריץ, ובאמצעים מלאי זדון ועריצות? אך זאת היא שאלה גדולה אשר תתעורר בקרבנו למראה הדת הזאת. אולם החמר לפתרון השאלה הוא נתון תחת ידינו. אין כל ספק כי ספר הקראן הוא פרי הגיון לב מחמד; אפס כי פרקי הספר אינם מסודרים באופן המתאים לסדר הזמן שנתחברו בו, ולו נאמר לקרוא אותם בסדר ההוא כפי שהם לפנינו, לא נמצא בהם את האמת ההיסטורית אשר אנחנו מבקשים; אולם אם נסדר אותם על פי התכנית אשר ישימו לפנינו החוקרים והמלומדים, כלומר בסדר היסטורי נכון, אז יביעו לנו בשפה ברורה את השתלשלות מזמת לב מחמד ותולדות הלך רוחו ומחשבותיו. אחרי חתימת הקראן הופיעו עוד מסרות שנמסרו מדור לדור בעל פה כעין מלואים לספר הדת הכתוב. מאלה האחרונות אשר מספרן רב מאד, הצליחה ביד חוקרנו לברור את אלה אשר ערכן רב מאד להפיץ אור על הענינים הצריכים באור. בארח כזה נקל מאד להפריד את המסרות העתיקות ליסודותיהן, את היסוד ההיסטורי לבד, ומאמרי אגדה לבד, ואז תגלה השתלשלות תורת האסלאם לעין השמש.

מחמד. ימי עלומיו. מחמד נולד בשנת 570 לספה"נ לאביו עבד־אללה ממשפחת חַשִׁים, נצר משבט בני קְרַיְשָׁה במכה, אחד משבטי הערביאים האדירים, אשר התעסק בסחר עזבון הארץ לארצות סוריה ע"י שיירות נושאות מרכלת מארץ לארץ. בידי בני קרישה הפקדה גם משמרת הקדש בהיכל הקעבה, אשר נחשב למרכז דתי לכל ארץ ערב. הנה כי כן נועד מחמד מרגע הולדו להאחז במקום מרכז הדת אשר לבני עמו. אביו מת בעת אשר אמו הרתה ללדת אותו, והוא נולד כששה ירחים אחרי מות אביו. במלאת לו שש שנים נתיתם גם מאמו, ובהיותו יתום נעזב באין אב ואם, חמלו עליו בני משפחתו ויגדלוהו בביתם, אפס כי משפחתו בן מצד אביו וכן מצד אמו היתה דלה ועניה. למען מצוא את מחיתו אֻלץ מחמד בימי נעוריו

תנאי החיים הסובבים אותם, ומפני שלא הניחו את דעתם לא נתקבלו אצלם בתור ספרי דת. כל הרוחות המנשבות האלה אשר טעם בני נכר יצוק בהן, הן רק הקשו ואמצו את לב החניפים באמונתם, ותרהבנה בנפשם עוז לחכות עד אשר יופיע מחוקק אשר רוח בני עמם נוססה בו, לתת להם את ספר הדת, אשר אליו קוו מכבר.

כה גרמו סבות שונות פנימיות וחיצוניות לחולל תמורה עצומה בעולם הרעיון והמחשבה של הערביאים, תמורה אשר אמנם היתה כעין הכנה קודמת אל האסלאם המתעתד לבוא. אם אֵל כ„אללה" התרומם במושגי הערביאים למעלת עצם נשגב בעל תכונה רוחנית ויגיע למצב רם ונשא המגדיל את ערכו על פני כל האלילים של השבטים השונים, הנה זאת אומרת, כי התפתחותו של העם הפנימית הלכה בנטיה אחת עם ההשפעה אשר השפיעו הדתות האחרות מן החוץ. במצב כזה נתבכר אפוא הצרך הרוחני ליסד דת חדשה, ואז הנה נשאר לפני העם רק לחכות להמועד הנכון. אי־אפשר היה לכל בעל דעת לקוות, כי עם חפשי בתכלית החפש, עם אשר איננו סובל כל מרות ואיננו יודע לסור אל משמעת כעם הערביאים, יקבל עליו איזו דת ומערכת חוקים אשר לא צמחו על אדמת מולדתו, ואשר אינם מסתגלים אל תנאי חייו, שהתיחדו בצורה מיוחדה, אשר אין כמוהם בכל העמים בעלי התרבות; נחוצה היתה התפתחות דתית הבאה מבפנים, ורק היא הנכונה והמוכשרת להצמיח ולשאת פרי, אשר בו ימצא העם את כלכלתו הדתית הרוחנית.

צעיף תעלומה פרוש על פני ראשית מולדת מרבית הדתות. לא כן האסלאם, הוא גלוי וידוע לנו מרגע הולדו בכל דיוקו ובכל פרטיו. השאלה האחת קשת הפתרון אשר נמצא בהאסלאם, היא מתיחסת רק אל תכונתו הפסיכולוגית. לפנינו מחזה נפלא אשר אמנם עלינו לבאר את סבתו; דת חדשה משתגשגת ועולה לפנינו, ואך הופיעה שטפה במרוצתה כאשר ימהר הברק במעופו, ותתפשט על פני ארצות רבות, והתפשטותה עוד לא חדלה גם היום, ועם זה הן מחוקקה היה איש הרחוק מגאון רוח וכשרונות מזהירים, איש אשר לא התחזק בדעותיו ויהי נכון לפשר אותן

זאת לא בחר המחבר לערון את המחזה על אדמת ערב, בקרב שבטי עמים המחזיקים בדת האלילית. מלבד זאת, כפי הנראה, קמו כפעם בפעם באיזה משבטי ערב נביאים אשר קראו אל העם בשם אל אחד ויחיד. בספר הקראן מזכיר מחמד את הנביא שַׁאִיב אשר נבא בשם אל אמת בקרב יושבי מדינה, את סַלִיך נביא שבט התִימודים, ואת כוד נביא בני אָדִית, ואת השבטים האלה מציג הנביא למופת לבני עמו, כי נכחדו כלם על דבר אשר לא שמעו בקול אללה ביד נביאיו. אולי יתעקש החוקר לתת גם את הדברים האלה לדברי אגדה, אף כי אין אנחנו רואים כל יסוד נכון לזאת, אבל לוא גם יהי כדבריו, הננו רואים בזה אות כי רעיון אחדות האלהים כבר נאחז בתור אזרח על אדמת ערב; ברור בעינינו, כי כשם שאין אדם רואה בחלומו אלא מהרהורי לבו, כן אין אגדה נולדת בקרב כל עם אלא על אדות ענינים המעַנינים את לבו מאד.

כאשר הכתה האמונה באחדות האלהים שרש על אדמת ערב, עוד היתה עומדת ומחכה כי יבוא התור לה להתגלם בתמונת דת מעשית, ובאופן כזה תתכשר להיות מוצעת לפני העם. החמר כבר הוכן, רק כי חסר חרש אמן לתת תבנית לבנין ולהקימו על תלו, — ואיש כזה היה מחמד. לפי ההשקפה אשר השתררה מעולם בקרב עמי בני שם, יודיע האלהים את רצונו רק על ידי איש הבינים, על ידי נביא, אשר הוא יהי למחוקק להודיע להעם את רצון האלהים ולהורותם את תורתו, בתתו לפניהם את חוקי האלהים ותורתו כתובים על מגלת ספר המקודשת מטעם האלהים ודתו. לספר כזה כבר יִחלו החניפים, אשר ידעו את דת אברהם מצדה העיוני, ויחכו בכליון עינים לקראת תורתה המעשית. וכל כך גברה התשוקה בלב מפלגת החניפים להשיג את תורת דת אברהם כתובה על ספר, עד כי רבים מהם העתיקו משפת כשדים לערבית את מגלות ספרי הגניזה המיוחסות לאברהם, אשר התפשטו מאד בגלילות סוריה וארם נהרים, ואשר בלי ספק התיחסו אל ספרי הקדש אשר לאנשי הצאבה הנזכרים בספר הקראן. אפס כי ספרים כאלה, אשר נתחברו בארץ נכריה, לא התאימו אל רוח הערביאים, אל טעמם ואל

לנבואתו מכל הבא בידו, מאפס כשרון להתאים את דעותיו יחד.

באמת הנה האמונה באחדות האלהים, אשר מצאה לה מקום גם בערב בקרב איזו מפנות העם, נולדה עוד על ברכי תקופה קדמוניה. הספורים הנזכרים בספרי הקדש על דבר אברהם ראש המאמינים נפוצו על ידי היהודים גם בקרב שבטי ערב, אשר יחש־אבות יקר בעיניהם מאד, עד כי הנהיגו ספרי יחש גם לסוסיהם קלי המרוץ, — וילבבו אותם עד מאד. הספורים האלה נתנו יד למבקשי דת אמת להאמין, כי האלהים אשר נגלה לאברהם נתן על ידו תורה שלמה להורותה את בני האדם, והיא הדת המקורית לכל הדתות הבאות אחריה, אשר קראוה בשם „דת אברהם", הנזכרת כפעם בפעם בספר הקראן. כאשר הופיע מחמד בתור מחוקק לעמו, לא נועז גם הוא לאמר כי תורה חדשה הוא נותן לעמו, כי אם הוא בא בשם אלהים לבאר לפני עמו את תורת דת אברהם ולמסור אותה בעצם תומה לבני דורו. כי האמונה באל יחיד נמצאה תמיד במצב מקופל וגנוז על אדמת ערב — הוא דבר הנעלה מכל ספק. אם גם אין אנחנו נוטים להסכים לדברי איזה מן החכמים המשערים כי ספר איוב חֻבר בשפת ערבית ותֻרגם אחרי כן לעברית, וכאשר הגדנו כבר הננו רואים בו פרי הגיון לב חכמי ישראל בימי גלות בבל, בכל זאת הספר הזה הנהו עדות אל התנועה הרוחנית בתחומה של האמונה באחדות האלהים, אשר התחוללה אז על אדמת ערב. מחבר החזיון הזה בחר מקום נאות לערוך עליו את חזיונו הפלוסופי, את ארץ עוץ, אחד המחוזות בערב הצפונית. גבורי החזיון, כמו אליפז התימני איוב וכדומה להם, הם שמות אנשים ערביאים; אות הוא כי דברי החזיון הזה, אשר תכנו חקירה על דבר מציאות אלהים והשגחתו על העולם, מתאימים מאד אל תכונת יושבי ערב בהתקופה ההיא, אשר שם התחוללה אז התנועה הרוחנית בדרך המובילה אל האמונה באחדות האלהים, ומפלגת החניפים כבר החלה להשתגשג בארץ, כפי הרגיל להיות עת תצמח דת חדשה בקרב איזה עם, כי מצד אחד מתחזקים הנוטים אחריה בדתם החדשה ונכונים גם לבא בעדה באש ובמים, ולעמתם ירבו גם המערערים עליה. לולא

המקולעת מעיונים ומושגים מרכבים, נעלה מהשגתו, וצעיף של מושגים אביקטיפים הנוגעים אל עקרי הדת ואל העבודה הדתית חוצצים בינו ובינה. הערביאים הבינו את הדת הנוצרית בתור אמונה באל יחיד כפי סגנונה המקובל בדת היהודים, רק כי נתנה על ידי נביא אחר. בספר הקוראן אנחנו קוראים את פתגמי מחמד על דבר המחוקק הנוצרי, אשר מהם נראה כי השקפתו בזה היתה מלאה שגגות רבות הסותרות אשה רעותה, אם מאשר כי לא השיג את הדעה היסודית הרפודה באמונת הנוצרים, או כי שאב את ידיעותיו ממקור הכתות הנוצריות השונות אשר קמו בקרב הדת הנוצרית בתקופה הראשונה לימי הוסדה, שנחשבו בתוך הכנסיה לכופרים, מבלי לבחון כי יסודות אמונתן סותרים זה את זה. כה אמר מחמד באחת מנבואותיו בספר הקוראן:

„אחרי הנביאים שלחנו את מרים ואת ישוע, למען אשר ימלאו את דברי ספר תורת משה. אנחנו הפקדנו בידו את ספר אבן־גליון הטבוע בחתמת דת אמת, ועליו תהל האמונה את נגהּ זרחה. הספר הזה הוא לקח טוב לכל יראי אלהים, הוא ישכילם על דבר אמת" (קראן שורה ה).

„ישוע בן מרים הוא ציר שלוח מאת האלהים לבשר את דברו אל בני האדם" (קראן שורה ד).

מן הדברים האלה רואים אנחנו, כי בעיני מחמד ובני דורו נחשב המחוקק הנוצרי רק בתור נביא וציר שלוח מאת האלהים. הננו רואים אפוא, כי נמשך מחמד אחרי מפלגת היהודים המתנצרים (Ebioniten) אשר הכירו את ישוע הנוצרי רק לנביא ולמחוקק. אולם במקומות אחרים נאמר בספר הקראן, כי ישוע הנוצרים הוא רוח אלהים ונשמת אפו, ואף גם זאת, כי לא הומת בידי אדם, יען כי הנהו עצם רוחני מהעולם העליון ואיננו נכנס תחת גדר התמותה, כי אם עלה השמימה בעודנו חי, — דעה אשר אמנם השתררה במפלגה בקרב הידעונים (Gno-stiker). שתי הדעות האלה, הנובעות שתיהן יחד ממפלגות הכופרים שבקרב הכנסיה הנוצרית, דעות המתנגדות זו לזו, נקלטו יחד במחו של הנביא היודע דעת עליון אבל לא יושר הגיון, הלוקח חמר

סבות פסיכולוגיות א). „ההתפעלות הנלהבה לאין חוק — אומר החכם הנז׳ — אשר התפעלו הערביאים מרגש האהבה והידידות, אמון רוחם להחובות המוטלות עליהם, רוח גבורה במלחמה וביום אסון, ותשוקה כבירה לעולל עלילות גבורה, — אלה הן התכונות החיוביות (מעלות ויתרונות) אשר להלאום הערבי, המעידות על תגבורת מחשבתו ורוחו הפנימי בקרבו על יתר כחותיו השכלים, או במלים אחרות, הצד הסוביֶקטיפי מכריע בקרבו את כל יתר מושגיו. ולעמת זאת בתוך יתר התכונות השליליות אשר נמצאו בטבע הערבי נחשבה גם המגרעת הזאת: קִרת רוחו אל אמת אָביֶקטיפית, אשר להלאה מגבול עולמו הפנימי, אל אמת שיסודה במעשים ומקרים בעולם החיצוני. אם מצד אחד התקדם הלאום הערבי בהשכלתו והתפתחותו ויעביר את דתו האלילית, הנה מצד אחר לא היה מוכשר לקבל את הדת הנוצרית, וביחוד בתמונתו ההיא שהיתה מצויה אליו. התגברות פעולת ההגיון הסוביקטיפי וההתרגשות הנשגבה להרגיש עצמותו, הן אינן יכולות לדור יחד עם התשוקה לסגופים ולהנזר מן החיים, ולא עם התמדה אל היופי והתפארת הערוכים בטעם מלאכת מחשבת ונסוכים על פני עבודת הדת, גם לא עם החקירות העיוניות הדתיות, כאשר גם לא תתרועענה עם הכנעה ומשמעת אל מערכה מורכבת ומסובבת של חוקים וכללים רבים. כל הדברים המנוים פה כבר נקבעו בתחום הדת הנוצרית במאה הששית לספה״נ, ויכסו מעין המשקיף עליה השקפה שטחית את עצמותה הפנימית הסוביקטיפית, כלומר התאחדות הרוח של האיש המתרומם באמונתו עם האל המושיע המתגלם בתכונת האדם. היסוד העקרי אשר בדת הנוצרית, לאמר: התגשמות האלהים באדם והתרוממות רוח האדם אל משגב האלהות, היא היתה דעה מפשטת ונאצלת, אשר אי אפשר לה להיות נקלטת במושגו של הערבי״. ובכן אפוא, אם הדת האלילית הָשפלה מאד בעיני הערבי המשכיל, אשר התקדמותו הרוחנית חוננתהו בהרגשה דקה לחוש את האמתות שבתוך הדת, לעמת זאת היתה הדת הנוצרית,

א) См. „Магометъ“, Изд. Павленкова.

ההשקפה על החיים המלאה רוח גבורה, הגיון עמוק, התאפקות ונזירות — אשר אחזו בה רבים מן הנוצרים הראשונים — לבבה גם את רבים מן הערביאים בעלי רוח ושכל, ובהתקרבם אל אלה הראשונים קבלו מהם גם איזו דעות נכונות. ידענו כי בתקופת הימים הנוגעת אל גבול תקופת האסלאם נמצאה בערב מפלגת אנשים אשר נפרדו מעל הדת האלילית בנטותם אחרי האמונה באחדות האל, והיא המפלגה הנודעת בשם „חניפים". המלה „חניף" איננה ערבית, ועל כן לא ידעו גם הערבים את פתרונה; באמת היא מלה ארמית, והוראתה בגד בדת, או יותר מדויק לאמר „כפירה", וכן כנו אותם הערביאים על שם כחשם בדת האלילית. אולם עם כל זה עוד לא באו החניפים לידי דת חיובית; הם לרגלי כפירתם בדת האלילית נשארו משוללי דת, ולבם הגה מחשבות, לבקש דת העולה בטובה ומשגבה על דתם אשר זנחו, ולסגל להם סדרי חיים טובים וישרים מחיי הערביאים המלאים ריבות ומרנים חמס ורצח. ויען כי החניפים עוד לא אחזו בשום דת חיובית, על כן רואים אנו בחייהם עם האמונה באחדות האלהים איזו ערבוביה של מנהגים לקוחים מדת היהודים והנוצרים גם יחד. החכם ולהויזן מחליט, כי רק הדעות מיסודי הדת הנוצרית אשר חדרו בקרב המפלגה הזאת היו כעין כח מניע לנחותה בנטיתה הדתית; וההשערה המוטעת הנוכחית הביאתהו לידי שגגה עוד גדולה מזאת, לבאר על ידי השואת המלים (החסרה אמנם יסוד הגיוני נכון) את המלה „חניף", כי הוראתה „מתנחם ומתחרט", ובזה מצא יתד לתלות עליו את החלטתו כי מוצא המפלגה הוא מן הנוצרים, אשר נהגו בימים ההם לסגף את עצמם תמיד ולהתודות על עונם לפני האלהים; ולמען חזק את השערתו הוא מביא עוד השערות תמוכות על יסוד איזה ניבים בלתי מבוררים כל צרכם הנמצאים בספרי ערב הקדמונים, כמו נקראו החנפים לפנים בשם המורה כי נהגו מנהג הטבילה, ובכן הלא נוצרים גמורים הם. אולם לא על השערות רופפות כאלה נבנה בנין היסטורי. החכם סָלוביוב בספרו „חיי מחמד" מוכיח במופתים נאמנים, כי אמנם ידעו הערביאים את הדת הנוצרית לרגלי קרבתם עם בעלי בריתה, אפס כי לא יכלה להתקבל אצלם לרגלי

של ערביאים לדתו ולאגודתו הלאומית, וליסד לו בכח המהפכה הזאת, — אשר אמנם נעשתה לא באנס ובעקיפים, כי אם בכח מוסרי ובחבלי אהבה —, ממלכה עברית בלב ארץ ערב בתימן המאושרת, כאשר הזכרנו למעלה, ומבלי אשר נמצאו אז מתנגדים ומערערים להמפעל ההיסטורי הזה מצד הערביאים בני הטבע השונאים את השעבוד וממשלת עריצים שנאה עזה כמות, — אות היא כי לא היה בלב הערביאים כל טינא ומשטמה אליו. התיסדות ממלכה עברית אשר תחת דגלה התבוללו הערביאים ברצון חפשי בתוך היהודים להיות ללאום אחד היא מופת חותך, כי עוד לפני התיסדה נאחדו היהודים והערביאים יחד ברגש אחוה וידידות, וירגישו את עצמם בתור עצמים אחדים בגויה אחת, באחדות השפה והגזע. ההיסטוריה של האסלאם בתקופת ימי הוסדו מספרת לנו גם היא בתור עד ראיה, כי הרדיפות אשר נרדפו היהודים בערב בימי מחמד, אינן תוצאות פרי משטמת העם, כי אם הן תולדה מסובבת משנאתו הפרטית של המחוקק הערבי אל היהודים, אשר ראה בהם כעין מעצור להפצת דתו בארץ ערב, ומהם יצאה כפעם בפעם מחאה נמרצה ומיוסדת על מוסדי בינה על תורתו החדשה, אשר שאב ממקור תורת ישראל מבלי להבינה לאשורה. הדבר אשר קרה בעיר מדינה, כי בגלל אשר רבו מאד מקרי מות בקרב ילדי הערביאים בעת הולדם, בעוד אשר במושבות היהודים לא נראה הנגף, נדרו הערביאים נדר לגדל את בניהם אשר יולדו להם בדת משה, עד כי באמת נתרבו בין הערביאים במדינה אנשים שנתחנכו על ברכי היהדות [א]), — הנהו גם הוא כראיה מוכחת, כי היה לב הערביאים טוב מאד ליהודים, ולולא זאת לא הקדישו האבות את בניהם לעם השנוא לו בלבו.

ומצד השני השפיעה גם הדת הנוצרית על הגיון לב בני ערב, ותעזור גם היא לחליפת הדעות אשר קמה בתוכם, אפס כי השפעתה לא נתיחדה על פי רוחה ונטיתה הפרטית, כי אם בנטיה המובילה אל האמונה באחדות האלהים בתמונתה הכללית.

א) עיין ספר „מחמד" להח' ברנפלד, הוצאת „תושיה". פרק ח'.

הערבי הקדמוני, אשר עם כל היותו איש טבעי ובן הערבה ידע להקדים את משכילינו הנאורים כיום. הערביאים קראו את היהודים בשם „עם הספר", כלומר בעלי הספר הגדול ההוא, אשר בשלשלת המסרת הכלולות בקרבו ישנה גם חוליה אחת המקפת את העם הערבי ומקור מחצבתו. הערביאים אשר מצבם במדרגת הקולטורה היה שפל מאד, בהיותם עוד עם נבער מדעת, שמרבית בניו לא ידעו קרוא וכתוב, עם קרוע לקרעים, נפרד לשבטים קטנים ומחזיק בדתות שונות שפלות ערך, אשר גם בעליהן חדלו מהוקירן ומהגות להן רגשי כבוד, — קנאו ביהודים, אשר תורת דתם כבר השתלמה והשתכללה ותגיע למעלת דת כתובה ומקוימת בספר. ההכרה הפנימית אשר נקבעה בלב הערביאים להכיר את יתרון היהודים עליהם ויתרון תורת ישראל על דתם האלילית, היא המריצה אותם לקבל איזו השפעה מדת היהודים, כן בנוגע אל דעותיה, וכן גם בצד ידוע של תורתה המעשית. מלבד האמונה באחדות האלהים והתקוה ליום המשפט הגדול עת יביא אלהים במשפט את כל יושבי תבל, קבלו הערביאים מאת היהודים גם איזה ממנהגי הדת, כמו להסב את פניהם בתפלתם לנכח ירושלים, ולהתענות יחד עם היהודים ביום הכפורים (יהודי ערב קראו לצום העשירי „עשורא"). איזה מסופרי דברי הימים וחכמי הבקרת בדורנו, המאמצים את לבם להכחיש דברים ידועים ומקובלים בההיסטוריה, בעקמם אותם בפלפולים שנונים כדי להוציאם מידי משמעותם הפשוטה, משערים, כי אמנם היו יהודי ערב נכבדים בעיני שכניהם הערביאים, אבל לא אהובים ורצוים לעם. לפי דעתם, התכונות המיוחדות להלאום העברי, אשר עוררו את השנאה להיהודים בלב איזה מעמי אירופה החדשים, כבר נתאזרחו בקרב היהודים גם אז; התבודדותם הדתית, גאונם הלאומי, שאיפתם לרכוש הון ושקידתם להעביר את העמים אשר הם יושבים בקרבם, — כל אלה עוררו עליהם משטמה בארץ ערב, כמו שהם שנואים בארץ גרמניה ורומניה בדורנו זה. למען סתור את ההשקפה המוטעת הזאת דיה רק השקפה אחת שטחית על פני ההיסטוריה הערבית אשר לפני תקופת האסלאם. אם עם קטן השגיב בכחו הרוחני והמוסרי להפוך לב קבוץ מדיני גדול

מוצאה מסבות איקונומיות ומדיניות. הסרבנים סרבו יותר להמחוקק מאשר לעצם הדת. מצד אחד דאגו בני מכה, אשר היתה הנקודה המרכזית בארץ ערב, פן תזיק הדת החדשה למצבם האיקונומי ופן יבולע למסחרם. ומצד השני פחדו שבטי הערביאים וידאגו לחפשיותם המדינית. הבה נראה נא מה פעלו היהדות והדת הנוצרית להרחבת אמונת אחדות האל בארץ ערב.

היהדות והדת הנוצרית בארץ ערב. פעמים רבות כבר עמדה השאלה לפני כסא משפט החקירה: האם לא נולדה דת האסלאם החדשה בקרב בני ערב רק הודות למגעם בהיהדות והדת הנוצרית? שתי הדתות האלה אמנם נודעו בארץ ערב עוד בתקופת העת אשר לפני מחמד. בעיר יתריב התגוררו יהודים רבים, אשר נפרדו לשבטיהם, כמו בני נדיר, בני קנוקא ובני קְרַיְטָה, ומושבם היה שם איתן, עד כי בקשו גם איזה משבטי הערביאים את קרבתם. כפי עדות סופרי הערביאים התישבו היהודים בעיר הזאת עוד לפני הערביאים, וכמו כן במחוז חַיְבַּר הקרוב לה, ויהיו הם לבדם לאדוני כל חבל הארץ הזה. אך במאה השניה לספה"נ באו שמה שבטי הערביאים מארץ תימן, אשר נתדלדלה אז לרגלי המהפכה הטבעית והאיקונומית אשר היתה בה, ולא יכלה עוד לשאת את המון יושביה, ויאחזו גם הם בה. וכפי הידיעות אשר הגיעו אלינו מפי סופרי תולדות העתים השתרר שלום אמת בין היהודים והערביאים, אשר נדמו יחד בשפתם (השפה הערבית היתה לשפה מדוברת בפי יהודי ערב) ובארחות חייהם, ואלה האחרונים נִשאו ויכבדו את היהודים בגלל השכלתם ותרבותם הדתית. לא חזון יקר היה לראות משפחות ועדות שלמות מן הערביאים מתיהדות, וגם בקבלן עליהן את תורת ישראל אינן פורשות מאגודת השבט הערבי, אשר הן מתחשבות אליו; גרים כאלה נחשבו כערבים גמורים לכל דבריהם וסדרי חייהם, רק כי היו בני דת משה. הלקח ההיסטורי הזה הוא בא ללמדנו, כי חזון הפלג הלאומיות והדת לשני מקצעות מיוחדים, כמו למשל אשכנזים ופולנים וכו' בני דת משה, אשר הופיעו בגבול ההיסטוריה העברית בימים האחרונים, איננו המצאה מקורית אשר המציאו בחכמתם המתחכמים בעמנו במאה האחרונה, כי אם אביה היא

מאמין לא תתרגש ממנו. מראהו לא ילהיב את דמיון המאמינים, וכמו רוח קרה נושבת מכל עבריו, ועל כן לא התרקמנה סביבותיו אגדות מיתולוגיות; הוא מעצם ראשיתו גדול ואדיר, ותיק ובעל רוח מוסר, נוהג את עולמו על פי חוקות עולם אשר לא ימירו ולא ישנו את תפקידם, וסביבות עצם נשגב כזה אין כל מקום פנוי ליצירות־בדים ושעשועי דמיון. הדת הזאת התנוססה אפוא בימי „תקופת אי־הדעת".

השיטה הזאת אמנם מלבבת אותנו יותר בחדוד שכלה וביפי מערכת בנינה מאשר בתקפה ובאמתותה ההיסטורית. ובכל זאת אין לכחד כי יש בה גרעין של אמת, אם לא ביחס אל כל העם, על כל פנים ביחס אל בחירי האומה. אין כל תפונה כי בהעת הקרובה אל גבול תקופת האסלאם נהיתה תמורה גדולה בהשקפת הערביאים על היחס השורר בין העולם הרוחני והעולם השפל, והתמורה הזאת תתגלה אמנם לא בדמות הכרה פנימית ברורה, אבל למצער בדמות תסיסה רוחנית, בדמות שאיפה עצומה לפתור את החידות המנקרות את הלב, חידות אשר אין בכח הדתות השוררות בארץ לענות עליהן תשובה מספקת. ויותר מאשר פעלו סבות פנימיות פעלו סבות היסטוריות חיצוניות, לרגלי גלגולי מאורעות היסטוריים נוסדו בארץ ערב מושבות יהודים, אשר השפיעו מרוחם על העם, ויפיצו בקרבם את יסודות תורתם, ועל ידם נמשך לב הערביאים אל האמונה באחדות „דת אברהם". ומעבר השני נכרת גם השפעת הדת הנוצרית, אשר אם כי יסודה העקרי — האלהות בעלת תמונה משולשת והתגלמות האלהים ברוח בן האדם — בהיותו מושג מורכב מאד לא נתקבל בקרב הערביאים, בכל זאת פעלה גם היא פעולה שלילית, להסיר את לב הערביאים מרבוי אלים ולטעת בלבם מושג של האחדות האלהית השולטת בעולם. על כן הננו רואים כי בהרים מחמד את קולו לבשר לבני עמו את האמונה באחדות האלהים, הנה עד מהרה נענו לו כל פנות העם, אשר כמו הקשיבו את הד קולו יוצא ומצלצל גם ממעקי לבבם. הסרבנות אשר נגלתה בראשית לדת האסלאם איננה התנגדות אל עצם הדת החדשה, אשר באמת היתה קרובה אל לבם גם הם, כי אם

והאסון, כפי המתאים אל מטרתו. אולם התכונה המוסרית אשר יחסו ל„אללה" לא התרוממה במדרגה נכרת ובולטת על פני תכונת עמו הנצמד אליו. הערבי חשב למתת „אללה" רק את אשר רכש בעשק וגזל, בעוד אשר לכל חפץ אשר רכש לו על ידי עבודה ויגיע כפים מצא לו שמות אחרים. אמנם איזה מהם הרגישו בלבם, כמו ישאף „אללה" למנוע אותם מעשק וחמס, והוא ירים למעלה את דגל המוסר והצדק, במובן אשר הבינום הערביאים. הערבי מבין תחת גדר שם „מוסר וצדק" את אותן התכונות אשר בהן מצוינים הערביאים מעודם; ובכן הם עורכים דמות ל„אללה" לפי צלמם ודמותם המוסרית הם. הוא אוהב גרים ומגן להם, קנא ונוקם בעד עון בגד ומעל; השפעתו המוסרית היא יותר בשלילה מאשר בחיוב; הוא לא יאציל על בני האדם מרוחו לתת בלבם רוח חסד וחנינה, רוח אהבה ותשוקה להיטיב, כי אם ישאף רק לעצור בעד זדון ומשובה. הוא איננו עצם מוסרי נשגב בתכליה המשגב אשר בכחו המוסרי התאחרנה כל הקצוות, וכפי גדולתו כן ענותנותו, עד אשר נאמר כי יכול יוכל להתקרב אל בני האדם ולבוא אתם בברית אחוה וידידות, כפי התכונה המיוחסת לאלהי ישראל; הוא מצוין בהפשטתו המוחלטת (כלומר בזה שהוא מופשט ומובדל מן העולם והאדם), והקשר המחבר אותו עם תולדות החברה האנושית הוא רפה ודל מאד, ועל כן איננו מוכשר להתכוץ ולהסתגל לתכנית דתית כזאת. דת של אל כזה לו קרה מקרה להשתכלל ולהתפתח בשלמותה, היתה קרובה יותר אל דת קנאים ושואפים להעמיד כל דבר על מדת הדין בכל תקפו וקשיותו, מאשר אל דת של סבלנות ובעלת דרכי נועם, היודעת לותר לעתים על אמתיותיה למען ההפשר עם החיים. אל כזה הוא בעצמותו כעין דמות ותכנית של אל אדיר ונערץ מופשט תכלית ההפשטה בלי כל בסים טבעי תחת רגליו, אשר כמו הופיע מן החוץ לכבוש את העולם ולמשול בו בחזקה, באין כל רגשי ידידות ואחוה המקשרים את לבות המלך ועבדיו יחד. ובכן הנה אל כזה יוכל להיות רק מושג ומתקבל על השכל, אבל איננו מתרשם בלב, ובכל העצומות עוזו וגדל ערכו איננו מלבב את האדם, ונפש כל

„אללה" על אופק הדת הערבית, מלבבת אותנו עד מאד. כפי אשר הוכיח החכם הזה, הנה השם „אללה" איננו שם פרטי המתיחס אל אל אחד מוגבל וידוע בקהל אלי ערב; הוא רק שם כנוי אשר כנה הערבי את אלהיו, יהי שמו הפרטי איזה שיהיה. את כל אל ואל אשר עבד אותו כנה בשם „אללה", לאמר „אדון נעלה ואדיר"; ובכן הנה כל אחד מאלי ערב הוא „אללה", כאשר כל איש אשר הוליד בנים נקרא בשם „אב", וכל מושל בעמו נקרא „מלך". אולם בהיות כי כל האלים אשר להשבטים השונים נקראו כלם בשם „אללה", על כן התחולל הרעיון (בלי ספק עוד בעת קדומה) על דבר מציאות אל אחד כללי לכל שבטי העם. השפה היא אשר סללה מסלה להמחשבה והגות הלב; ואם כי האמונה בהאלים השונים אשר לכל שבטי הערביאים לא חדלה, וכמקדם לא חדלו מהשתחוות להם ומעבוד אותם, אפס כי דמות „אללה" התרוממה על כלם, — דמות איזה עצם, אשר אין עבודה דתית מיוחדת לשמו, ואשר גם איננו דורש כזאת מאת בני האדם ואיננו מצטרך לה, ועם כל זה הוא עולה על כל יתר האלים בתכונות נעלות הראויות ומסוגלות רק לעצם נשגב. „אללה" היה לאלהי כל שבטי העם; ובמדה שהתגדלה והשתגשגה צורתו הרוחנית, במדה ההיא נקלה כבוד אלי השבטים הנפרדים ויתמעט ערכה של העבודה הדתית המקודשת לשמם בעיני העם, באופן כי עד מהרה היתה לדת הנועדה רק בעד נשים וילדים. כה סללה לה האמונה הצרופה באחדות האלהים מסלה למהלכה יחד עם האמונה הקדמוניה הסרה למשמעת אלים רבים. לעיני מחמד, בעת עלותו על במת המחזה להתודע אל העם בתור מחוקק כבר נראה המחזה, כי בני עמו אינם מאמינים עוד בפועל בלב תמים בהאלילים קלי הערך כבתחלה; הם קוראים בשם „אללה" בכל עת ומקרה אשר סכנה עצומה מרחפת על ראשם, או עת תכלינה עיניהם לחנינה וחסד השופע מהעולם העליון. עתה יצאה מפלת האלים לפעלה על נקלה; כי העם לא הרגיש עוד בהם כל נחיצות. עתה החלו הערביאים להאמין באלהים היושב בשמים, יוצר תבל ומלאה, אשר בהכניעו את חיי האדם תחת ידי חוקות עולם אשר לא ישבתו נצח, יגביל את הטוב והרע, האושר

במקום תחנותו. ובכן אפוא, מצד אחד נמסרה העבודה הדתית השוררת בכל אחד מהיכלי הקדש בידי קהל עובדים חרשים תמיד, וכל אחד מן השבטים הנודדים השאיר אחריו מנהג חדש או אגדה חדשה בכל אחד מהיכלי הקדש מדי עברו; ומצד השני הושם לחובה על כל העם לנסוע כפעם בפעם לבקר את היכלי הקדש במקומות רחוקים, כי כל שבט מצא את עצמו מחויב לבקר את האלים אשר עזב אחריו בצאתו. בעיר מכה רבו מאד פסילי האלילים ומספרם עלה שם למאות; כל שבט ושבט משבטי הערביאים השאיר אחריו פה את פסל אלילו. ככה היתה מכה למקום נקדש לכל שבטי העם הקרובים והרחוקים, עד כי לאחרונה נתן לקדושתה גם ערך לאומי; כמחזה הזה עצמו אנו רואים גם במקומות רבים אחרים, אך במדרגה פחותה מזאת. ובמדה אשר גדלה והתפתחה מסבת גלגולי מעשים ועלילות כאלה בגבול הדת, בה במדה רפה כח הדת ומשמעתה, ויקל כבודה בעיני בעלי בריתה. רגש האחוה וקרבת המשפחה, אשר הרגישו בני המדבר תמיד בקרב לבם, גברה מאד על חרצובות הקשר הדתי, אשר למענו נטל על השבט להרחיק נדוד אל מקומות רחוקים ולהסתבך בסדרי עבודות דתיות רבות ושונות. על כן נדמתה עבודת הדת יותר ויותר אל אמונה תפלה, זאת אומרת, אל דבר אשר קדושתו תלויה רק בזכרון ימים עברו, ואשר השתמר בהוה רק הודות למנהג הסידות; עבודה דתית כזאת לא האצילה מרוחה על עובדיה, וגם אולת ידה לעורר את החיים בהוה למפעל ומעשה, ולהיות לעינים להעם בנתיב חייו.

אנחנו עוד לא דברנו דבר עד כה על דבר „אַלְלַה", אשר נחשב לאל ראשי בארץ ערב, אולם לדבר הזה סבות מיוחדות. „אללה" איננו אל אשר התפתח התפתחות היסטורית, איננו דומה אל יתר האלים מרעיו, אשר התיחדו כל אחד אל שבטו אשר נתן לו לסגולה, ואשר יש להם אגדות מיתולוגיות מיוחדות והיכלי קדש מקודשים לשמם לבדם; הוא איננו עצם הנכנס תחת גדר ההיסטוריה, כי אם רעיון אשר התהוה לאל בתקופת עת קדומה. חקירת החכם וֶלהויזֶן, המתארת לפנינו באיזה א.פן הופיע

ערב מפה אל פה, או על דבר האמונה בחלומות ובאותות ברים להכיר על פיהם את אשר יקרה בעתיד, כמו צפצוף עוף שמים ועוד מחזות כאלה ?...

בטרם נסים את השקפתנו הנוכחית, הערוכה בחפזון ובקצור נמרץ, על הדת הערבית הקדמוניה, הננו חושבים לנכון להזכיר, כי האמונה בחיי הנפש אחרי המות היתה רופפה מאד אצל הערביאים. אמנם הם ערכו מזון וצדה על קברות מתיהם למען המציא לנפש, אשר האמינו בתקומתה גם אחרי המות, את הכלכלה הראויה לה; אולם האמונה הזאת, למרות עקבותיה הנודעים בקרב העם, לא נתבצרה כראוי. היא אמנם היתה, אך לא השתררה, ויען כי לא התפתחה בקרבם, על כן היתה מרחפת באויר והשפעתה על רוח העם היתה דלה ומצערה מאד. אפס כי כפי הרגיל אצל כל עמים פרועים ונבערים מדעת, אשר האמונות והדעות המוצאות להן מקום בקרבן הן מלאות סתירות ותהפוכות בתוכן, מבלי יכלת בידי בעליהן לתפוס איזו דעה ברוח הגיון מקיף מכל צדדיה, כן נראה גם בהאמונה הזאת; כי בעוד אשר מצד אחד הביטו עליה הערביאים בקרת־רוח, הנה מצד השני נכבדה בעיניהם ככה, עד כי הקריבו לנפשות האבות אחרי מותם זבחי נפש אדם, וביחוד להאבות אשר מתו בידי מרצחים או במלחמה. סופרי תולדות ימי הערביאים מספרים, כי במלחמה על יד בדרה נפל חַרים חלל בחרב חבִיב, אולם זה האחרון נשבה במלחמה על יד אֹחַד ונמכר לבני חרים, אשר מלאו את חובתם, בהעלותם אותו לקרבן אל רוח אביהם המת.

ה ה ס ת ב כ ו ת ב ד ת י ה א ל י ל. דרכי הדת הערבית הסתבכו עד מאד בהגיעה אל מפתן תקופת האסלאם. האלים נאחזו בארץ, ויהיו קבועים איש איש במקום מושבו, בעוד אשר השבטים המחזיקים בם היו נעים ונדים; תוצאות הדבר היו כי השבט בהעתיקו את מושבו נטש את אלילו ואת ההיכל המקודש לשמו, ויעזוב את חובת משמרת הקדש ועבודתה להשבט הבא למלא את מקומו, בעוד אשר גם הוא מצדו בבואו אל מקום חדש העמים על שכמו את חובת עבודת האל החדש, אשר פגש

ושבט עבד את אלילו המיוחד, או גם אגודה שלמה של אלילים, ויכונן לו היכלות וכלי הקדש לחפץ עבודתו הדתית. גם תארו את צלמי האלים, ויפסלום מאבן או מעץ; אפס כי נעשו על פי תכנית פשוטה מאד, ברמות גזרי אבן ובול עץ, בלי כל מלאכת מחשבה. בשם ק ע ב ה כנו לפנים אבן גדולה ידועה שחרחרת מוצבת בעיר מכה, אשר עבדוה בנשיקה, או כי נגעו בה בכף ידם. אולם בעת המאוחרת תקעו את האבן בקיר ההיכל אשר נבנה גם הוא למטרה הזאת עצמה, ויקרא גם הוא בשם קעבה. בימי קדם הוצגו בהיכל הזה פסילי אבן מחוטבים בתבנית פני אברהם וישמעאל בנו; בידי כל אחד מפסילי האבן האלה נמצאו חצים, אשר על פיהם נבאו כהני האליל את האותיות לאחור. פסילים כאלה העמדו סביבות היכל הקעבה במספר רב, ויהיו שם עד אשר קם מחמד וישביתם כלם. במקרים ידועים הוצגו הפסילים בקרב ההיכל בפנים, ואחד מכהני הדת נצב על ידו על המשמר. בידי הכהן השומר את משמרת הקדש נמצאה מכונה פשוטה להפיל גורלות, או לשאול את פי האל על פי סדר קצוב ונועד לתכלית זו; שם גם האלו אלה וידרו נדר, כאלו כונו כי יהי האל לעד על מוצא שפתם.

בתוך כל האמונות התפלות אשר השתררו בארץ ערב בימי קדם ראוי להזכיר גם את האמונה ב„רוחות" (דזין), אשר אמנם לא התעלו למדרגת אלים, כי האלים מרחפים בגבהי מרומים, בעוד אשר הרוחות שוכנים במקומות ידועים על פני הארץ. הרוחות לא נחשבו בעיני הערביאים בתור אלים, כי אם כעין יצורים משנים להם, ומדרגתם היא בתוך בין האלים ובין העולם השפל. הרוחות אינם בעלי צורה קבועה, כי אם הם מחליפים את תמונתם החיצונית כפי חפצם ומתגלים בתמונות שונות, ובמרבית המקרים הם מתגלים בתמונת נחש. הם נאספים בהמון רב במקומות ערבה וציה, ועושים מעשיהם רק בעתות ליל; אולם פעולתם תודע רק אחרי העשותה. הם אורבים להאלים להשיף את מצפוניהם והודיעו את בני האדם, — את אלה אשר באו אתם במסרת ברית ידידות, — מה יפעלו האלים במרומים. ומה נוסיף עוד על דבר הקוסמים והמנחשים אשר מלאו את ארץ

ערפלי עבים מכסים את פניו, יען הוא נחשב למקור ברכה, בהמטירו גשם להרוות את האדמה ולהצמיח עליה תנובה. הערביאים לא ידעו כל אלים שוכנים במחשכים בהתיות ארץ, אלי שחת והפתה. מכל בעלי החיים רק הנחש לבדו נעבד בתור אל. עבודת הנחשים אמנם מודעת היא גם לנו היהודים, יען כי זכרונות עתיקים ממנה שרדו אלינו מתקופה אחת כהה ועכורה בתולדות ימינו מקדם: אבותינו הקדמונים היושבים בעבר הירדן קרוב אל גבול ארץ ערב, חקו את מעשי שכניהם, ויעבדו ימים רבים את צלם דמות נחש יצוק מנחשת, אשר קראו לו בשם „נחשתן", ורק חזקיהו מלך יהודה בעת שקדו לבער את הדת האלילית מארצו כתת את נחש הנחשת, וישבת את העבודה הדתית המקודשת לשמו על אדמת יהודה. להאליל הזה היו בני ישראל מקטרים קטרת סמים.

אכן מרבית אלילי הערביאים נחשבו למפלגה מיוחדת מבלי להתחשב אל מפלגת אלילי הטבע; ואם גם בזמן מן הזמנים אולי נתיחדו אל האיתנים השולטים בממלכת הטבע, אבל כבר נתקו את העבותות אשר נקשרו בם באיזה ממפעלות הטבע בעולם. האלים אשר לפנינו הם בעלי תמונות מוזרות, האגדות המסופרות על אדותם הן מסובכות מאד ובלי כל הגבלה נכונה, והתכונות המיחסות להם, כמו גם התארים שתארו אותם בהם, שונים הם עד מאד. ישנה בתוכם אגודה אחת של אלים, אשר כפי האגדה השגורה על שפתי הערביאים, נקדשו ונעבדו בתור אלים עוד בימי דור המבול, בימי נח אבי משפחות כל העמים; הם אנשי מדה, ענקים נוראים, והתכונה המצינת והמסמנת אותם היא, כי הם שותים חלב למכביר. בעיר הקדושה מכה נחשב האליל „הובַל" אלהי המטר לראש האלים. האליל „וַד" מתואר בדמות איש ענק עטוף מעיל ומזוין בחרב וחנית עם קשת דרוכה ואשפה מלאה חצים. האליל „יַגוּט" (עוזר) איננו אליל קבוע ומשתקע במקום אחד, כי אם אליל נד ועובר ממקום למקום, כי נשאו אותו אל שדה המערכה בצאתם לקרב. עוד אליל אחר היה להערביאים אשר כנו אותו בשם „מבעיר". בלי ספק נתכנה בשם הזה בגלל הזבחים אשר העלו לכבודו על מוקדי אש. כל שבט

האליל, ואת הבשר אכלו אגודת בני השבט כלו מגישי הזבח. לפעמים הארו להם את סמל האל ברמות עץ רענן, אך במרבית המקרים הקימו מצבת אבן, אשר היתה להם לסמל דמית האל; למקום משכן האל נבחרה חלקת אדמה פוריה, וכל הצמחים אשר צמחו על פניה או בעלי החיים אשר נולדו בגבולותיה נקדשו להאליל; חלקת אדמה כזאת נקדשה כמקום מועד לעבודת האל לכל העם, ובלעדה לא יכול להאסף אל מקום אחר. לרגלי העבודה הדתית המבוארת פה נחשבו הערביאים כעובדים למצבות אבן; אולם השם הזה איננו נכון, אם נשים לב אל עצם כונת העבודה. כי באמת עבדו הערביאים לא את מצבת האבן, כי אם את האל המרומז על ידה. אגודת האלים אשר להערביאים הקדמונים כללה בקרבה ערב רב מהמון אלילים בעלי הכונות שונות וגַונים שונים, ואם נמצאה איזו אחדות ביניהם, היא רק מה שנשתוו יחד בהליכותיהם ויחוסם אל עובדיהם, ובתכנית העבודה הדתית המקודשת לשמם. הגדול והעתיק לימים מכל אלילי הערביאים היא האלילה „אֵלת", או „אלילת", אשר הוראתה: גברת, או גבורה. האלילה הזאת, ככל האלילות אשר נקדשו בעיני עמי בני שם, הנה אלילה נערצה ואדירה רבת השלטון. היא איננה רעיתו ובת זוגו של אחד האלילים, ובמושגי תכונותיה לא נכלל כל רעיון הפוגם במדת הצניעות ובמושגי טהרתה ותומתה. היא נולדה על ברכי הדורות הקדמונים, עת אשר האם, על פי זכותה הטבעית לעמוד בראש המשפחה, נחשבה כשם־נרדף עם מושג המשטר והשלטון, כי אז עוד טרם נשתכללו סדרי החיים, והמשפחה עודנה חסרת אב להיות לה לראש. היא מוגבלת ומוגדרת בתכונתה המיוחדת המסוגלת לה, אבל אינה יודעת לספר את תולדות ימיה בעבר; עוד לא נתחברה כל אגדה מיתולוגית להאר את השתלשלות אלהותה בעבר. להערביאים היו גם אלים טבעיים, כחות איתנים שולטים במערכת הטבע. רבים מכוכבי השמים נקדשו בתור אלים, אולם מרביתם נחשבו בתור אלילות נקבות; רק „דוּזַרית" אלהי השמש נחשב לאל גבר, לא לאלילה. רבים עבדו את כפת השמים, אך לא את השמים הבהירים, שמי התכלת, כי אם את הרקיע המעונן אשר

אשר חקרו עליה איזה מחכמי הטבע הנֶה אבן אלגביש אשר נפלה מגבהי מרומים בימים קדמונים. קרבת הגזע והשפה וההתדמות בכל דרכי החיים קרבו גם את לבות הערביאים והיהודים יחד, עד כי ישבו שני העמים בערב הצפונית כשבת אחים יחד וברית שלום היתה כרותה ביניהם תמיד, ועל כן אנו רואים כי בכל עת אשר נרדפו היהודים על צואריהם בארצות הקדם בקשו להם מפלט על אדמת ערב. היהודים אשר עלו על יושבי הארץ בתרבות והשכלה נכבדו מאד בעיני הערביאים, אשר קראו להם „עם הספר", ולא יפלא אפוא כי האצילו עליהם מרוחם, וכפי אשר ידענו באו רבים מן הערביאים בברית היהדות כפעם בפעם, עד כי בבוא מחמד להפיץ את תורתו כבר מצא מסלה סלולה לפניו, אחרי אשר האמונה באל אחד והאמונה ביום המשפט הגדול הנכון להיות באחרית הימים, לא היו עוד זרות לרוח הערביאים היושבים בערב הצפונית, כי התפשטה בתוכם על ידי השפעת היהודים הקרובים אליהם. על כן הננו רואים, כי אחרי הרדף מחמד במכה ואחרי מנוסתו משם, בחר מקום לשבתו ביתריב, ושם מצא בנקל בעלי ברית לתורתו החדשה.

הדת הערבית הקדמוניה. הסכן הסכינו להחליט כי לפני לדת האסלאם לא היתה להערביאים כל דת. הערביאים בעצמם אינם יודעים להגיד כל דבר ברור על אדות הענין הזה; הם יודעים רק להעריך את התקופה החדשה, אשר רוח זעם ועצבון נסוך עליה, לעמת הימים הראשונים, אשר הפיקו רוח צהלה וחמדת חיי ששון. אנחנו מצדנו הננו מכירים כדבר אמת את המשפט אשר חרץ החכם וֶלהויזן, כי הדת אשר השתררה בארץ ערב לפני תקופת האסלאם בלתה מזקן ותחדל מתת פרי תנובה; הדת הערבית הקדמוניה נוסדה כלה על יסוד הדעות והמושגים אשר בארנום בפרק א' מספרנו זה. התכונה המקורית אשר לדת עמי בני שם ידועה לנו רק לרגלי חקרנו את הדת שהשתררה לפנים בארץ ערב. לכל שבט ושבט היה אֵל מיוחד לו לבדו, אשר נכנע מפניו ויחשבהו למושל אדיר ולמנהל בכל דרכיו, ויעבדהו בקרבן וזבח; את דמי הזבחים הזו על מצבת

בה מלחמת מצוה בשם הדת. צבאות היהודים אשר בממלכת חימיר לא עצרו כח לעמוד בפני חיל האויב העצומים מהם, וכראות המלך היהודי יוסף דו־נובס כי כלתה אליו הרעה בחר למות מות גבורים מנפול בשבי בידי אויב, ויעל על ראש הסלע, והוא רוכב על סוסו, ויתנפל הימה ויטבע במעמקי המצולה (530 לספה"נ). חיל הכושים ערכו מטבח נורא בקרב יהודי חימיר, ורבים מהם נשבו וימכרו לעבדים. כה נפלה הממלכה העברית הקטנה אשר שאפה לתת ניר לישראל ולבצר לו תקומה מדינית חפשית על אדמת ערב, ארץ החפש, אשר מבלעדי הטבע אין שם מושל עריץ ואין שבט נוגש.

מזה והלאה, לנכח גבול ארץ יהודה, משתרעת ערב הצפונית (הידַשם), אשר בה נאחזו יחד עם שבטי ערביאים גם יהודים רבים, שגם הם כאחיהם בני גזעם הערביאים נפרדו לשבטים נפרדים, כמו בני־נדיר, בני־קניקא, ובני־קריטא, וידמו אליהם בכל דרכי חייהם. על פי מסורה קדמוניה אשר התנחלה בקרב הערביאים יושבי ערב הצפונית, התיחשו הם על פי מולדתם אל ישמעאל בן אברהם, אשר ילדה לו שפחתו הגר, אשר כפי המסופר בספר תורת משה גרשה יחד עם אמו בעודנו נער, ויתעו יחד במדבר ערב, ושם גדל הנער ויהי לגוי גדול. הערביאים האמינו כי המעין זָמְזֶם אשר בעיר מכה הוא באר המים אשר נגלה לעיני הגר עת פקח מלאך האלהים את עיניה, וממנו השקתה את הנער הגוע. היכל הקעבה אשר על יד מעין המים הזה נבנה לפי המסרה על ידי אברהם, ביום בואו לשחר את פני בנו ישמעאל, אחר אשר גרשהו מביתו. על יד היכל הקעבה נמצא סלע גדול הנקרא בפי הערביאים בשם „מקום אברהם", כי לפי אמונתם עמדו על הסלע הזה אברהם וישמעאל בנו לשפוך שיחם לפני אלהים. את האבן השחרחרת התקועה בקירות היכל הקעבה הוריד המלאך גבריאל ממרומים, ועל כן רבה מאד קדושתה בעיני הערביאים עד היום הזה. ובאמת הורדה האבן הזאת ממרומי שחק, אם לא על ידי המלאך גבריאל, אבל בכל אופן על ידי כח אדיר וכביר — הכח המושך השולט בתנועת כל גרמי השמים ומסבב את מרוצתם הטבעית, — כי לפי

לא היה עוד לה. ולהגדיל את האסון היה גם הטבע בעוכרי הארץ, וידו הקשה היתה בה להכותה חרם. לרגלי רעש הארץ אשר התחולל על אדמת שבא התערער שֶׁכֶר המים הגדול, אשר בנו מלכי שבא על יד מעברות ההרים, למען יקוו המים ליאור גדול, שממנו נפלגו המים על ידי תעלות מלאכותיות על פני כל הארץ, להשקות את האדמה הצחיחה ולהצמיח בה תנובה, שרידי חומת האבנים הגדולה אשר בנו מלכי שבא לצורך מקוה־המים עוד נשארו לפלטה עד היום הזה. המהפכה הגדולה הזאת הביאה אסון נורא על הארץ, אשר שממה מאפס עוד יכלת לכלכל את המוני העם היושבים עליה. יושבי ממלכת שבא נפוצו אל כל עבר, והשרידים אשר נשארו בארץ התלכדו יחד עם בני גמר וייסדו להם את ממלכת חִימְיַר הנודעת למדי בתולדת ימי ישראל, כי במשך תקופת עת ידועה נהפכה לממלכה עברית, ומלכים עברים משלו בה. כפי המסופר בספרי התולדה הגיעה פה היהדות אל כסא המלוכה על פי מקרה. אבו־קַרִיב מלך חימיר לרגלי מלחמתו עם הערביאים שוכני ערב הצפונית התודע אל חכמי היהודים היושבים ביַתְרִיב (מְדִינָה), ומפיהם למד לדעת את דרכי היהדות אשר משכה בחבלי קסם את לבו, ויתיהד, ובהתיהדו הטה גם את לב רבים מרבי המלוכה ועם ממשלתו לבוא כמהו בברית היהדות (500 לספה"נ). בנו המלך יוסף דו־נוּבַס, אשר אהב את היהדות בכל לבו ובכל נפשו, קנא לגורל בני עמו המדוכאים והנרדפים על ידי מלכי ביזנטיה העריצים, ויגמר אמר בלבו להתנקם בהנוצרים יושבי ארץ ממלכתו. על פי פקודתו נתפשו רבים מהנוצרים נתיני ממלכת ביזנטיה העוברים בארצו, ויומתו, ומזה היתה נסבה כי חדלו עוברי ארחות מסחר בין ביזנ־טיה וארץ הודו, וממלכת ביזנטיה ראתה את הרעה הצפויה למסחרה בארצות הקדם, ומלבד זאת הקשה המלך היהודי את ידו על הנוצרים היושבים בארצו. לרגלי הרדיפות אשר סבלו הנוצרים בחימיר הרימו הכהנים הקתולים אשר דבריהם נשמעים בחצר ממלכת ביזנטיה קול זועות. קיסר ביזנטיה העיר במכתב את לב אלישבע מלך כוש אשר התנפל בחיל כבד בגבול חימיר וילחם

פעמתה, והם היו משאת נפש הערבי השואף לחיי חפש ונועם, לחיי ענג וצהלה. אולם אספת העם למועדים ידועים, אם כי הועילה לקרב את לבות העם יחד, בכל זאת בהיותה אך פעולה הפועלת מן החוץ, לא הביאה לידי אחדות לאומית, כל עוד לא נקלטה בלבם דעה רוממה אשר בדגלה יחסיו יחד, ואשר תקשר את לבם בנימים רוחנים דקים החודרים בפנימיות הלב. אך עברו ימי החגים, אך שלמו ימי השלום והמרגוע, שב העם אל חמס ידו כמקדם, העשק והרצח התחדשו, שערוריות ומדנים שבו להרגיז ארץ ויושביה בלי הרף, כמו היו ליסוד איתן במערכות החיים התמידים בארץ החפש הזאת, אשר יושביה השתמשו בחפשיותם רק להות העם ולרעתו.

חצי־אי־ערב נחלק לשלש נפות: לערב הדרומית, ערב הצפונית וערב התיכונה. ערב הדרומית היא הנקראת בשם „תימן" ובערבית „יֶמֶן", לאמר ימין, כי צד דרום הוא מימין. ויען כי לפי מושגי העמים הקדמונים נחשב הצד הימני למאושר, על כן קראו הרומאים לארץ תימן בשם ערב המאושרת (Arabia Felix). מלבד זאת היתה הארץ מבורכת בתנובת אדמתה ובשפעת מסחרה ואתננה, כי על פי מצבה בתוך בין ארץ הודו וכוש היתה למסלת המסחר בין ארצות קדמת אזיה ובין הארצות אשר על חופי הים התיכון. בתקופת מאות שנים רבות לפני ספה"נ היתה אמנם ארץ תימן מאושרת גם בברכת התרבות והשכלת העמים היושבים בה, כי שם התנוססו ממלכות כבירות נאורות ומסודרות במשטר שלטון מדיני נכון. בעדות של התרבות וההשכלה, אשר קננו שם, יעידו שרידי חרבות הערים, היכלי התפארת, מצבות זכרון עם כתבות רבות אשר בהן נרשמו זכרונות ימי קדם, וכמו כן הגשרים והתעלות החפורות, אשר כוננו שם יושבי הארץ בחריצותם ובתבונת כפיהם. המצוינת בין הממלכות האלה היא ממלכת שבא הנודעת מספורי כתבי הקדש, עם עיר הבירה מַרִיב, שפרחה והעל למרום האושר לרגלי סחר עמי קדם וים, אשר כמו בחרו בה להיות להם לנקודת הבינים. אולם מעת אשר נוסדה אלכסנדריה של מצרים חדלו מהוביל את סחר ארץ הודו דרך יבשת ארץ, ויסבו דרכם דרך ים האדים מצרימה; אז ירדה שבא פלאים וערכה

והשלום, אשר ארכו ארבעה ירחים בשנה, שנחשבו לימי קדש, וכל אחד מן הערביאים לא נועז לחלל את קדושתם בעשק וחמס או במעללי רצח. אז שבתו בעלי הריב מדברי ריבותם ויתאפקו מצרור איש את אחיו כל ימי תקופת השלום; אנשי המלחמה השיבו חרבם אל נדנה, האזרחים ההוגים משטמה איש אל רעהו כבשו לזמן ידוע את איבתם; ויחדו עלו להשתחוות להאלילים בהיכל הקדש בעיר מִכָּה. בעת מנוחה ושלום כזאת נסעו ארחות הסוחרים בדרכם לבטח, ויובילו את מרכלתם במרחבי הארץ באין מחריד; אז נערכו שוקים למסחר ולמרכלת, והמוני עם נאספו סביב עיר מכה לחוג ימי החג הגדול, אשר חגגו אחת בשנה. בעצם וראשונה אמנם נוסדו ימי החגים למטרה דתית, אך בשטף העת הסירו מעליהם את תכונתם הדתית, ותחת זאת סגלו להם תכונה אזרחית, תכונת כריתת ברית שלום בין אזרחי הארץ. לאחדים מימי השוק האלה נועדה בימי מחמד תעודה לאומית. אל השוקים האלה נאספו בני השבטים השונים ויתודעו איש אל רעהו; שם נקראו בקהל ועדה שירי משוררי ערב, אשר יצרו להם בנוח עליהם הרוח במשך העת אשר בינתים, עד כי המשוררים החדשים אשר הופיעו בקרב הערביאים נתפרסמו ונודעו לכל העם עד מהרה. וזאת הועילה מאד להרחבת השירה והמליצה בקרב העם, כי מכל חכמת סופרים, כידוע, היתה חכמת השירה אהובה ונחמדה מאד בעיני הערביאים, בני החופש הטבעי, אשר אהבו לעטר את כל מעללי החיים בנזר השירה, או, יותר רצוי לאמר, בפרי מלאכת חורזי חרוזים. שם הודיעו בקהל רב את החדשות שנעשו בין שבטי העם השונים, ושם הקשיבו תאבי הדעת גם את הדעות החדשות ולקחי חכמה, אשר חדרו אליהם מן הארצות הנאורות אשר סביבותיהם. קסם היה שפוך על השירה למשוך אחריה את לב הערבי, אשר מטבעו היה בעל רוח צהלה. נפלא מאד החזיון, כי במדה שהראה הטבע השורר בערבות ערב את פניו הנזעמים, ובמדה שקפץ את ידו וימנע מיושבי הארץ את שפעת טובו וחסדו, בה במדה הפיקו חיי החברה רוח צהלה וששון; יין, חמדת נשים, מהתלות וגבורת נשק, — הם היו הציר אשר עליו סבבה השירה הערבית עם כל עזוז רוח החיים אשר

האסלאם קראו הערביאים בשם „תקופת אי־הדעת"; הם חשבו כי לפני האסלאם לא היה להעם הזה כל חיי היסטוריה; הדת החדשה הכחידה בעת הופיעה את כל העבר אשר להערביאים ותנח את היסוד לחיים חדשים. למרות יגיעם ועבודתם המדעית הרבה לא צלחה ביד חכמי הערביאים להפיץ את ערפלי הענן הסוככים על פני קדמות ארץ ערב. ובכן הננו לתאר את הדת הערבית בכל שרטוטיה ותכונתה, כפי אשר תורינה אותנו החקירות האחרונות אשר חשפו במקצע הזה תעלומות רבות, שנעלמו מעיני החוקרים לפנים, ועם זה נשתדל לברר את גלגולי המקרים והמעשים, אשר בלי כל כונה וידיעה רצונית מצד בעליהם סללו את המסלה להדת החדשה ויכינו את בואה.

ארץ ערב לפני מחמד. הערביאים היושבים בארץ ערב התיכונה בימי מחמד, הם עוד טרם התאגדו ללאום, כי אם היו המון שבטים, אשר מרביתם נסעו בעדר, ומהם גם אשר התגוררו בערי מושב; ואם אמנם שפה אחת ומנהגים אחדים היו להם, וגם מסרות עתיקות שוות התנחלו בקרב כולם יחד, בכל זאת עוד לא נערכה מערכת משטרים נכונים בקרב הארץ, ועוד לא נקבע שלטון מדיני מרכזי. אדמת הערבה ארץ מגורם, אשר לא תסכון לעבודה ולמזרע שדה, נסכה רוח עצבון על פני חיי יושביה, ותמנע מהם את הכשרון והנטיה להתקדם ולהשתלם בכל דרכי החיים. רק לאט ובמתינות רבה חדרה השפעת התרבות והשכלת העמים הנאורים אל תוך הארץ השוממה הזאת, אשר בצדק נחשבה כפנה חשכה ונסתרה על פני כדור הארץ, עד כי מערכת חיי החברה אשר בה נשארה בלי שום שנוי ותמורה כפי תכניתה אשר היתה לה לפני אלפי שנים. חרצובות קרבת המשפחה היו אמיצים עד מאד, ועליהם נשענה מערכת חיי העם. שלמת נקם בעד רצח נפש אדם נחשבה כחובה קדושה מוטלת על כל בני השבט של הנרצח; ובכן הנה רצח נפש אדם משך בעקבותיו עוד רצח שני, ומדור אחד אל משנהו רבו ועצמו סכסוכי גואלי הדם מצד הרוצחים והנרצחים, עד כי מלאה הארץ מעללי רצח ויארבו איש לדמי רעהו. רק בשתי תקופות בשנה שבתו המריבות ומעללי חמס בקרב הארץ, והן תקופות המרגע

ד.

האִסלַאם או דת מחמד.

אם נסדר את כל הדתות הגדולות השוררות בעולם לפי סדר זמן הוסדן, אז תהי דת מחמד, או האסלאם, האחרונה לכלן בזמן. האסלאם הופיע בעולם כשש מאות שנים אחרי הדת הנוצרית, וביסוד הרכבתו כלולות דעות רבות שאובות ממקור היהדות, וכמו כן מן הדת הנוצרית. ובכל זאת התעצמו בקרב הדת הזאת כל התכונות המיוחדות לדתות עמי בני שם במדה מרובה כל כך, עד כי לא נוכל להתחקות על שרשיה ולהתבונן בה כראוי, אם לא נחקור אותה בתור אבר אחד באגודת דתי בני שם, אשר אנחנו עסוקים הפעם בחקירתן. בכח האסלאם ובאמצעותו הושיטה דת ישראל גברת כל הדתות את זרועותיה אל החברה האנושית, ותוציא לפעולת ידים חלק גדול ממלאכותה הנשגבה — הפצת דעת אל ואחדותו בקרב המין האנושי, אשר אמנם לא הצליחה בידי עם הספר טרם האציל מרוחו על שני הזרמים הגדולים אשר התפרצו ממקור דתו, הדת הנוצרית והאס־לאם. אמנם בקרב האסלאם עוד נכרו עקבות הדת המקורית לעמי בני שם, אשר השתמרה בו בעצם תכניתה, מבלי להמיר ומבלי להרך את תכונתה הקשה והזעומה, ובמצבו זה התרומם האסלאם למעלה ויהי לדת רבת־עם, גברת מרבית עמי ארצות הקדם.

הדת הזאת נולדה, נתגדלה, נתבצרה. וגם שטפה במרוצתה הלוך והתגבר הלוך וצעוד מנצחון לנצחון, וכל זה בחפזון ובמהירות נמרצה, עד כי השתוממו כל סופרי תולדות העתים על המחזה הפתאומי הזה, ועוד יגדל הפלא, כי כפי שמחליטים אחרים מחוקרי תולדות העתים הופיעה הדת הזאת פתאם, גם בלי אשר קדמו לה מקרים ומעשים לסול לה מסלה ולהכין את בואה באורח טבעי. את תקופת העבר אשר לפני

Дозволено Цензурою.
Варшава, 3-го Февраля 1899 г.

תולדות
האמונות והדתות

מאת פרופיסור א. מֶנזיס.

תרגום

יעקב פרֶנקל.

חלק שני.

ספר חמישי.

הוצאת „תושיה".

ווארשא. תרנ"ט.

בדפוס מ. י. האלטער ושותפו, נאלעווקי 7.

Толдотъ гоемунотъ вегадосотъ

т. е.

ИСТОРІЯ РЕЛИГІИ.

Соч. проф. **А. Мензиса.**

Перев. **Я. Френкеля.**

Часть II. Книга V.

Изданіе „ТУШІЯ".

ВАРШАВА. 1899.

Типографія М. И. Гальтера и Комп., Налевки 7.

להתרחב מעבר לגבול הלאום העברי, במשכה אחריה על פי סבות פנימיות וחיצוניות את לב גויי הארץ לדבקה רק בה. ובכל זאת מה נפלא החזיון, כי בתקופת חמשים שנים האחרונות לפני חרבן ירושלים, בנטות שמש האומה לערוב, הגיהה תורת ישראל את אורה, ותמצא לה בעלי ברית רבים בקרב כל הגוים, ותהי נכונה גם לנַצח את מנצחי עמה, במשכה בקסם יפיה וכחה הרוחני את לב רבים מגדולי המלכות בעיר רומא גברת יהודה. אולם המשטמה והקנאה אשר התחוללו בתקופת העת ההיא בין היהודים ובין העמים הנתונים תחת שרביט מלכות רומא והנאמנים בבריתה, משטמה אשר הסיתה את העמים המתחרים יחד להתנפל איש על אחיו כחיתו טרף ולשאוף איש לדמי רעהו, — היא עצרה בעד התנועה הזאת. לולא זאת מי יודע אם לא עמדו בימי מפלת מלכות רומא שתי הכנסיות הדתיות, העברית והנוצרית, זאת לעמת זאת שוות בכח ובמנין; תחת אשר מימי המאה הרביעית לספה"נ החלה הכנסיה הקתולית, אשר נסכה את רוחה על כל נחלת ממשלת רומא, לצרור את כנסת ישראל הקטנה והדלה במספרה ואמיצה ברוחה, ולדכאה בזעמה ובקנאת דתה. הבת קמה באמה בחרב ובדם ובאכזריות חמה נוראה עד מאד. ומני אז גברו רדיפות היהודים מצד העמים הקתולים, אשר היו הראשונים לקבל מידו את האמונה באחדות האל, ולמרות כל אלה לֹא פג כח היהדות, עד היום.

הננו רואים אפוא כי תורת ישראל לא נפוצה במלוא רחבה והיקפה בקרב גויי הארץ ביהוד מפני רשעת עריצי הגוים הקדמונים, אשר אלצו את העם העברי להתכנס בקליפתו, שהיתה לו כחיץ מבדיל בינו ובין העולם אשר מחוצה לו. כה התלכדה תורת ישראל, תורת האהבה והחנינה, הצדק והמשפט, עם תורת הגבולות והסיגים, והעם הנועד להיות ציר בגוים התרחק מן החברה האנושית אשר אליה שֻׁלח. תחת להרחיב את גבול תורתו עד אשר תקיף את כל החברה האנושית, נאנס לבצר אותה בבנותו עליה חומות וחל, לבל תתערער מתגרת יד אויביה הצרים עליה.

וכבר ידו; ואמונתו אשר רבה בקרבו, כי השופט כל הארץ הוא צדיק וישר, אל אמונה ואין עול, מאשרת ומקימת את תקותו, עד כי תהפך להכרה פנימית ודעת־נפש מוחלטת. ככה הופיעה האמונה בחיי הנצח ובגמול וענש על אופק דת ישראל, הפוריה והמחוננת בכח חיים, הודות לגרעיני הזרע אשר הפיצו על פניה נביאי האמת והצדק. כספיח אחרי קציר האמונה הרוממה במשגב האמת והצדק, אשר חפץ ה׳ להשליט בעולמו, תופיע גם הבשורה המתבשרת בספר דניאל, כי לקץ הימים יקיצו ישני אדמת עפר כצדיק כרשע לחיים חדשים, אלה „לחיי עולם ואלה לחרפות ודראון עולם". ובהיות כי אנשי המופת וחסידי האומה, כפי יעודי הנביא הזה, עוד ישובו לחיות שנית על פני הארץ, הנה מזה נולדה ההשקפה כי שערי המות אינם סגורים ומסוגרים בהחלט כאשר האמינו עד כה, ומזה רק צעד אחד אל הדעה החדשה, לראות בהמות כעין המשך של החיים הזמניים, וכה התפתחה האמונה בחיי הנצח בגבול היהדות, בהיותה תמוכה ונשענת משני עברים שונים; מעבר אחד שאבה כח ולח מהגיון לב חושב ועיון מחקרי, ומעבר השני היה לה חזון הנבואה לעינים. עוד הפעם יאמן המשפט אשר חרצנו כבר, כי היסודות הגדולים אשר בדת ישראל, החלקים הנכברים שבה המלאים כח מוסרי ולשד חיים, הם צמחו רק בגבול ישראל ומקוריים הם אצלו; רק הכשרון המזהיר אשר להלאום העברי זרעם, הצמיחם ויבכר את פרים.

בדרך כזה הלכה דת ישראל הלוך והשתלם מראשית ימי העם עדי השתכללה באמונות ודעות נשגבות, אשר בכחן להצליח את כל עם נאור המבקש אושר מוסרי בחיים, ובמצבה הזה היתה נכונה לעבור לסגולה לכל החברה האנושית, לולא המעצורים אשר קמו על דרכה מבית ומחוץ. מצד האחד הנה הסיגים והגדרים הרבים ונטל החוקים שהוחקו בקרבה בימים המאוחרים, אשר הפרידו את העם מן החיים הסובבים אותו, אם אמנם נצרו את הלאום העברי בטהרתו המקורית, אבל הם גם עצרו לבל ילוו עליו בני הנכר; ומצד השני הנה הברית החדשה, אשר התאימה ברוחה אל המושגים השוררים אז בעולם, לא נתנה לתורת ישראל

ישראל בימי גלות בבל, ימי התקונים והתחיה לדת ישראל וללאומיותו. כה נולדה אז גם האמונה בתחית המתים, כי יבוא יום וכל ישני עפר יקיצו לחיי עולם. שער משערים, כי את האמונה בחיי הנצח שאבו העברים ממקור אמונת הפרסים, ומשם קבלוה יחד עם כל הרכוש הדתי אשר העלו אתם היהודים מבבל ומפרס. אפס כי אין אנחנו רואים כל נחיצות לבאר את הדבר על פי השערה כזו. האמונה הזאת נולדה בקרב היהודים בדרך טבעי, כתולדה מחויבת מן התנועה הרוחנית, מהתעוררות ההגיון והמחשבה בגבול הדת, אך לא בתור חקוי ושאיבה ממקור זרים. הרעיון הגדול אשר נתרחב ונתפתח על ידי נביאי ישראל, כי סמל אלהי ישראל האחד והמיוחד בכל העולם הוא „אמת וצדק", כי דרכי האלהים צדק ומשפט, וכפי צדקתו וישרת לבו הוא דורש גם אהבת צדק ומישרים מכל בריותיו; האידיאל המרומם אשר חזו צופי ישראל לקץ הימים, כי נכון אלהי האמת והצדק לשום מהפכה מוסרית בקרב החברה האנושית ולכונן בקרבם שלטון אמת וצדק עולמים, — הדעות הרמות האלה לא יכלו להתפשר עם ההגיון הפלוסופי הדתי, אשר התעורר בלב העם לרגלי תורת הנביאים ולקחם הפלוסופי, בראיהו כי היסוד הגדול הזה אשר יסדו הנביאים נכון להתערעד ולהתפוצץ מפני זרם הנסיונות הקשים והמרים הנפגשים על דרך החיים. החזות הקשה המתגלה על כל צעד וצעד בגבול החיים הדתיים, כי יש רשע מאריך ברשעתו וצדיק אובד בעניו, כי רשעי ארץ מאושרים בארץ ותמימי דרך נעזבים ונמקים בצדקתם, היא כמחאה חיה נגד צדקת אלהים וישרת דרכו עם בני האדם. אבל האמונה בחיי הנצח, כי שם בעולם הנשמות ורק שם הוא מרכז הכבד של החיים בכללו, תמציא לבעל הדת את היכלת לפתור את החידה ולהרך את קשיותה של השאלה המוצעת. כל בעל דת, כמו למשל איוב, היודע ומכיר בנפשו כי חף הוא מפשע, ומרגיש כי צפוי הוא להיות לטרף לשני המות ההולך וצועד אליו, מבלי לקבל איזה משכרת וגמול חלף צדקתו פה על הארץ, הוא משתוקק בכל אות נפשו כי לבצער אחרי מותו יקדמהו עולם מלא צדק ומשפט אמת, ושם יחרץ משפטו הנכון לגמלהו בצדקתו

אונים, העולם התחתון אשר שם ישכנו הרפאים נקרא בשם „שאול". הנביא ישעיהו בן אמוץ מתאר בשפה נמלצה ויפה את מקום מושב מלכי ארץ בשבתם יחד על כסאותם (כסא המלוכה), איך שאול מתחת רגזה לקראת בוא אחד מאדירי מלכי הארץ, איך כל מלכי הגוים יקומו מכסאותם לקבל את פני האורח החדש, כלם יפנו אליו בשאלתם „הגם אתה חלית כמנו, אלינו נמשלת?" — אז האמינו כי המתים מאריכים את תקומתם אחרי המות בתור יצורים חלשים ורפי כח, כעין העתקה ודמות מצלמו ותבניתו של האדם החי. המון העם הנמשך אחרי כל אמונת תפלה האמין בבערותו כי יהכן להעלות את הרפאים משאול בתחבולות קסם, למען יודיעו את אשר יקרה בעתיד. והאנשים אשר התהללו כי להם הכשרון להוציא את המחזה הזה לפעלו נקראו בשם „דורשים אל המתים". המחוקק העברי בחפצו לעצור בעד האמונה הנבערה הזאת אסר על העם לשאול אל המתים. בספר זמירות ישראל (תהלים) ועוד בספרים אחדים מכתבי הקדש נמצאים דברים רבים הנראים כעין הכחשה גלויה של האמונה, כי יש תקומה לנפש האדם אחרי המות. תורת הדת הכתובה בספרי הקדש מתיחסת רק אל חיי הארץ, ודבר אין לה עם הנפש אחרי המות. האלהים ישלם לָאיש משכרתו כגמול ידיו כל עודו בחיים; אך גוע גבר, אך הורד אלי קבר, לא יוכל עוד לְיַחֵל אל טוב ה' ואל חסדו; השאול היא ארץ חפשית, שם אין שלטון דתי או מוסרי, ויושביה אינם יודעים להביע רגשי תודה ויראת כבוד לאלהים, „לא ישברו יורדי בור אל אמתו וחסדו". ממלכת האלהים, אשר בשרו הנביאים כי תתכונן באחרית הימים, תוסד גם היא רק פה על הארץ; רוח הצדק אשר ישפוך ה' על כל בשר, הוא ישלוט אז בארץ; ירושלים תהי בירת הממלכה, ונצר משרש יִשַׁי יהי הנציב המושל בִשמו, רק כי חליפות ותמורות יצמיח האלהים בתכונת בני האדם ורוחם, בעולמם הרוחני הפנימי, ולרגלן תכחדנה משובה ורשעה, עול וזדון, מגבול ממלכת ה'. רק בתקופה מאוחרת בתולדות ימי העם התעוררה בלבו התקוה לחיי נצח הבאים אחרי המות. לפתרון השאלה הזאת הקדיש ספר „איוב" כלו, אשר חֻבר כפי הנראה על ידי אחד מחכמי

צער וצעד, — התפשטו בכל קצות חעם, אשר קבל אותם בסבר פנים יפות. ואמנם היעודים האלה המציאו כלכלה רוחנית לרגש הגאון הלאומי, והם המריצו את היהודי להרגיש את עצמו בעולה ומתנשא על העולם הסובב אותו, אשר שם נקלה ערכו בגלל שפלות מצבו המדיני. התקוות הלאומיות האלה אשר מלאו את לב היהודי, הן לא נתיחדו כלן בתחום אחד; יש בקרבן כאלה אשר מרכז כבדן הוא הצד הדתי שבהן, ומהן גם מוסריות, אך רובן לאומיות. בכל ימי שבת העם על אדמתו בתקופת ימי הבית השני, הננו רואים אותו כמחכה בכליון עינים לגאולת ישראל, כפי אשר בשרו נביאי ישראל לפנים, והתקות הזאת מפני גדל ערכה בעת ההיא התאחדה יחד עם הרגש הדתי, ותהי לחובה קדושה אשר נתקדשה בקדושת הדת, ועד מהרה היתה לאחד מיסודותיה העיקריים. בתקופת שלטון הרומאים ביהודה, עת נלאה העם נשוא את עול מעניו ומציקיו, התחזקה עוד בלב העם התקוה לבוא משיח אלהי יעקב. אשר יבוא במלאכות ה׳ לגאלם מיד שוסיו ועושקי משפט חפשיותו המדינית, ולרגליו תחלוף ממשלת זדון, ויתכונן שלטון משפט וצדק על פני כל הארץ. הברית החדשה בראשית ימי הוסדה התכלכלה גם היא על חשבון התקוה הלאומית הזאת, אשר גברה אז בקרב היהודים ביתר עוז מאשר בכל עתותי תולדות העם, ותסל את המסלה להדת הנוצרית. —

תקומת הנפש אחרי המות. הננו חושבים לנחוץ להגיד דברים אחדים על דבר האמונה בתקומת הנפש אחרי המות, אשר התבצרה בקרב היהודים רק בעת מאוחרת. גם בהתקופות היותר עתיקות בתולדות ימי העם העברי לא נגלו לנו עקבות עבודה דתית לרוחות האבות אחרי מותם, כאשר עבדו רבים מן העמים הקדמונים את רוחות אבותיהם המתים ויכבדום בכבוד אל. העברים השתתפו גם הם בהאמונה הכללית, אשר התפשטה בקרב כל העמים הקדמונים, כי המתים מוסיפים להתקים אחרי הקבר, רק בתור יצורי רוח הקרובים יותר אל גבול יצורי הדמיון מאשר אל המציאות, חדלי כח ואון לעולל איזה עלילה. בשפת עבר נקראים המתים בשם „רפאים", לאמר: רפים וחדלי־

הגדול והנורא, עת יבוא אלהים לשפוט את כל יושבי תבל; עוד מראש בשרו החוזים את הבשורה על דבר הימים המאושרים, עת ישב ישראל שקט ושלו בארצו וחרב אויב לא הרגיזהו עוד, על דבר האושר הרוחני, בבוא אלהים במסרת ברית עולם עם עמו בחירו הנושא דגל אמונתו על פני כל הארץ, ועל דבר תקופת ההוד והזוהר המוסרי, עת תהי אדמת ישראל לבירת ממלכת הדת לכל בני האדם. ולמען הגדיל את השלום והאושר בנאות ארץ הוסיפו עוד נביאי ישראל לשכלל את המחזה בתמונות מרהיבות־לב לקוחות מעולם האצילות, כי אז יתכונן שלום נצחי בכל העולם כולו, והמלחמה הארוכה המרגזת תבל ומלאה מראשית ימי עולם, מלחמת היצורים בעד קיומם, תחלוף כליל; אז חדול תחדל חמת חיתו טרף, אשר תשנינה את הכונהן לטוב, וכל רעה וכל נגע כטבעיים כמוסריים יחלפו כליל מארץ החיים. כל היעודים הטובים האלה יקומו ויצאו לפעלם לא בעולם רחוק מאתנו, או בעולם הרוחני, בעולם הבא אחרי המות, כי אם בארץ החיים, בעולמנו הזה. בנקודה התיכונה בתוך המחזה הגדול הזה מוצגת ירושלים עיר הקדש, ובשורה הראשונה נצבים היהודים בתור עם אשר הורם מאת אדון כל הארץ למעלת עם עולם. הבשורות האלה אשר בשרו הנביאים בתור רעיון נאצל ובלי כל הגבלה מוחלטת, למען שומן למופת ולתכנית לבני האדם, לעורר את לבם לדעות נשגביה ולמטרות גבוהות, נתקבלו בקרב רבים מן היהודים כפשוטם וכמשמעותם, עד כי הרחיבו אותן ויגבילון לכל פרטיהם. בעקבות הנביאים יצא ספר חזון דניאל, המתאר בפרטרט ובדיוק נכון את הנתיבה ההיסטורית המובלת אל יום המשפט הגדול, אשר יעד ה׳ לכל בשר באחרית הימים, וגם יעד אותו למועד קצוב וידוע, ועם זה הוא מראה במחזה את מצב הדברים והמקרים המתעתדים להגלות לקץ הימים. כל החזיונות האלה אשר אמנם נכתבו בספר למטרה לאומית ודתית — למען היותם למשענת ותמיכה מוסרית בידי העם בכל המסות הקשות אשר עליו לעמוד בהן בלכתו במסלת ההיסטוריה שלו המלאה יגון ודאבה, ולמען הפיח בלב בני העם המורדף אמץ רוח וגבורה לשאת בדומיה את הרדיפות הנוראות המתחוללות עליהם על כל

התורה אשר קראו בו לפני העם בכל עת האספו להתפלל בבתי הכנסת. מספרי התולדה ידענו, כי בימי החשמונאים כבר היו בתים כאלה בנוים בכל מרחבי גבולות ארץ יהודה. עבודת אלהים אשר נקבעה בבתי הכנסיות היא מצוינת בתור צעד גדול קדימה במצב דת היהודים. פה נאספת עדת־עם לא למען ערוך איזה עבודה סתומה וחתומה, אשר בדרך רמז ובארחות עקלקלות תעורר את הרעיון והמחשבה, כי אם מדלגים הם על האמצעים לגשת בדרך ישרה אל ההגיון הדתי, אל התרגשות הלב, ולהתרומם על אברות הרעיון והמחשבה אל האלהים בשמים. את הצעד הזה קדימה צעדו גם היונים בתקופת העת ההיא, כאשר נראה בבואנו לדבר על ארותם. תהי המטרה אשר שאפו אליה אלה האחרונים איזו שתהיה, אם להתקדם על דרך הדת ואם במקצע של הפלוסופיה, אבל עכ"פ חתרו בכל עוז לבקש התקדמות על ידי העיון והמחשבה וע"י הקריאה בספרי פלוסופיה; אולם בתי הכנסת אשר ליהודים נוסדו בתור מוסד דתי, ונקבעו כעין נקודת־מרכז דתית לכל מחוז ומחוז; שמה נהרו כל יושבי המחוז מסביב; שם הורו להעם את ספר תורת ה׳ לבל ישכח מפיהם, וכפעם בפעם קראו לפניהם את ספרי הנביאים. באופן הזה הצליח בידי מורי העם ותופשי התורה לחזק ולאמץ את חרצובות הקשר הלאומי־הדתי המקשר את לבות כל בני העם יחד, כן ברתוקות זכרונות התולדה מימים עברו, וכן בעבותות התקוות הלאומיות והאמונה בהיעודים הנשגבים בעתיד.

תקוות הלאום. היהדות הולכת הלוך והמלא יעודים לאומיים, עד כי היתה לדת מלאה תקוות לאומיות, כאשר יאתה לדת אשר התרחבה ונתפרסמה על ידי נביאים. בהיות היהודים נעדרי היכולת להגדיל עלילה בגבול השלטון המדיני, בגלל מצבם המשועבד תחת ממשלת עמים זרים בעלי דת אלילית ומעמדם השפל בצאתם תמיד מעבדות אל עבדות, ובהרגישם ברגש מלא כאב ודאבה את שפלות מצבם המדיני, — הפנו בני העם הזה את לבם אל עולם האצילות המלא אור ודרור עולמים, ורק שם מצאו את החפש אשר אליו ערגה נפשם הנהלאה מעבדות לאומית. עוד לפנים נשאו נביאי ישראל חזון על דבר יום ה׳

כסלות איש פרטי לעושקיו ולאנשי ריבו. עוד לא נפתרה השאלה: אם אמנם נכון לחשוב את שירי הקדש אשר בספר הזה להגיון לב הלאום, או הם רק פרי יצירת רוח השירה אשר התעוררה בלב אנשים פרטים. באמת, שירי הקדש האלה כוללים בקרבם את שני הדרכים האלה גם יחד; בכל אופן שיהיה, הם מושרים בפי כל העמים הנאורים כיהודים כנוצרים. כן זה הוא חזיון נפלא אשר נגלה על פני אופק דת היהודים, כי אך נתבררה האמת הנשגבה על דבר אחדות האלהים על ידי נביאי ישראל, הודעה עד מהרה אל העם בסגנון נחמד ובתמונה מלבבת כזאת, עד כי נתקבלה באהבה וכבוד על פני כל הארץ; וזאת היא תהלת נביאי ישראל, כי ידעו לחבב על העם את האמת הרוממה, אשר התגודדה זה כמה בקרב העם העברי, מבלי להקלט בקרבו כראוי.

בשוב ישראל מארץ גלותו ובהאחזו שנית על אדמתו השכילו חכמי העם לתקן את פני דתו, בתתם לה תמונה חדשה המורה גם היא על המדרגה הגבוהה של התפתחות אשר הגיעה אז אליה הדת. תורת ישראל אשר היתה עד כה חבואה במחבוא בידי הכהנים וחכמי העם כבר התפתחה ממסגרותיה, ותפוץ ותהי לסגולה ולקנין כללי לכל העם, ע"י עזרא הסופר. רק עבודת האלהים לבדה עוד נשארה מצומצמת בנקודה אחת, בהיכל בית ה', ומופקדת כלה בידי הכהנים והלוים, מבלי היות לכל העם כל חלק ונחלה בה. אולם את אשר היה עזרא להתורה העיונית והמעשית היו אנשי כנסת הגדולה גם לעבודת האלהים. כמה כבר הכירו גם הם לדעת את המשפט החרוץ, כי אין לך דבר בעולם המפעל והמעשה העומד ומתקים ומתמלא כח ואון כדבר הנעשה על ידי רבים, אשר כל הקהל עסוקים בעבודתו. אז יצרו עבודת אלהים הערוכה על ידי העם כלו, עבודת הלב ע"י תפלה ותחנונים והשתפכות הנפש בחיק אדון כל הארץ. למטרה הזאת נבנו בכל עיר ומושב בתי תפלה, או כאשר קראו להם אז „מועדי־אל", מבלי לגעת עד מה בהעבודה הדתית המרכזית הערוכה בהיכל הקדש בירושלים בתור הנקודה התיכונה לכל הכנסיה הדתית. אל הבתים האלה נאספו בני העם בימי שבת ומועד לשפוך את נפשם בתפלה לפני ה' ולהקשיב למקרא ספר

שיחה על דבר העבודה הדתית, לא הרחיבו שפה על הצד המעשי שבה ופרטי סעיפיה; התורה בכללה היא שעשועם, הם אוהבים אותה מכל חמודות החיים, מתרפקים עליה, וכל משאת נפשם — כי תפקחנה עיניהם להביט נפלאות מתורת אלהים; פקודיה, חוקיה, עדותיה, משפטיה ומצוותיה יקרים להם מאד, עד כי הם שיחתם כל היום, אולם הם נזכרים רק בדרך כללי, מבלי להיות מפורטים; השקפתם על אלה כעל מעללי דת להביע על ידם רגשי תודה והגיון כבוד לה׳ בעד חסדיו ומפלאות עלילותיו. שירת הקדש הכלולה בספר הזה מיוסדת על דעות נאצלות, על עבודת הלב המלא רחשי כבוד ויראת הרוממות, אשר בה יוכלו להשתתף לא רק בעלי ברית היהדות, כי אם גם כל גויי הארץ. מחברי הספר מרוממים ומנשאים למעלה את משמרת החובות המוסריות אשר ה׳ דורש מאת בני האדם, בטחון נמרץ בחסדי ה׳ בלי דעת וחשבון פרטי, ויחד עם זה גם את השאיפה להשלים את חפצו ורצונו; מעללי צדק באלה הם לפי דעתם אמצעים נאמנים ישרים להתרצות לפני האלהים, להפיק מאתו רצון וחסד ולמצוא מחסה בסתר כנפיו ביום צרה ומצוקה. שירי קדש אלה נוגעים כמעט בכל פנות החיים הבאות באיזה נקודת־מגע עם הדת ובכל רגשות לב האדם השואפים למצוא תחת כנפי הדת מרגוע ומחסה מסערת רוחם הסוערת ורודה בם; נחם, מוסר כליות, שפק, יגון לב, אסון משפחה, רפיון אונים, קרבת המות, מרי חיי התבודדות, סערת לב לרגלי מקרים מבוהלים, פחד אויב, והתבוננות ברוח שקטה אל מחזות הטבע ועלילותיו, — על כל אלה הם נושאים מדברותיהם, על כל אלה הנם מטיפים את המלה הנאותה. דברי האלה והמארה, הנשמעים באיזה מקומות בספר הזה, יורו לנו על רשמים ושרטוטים ידועים בתכונת הלאום העברי, אשר רעיון הצדק והמשרים מצאו קן בלבו ויעמיקו בו שרשם, ועל כן יתחמץ לבו בקרבו למראה זדון ועריצות, עד כי כשל כח סבלנותו להתאפק, והוא שופך את זעמו במבטאים שנונים ועוקצים. אף אמנם יכול נוכל להמתיק את מרירות החזיון הזה, בשומנו אל לב כי פי הלאום כלו הוא המדבר אלינו בכל שירי הספר הזה, וכי כבד לעם לחונן מכירי חוק ורומסי צדק ומשפט,

הרוחני של היהודי, בחוג רעיונו ומחשבותיו; האמת הנשגבה אשר חשפה לפניו את שפעת סגולותיה החמודות, היא היתה לו די משכרת וגמול בעד הלחץ והמועקה החיצונית; לפניו נגלה עולם רחב ידים, מלא יצורי רוח והגיון לב, המלבבים את רואיהם ביפי תפארתם ובנעם רוחם, עולם אשר בו התלכדו יחד העבר והעתיד, זכרונות קדש עם תקוות נשגבות.

היסודות הרוחנים. בספר קובץ זמירות ישראל (תהלים) הננו שומעים קול ששון, ואזננו תדמה להקשיב כמו קול עליזי נצחון, השמחים בכל עוז התרגשות לב על נצחון האמת על השקר, על ההכרה הפנימית אשר התבצרה בלב בני האדם, כי האמונה הנשגבה באחדות האל היא אמת מוחלטת. פה מביעה כנסית הדת כלה את האמונה הזכה ההיא, אשר האמינו בה עד כה רק אחדים מבניה גבורי הרוח ואדירי האמונה, עת הודיע הנביא גלוי לכל עמו כי ה׳ מלך על כל הארץ ומושל בגוים, וכי הוא מרומם ונעלה לאין חוק על כל האלהים, ואין אלהים בלעדו. בסגנונים שונים ובתמונות שונות מביעה כנסית הדת את רגשי ששונה לקראת המחזה הגדול, כי חדלו בניה מפסוח על שתי הסעיפים בדבר אמונתם על אדות מהות הכחות השולטים בעולם, וכי רעיון אחדות האל הגיה בזוהר אשו וישלח קרני אורו סביב. כל בעלי כנסית הדת מתענגים על העבודה הערוכה לאלהי ישראל, הם רואים הוד והדר במקדשו, משגב והדרת קדש בעבודתו, ומוצאים עדנים בכל אחד ממקצעות החיים אשר שפכה שמה תורת ישראל את ממשלתה. הם הכמו השכילו מכל אשר לפניהם להבין את מערכת התבל ויצוריה, בחשבם אותה למפעל אדיר, פרי כח היצירה הנובע ממקור כל הכחות, משבחים ומפארים יוצר התבל בעד כל מפעלות עוזו, ויחד עם זה מתבוננים ומסתכלים אל השתלשלות הבריאה כלה. הם משוים לנגדם את התולדה העברית כאלו היא מוארת באור חדש, רוח אחרת והשקפה חדשה להם לפתור על פיהן את השאלות המוסריות הקשות, בראותם כי עתקו גם גברו חיל כל עושי רשעה, בעוד אשר צדיק אובד בצדקתו. מחברי ספר זמירות ישראל לא הרבו

לשתי קצותיה מכח המושך וכח לחיצת דופני הלול הפועלים שניהם ב ב מיה אחת. מרבית העופות המתכלכלים בצמחי השדה מטילים ביצים בעלות תמונה כדורית מצד אחד ועגלגלית מצד השני, בהיות כי הם נכפפים כפעם בפעם לאסוף אכל ולהור את מחיתם על פני האדמה, והם משנים את מצבם ממצב יושר־האנך למצב אופק ולהפך חליפות, או כי מצבם בנטיה ממוצעת, ובכן תהיינה הביצים אשר יטילו בתמונה בינונית בין התמונה הכדורית ובין העגלגלית, והיתה תמונתן ראשה אחד כד וראשה אחד חדא). הננו רואים אפוא כי הכלל שכללו הכמים, כי תכונת העוף לחיות על טרפו היא הגורמת את טומאתו, היה לנגד עיניהם גם בבואם להגביל את סמני הביצים. והנה אם באמת היתה השקפת תורתנו במקצע הנהון לפנינו מכונות בנטיה המבוארת על ידינו הפעם, הנה השכילה תורת ישראל ללכת בדרכה כפי הכלל שכלל אחד מפלוסופי ישראל בימי הבינים, כי החכמה האמתית היא — לדעת לבחור משתי רעות את האחת הפחותה והקלה בערכה. ובכן הננו רואים כי הכלי, אשר בו השתמר יינה של דת ישראל בעצם טהרתו, מבלי להתערב עם יתר הנוזלים העכורים אשר זרמו סביבותיו מכל עבריו בהעולם הקדמוני, היה מוקשה וחזק עד מאד בשביל להתנגד לכל דחיפה ולחיצה הפועלת עליו מן החוץ, וגם מלאכת הכלי עצמו איננה גסה ופשוטה, כפי שמשערים רבים מן החכמים המותהים על חוקי תורת ישראל מדת בקרת קשה.

אולם יחד עם מערכת חוקים מכבידים וסיגים קשים כללה תורת ישראל בקרבה יסודות נשגבים כאלה הדוחפים את בעלי הדת הזאת ללכת קדימה ולא לסגת אחורנית, והם הם אשר התוו נתיב התקדמותה של הדת בעתיד. אם אמנם העבודה הדתית בקרבן וזבח המרתה את המעם היפה של טובי העם, עד כי יצאה גם הנבואה נגדה במחאה גלויה, ואם אמנם מערכת חוקים רבים המשתרעת על פני כל מקצעות החיים היתה כמועקה במתני הכנסיה, הנה לעמת זאת השתרר חופש מוחלט בעולמו

א) עיין Вѣстникъ Естествознанія № 3. 1890 г.

ידם את מיני הבהמה המהורה: העלאת גרה והפרסת פרסה, כי כונתה רק אל בעלי חיים המתכלכלים בצמחים ואינם חיות־טרף. בעקבות ההשקפה הזאת יצאו גם חכמי התלמוד בהגבילם את סמני העופות הטמאים על פ' הכלל הגדול „כל עוף הדורס טמא" א) (חולין נט). נפלא הדבר, מה מאד השבילו חכמינו הקדמונים לחדור אל טבע בעלי החיים ותכונתם, עד כי במרבית המקרים מתאימים דבריהם אל מצב החכמה בימינו אלה, בדור אשר כל החכמות המדויקות התרוממו למדרגה נשגבה אשר לא שערו בימי קדם. ידוע הדבר, כי בין יתר הסמנים הגבילו חכמי התלמוד ביצת עופות טהורים על פי התמונה החיצונית, היינו שתהי הביצה בתמונתה ראשה אחד כד וראשה אחד חד, לאמר כדורית מצדה האחת ועגלגלית (אֱליפזית) מצדה השנית ב). ההגבלה הזאת מיוסדת גם היא על יסוד מדעי כפי חקירת החכמה המדויקת בדורנו זה. החכם ניקולסקי מבאר את סבת השתנות תמונת הביצים של עופות שונים בדרך הזה. לפי דעתו, שלש תמונות יסודיות יש בביצים, והן: כדורית, עגלגלית, וכדורית מצד אחד ועגלגלית מצד השני. מרבית העופות הדורסים, הטורפים טרף, מטילים ביצים כדוריות, יען כי בעת שבתם גופם נצב במצב יושר־האנך (vertical), כי גם אז עיניהם משוטטות באויר לתור אחרי טרף, ולזאת הנה בעת אשר הביצה עודנה במצב נוזלי בבטן העוף גובר הכח המושך של הארץ על לחיצת דופני הלול של ביצים אשר בבטן העוף, הלוחצים את הביצה בצדיה, ומן התנגדות הכחות תולד הביצה בתמונה כדורית. העופות המתכלכלים בציד דגים ושטים תמיד על פני המים, הם נמצאים תמיד במצב אופקי (horizontal) ומולידים ביצים עגלגליות, יען כי הביצה במצבה הנוזלי משתרעת

א) כלומר עוף הטורף, וכן הוא גם דעת אחד ממבארי התלמוד, בנגוד אל הבאור המשובש „דורס את המאכלים ברגלו בעת אכלו".

ב) אלו הן סימני ביצים כל שכודרות ועגולגולת ראשה אחד כד וראשה אחד חד טהורה (חולין סד.). מדברי הברייתא הזאת יוכח כל קורא כי גמלת „עגולגולת" השתמשו חז"ל לסמן על ידה את התמונה העליפזית, אשר איננה עגול אמתי כי אם עגולה מעט; המלה החדשה הזאת מתאימה מאד אל דרכי השפה, כמו ירק — ירקרק, מן אדום — אדמדם.

בשר נוטעים בלב המתכלכל בם רגש אכזרי ותשוקה לטרוף טרף וצמאון לכל תאוה וחמדה בזיה. חכמי המוסר אשר בקרב בעלי השיטה הזאת אומרים להסתיע מדברי ספר תורת משה המספר בשפה ברורה, כי המין האנושי בהיותו בעצם תומתו וטהרתו בעת צאתו מבית החרשת של היצירה, נועד להתכלכל רק בפרי עץ וצמחי השדה. הנה כי כן מסופר בספר הבריאה, כי האלהים אמר אל אבות המין האנושי ביום הבראם: „הנה נתתי לכם את כל עשב זורע זרע אשר על פני כל הארץ ואת כל העץ אשר בו פרי עץ זורע זרע לכם יהיה לאכלה". כל זה בהיות האדם נאמן לחנוכו הטבעי, רך־המזג ובעל רגשות עדינים, נשגב ומרומם כפי תעודתו המוסרית אשר נועד לה מאת הטבע; אולם בתמורות העתים, כאשר „השחית כל בשר את דרכו על הארץ", אשר מלאה חמס ושוד מאכזריות יושביה וזדונם, החל גם האדם לצאת מגדרו, לטרוף טרף ולאכול בשר, וכה הסכין בכלכלתו זאת, עד כי היתה לו הכרחית, — ורק אז הותרה לאדם אכילת בשר. על כן יאמר בספר תורת אלהים, כי אחרי המבול מסר ה' את כל צבאות היקום בידי האדם להתכלכל בבשרם: „כל רמש אשר הוא חי לכם יהיה לאכלה, כירק עשב נתתי לכם את כל". השקפת תורת ישראל, לפי דעת בעלי השיטה הזאת, על אכילת בשר היא רק בעל רע הכרחי, אשר אי אפשר לבערו בעיקרו. לפי דעתנו אנו, הנה תורת ישראל ביחס אל הנטיה הזאת הוא כמפשרת בין שתי הנטיות הקיצוניות, וכדרכה תמיד לותר על אידיאליה הרמים ולצאת מגדרה, מגדר הצדק המוחלט, לפי חפץ חיי המעשה של החברה, כאשר ראינו במעשה הקרבנות, במשפט העבדות וכדומה לזה, בשאפה רק לתקן את הרע ולהמתיק את מרירותו, כן היתה גם מגמת פניה ביחס אל הענין שאנחנו דנים עליו. היא התירה את הכלכלה במאכלי בשר, אבל אסרה את אכילת בשר בעלי־חיים טורפי טרף, אשר לפי דעת רבים מחכמי הטבע הנזק המוסרי הבא לרגלי אכילת בשר בעלי חיים כאלה הוא רע עוד יותר משל אכילת בשר בעלי חיים המתכלכלים בצמחי השדה, כי מזגם הרע ואכזריותם מתגברים גם בתכונת האנשים המתכלכלים בהם. הננו רואים על פי הסמנים אשר נתנה התורה להכיר על

השכלה והשקפה נכונה. אולם, לפי דעתנו, בקרת שטחית כזאת תורה מצדה גם היא לא על השקפה הגיונית וחודרת של בעליה, כי אם על השקפה נחפזה, אשר אינה יודעת לחדור אל עומק הדברים. כבר הגדנו למעלה כי חוקי הטומאה והטהרה נתקנו בעצם ראשיתם בעין משמר לשלום העם ובריאותו. החוקים על דבר המגע בגוית מת מן האדם ומן הבהמה, חוקי טומאת הזב והמצורע, הנה מלבד מטרתם הדתית, היה יהיו־לבטחון לנזהרים בם גם בעד הפצת איזו מחלות מתדבקות. אמנם ההפרזה הקיצונית במקצע הזה, אשר יצאה לפעלה בתקופה מאוחרת, הביאה נזק לעם בימי הבית השני, אבל ברור הדבר כי הספחת הזאת אשר צמחה בגוית הדת היא מולדת חוץ, כאשר הראינו למעלה, וסבות היסטוריות גרמו לזאת. כן לא נכונה גם טענתם בדבר חוקי המאכלים האסורים, אשר טעמם ונמוקם מעמיקים יותר מכפי אשר יוכלו להדמות לנו בהשקפה ראשונה. למרות ההתנגדות הנמרצה אשר נגלתה בהספרות המדעית לשיטת המפלגה הידועה, אשר קמה באירופה במאה הי"ט, אשר שמה לה לחוק להתכלכל ביחוד בצמחים א), ולמרות הערעורים שמערערים רבים מן החכמים באמתותה המדעית, הן לא נוכל לכחד, כי אם אולי לא צדקה מנקודת הראות של חכמת הטבע, אבל בלי ספק כח מוסרי גדול צפון בקרבה. בעלי השיטה הזאת מחליטים כי האדם נוצר מטבעו להתכלכל בצמחים, ורק כלכלה טבעית כזאת היא הנאותה לשמירת בריאותו, בעוד אשר הכלכלה במאכלי בשר היא רק נסיון אכזרי לאנוס את תכונתו הטבעית, אשר קנה לו זכות אזרח בחיי החברה רק בגלל ההרגל הארוך, ומלבד זאת היא מביאה נזק להבריאות ומקצרת את ימי בעליה. לפי דעת בעלי השיטה הזאת הנה יותר מתועלתה הטבעית רבה מאד תועלתה המוסרית, יען כי האכזריות, רוע הלב, סערת הנפש והחמדתה לכל תאוה ומותר, תכונות גרועות־ערך הנראות בהמין האנושי, הן פרי כלכלתו הפראית; מאכלי

א) המפלגה הזאת נקראת בשם „אוכלי צמחים" (Vegetarier), כי הם מתכלכלים רק בצמחים, ובשר לא יבוא אל פיהם. מספרם רב מאד בארץ אשכנז, ורובם אנשי מדע ובעלי מוסר,

שחיתות דרכי המוסר והצדק, שגגת הדעות בעניני הדת, השקיעה הנפרזה ברפש החיים, והתמכרות אל כל תועבה ותאוה שפלה, אשר השתררו אז בקרב קהל בעלי הדת האלילית. למראה המחזה האיום הזה הננו מתארים לנו את כֹּבד ההגבלות הדתיות והגדרים הקשים אשר בתחום הדת העברית רק כעין תכסיסי קרב ותחבולות מלחמה, אשר ערכה לה דת ישראל הצרופה לחפין מלחמתה הקשה בעד קיומה. סדרי דת כאלה הציגו את הלאום העברי לבדו ויטוהו הצדה, לבל יפגע בו זרם התרבות היונית המלאה פריצות והוללות וכל חמדה שפלה ובזויה, ויקשוהו ויאמצוהו לעמוד בפני כל הנסיונות הקשים אשר אפפוהו, לבלי יכחד מסערת הרדיפות הנוראות אשר התחוללו עליו. רק דת מלאה רוח חיים כזאת היא אשר נטעה בקרבו את הכשרון להתנגד לכל האיתנים האדירים, אשר הפגיעו בו ההיסטוריה וגורל החיים, ורק היא הפיחה בו רוח גבורה לשמור בעצם תומו את אוצר סגולות היקר אשר הפקד בידו, עד בוא העת המאושרה אשר חזו נביאי ישראל מראש, עד אשר יערה רוח ממרום על כל שוכני תבל לקבל מידו את הרכוש הרוחני אשר נצרהו ברוח אמונה בתקופת העת הארוכה של ההיסטוריה הסוערת אשר לו.

לעמת הגרעין הרוחני, אשר בו נקוו קוי אור עולם וזוהר מוסרי, התקוע במרכז דת ישראל, כפי אשר בארו אותה נביאי האמת והצדק, רבו מאד החכמים הנוטים לראות בהצד המעשי שבה, באיזה מן החוקים והאזהרות הקבועים בקרבה, — כעין יסוד זר, כעין השפעה של הדת האלילית. בעוד אשר מעשה הקרבנות, אשר בתמונתו החיצונית איננו מתרומם על העבודה הנהוגה בדת האלילית, יכול להצטדק באיזה צד מפאת הכוָנה הלוטה בו, — תחת זאת הנה החוקים על דבר הטומאה והטהרה, על דבר הבהמה או החיה הטהורה אשר תאָכל, ובעלי החיים הטמאים אשר לא יאכלו, אינם מיוסדים לפי דעתם על יסוד הבינה הישרה, וכמו מקבילים הם אל מערכת חוקי ה„טבו“, אשר השתררו אצל העמים הפראים. לפי דעתם, נטל החוקים המעיקים המוטלים כעין מעמסה כבדה על החיים הטבעיים הם מורים רק על ההסידות הנפרזה המוטעת של מחוקקיהם, אך לא על מצב

הטוב וכל גדודי רוחותיו הטובים הנלוים עליו, וכי הוא נמצא בתחום ממשלתו של האל הטוב ורוחותיו הטובים. אולם אם יקרה מקרהו לגעת בכל דבר, אשר לפי מושגיהם נחשב כעומד ברשותו של אלהי החושך ורוחותיו הטמאים, — הוא מטמא את נפשו ורוחו. תוצאות ההשקפה הזאת היו, כי רבו ועצמו מאד בקרב הפרסים חוקי טומאה וטהרה, אשר נפוצו בכל פנות חיי המעשה, וידרשו מאת המחזיקים בם זהירות והתבוננות נפרזה בכל צעד וצעד מדרכי החיים. חוקי המועקה האלה עברו גם אל גבול היהדות, להצר את צעדי העם; אז פרצו חוקי הטומאה והטהרה את גבולם ונתרחבו מאד גם בין היהודים, בהסתעפם לסעיפים רבים ושונים, והדבר הזה היה למוקש להעם ויגדור את דרכו מלכת חפשי בכל פנות החיים. העברי החפץ להיות נאמן לדתו היה לבו חרד תמיד ולא ידע שלו בנפשו, אולי יגע באיזה דבר טמא, אולי טמונות במעמקי האדמה אשר הוא עומד עליה עצמות אדם, אולי יגע בו איש אשר טומאתו עליו והוא לא ידע. הזהירות הנפרזה הזאת השחיתה גם את רגש האחוה והאחדות בקרב הלאום; למודי ה' ותופשי התורה נפרדו מעל „עמי הארץ" ויתרחקו מהם, בחשדם אותם כי אינם יודעים או אינם נזהרים לשמור את חוקי הטהרה, ואלה האחרונים הגו גם הם לבוזיהם ושוטמיהם איבה תחת איבה, עד כי תהום עמוק ונורא היה מפריד בין המפלגות השונות. ובימים המאוחרים, בגבור המשטמה בין היהודים ובעלי הדת האלילית לרגלי קנאה לאומית וסבות מדיניות, נוספו עוד כהנה וכהנה על מערכת חוקי הטומאה והטהרה. חכמי התורה גזרו טומאה גם על ארץ העמים ועל בני הנכר, מלבד אשר שמו לחוק לאסור בשם הדת את פתם, שמנם, יינם וכל דבר מבושל בידי בעל דת אלילית. אם נוסיף עוד לזאת את אסור ההתחתנות וחוקי המאכלות האסורים, אז נבין מה גדל החיץ המבדיל בין היהודי ובין גויי הארץ. כה התבצרה בלב היהודים דעת נפש והכרה פנימית, כי מרומים ונעלים הם בערכם על כל גויי הארץ, ועל כן נגדרו גדרים רבים ונעשו סיגים שונים לשמור על טהרת הלאום העברי, לבלי התערב בקרבו יסודות זרים, ולבל יתבולל הוא בעם אחר. אמנם ההשקפה הזאת צודקת מאד בבחינות רבות, אם נזכור את הפריצות,

4) מושג הקדושה הוא צמוד אל העבודה הדתית ומשולב בה מבלי להפרד ממנה. העצמים והאנשים השיכים וקנוים לה׳ נחשבים לקדושים ואסור להשתמש בם לצרכי חול. גם סכנה מרחפת על ראש האיש הנוגע באיזה מהם, אם איננו יודע להזהר ולמלא את התנאים הדרושים ה׳ — הוא עצם קדוש ומופרש אשר אין לגשת אליו; רק להכהן הגדול נתן הרשיון לבוא אל בית קדש הקדשים, וגם זאת רק פעם אחת בשנה, ביום הכפורים, ובלעדו לא יעיז איש לבוא שמה; בהיכל ה׳ פנימה אל תדרוך כף רגל איש זר מלבד הכהנים משרתי בית ה׳. עון כבד נחשב לאיש לדבר בקלות ראש על דבר היכל המקדש. השבת הוא יום קדוש לאלהים, אשר יקדשהו העברי מעשות חפציו וגם מדאוג לעניני חיי המעשה. רעיון עצם האלהים מעיר בלב עובדיו רגשי פחד ויראה מאין כמהו, ועל כל קדשיו המקודשים לשמו יביטו ברגשי אימה ויראה. אל מושג הקדושה נלוה גם המושג על אדות טומאה וטהרה. עוד מימי המחוקק העברי הושם היסוד לשמירת חוקי טומאה וטהרה; הנוגע אל גוית איש מת, או אל נבלת בהמה וחיה, ועוד אל דברים רבים כאלה, אשר באמת נוכל לחשבם במקור השופע רעה ונזק טבעי להבריאות והחיים, — הוא נחשב לטמא, עד כי נטל עליו למנוע רגליו מבוא אל היכל ה׳, ולבלי לנגוע בקדשי ה׳. החוקים האלה, אשר באמת היו כערבון בעד שלום העם וטהרתו הטבעית והרוחנית, נסגרו במסגרת צרה המקבלת אל התעודה הנועדה להם. אולם בעת המאוחרת, עת אשר נפגשו בשטף זרמת ההיסטוריה שני הלאומים, העברי והפרסי, הקרובים יחד בקרבת הדת באיזו בחינה, אם לא מצדה החיובי הנה למצער מצדה השלילי, — כי גם דת הפרסים בזתה ושקצה עבודת אלילים, פסילים ומסכות, ומושגיה היו טהורים ובהירים בעיני היהדות מכל דתי עמי הקדם, — אז נשפעה היהדות מדת הפרסים השפעה רבה, ורבים מן המושגים והדעות אשר בה נקלטו גם בדת היהודים, בין בצדה המעשי ובין בצדה העיוני. כנודע, השתררה בדת הפרסים, בתקופה מאוחרת מימי התפתחותה, הדעה כי נטל על כל איש המחזיק בברית הדת הזאת לזכור היטב מבלי להסח את דעתו גם רגע, כי הוא עומד ברשותו של האל

למיניהם, אשר בימי המעשה ואשר בימי השבת ומועדי השנה, כפי הסדר הקצוב וקבוע בכל פרטיו ודקדוקיו. בכל הקרבנות האלה עוד לא נכרו עקבות התכונה הקדמוניה המוטבעת על פני זבחי הקדש, תכונת משתה וכרה, כי אם מטרתם הראשית — להפיק רצון והנינה מאת ה׳, או להטהר לפניו בהתודות על עון, למען יסלח לעון מגישי הזבח, אם איש מקרב העם, ואם עדת הלאום כלו. לעיני האיש המשקיף על הדבר בהשקפה שטחית תראה העבודה הדתית בקרבן וזבח של העברים דומה בתכונתה אל עבודת הקרבנות אשר השתררה אצל היונים והרומאים; אולם העברים הרחיבו את גבול העבודה הזאת במדה רבה, והננו חושדים את היונים והרומאים, כי למרות המשטמה העזה אשר הגה לבם להעברים ולתכן דתם, לא בזו לשאול מאתם את התמונה החיצונית של עבודת הדת. אולם מה היתה מטרת הקרבנות? זאת היא שאלה קשה אשר יכבד פתרונה גם על העברי. בלי ספק היתה תשובת העברי, כי הקרבת הקרבנות יוצאת לפעלה רק מאשר כי כן נצטוינו מטעם הדת, אשר החובה עלינו למלאות את פקודיה גם מבלי הבין את הטעם הנכון הרצוף בהם. יש משערים כי תעודת הקרבנות המוגשים דבר יום ביומו היתה למען יתקדשו הכהנים שומרי משמרת בית ה׳, בהיותם נזהרים לשמור את דיני הטומאה והטהרה, והיו קרושים וטהורים. אולי יש גרעין של אמת גם בדבר הזה, אבל גם זאת אין לכחד, כי הקרבנות הקבועים על סדר היום נועדו גם לאמץ בלב העם את התקוה והבטחון, כי לא יאסוף ה׳ ממנו את רגשי חסדו ואהבתו, וברית שלומו לא תופר. רבים מן הקרבנות נועדו לכפר על עונות ידועים, וגם למנוע את בואם בעתיד. כמו כן על ידי הקרבנות הביעו מגישי הזבחים את רגשי תודתם לאלהים וכל רגש נעלה אשר ירחש לבבם. ובהיות כי הקרבנות נחשבו בהשקפת העם כסמל הדת וסוד האלהים אשר צפן בקרב העבודה הדתית, מאליו מובן כי היתה תועלתם המעשית רבה מאד לחפין אגודת הלאום, בהפנותם את לב כל העם, אשר מקרוב ואשר מרחוק, — אל מרכז אחד, אל ירושלים בירת הממלכה והמרכז הדתי האחד לכל הבאים בברית תורת ישראל.

„על ידי אנשי כנסת הגדולה קבלה היהדות צורה חדשה, צורה מפיקה אור ונועם, זיו והשכלה, זוהר מוסרי ואהבת אדם. המחוקקים הנעלים האלה העבירו תחת שבט הבקרת הנכונה את כל חוקי תורת משה, ובאמת־הבנין הדתית אשר בידם ידעו לשכלל ולהשלים את יפי תמונתה, אם להוסיף טיח ואם להקציע וגם לחלץ את החלקים ההם, אשר לפי דעתם כבר מלאו את תעודתם ואין עוד חפץ בם, או כי הם גם למעמסה. כה בטלו את משפט העבדות, לבל ימכר איש ממכרת עבד, אם גם בחפץ נפשו, בראותם בהמשפט הזה, אף כי התורה התירה אותו, כעין איזו שארית של עריצות שנתאזרחה במושגי בני האדם, אשר נבצרה מאת התורה להאבק אתה. כמו כן בטלו את שנת היובל, אשר בגללה לא היו יכולים להתקים המסחר וחרשת המעשה, שהתרחבו אז בקרב החברה האנושית".

פעולת הסופרים הפוריה להרחבת הדת היא הנקראת בשם התורה המסורה (תורה שבעל פה), אשר היתה היסוד לשני התלמודים, הבבלי והירושלמי. אולם בשטף העתים צללה בתהום הנשיה הכונה הראשית אשר היתה לעיני הסופרים, ועל כן אנו רואים כי בעתים האחרונות קמו חכמי תורה אשר היו שקועים בפלפולים, ורוחם השתעשעה בצרופי היקשים שנונים, המעופפים על אברת הדמיון והפלפול המחודד יותר מאשר הם מיוסדים בישרת הגיון, או כי לקחו להם את הקליפה החיצונית ליסוד מבלי לחדור אל התוך והכונה הפנימית, והם הנודעים בספרי התלמוד בשם „מעלים פיל בקופא של מחט".

3) כפי האמור בספר התורה, הביע אלהים את רצונו כי יעבדוהו בקרבן וזבח, עבודה החביבה והרצויה לו, עד כי תכונה בשם „אשה ריח נחוח לה'". עבודת הקרבנות היא נקודת המרכז אשר בכתבי הקדש, וכמו כן בתולדות העם הכלולה בספרותו הדתית. עבודת אלהים בקרבן וזבח מתוארת בכתבי הקדש כמטרה גבוהה מאד במקצוע הדת. העבודה הדתית הזאת, אשר נמלאה בעצם שלמותה ותומה בבית ה', מתוארת למדי בספר „שמות" ו„ויקרא". הננו קוראים שם מערכת שלמה של חוקים על דבר מפלגת הכהנים המקריבים קרבן לה', ועל דבר זבחי אלהים

הספר אשר בו היא כלולה התורה שעליה אנחנו דנים הפעם, יחשב כאוצר רוחני מלא כל סגולות יקר, אשר יביע להעם בשפה מובנה ובמיטב הגיון דבר אלהים חיים.

אולם מערכת הדת הכתובה. דת הספר, אוצרת בקרבה גרעיני זרע אשר יצמיחו פרי תנובה ממין אחר. ספר התורה הנהו, לפי הדעה השוררת מעולם, הספר הגדול הכולל בקרבו את כל הדברים אשר האלהים דורש מאת האדם; אולם למען התאים את חוקי התורה אל כל סעיפי חיי המעשה, נטל לבאר את התורה הזאת ברוח הגיון ישר, למצוא את צפונותיה הכמוסות במחבוא קמטיה, לטַגן הוציא ממנה תוצאות חדשות. באופן הזה היא ממציאה משפטים חדשים, אשר לפי משמעותה הפשוטה לא נכללו בקרבה. כה הופיעה משנה התורה, או „התורה המסורה", שיטה למודית אשר לחפץ השתלמותה היא דורשת עבודה עיונית רבה ומפלגה מיוחדת של חכמי תורה. הסופרים, אשר תעודתם לבאר את התורה הכתובה על פי השיטה הלמודית הנזכרת ולכון אותה אל החיים ותנאיהם השונים, משכו אליהם את לבות כל העם הנתון תחת השפעתם הרוחנית, ובכחם הזה נדחפו על פי טבע הענין לעמוד בראש העם בתור ראשים ומנהלים, והם אנשי כנסת הגדולה אשר היו לעם כעין ועד מחוקקים בתקופת העת אשר אחרי עזרא ונחמיה, ובידם נתנו השלטון המדיני ומשמרת הדת כאחת. האנשים רבי העלילה האלה ידעו עד מאד להתפשר עם משמרתם הכפולה. בשומם את ספר תורת משה לקו לכל דרכי החיים בקרב האומה בכלל ולמורה דרך לאישיה הפרטים, לרגלי עבודתם בתור ראשי השלטון המדיני ומשמרת הדת, נפגשו עם ההכרח לחדור אל כונת חוקי התורה, ובזאת השכילו לשמור את הרעיון הפנימי, גם עת אִלצו להוסיף על דברי החוקים ולגרוע מהם על פי תמונתם החיצונית, ולדעת פלס משפט בבואם להרחיב או לכוץ את פשר המצוות כפי צרך העת ותנאי החיים. הננו מרשים לעצמנו לשנות פה את הדברים המוסבים על הענין הזה עצמו, אשר כתבנו במקום אחר א):

א) תולדות היהודים. הוצאת „תושיה". חלק ב. פרק ד,

די הוא להוכיח את גדל התמורה אשר התחוללה בלב היהודים, בחוג מחשבותיהם והגיון לבם. והננו מרשים לעצמנו לשאול: איה איפה העם אשר נדבהו לבו להביא את חפשיותו הטבעית לקרבן על מזבח דהו, כאשר עשה זאת העם העברי?!

2). עתה החל העם כלו להגות בספרי הקדש, אשר בהם הוא רואה ומכיר את רצון האלהים. עתה פסקה הנבואה, כי התמוטטה האדמה תחתיה; העם חדל להקשיב את הקול החי אשר להנבואה, את קול הנביאים החיים אתו, ויבחר תחתיו את הנבואה הנצחית האצורה בספרי הקדש, יען הזקה עליו הכרתו הפנימית, כי חנן אלהים את עמו להגלות אליהם על ידי תורתו הנתונה להם התגלות שלמה ומוחלטת, התגלות תמידית בלתי־נפסקת. ספר התורה הוא הממלא עתה את מקום הנביאים, ובבחינה ידועה גם את הגיון הלב. עתה חדול יחדל האדם מחשוב מחשבות ומהדון ברוחו: מה טוב? מה נכון? מה ישר? ומה אמת? — כי אחת ישאל: מה משפט התורה? אמנם מרבית הדברים אשר בספר התורה מוסבים על משטרי העבודה הדתית בבית האלהים ומשטרי המדינה, דברים הרחוקים מגבולי האיש הפרטי, אשר אין לו כל מגע עמהם גם בנקודה אחת קטנה; אפס כי הכרה פנימית נקבעה בלב כל בני העם, כי בספר התורה מבוארות ומבוררות כל חובותיו המוטלות עליו מטעם הדת, אם בתור איש פרטי ואם בתור חבר בחברת הלאום. באמת תורת ישראל הנה יותר תורת החיים מאשר תורת דת, ועל כן לא יפלא בעינינו בראותנו כי מלבד ערכה הדתי הוא שואפת גם לחנך את העם ברגש מדיני. היא משתדלת לתת בלב כל העם מושג נכון של המשטר הראוי להיות בהנהגת המדינה, לשום לפניו את התכנית הרצויה, אשר על פיה יכונן הקבוץ המדיני את דרכו, ובזאת דמתה לשום מעצור לעריצות המושלים ולעורר את העם למנוע מן הממשלה המדינית שרירות־לב וחפץ פרטי. רק שלטון החוקים הוא הגבוה מעל גבוה. השירה הידועה בעלת שמונת הפנים (תהלים קי"ט) המלאה חום רגש דתי והשתפכות נפש כאחת, היא נצבת לנו למופת אשר יאלפנו לדעת, עד כמה יכלה הדת להגלות בתמונה מרהבת עין ומלבבת בקסם הודה, אם רק

להסתפק עד מה, אולי אין ה׳ בקרבם, אם רק המקרים הקשים והנזעמים לא הוכיחו ההפך. אולם אחרי התמורה הגדולה אשר נהיתה בהשקפת העם הדתית, אחרי אשר נשגב אלהי ישראל עד מאד ויהי לאל גדול ונורא, עתה הנה בהכיר העם את עותהו ומגרעותיו, וזה הגיונו מסרב להשתעשע בבטחון כי אלהים מתהלך בקרבו תמיד, — עליו לחבל תחבולות להתרצות אל האלהים לבל יסיר ממנו חסדו ואמתו. הדבר הזה אמנם בלי ספק צמוד ומשולב יחד עם המחזה הגדול אשר הופיע יחד עם נביאי ישראל על אופק הדת, והיא השתתפות האיש הפרטי בברית הדת והאחריות המוטלת עליו בעד קיומה ושמירתה, אשר הלכה הלוך והתפתח מראשית ימי הנביאים. כמובן, הגון וכשר הדבר מאד לפני העם לחשוב את עצמו לטוב וישר, לבטוח בצדקת מעללו ולהאמין כי האלהים שוכן בקרבו וגם ירצה את פעלו; אולם האיש הפרטי, אשר בערכו אל כנסית הדת נחשב כבודד ונעזב לבדו, הוא איננו מוכשר להרגיש בלבו במדה מרובה מבטח עוז והכרה פנימית כמו זאת הנזכרת. הדת, כפי שהורו אותה הנביאים, היא מתיחסת כמעט כלה אל האיש הפרטי. ביחוד הרגיש הנביא יחזקאל את האחריות המוטלת עליו בעד גורל אחיו בני עמו, בעד כל אחד ואחד בפני עצמו, ויתאמץ לעורר בלב בני יהודה דעת־נפש, כי יכיר כל איש ואיש בנפשו את האחריות המוטלת עליו בפרטות, ואת הסכנה המרחפת עליו עקב הפירו את חוקי הדת; הוא הורה ברוב ענין ובשפה נרחבה את הלקח הטוב, כי על כל איש ואיש מן העם לדאוג בעצמו לשלומו ולאשרו הרוחני והדתי, וכי כל איש יאכל פרי מעלליו. כל אלה דורשים מאת האדם רגש יותר נמרץ ויותר עמוק; הם דורשים מאתו רוח נרגזה, סוערת ורועדת מדאגתה לגורלה הצפון לה בגלל ההנהגה הדתית של בעליה; ויחד עם זה הם מראים לדעת, כי דעת־נפש המביאה את האדם להכיר את עונותיו, התכונה המפוארה אשר ממנה הוצאות להתקדמותה של הדת בעת הגיעה אל המדרגות העליונות של השתלמותה, — היא העמיקה את שרשיה בתחום דת ישראל. המפעל הגדול הזה, כי הואיל העם העברי בהכרתו הפנימית להשתעבד ולסור למשמעת חוקי התורה,

רוח תורת ישראל. מצב הרת המתנהגת על פי ספר תורה אשר ידיעתו נפוצה בכל פנות העם, הוא מצטין מאד ממצב הדת אשר השתררה בישראל לפני גלות בבל. איזה יסודות חדשים בלי־ספק הופיעו גם בעת ההיא. והננו חושבים לנכון להעביר אחד אחד את התוים הבולטים הנראים בחיי הדת המתנהלים בדרכם על פי קיבץ החוקים הכתובים בספר תורת ישראל, ואחרי כן נברר את אותם השרטוטים העומדים מחוץ לגבול השיטה הדתית הזאת.

1) דת ישראל על פי תמונתה החדשה מיוסדת על הרגש, אשר פעולתו היתה דלה ומצערה מאד בהדת הקדומה אשר להעמים הקדמונים, — היא ההכרה הפנימית המקננת בלב האדם כי נכתם עונו לפני האלהים. דברי נביאי ישראל אשר הוכיחו את העם על עון מעלם בתורת ישראל קלעו לאחרונה אל המטרה, והד קול תוכחתם נשמע עתה בלב כל בני העם, אשר נכנע לבבם, ובקבלם הפעם את השיטה הדתית הערוכה בתורת ישראל בכל חוקיה וסעיפיה הכירו עד מהרה, כי כל תקופת ההיסטוריה אשר עברה על העם עד כה, מלאה עון ומעל, משגה והעתועים. ובכן אפוא ראו את הנחיצות לחלות תמיד את פני האלהים לשאת לעונו בהוה כמו גם לסלוח למעלו ההיסטורי. התפלות אשר נתחברו בימי הדור ההוא כוללות בקרבן הרחבת דברים כעין ההודות לפני ה׳ על העון הלאומי, אשר אמנם גם הדור ההוה איננו נקי ממנו. „חטאנו עם אבותינו העוינו והרשענו", זה הוא הסגנון הכללי המרחף על שפתי בני הדורות של התקופה ההיא, בכל הודוים והתפלות אשר על ידן השתפכה נפשם הסוערת מרגש דת אמת לפני אלהי כל הארץ. ההשקפה הזאת מצאה קן לה בכל ספרי תולדות העם; היא משתררת בכל מקום אשר הדברים מגיעים לחרוץ משפט על דבר עלילות כל מלך ומלך ממלכי יהודה וישראל, על מעבדי העם ודרכי חיי הלאום בתקופות שונות, וביחוד בממלכת יהודה (מלכים ב. כב. תהלים קו. דניאל ט. עזרא ט. נחמיה ט. וכו׳). אז חדלה האמונה העתיקה, כי אלהי ישראל מתהלך בקרב העם מבלי לנטוש אותו ומבלי להפרד מעמו. העברים הקדמונים בדורות החולפים לא נתנם לבם

רק עקשות לב היא להניח הנחה מוזרה כזאת, אשר הבינה הישרה מערערת עליה. לוא היתה כזאת, כי אז היו תוצאותיה שונות מכפי שהן לפנינו. ראשית, הן בית הספר הגבוה הזה אשר העמיד כפי עדותה של ההיסטוריה העברית תלמידים מצוינים כאלה, אשר משגב רוחם נכר בהספרות הדתית המלאה הגיון ועיון דתי ושירה נשגבה מאין ערוך להם, לא היה יכול להוסד בלי הכנה קודמת המתאימה אל תעודתו, ולא היה יכול לבכר פרי נחמד כזה מבלי ספרי חנוך טובים ורצוים. שנית, אם נדמה לנו כי בקרב איזה עם נשמרת מערכה שלמה של מסרות וספורים הממלאים לו את מקום תורת דת מסודרת ורשומה על ספר, הן בתקופה ארוכה בת שמונה מאות שנים מוכרח הדבר כי תסתעפנה המסרות וההגדות לסעיפים רבים ושונים, ולוא היתה כזאת בקרבנו, כי אז בלי ספק קמה לנו דת בעלת פרצופים רבים, מנוסחת בסגנונים שונים, בעוד אשר תורת ישראל מצוינת באחדותה. כחזיון הזה נראה בהאגדות המיתולוגיות של המצרים, הבבלים והיונים, אשר הקימו דת המתגלה בתמונות וסגנונים שונים, דת מנופצת לרסיסים, שאין בה מתום, בעוד אשר דת הסינים, ההודים והפרסים המיוסדות על תורה כתובה ורשומה בספר הן קצובות ומוגבלות בלי סבכי סגנונים רבים ונוסחאות שונות, ובלי סתירות ונגודים גלוים בתוכן. תורת ישראל, כפי אשר נחזה, מרגעה הראשון לא היתה תלויה ומרחפת באויר, כי אם מאושרת ומקוימת בספרי דת, אפס כי לא נתנה סתומה, כי אם מגלות מגלות, אשר בהסדרן ובהתלכדן יחד היו לקובץ חוקי הדת המצוין במשגב הדעות הכלולות בו ומשוכלל בההגיון הישר השורר בכל פנותיו, האוצר בקרבו חוקי האלהים יחד עם המנהגים והמסרות אשר התנחלו בעם מעצם ימי קדמותו, עד כי אמור נאמר כי רוח אלהים נוססה בו, והיא אשר חננתהו בכשרון אדיר להתקים לארך ימים. לא בתור מליצה כי אם באמת ראוי הספר הזה להקרא בשם ס פ ר ה ס פ ר י ם, יען כי בכחו הפנימי הנטוע בו הוא מסוגל להטות את העם אשר נולד בקרבו אל משמעת שלטון החוקים הישרים הכתובים בו, לתמכהו ולתת לו תקומה לאומית לארך ימים.

לכל איש המכבד את הוריו. גם מכל הדברים אשר דברנו על דבר המצרים ודתם בפרקים הקודמים נוכח הקורא לדעת, כי חובה קדושה הטילה הדת על הבנים לכבד את הוריהם, לדאוג לשלומם אחרי מותם ולהכינם לחיי העולם הבא. כגמול בעד מפעל טוב כזה הבטיחו ספרי חרטומי מצרים כי „הבן אשר יכבד את אביו, יסור אל משמעתו וימלא את רצונו, הוא יאריך ימים ויגיע לשיבה מופלגת". את היעוד הזה עצמו הננו רואים גם בתורת ישראל „כבד את אביך ואת אמך כאשר צוך ה' אלהיך למען יאריכן ימיך" (דברים ה. טז). החכם ברוגש מצא באחת ממגלות הפפירוס, אשר הוצאו ממעמקי האדמה בארץ מצרים, סוד כמוס ונעלה, המאשר את הדברים שכבר נאמרו בספרנו הנוכחי, כי בקרב חשכת הדת האלילית אשר כסתה את ארץ מצרים בימי קדם, נראה גם זיק־אור דק, אשר קרני זהרו היו נטויות לנכח האמונה באחדות האל בעצם טהרתה. שם מדובר על אדות אל אחד, אשר בהיותו עצם רוחני בעל תארים מופשטים איננו נתפש על פי פשוטו בהשגת אנוש, על כן לא ידעו המאמינים במציאותו להמציא לו כל שם וכנוי, ויכנוהו רק על דרך רמז בשם „nuk-pu-nuk", ותרגומו בעברית „הנני מי שהנני", כי הוראת מלת „pu" — מי, ומלת „nuk" — אנכי, או הנני א). והנה לו אמרו לתרגם את השם הזה בסגנון הביבלי היפה והזך, כי אז לא נמצא העתקה יותר נכונה ומדויקת מהמלות „אהיה אשר אהיה". עתה יובנו לנו על נקלה דברי הכתוב (שמות ג. יג. יד.): על שאלת משה „הנה אנכי בא אל בני ישראל ואמרתי להם אלהי אבותיכם שלחני אליכם ואמרו לי מה שמו; מה אמר אליהם"?, ענהו אלהים „אהיה אשר אהיה". לולא יראנו פן יארכו הדברים כי אז יכולנו להביא עוד ראיות ממין כזה. מלבד זאת הן אולת היא להחליט כי כל תקופת מלכי ישראל ויהודה, תקופה אשר הולידה נביאים ומשוררים וספרות רחבה המיוסדת בעיקרה רק על תורת ישראל, התפרנסה רק מתורת דת אשר לא נמצאה בכתובים, כי אם רחפה ברוח בתור זכרונות ומסרות;

א) גם חז"ל העירו כי אנכי היא מלה גפטית. המתרגם.

היו מלאים יגון ודאבה. כמאת שנים נשארה עדת שבי הגולה במועקה, ותהי דלה ושוממה, בהאבקה בשארית כחותיה עם צריה סביב, עד כי החל השפק לנקר את לב חובבי הלאום, אם העצור שארית יהודה כח להאריך את תקומתה בתור קבוץ מדיני מיוחד, ואם תעשה חיל למסור להחברה האנושית את חזון התגלות האלהים אליה ואת תורת דתו. אולם בצר להם הופיעו לעזרתם אחיהם היהודים אשר בבבל ובפרס. אלה האחרונים לא חדלו תמיד מעבוד יחד עם אחיהם היושבים על אדמת הקדש לטובת הלאום והפרחת מצבו החמרי; ועוד יותר מזה הגדילו לעשות להפרחת מצבו הרוחני, בתתם לכל בני העם כלכלה רוחנית, אשר ממנה התפרנס הרוח הלאומי והרגש הדתי אשר הגיע להתפתחות גדולה אחרי גלות העם בבלה. הם אספו את שרידי הספרות הלאומית, פרי הגיון לב העם בשבתו בארצו, ויצרפום וילבנום וישכללו אותם במשטר נכון, באספם את כל הטוב והמועיל שבהם, אשר יסכון להיות למורה דרך להעם בהוה ובעתיד. הודות לעבודתם הספרותית המיוסדת על מצע דתי נשארו לנו לפלטה כל ספרי הקדש בתמונתם שהם לפנינו היום. המפעל היותר נכבד, אשר בגללו הננו אסירי תודה להם גם כהיום הזה, היא עבודתם להפיץ בין העם את דעת ספר תורת משה ממקורו, עד כי היה ספר התורה לקנין כללי, לספר מקרא לכל העם. רבים מחכמי אירופה משערים, כי ספר התורה אשר בידינו הוא מפעל ספרותי מזמן הדור ההוא; וכל כך הרחיקו ללכת בדרך תועה, עד כי, לפי דעתם, את כל דברי התורה הזאת בדו מלבם חכמי הדור ההוא. אולם כל המתבונן אל דברי הספר הוא מרגיש, כי בו נושב רוח של עם טבעי, עם חפשי אשר עוד לא הביא צוארו בעול מלך ושרים (למשל, החוק על דבר ערי מקלט וגואל הדם). סגנון הלשון באיזה מקומות מספר תורת משה מורה גם הוא, כי במבטאים כאלה יכל להשתמש רק איש אשר הספרות המצרית עם כל רזיה ותעלומותיה היו גלוים וידועים לו. החכם אנדרסן מביא תוצאה מאחד מספרי הדת המצרית, אשר נכתב כפי החשבון בשלשת אלפים שנה לפני ספה"נ, המבטחת יעוד טוב

אחר מתאר הנביא את גורל חיי עבד ה׳, יעקב בחירו, בצבעים כהים מאד. הוא נגש ונענה ובעד מעללי צדקתו ישים אשם נפשו. וגם עת הוא מחלל מפשע זרים ומדוכא מעונותיהם יבוזוהו וילעיבו בו; ואף גם זאת, כי הוא יערה למות נפשו בעד קדושת דתו ואת פושעים הוא נמנה להשפט משפט מות בעד אמונת רוחו אל תורתו ודתו; הוא ימות אך לא בפשעו, כי אם חטא רבים ישא, בפשע מרדפיו וזדון לב קנאים, אשר יזידו לטמא את מזבח הדת בזבחי אדירי־אמונה. אולם כח חיים אדיר וחזק מרומם מעל כח אנוש ויכלתו, ורוח סבלנות קיצונית לשאת ולסבול כל תלאה, נטוע בעבד אלהים זה, אשר גם בלחץ מצב איום ומעיק כזה יראה זרע יאריך ימים, וברוח גבורתו ובכח פעולתו המתמדת בלי הרף ינצח את כל המעצורים, ולאחרונה הנה חפץ ה׳ בידו יצלח, להטות לב כל העמים לקרוא כלם בשם אל עולם. אז ידע וישכיל העם הנקדש לתעודה קדושה, כי לא לשוא ענות נפשו ומכאוביו; הוא יהיה לכלי מעשה בידי ה׳ לסול על ידו מסלה לדעת אלהי אמת, לקשט דת ותורת מוסר בקרב החברה האנושית, להאיר באור תורת אמת וצדק במהשכי ארץ.

עלית בני הגולה. הלקח המלבב הזה לא החטיא את מטרתו, ובמשגב הרעיון הצפון בקרבו, כמו גם בחמדת רוח השירה החופפת עליו, התרשם עמוק בלב העם אשר למענו נועד, ויפעול עליו את פעולתו הגדולה; אין ספק, כי בעת שוב בני ישראל מארץ גלותם הביאו אתם יחד על אדמת יהודה הכרה פנימית במשגב מלאכותם הלאומית וקדושתה הנועדה להם מטעם אלהי ישראל ודתו, והיא אשר הפיחה בהם רוח תחיה חדשה. עתה מהרו ויתאמצו להראות לדעת כי אמנם הנם עם נבחר, ובשקידה נמרצה החלו להבדל מטומאת עמי הארץ ולהתנכר אל העמים אשר סביבותם, עד כי מעתה חדלה כל נקודת מגע ביניהם. עתה התכוננה עבודת האל היחיד והמיוחד, מסודרת בסדר נכון ובהדרת כבוד, בהיכל קדשו הבנוי לשמו ולכבודו בירושלים.

הצעדים הראשונים אשר צעדו שבי הגולה על אדמת יהודה

הוטלה המלאכות הקדושה להורות את האמונה באל אמת לכל הגוים אשר לא ידעוהו. עוד מלפנים בשרו נביאי ישראל, כי באחרית הימים ינהרו כל הגוים המחזיקים בדת אלילית אל הר בית ה׳ ציונה לבקש את פני אלהי יעקב, כי יורם מדרכיו ויוליכם בארחותיו, ואז הנה יהי אלהי ישראל למחוקק גם להם, ושפט בין הגוים והוכיח לעמים רבים. אפס כי הנביא הזה, אשר שמו לא נודע לנו, הוא טיהר את חזון נבואתו רק על נושא הענין הזה, והוא משתרע בהגיון לבו הנמלץ בכל פנות הענין הזה אשר בחר לו במלוא רחבו ועמקו. הנביא הזה בתארו לפנינו מחזות מלאי הוד וחן המלבבים את כל קורא, מתאמץ להוכיח את העם לדעת את חובתו הקדושה, ושואף לעורר את רוחו כי יקבל עליו את משמרת עבודתו המוצעת לפניו בתור מלאכות ותעודת קדש הנועדה לו בחלד, כי יגבה ויתרומם ברוחו רוממות המקבלת אל גדל האחריות המוטלת עליו. ישראל היה יהיה למנהל ולראש לכל העמים. מרחוק יבואו גוים המתהללים באלילים ע ם כ ס פ ם ו ז ה ב ם א ת ם לשרת לפני עם עולם בעל דת האמת. עם כל הגדולה והתפארת אשר תהיינה למנה לישראל הנה רואה הנביא בהלאום העברי רק „עבד ה׳" המשועבד אל המלאכות אשר הושמה עליו, וכמו גם פה יאמן הפתגם אשר נשא אחד ממלכי צרפת כי „העבד היותר משועבד בקרב הממלכה הוא המלך". והעבד הזה נושא כל עמל ותלאה ואת משלחתו לא יזנח, כי יורע הוא את גדל חובת עבודתו כמו שהוא יודע להכיר את גדולת אדונו ונגידו. משלחת הנביאים לפנים — להפיץ דעת אל — הושמה עתה על הלאום כלו, אשר נוצר בשביל התעודה הזאת, אשר מראש מקדם נקרא להיות ממלכת כהנים וגוי קדוש, או להיות לכלי מבטא לאלהי ישראל, לפרסם בעולם את אלהותו, את כבודו וגדולתו. עבד ה׳ זה, ישראל מקוראו, הוא ירום ונשא עד למשגב מלאכות ה׳ המוטלת עליו, ורוח ה׳, חפצו, מגמתו ושאיפתו, חודרת אל תוכו וממלאת אותו. הוא לא ימעל מעל במשלחתו, לא יחת ולא יערוץ ורוחו לא יפול עליו, עד אשר יכונן דת אל אמת בקרב הארץ, או, אם נאמר בסגנון הנביא, „לא יכהה ולא ירוץ (כמו יערוץ) עדי ישום משפט בארץ". במקום

גלות עמה, ולהפך עוד תושע ממנה לשוב לבצרון ולהטהר מכל סיגיה, והנסיון הוכיח כי גם בדבר הזה אך בשירת אמת היתה בפיהם. כי בימי האבק העם בעד חרותו המדינית עם הכשדים, הנה המפלגה המתנגדת לתורת הנביאים, היא המפלגה אשר התנשאה לפרוק עול הכשדים בכח הנשק, נכחדה כמעט כלה, והמפלגה השקטה, אשר דברי הנביאים המטיפים להכנע מפני הכשדים מצאו מסלות בלבבם, היא נכנעה לפני הכשדים, ותסגר נפשה בשבי. שארית הפלטה הזאת, אשר בכל לבבם נטו אחרי נביאי האל, הם הקדישו והעריצו את תורת ישראל ויתמכרו אליה בכל נפשם א). גלות בבל היתה ככור מצרף לצרף את העם מסיגי הדת האלילית, ותטע בלבו את הרעיון כי הוא הנהו עם נבחר הקרוא מאת ההשגחה העליונה לבצע מפעל אדיר ונשגב, אשר קצרה יד איזה עם אחר בלעדו לעשותו, או גם להבינו לאשורו, והוא: לשאת ביד רמה את דגל דת האמת והצדק, ולהרימה למעלה לעיני יושבי תבל, לאושר משפחת בני האדם. הרעה הרוממה הזאת היא היתה דעת־נפש נביאי ישראל האחרונים והכרתם הפנימית, והיא היתה לתכן החזות הנשגבה אשר חזה אחד מנביאי ישראל בימי גלות בבל, אשר אמנם שמו לא נודע לנו (ישעיה מ׳ — ס"ו). הנביא הזה עוד ביתר שאת ועז מאחיו הנביאים ההולכים לפניו מרומם ומנשא את העצומות כח אלהים, משגבו ויכלתו הגדולה לאין קץ ותכלית. הוא חושב את אלהי ישראל לעצם נשגב השואף להגיע בעולמו אל מטרות קבועות, מטרות נעלות בערכן ומשגבן, אשר בגללן הנה גוים עצומים, וגם העם האדיר יושב אדמת שנער, כמר מדלי וכשחק מאזנים נחשבו לו, יטילם וישליכם אל אשר יחפוץ; והאלהים הגדול הזה אשר מגמות נשגבות לפניו, הוא אשר בחר בישראל להיות לו לעם סגולה, והוא ישמחהו וינחמהו מיגונו בימי גלותו ונודו. במערכת החזיון הגדול, אשר ערך האלהים על פני הארץ, נצב ישראל בתור אביר עורכי המחזה, ויעולל כל עלילה רבה וכל מפעל כביר. על העם העברי

א) יעויין בספרנו „תולדות היהודים" חלק שני, פרק א׳.

על העם, להאדיר את התרבות הדתית, לטעת את הדעות החדשות אשר הורו נביאי ישראל על לב כל העם, וגם להאדיר את הרוח הלאומי על ידי תקפה ובצרונה של הדת. ברור בעינינו כי לפי סדרי העבודה הדתית אשר השתכללה בימי הנביאים להודות ולהלל לה׳ במזמורי תודה ושירי קדש אשר רוח פיוטי נשגב מרחף עליהם, הצטין היכל המקדש אשר בירושלים בתקף השפעתו הנאורה בתור בית־חנוך גדול אשר שם התחנך הלאם לתורה למוסר ולהשכלה צרופה. בתקופת ימי התקונים, עת נתיחדה העבודה הדתית בקרבן וזבח רק במקום אחד בעיר הבירה, דאגו גם לשלום כלכלת העם, לבלי שלול מאתו היכלת לכלכל את נפשו בבשר. תחת אשר לפני זה היתה הקרבת זבחים כתנאי הכרחי לאכילת בשר: החפץ לאכול בשר עליו לזבוח זבח לאלהים, בתור זבח שלמים, ואחרי הקריבו הדם והחלב המזבחה, ואחרי הרימו חזה התנופה ושוק התרומה למנה לכהן המקריב, אז יאכל את בשר זבחו, — עתה הנה הותרו ידי כל העם לשחוט צאן ובקר איש איש בביתו ובמקום מושבו ולאכול בשר מבלי להביאו בתור זבח שלמים המזבחה.

גלות בבל. התקונים הגדולים אשר עשה יאשיהו ברוח דת ישראל ובאופן המתאים אל תעודתה הגבוהה, הומרו מהרה ונשבתו כליל על ידי המלכים המולכים אחריו, באפס עוד כח מעורר לחדש את תקוניו; שמש ממלכת יהודה נטתה לערוב, אותות הרקבון הפנימי אשר נראה בגוית הממלכה בשרו את נפילתה והתפרדות יסודותיה, עד כי נגלתה אפיסות כחותיה, ובעוד עשרים וחמש שנים נסחה יהודה מעל אדמתה. התקופה האחרונה הזאת היא תקופת הגסיסה והגויעה, ובמצב כזה עת בכל רגע היה העם חרד לתקומתו ברגע הבא אין כל מקום למפעל ומעשה הדורשים עצת נפש והגיון לב חושב. אולם גם המהפכה הנוראה אשר נהיתה בחיי הלאום, גם הגלות השלמה אשר הגלתה יהודה מעל אדמתה, לא עצרו כח להפקיע מלב אוהבי התקונים את הדעות שהתבצרו בקרבם, ולהסב את לבם להסתלק משאיפתם הנשגבה. עוד מראש הודיעו נביאי ישראל את גלות העם מעל ארמתו, ויחד עם זה הבטיחו כי דת ישראל לא תשבת גם אחרי

לפניו להאדירן ולסעדן ולבנות להן מקום נאמן בירושלים, עד כי נשארה העבודה הדתית לשם אלהי ישראל רק היא לבדה. נזר כפעליו בכל עלילותיו, אשר עולל להקים את דת ישראל על עצם טהרתה, היה מפעלו הגדול להשבית כליל את העבודה הדתית בהמקומות הקדושים הנועדים לעבודת אלהים בערים רבות בקרב הארץ, כמו בגבעה, בבאר שבע, בבית אל, בדן, בגלגל ובמצפה, אשר שם הוכן עד כה מקום לעבודת דת מקומית, ובארח כזה טהר את הארץ מעבודת הדת האלילית, אשר מצאה לה קן תמיד בערי גלילות המדינה ובסביבותיהן. ולבל תפשה הרעה שנית העביר את כל הכהנים מערי יהודה, אשר שם נמצאו מקומות קדושים ומועדי אל כאלה, ויושיבם בירושלים, כי באין כהנים אין זבח ואין עבודה דתית. כל אלה נעשו — כמסופר בכתבי הקדש — כפי הכתוב בספר התורה אשר מצא אחד ממשרתי המקדש בהיכל ה'. את החוקים הכתובים בספר התורה הוציא המלך לפעלם, אחרי אשר נועץ עם חולדה הנביאה, בכרתו ברית לפני ה', ויתחיב הוא וכמו כן שם לחובה על כל העם „ללכת אחרי ה' לשמור מצוותיו עדותיו והוקותיו בכל לב ובכל נפש ולהקים את דברי הברית הזאת הכתובים על הספר הזה". בתוך התקונים אשר עשה יאשיה עמדה העבודה הדתית בשורה הראשונה; המהפכה הגדולה אשר חולל, בהשביתו את עבודת הדת המקומית ובצמצמו את העבודה הדתית לכל העם רק במקום אחד בהיכל המקדש בירושלים, הביאה אמנם לידי תוצאות נכבדות בתחום התפתחותה של הדת. התמורה הזאת נבעה מלב אלה אשר שאפו להדיש את פני הדת באופן המתאים אל הדעות אשר הורו הנביאים. הם גמרו אמר, כי העבודה הדתית וכריעת ברך לפני האל היחיד והנשגב בעולמו דרושה להיות רק במקום אחד, עליה להיות מוטבעת בחתמת הלאום ולשאת עליה הכינה לאומית; על הלאום כלו להשתחוות להאל היחיד ולתת כבוד לשמו רק בעיר הבירה. לא העבודה הדתית ע"י מנחה וזבח, לא היא בפני עצמה היתה המטרה העיקרית לעיני מתקני התקונים, כי יותר מזה היתה התבוננות המרכז הדתי הכללי הפנים, כי על ידו קוו למצוא את היכלת להשפיע

לא היה יחיד במינו, ואלה מפנות העם אשר נתעו לשום להם למופת את דתי האליל הזורמות סביבותם כונו בעבודתם הדתית לאלהי ישראל, בעבדם אותו באמצעות תמונות ופסילים שונים אשר תארו להם בתור סמל דמות האלהים. שאיפת חזקיהו לטהר את דת ישראל מצלמים ופסילים בלי ספק לא הצטמצמה במכתת נחש הנחשת לבד, כי אם העביר את הפסילים מן הארץ בכל מקום שהם, יהיו מאיזה סוג שיהיו. כן חדש חזקיה את פני העבודה הדתית בכל המקומות המקודשים לעבודת אלהים בקרב הארץ, במחותו מעל פני העבודה הזאת את אותם השרטוטים המזכירים את הדת האלילית, ובצמצמו את העבודה הדתית רק באלהי ישראל לבדו. המלך מנשה אשר מלך אחריו שם לו לקו בשלטון מלכותו שיטה הפוכה ומתנגדת לזה. בימי מלכותו שבו לתחיה העבודות הדתיות אשר השתררו בקרב הארץ לפני זה; גם הקרבת הקרבנות בתמונתה הנתעבה ההיא המלאה משובה פראית ואכזריות חיות טרף, בתמונת זבחי נפש אדם, נשתלה אז על אדמת ישראל, עד כי העמיקו שחתו את העבודה הדתית המקודשת לשם אלהי ישראל ויחשיכו את פניה. יחד עם החשכה הדתית נטיו אז על אדמת ישראל גם צללי מגור של חשכה מדינית; אז השתרעו על אדמת יהודה צללי ממשלת אשור, וכפי הנהוג תמיד בימי מהומה ומבוכה בקרב כל עם, הנה המנהגים הקדומים התפלים, אחרי אשר כבר צללו בתהום העבר, יעלו שנית על האופק וישובו לתחיה בלב העם, אשר יחשב עתה כי רוח לאומי נושב מהם, וכי איזה כח צרור בהם לבצרון הלאום ותקומתו, עד כי יפנה להם מקום נכבד בחיי הלאום. — כה שואף העם להמתיק את מרירות מצבו בהוה ולבצר את רוחו המפעמת בקרבו עתה ע"י מנהגים קדומים שאובים מן העבר; הוא איננו מרגיש כי יחד עם יגיעתו להשתיק את המית רוחו הוא דוחק את עצמו אחורנית, הוא נסוג אחור מבלי דעת את תוצאות מעשיו המבוהלים.

התקונים אשר עשה המלך יאשיהו היו מבוצרים ומכוננים על בסים נאמן יתר הרבה מתקוני חזקיהו. הוא שם קץ לכל העבודות הדתיות המכוערות והתפלות, אשר שאף המלך ההולך

מלכים אחרים היתה השפעתם הרוחנית נפוצה גם בחצר בית המלכות. התקונים האלה יראו לדעת את ההתקדמות „הכפולה אשר יצאה אז לפעלה, התקדמות בעלת שתי נטיות; אז התחוללה תשוקה עזה לכונן את העבודה הדתית לשם אלהי ישראל באופן אשר תתאים אל המושגים הנשגבים החדשים על דבר תכונתו וצירתו הרוחנית, או, בסגנון יותר רצוי, כי תתאים אל המושג מעצם ה׳, כפי אשר תארוהו הנביאים בתור עצם נקדש ונשגב שאין ערוך אל משגבו וקדושתו; ומצד השני הנה נכרת מאד הצמיחה המהירה של רגש המוסר אשר השתגשג מאד וימלא את כל הלבבות; הצדק והמישרים ומדת החסד והחנינה בין איש לרעהו צעדו קדימה, כפי אשר דורש ה׳ מאת הנאמנים בבריתו. יכול נוכל להראות על המקורים בכתבי הקדש המאשרים את דברינו. התקונים אשר תקן חזקיהו מלך יהודה התקימו רק לזמן קצר. הוא „כתת את נחש הנחשת אשר עשה משה, כי עד הימים ההמה היו בני ישראל מקטרים לו, ויקרא לו נחשתן". בצדק נקראת תקופת העולם הקדמוני בשם תקופת הפסילים, כי אז הסכינו העמים לתאר את העצמים הנשגבים בתמונה מוחשת, כי היתה החברה האנושית עוד במצב הילדות, וכח הגיונה ומחשבתה עוד טרם נתבכר כראוי, וכילד עוד קצרה מחשבתה לציר לה איזה כח מפשט מבלי לגשם אותו בתמונה מוחשת. למרות עמל המחוקק העברי אשר בכל דבריו הטעים מאד את הנקודה החשובה הזאת, בהזהירו כפעם בפעם להרחיק את הצורות והתמונות המוחשית מגבול הדת, היתה השפעתה של החברה האנושית אשר מסביב גדולה מאד על בני ישראל, ומזאת היתה נסבה להכנים בגבול העבודה הדתית המקודשות לאלהי ישראל תמונות ופסילים, אשר הכונה הצפונה בהם היתה רק להאר את אלהי ישראל בתמונות כאלה, ובאמצעות פסילים כאלה השתכללה עבודה דתית לאלהי ישראל. כן היו גם עגלי הזהב אשר הקים ירבעם רק כעין סמל דמות אלהי ישראל, מבלי להפר את מוסדות הדת העברית כלה ואת תורתה המעשית (כן דעת הח׳ גרֶץ), וכן גם היה נחש הנחשת אשר עבדו אותו בני ישראל בתור תמונה מוחשת של אלהי ישראל. הפסל הזה בוראי

בהשקפה ראשונה בשרו נביאי ישראל את תורתם עוד זמן רב לפני העת הנכונה, טרם עוד הוכשרו יושבי תבל לקבל עליהם את תורת פיהם. היא גם רחוקה מהתאים אל אותם המעשים והעלילות, אשר בהשקפה ראשונה אמנם יכול נוכל לחרוץ משפט כי נולדו מכח השפעתה ופעולתה הרוחנית. אנחנו כבר ראינו את הסבות הגורמות לזה. הנביאים לא היו אנשי מעשה לחולל תמורות ותקונים. התקונים אשר דרשו נוגעים יותר אל חיי האיש הפרטי מאשר אל חיי הלאום, וכמו כן הם אינם מציעים כל תכנית מפורטת אל מערכת התקונים אשר הם דורשים. הם נראים לנו יותר בתור הוגי דעות נשגבות, שואפים רק להפיץ את תורתם ולטעת את דעותיהם בלב בני דורם, בעוד אשר את העבודה לצרף את תורתם אל חיי המעשה, — הניחו לאחרים, לאנשי חיל גבורי המפעל והעלילה. באחרית תקופת ימי תקומת ממלכה חפשית בישראל היו הנביאים ובעלי בריתם הנלוים עליהם רק מפלגה קטנה ומצערה מאד בקרב הארץ. בכלל לא האמין העם בם ולא נתן איזן קשבת לדבריהם; צלמי פסילים ועבודת אלהי הנכר לא הדלה מן הארץ, וימצאו להם מקום גם בהיכל מקדש אלהי ישראל בירושלים. רבים מחכמי אירופה נתעו לשער כי הלאום העברי היה שקוע כלו בדת האלילית עד זמן גלות בבל, ובכל תקופת הימים הארוכה ההיא עוד לא הובא בברית תורת ישראל. החכם קינן הוכיח במופתים חותכים כי הפריזו מאד על המדה בהשערתם זאת, וכי הנביאים וגם העם חשבו את עבודת ה׳ לדת אמת אשר נועדה להעם העברי; אפס כי עד ימי גלות בבל עוד לא השתכללה הדת ולא נתקנה כראוי, כפי התקונים אשר דרשו הנביאים. וביחוד היתה הדת בטהרת מושגיה רק סגולת יחידים בחירי האומה, אך לא קנין כל העם, אשר בהיותו חסר חנוך דתי התנודד לעברים שונים בלי כל מעמד נכון.

אבל גם בתקופה הזאת היה דבר ה׳ והקול הקורא בשמו לא מלה ריקה ונבובה, ולא קול קורא לשוא. בספרי תולדות העם מסופר על דבר מערכת תקונים רבים. הם יוכיחונו לדעת, כי הדעות אשר הפיצו הנביאים רכשו להם בעלי ברית רבים בקרב העם, ויש אשר היו למפלגה חזקה בתוך הממלכה, וכי בימי

עם ועדוים במנהגים קצובים וידועים, אז הנה רק הלאום הוא הנכנס בחליפת ענינים עם אלהיו, ועבודת אלהים תעשה על ידי הלאום כלו בתור עצם אישי אחד, בעוד אשר האחריות והחובה בבחינת עבודת הדת איננה מוטלת בכל תקפה על האיש הפרטי. אולם אם נשער בנפשנו, כי ה׳ דורש רק אהבה ועבודת הלב, או אם הביע האלהים את רצונו כי אין לו חפץ בזבחים, כי אם ברגשי אהבה וחנינה והצמד אליו האדם בכל נפשו ומאדו, אז הנה טבע הענין מחיב כי פני האלהים נטויות לא אל הלאום, כי אם אל האיש הפרטי. כי איש ואיש אם רק מרגיש הוא בנפשו את היכלת להקריב על מזבח אלהיו רחשי אהבה וחפץ אדיר להדבק במדותיו, הנה הוא מרגיש בנפשו כי הוא הקרוא לגשת אל האלהים. רק לב כל איש ואיש הוא היודע ומכיר אם יתאימו יצרו והגיונו, דרכו ומעלליו, אל חפץ אלהיו ורצונו. על כן כל היודע ומבין את שפת הנפש ורחשי הלב בעת קראם אליו, עליו מוטלת האחריות בעד חובתו להמצא ולהענות לקול האלהים הקורא אליו ממעמקי לבו, ובכן אפוא תהי הדת למערכת עלילה ורגש הערוכה לא רק בין האלהים והעם, כי אם גם בין האלהים והאיש הפרטי. בתקופת העת המתוארת פה לפנינו תופיע לעינינו בעצם תקפה הדת של האיש הפרטי המסורה ללב כל איש ואיש מן העם. עתה הופיעו על אופק הדת עבודת הלב, התלהבות והתרגשות הנפש, וזכות האיש הפרטי לבקש לו קרבת אלהים. עתה יקומו לאט לאט מקרב העם אנשים פרטים פונים אל שער השמים בתפלה ובתחנונים גם על עסקיהם הפרטים; וכה נתמעט המרחק אשר בין האדם הפרטי ובין האלהים—אשר היה עתה לא לאלהי הלאום, כי אם לאלהי כל רוח ונפש—עד כי נראו גם על אופק הדת שיחות ארוכות בין בחירי העם והאלהים, כמו התלונות והזעקות אשר השמיע ירמיהו כפעם בפעם באזני אלהים. התפלה איננה עוד מצומצמת בחוג צר להביע על ידה לפני האלהים את צרכי העם והפציו, כי אם גם את רגשי האיש הפרטי ורחשי לבו; נפש האדם הבירה לדעת כי גם לה הזכות להצמד אל האלהים ולחיות אתו יחד, ולא רק להשתתף עמו יחד בחיי הלאום.

התמורות לרגלי חזון הנביאים. כפי הנראה

ישראל הנועד מראש לתעודה רמה ונשאה כזאת, להורות דרך אמונה לכל באי עולם, כאשר יתעצב אב אל לבו על בנו העוזב את הדרך הטובה, ולא יחדל מהרבות עצה ותחבולות כפי מדת היכלת למען השיב אליו את לב בנו. הוא ישנה את מזמותיו אשר זמם לבו לפנים, רק למען השיג את חפצו זה. הוא ימיר את טבע הלאום העברי ותכונתו ואתו יחד גם טבע כל בני האדם, בתתו בקרבם לב חדש ורוח חדשה, אם רק שוא תהיינה התחבולות הערוכות על פי הסדרים השוררים בתוך הטבע להגיע אל מטרתו; או כי יחליף בהחלט את דרכי עלילותיו, והחל לפעול על רוח בני האדם לא בכח חוקים, תורת מחוקקים ואמרי מוסר, כי אם בהאצילו מרוחו עליהם, בתתו את תורתו בקרבם בתור כח מניע טבעי מוטבע בנפשם ובכח חיתם, ועל לבם יכתבנה, עד אשר ישאפו בני האדם אל דרכי הטוב, הצדק והמישרים, לא שאיפה מוסרית מלאכותית, כי אם שאיפה טבעית מוכרחת מן היד הנעלמה הפועלת בכל קצוי הבריאה, ואז לא ידבק עוד האדם אחרי אלהיו דבק מוסרי, כי אם נפשו תהי קשורה קשר טבעי בעצם כח האלהים, ברוח הצדק והמישרים המתעצמת בתכונתו, עד כי יחדלו בני האדם מזדון, מעול, מרשע ומעון, ולוא גם יאלצו לזה ביד חזקה, ולוא גם ייעדו להם גמול ומשכרת בעד רשעת מעלליהם.

תורת הנביאים ביחוסה אל האיש הפרטי.

פה נעצר בדרכנו ונעמדה נא לרגע קטן, למען התבונן אל עוד צעד אחד גדול קדימה, אשר צעדו הנביאים בנתיב התפתחותה של הדת. השקפתם על האלהים כבעל עצם מוסרי, והשקפתם על קשרי היחס אשר בין האלהים והאדם כבעל קשר מוסרי, הדומה בעקרו אל חרצובות הקשר המקשר את לבות שני אנשים אשר נועדו מאת הטבע, או מרצון גורל החיים, להצמד יחד בכל משך ימי הלדם, כמו למשל, הבעל והאשה, האב והבן, — השקפה כזאת מעתקת את הדת מרשות הלאום לרשות היחיד, באופן כי תהי הדת מסתופפת יותר במחיצת כל איש פרטי מאשר בתחומו של הלאום כלו. בעת אשר הדת מתגלמת ונראית בתמונת קרבנות וזבחים המוגשים לאלהים בקהל ועדה, בחגי תפארת מוחגים ברוב

רוממותו ושיא משגבו הוא שוכן את דכא ושפל רוח, והנהו נכון לחבק בזרועותיו את כל המבקשים קרבתו. מה יסכון לגבר להלאות נפשו בעמל ויגיעה רבה ולפזר כסף על מנחה וזבח רבי המחיר, בעת אשר לא נבצרה ממנו לרכוש לו את אהבת אלהים וקרבתו במדרגה נעלה באמצעים נוחים ופשוטים מזה? האלהים הוא נושא כל עון ומרבה לסלוח גם בלי כל קרבן וזבח; שפע אהבתו השופעת מלבו ותשוקתו להפגיש עם זרם רגשות אהבה המתפרצים מלב בני האדם ועולים נכחו, הם פורצים כל גבול ועולים למעלה על רגשות האהבה אשר נוכל למצוא בחוג חיי המשפחה של בני האדם על פני הארץ. עוז רוחו, אמץ רצונו אשר לא ישנה, התמדתו בלי חליפות ותמורה נדמו אל חליפות תקופות עתותי השנה, או אל תנועת גרמי השמים המתמדת את פעולתה בלי שנוי והפסק. ההשקפה הזאת עוררה את נביאי ישראל לשום לב אל הקשר הדתי אשר בין אלהי ישראל ועמו. המסורה הלאומית על דבר הברית הכרותה בין אלהי ישראל ובין עמו הנמתחת כחוט של חן על פני המגלה ההיסטורית של העם העברי מקדמת עתותיו, ואשר הולידה מפעלים גדולים וכבירים בדרך התפתחותו של העם והתקדמותו הדתית, המדינית והמוסרית, היא היתה חביבה גם על הנביאים, עד לבלי יכלת להפרד מעליה גם בהתיצבם על תחומה של הדעה הנשגבה, האחדות המוחלטת של החברה האנושית והתאגדותה למשפחה אחת שלמה מוקפת באזור דת האמת ותורתה הצרופה, ועל כן התאמצו לשלב אותה במערכת השקפתם הדתית החדשה. לפי השקפתם, אמונתם באמץ רצון האלהים והתמדת חפץ לבו, אשר לא יומר ולא ישתנה לנצח, מוכרחת לקבע לה מקום בקרב הדת מבלי להנתש מתוכה נצח. מנקודת ראות כזאת שאפו הנביאים להרחיב את תעודת ישראל הנועד לחבק בזרועותיו את החברה האנושית כלה, עת תשים זאת האחרונה אל לבה „באחרית הימים לעלות אל הר ה׳ אל בית אלהי יעקב להורותם מדרכיו ולהוליכם בארחותיו". אז תהי החברה האנושית מאוחדת לחברה דתית אחת, ובמצב כזה אין כל מקום לתחרות העמים ומלחמותיהם, עד כי „יכתתו החרבות לאתים והחניתות למזמרות". ובין כה וכה הנה ה׳ מתעצב על

האמונה באחדות האל שתולה בגבול תורת המוסר. את הדעות הללו סגלו להם נביאי ישראל אך לאט לאט, זאת אומרת על ידי התפתחות מודרגת, וכדרך הנוהג במקרים כאלה הסתעף הענף בדרך צמיחתו לסעיפים שונים, ועל כן הננו רואים הבדל רב בין תורת עמוס ותורת ירמיהו. נחוץ לזכור, כי נביאי ישראל הגיעו לרעיון אחדות האל באופן אחר מאשר הגיעו אליו בעלי אמונה צרופה בקרב עמים אחרים, לא בכח הגיון פלוסופי, כי אם באורח מוסרי. אלהי ישראל מתנשא ומתרומם במדרגת משגבו ורוממותו, רק מאשר הנהו קדוש קדושה קיצונית, מאשר הנהו צדיק, ישר ותמים במדרגה נשגבה מאד; קדושתו, צדקתו, תומת רוחו וישרתו הן נשגבות תכלית משגב, ובכן הוא נשגב על פני כל יצוריו; תכלית הבריאה ותעודת קיום העולם היא — כי תגלינה תכונות אלוה אלה בקרב העולם המורגש והמוחש, ותגהנה את ברק אורן לעיני כל חי; וכל חפץ וענין המתנגדים למגמתן ונטיתן, יהיו נא איפה שיהיו, אם בישראל ואם בקרב עם אחר, מחויבים להכנע מפניהן, או גם לכרוע ולפול לפניהן ולהכחד כליל. בזה הם רואים מופת וראיה מוכחת, כי אלהי ישראל הוא האל האחד והיחיד בעולמו, ובלעדו אין אלהים; האידיאל המוסרי מחויב להיות רק אחד, ואיננו נכנס תחת גדר הרבוי. הדת כלה כפי התכנית אשר נתנו לה נביאי ישראל היא מושפעת מכחו של ההגיון המוסרי וטבועה בחותמתו. האלהים דורש מאת בני האדם חיי תום וצדק, ארח משפט ומישרים; זבחי אלהים הכי־נכונים והיותר רצוים הם זבחי הלב וחיי המוסר. האחוה וקרבת הלב אשר בין האלהים ובני האדם היא רצויה לו, רק אם היא נושאת עליה תכונת אהבה זכה, כפי קרבת המשפחה השוררת בקרב בני־האדם, אם אין בה כל מקום לא לתשוקת המשרה והשלטון ולא לחשבונות פרטים לחפץ הבצע והתועלת. ואם אמנם נשגב אלהים ברוח הצדק והיושר הלובשת אותו והתקועה ברוחו, כמו היתה ליסוד איתן בהרכבתו הרוחנית, או, בסגנון מדויק יותר, בעצמותו וישותו, ואם כי הוא נערץ ונקדש לאין חוק ותכלית, בכל זאת הוא נמצא לכל דורשיו ואזניו קשובות לכל רחשי לב בני האדם בכל עת שפכם לפניו שיחם, ובכל

גם נגלה רק לאחד מהם, הנה יכול לא יוכל לצמצם את אלהותו בחוג צר כזה. באופן כזה הופיעה האמונה באחדות האל בכל זיו תארה האמתי ובכל רשמי פניה הדקים, כפי שהיא מזהרת לפנינו היום. מדברי העברים הקדמונים מדי דברם באלהי עמי הנכר בולטת השקפתם על אלהי העמים כעל עצמים נמצאים וקימים בפועל (אם גם האל המיוחד לישראל הוא ה׳), רק כי הם נופלים במדרגתם וכח שלטונם מאלהי ישראל; אולם הנביאים האחרונים באים לאט לאט לידי דעת נפש והכרה פנימית, כי אלהי הנכר הם רק מדומים, אינם הוים ואינם נמצאים בפועל, או, אם נאמר בסגנון הנביאים, רק הבלי שוא הם, אפס ואין. הנביא ישעיהו מבשר את אחדות האלהים בסגנון קצר מצוין גם בכונתו הברורה גם בפשטותו הנמרצה „כה אמר ה׳ אני הוא ראשון ואני אחרון ומבלעדי אין אלהים". תחת אמור כי ה׳ הוא אלהי האלהים, אביר האלים ועולה עליהם בגדלו ומשגבו מאין דומה לו בכל אלהי העמים, יורו הנביאים האחרונים, אשר באמת הכונתם בתור מורים ומטיפים מכרעת את תכונת הנבואה שבהם, כי רק ה׳ לבדו הוא האלהים, וכי רק הוא לבדו יוצר תבל ומלואה והכח המניע בכל עלילות הטבע ומעללי איש. עתה התרחבה האמת הנשגבה, אשר השמיע המחוקק העברי בקול קורא אל עמו: „שמע ישראל ה׳ אלהינו ה׳ אחד", רעיון רם ונשא אשר נבצרה מאת בני דורו וגם דורות רבים אחריו להשיגו בטהרת מובנו ובמלא עמקו, וכה השתמר בקליפה חיצונית גסה עדי שובו להגלות מעובד ומפותח בשלמותו, אחרי עברו דרך תנועה ארוכה של דעות ומחשבות במשך תקופת עת ממושכה. רעיון אחדות האל המוחלטת לא נתברר כל צרכו בכל הימים אשר לפני הנביאים האחרונים, ועל כן הננו מוצאים בכתבי הקודש מאמרים שונים הסותרים זה את זה בבחינת המובן הנוכחי. רק הנביאים האחרונים בארו את הכונה המקורית אשר לדת ישראל, ויטביעו עליה חותם אמונת אחדות האל המוחלטת. עתה הופיע האלהים הנכון, אשר למען כבוד שמו ותהלתו חיה יחיו כל אשר רוח חיים באפו, הוים ומתקימים כל היצורים, ואשר אליו יוכלו לפנות כל העמים, לרוממו ולשבחו ולעבדו ברגש כבוד ויראת רוממות.

עם אחר; הן בידו נתנו כל גויי הארץ, הוא האדון והשליט עליהם, ואף על אחד מהם לא יביט בעין מפיקה איבה ומשטמה. הוא ואלהותו אינם תלוים בעם בני ישראל, וברור הדבר, כי כאשר לא היה חסר מאומה בראשית ימי עולם לפני לדת העם העברי, כן לא יגרע גם עתה מאומה מכבודו ואלהותו גם מבלעדי העם העברי, אם יאלצהו ההכרח להפרד מעליו. עם בני ישראל איננו כתנאי הכרחי לתקומת דת אמת. האלהים, כפי אשר השיגוהו הנביאים, הוא מרומם ונשגב מאד על פי מצבו יתר הרבה מכפי אשר תארתו האמונה הלאומית בישראל לפניהם. הוא איננו מושל בעם אחד, כי אם מלך על כל הארץ ומושל בכל הגוים. כל אחד ואחר מהם יסכנו לו לחפצו, להשתמש בהם בתור כלי למעשהו בכל עת ומקום כרצונו. הוא התוה דרכם עדי בואם אל מצבם בעת ההוה, והוא מושל בהם תמיד ומפלס את מעגל חייהם. אך מה מטרת כל הכח הגדול הזה, ומה תעודתו? הוא מנהל כל עלילות תבל לא לחפץ עם אחר, כי אם לשם ישרת מדת הדין לשפוט תבל בצדק ועמים במישרים. הוא מכונן מצב כל העמים ומיעד את גורל חייהם בארח המוביל אל המטרה המושמה לפניו, והיא—כי תתכונן ממלכת האמת והצדק, והשתררה בכל תעצומות עוזה על פני כל הארץ. כאשר האמינו בני ישראל, עוד יבוא יום המשפט הגדול, עת ישפוט אלהים את כל יושבי תבל, ועל כן על ישראל להכון לקראת אלהיו אל היום ההוא, להזהר לבלי יהי לו היום ההוא יום חשכה ועת יגון, כי אז ענוש יענוש אלהים קשה את כל החוטאים והפושעים בלי להפלות בין עם לעם; אז יחלפו מן הארץ זדון ורשעה, ובא הקץ לממשלת עון ופשע, כן בישראל בפרט וכן גם בחברה האנושית בכלל, למען אשר תחל תקופה חדשה בקורות המין האנושי, תקופת אמת וצדק עולמים, ועולם חדש יתכונן לפני האלהים. לרגלי השקפה כזאת ישגב אלהי ישראל מאד, ומצבו יתרומם הרבה למעלה ממצב אלהים הסגור במסגרת לאומית צרה. להנביאים מתבררת יותר ויותר הידיעה הבהירה כי האלהים הוא אדון הכל, וממקורו נובעים כל טוב ואושר, החמרי והרוחני. אלהים הוא היוצר תבל ומלאה, והמושל בכל גויי הארץ, ואם

ובין כנסית הדת בכלל: אמנם ישראל הוא עם נבחר, כי הואיל אלהים ליחד עליו את שמו ואלהותו, אולם איננו בחיר העמים על פי טבעו ותכונתו; הוא עם נבחר רק מאשר חפץ אלהים להצליח אותו בדת אמת ובתורת מוסר נשגבה, ורק בהסתגלו אל מתת אלהים זאת, ורק בהשתלמו שלמות רוחנית ומוסרית ובהתחנכו על ברכי התורה הזכה המושמה לפניו, עד אשר תהיינה כל הסגולות הרוחניות והתכונות המוסריות אשר התותה תורת אלהים לפניו טבועות וקלוטות בקרבו כיסוד איתן מיסודות הרכבתו הטבעית, — אז באמת יהי לעם נבחר, בחיר עמי הארץ, בהצטינו מהם בתכונות רוחו ובמדותיו המפוארות, עם סגולה לאלהים, נושא עליו צלם אלהיו ודמותו המוסרית. ובכן אפוא נהנה התורה לישראל לא מפאת היותו בחיר העמים, כי אם ישראל מוכרח להיות בחיר העמים, יען כי קבל עליו דת אמת, אם רק יסגל לו את רוחה ואת תורתה יכתוב על לוח לבו. ועם כזה הבועט בתורתו ומפיר חוקי צדק ותום, לא יוכל להחשב לבחיר ה׳.

בדרך הזה השכילו נביאי ישראל להשיג את תכונת אלהים השגה חדשה מצד אחר, אשר על פיה משגב עצמותו ומצבו בתור אל לאומי אינם יכולים להיות נכללים יחד. הם תארו אותו כסמל רעיון הצדק, החסד והחנינה, ובלכתם בדרך כזה צעדו צעד גדול לפנים, אם לא במעשה, על כל פנים בתורה העיונית של הדת, לעבור מן הדת הלאומית אל הדת הנרחבה הכללית להחברה האנושית כלה, מן דת המשולבת עם תולדות עם אחד מבלי יכלת לצאת מגבולו ומחיצתו, אל דת המובנה ומקובלת לכל בני האדם, אשר הסכון להתבשר לכל גויי הארץ.

דת ישראל מקבלת עליה למראית עין הכונה אנושית כללית. עם ההשקפה הנשגבה של הנביאים על תכונת אלהים ההלכדה גם השקפה נשגבה ורחבה בגבולותיה על הקשר והיחס אשר בינו ובין התבל והעמים השונים היושבים בה. לא אחת ולא שתים השמיעו הנביאים גלוי לכל כי יש יחס וקשר להאלהים עם כל עמי הארץ גם מבלעדי עם בני ישראל, כי לא קצור קצרה ידו, לו רק חפץ, לבחור לו

בחמלה על אחיהם העניים, ועל בעטם בחוקי דת האנ"ת והצדק; בתוכחת מוסרם הזכירו כפעם בפעם עון עשק דלים, שחד ועוות משפט, התמרמרו על הפריצות ושחיתות דרכי העם הזוללים בשר וסובאים יין ומתמכרים אחרי מאויי לב וכל מותר. עונות כאלה עוררו לאחרונה את לב אלהי ישראל לקום למשפט עם עמו; לכֶבד עון ופשעים כאלה, להפרת כל חוקי מוסר וצדק באופן מבוער כזה לא יוכל אלהי המשפט והצדק לסלוח, ועל כן הנה ידו נטויה לענוש קשה את ממלכות ישראל ויהודה. אלהי ישראל הנהו, על פי התכונה הראשית והמכרעת שבו „אל אמונה ואין עול, צדק וישר", אוהב צדק ותום ומישרים וחובב רגשי חמלה וחנינה, ואם כן אפוא הנה עם המפיר ביד רמה כל אמת וצדק „ומשפט לארץ יניח", את עם כזה לא יוכל ה' שאת, עם כזה איננו ראוי, וגם לא יתכן הדבר כי ישאר בתור עם סגולה לאלהים; עין ה' שומה בו לרעה עדי כלותו.

ובכן הכריזו הנביאים כי אלהי ישראל גמר אמר להשליך את עמו מעל פניו. זה מראה לדעת, כי סגלו להם מושג חדש על דבר מהותו של אלהי ישראל; הם ראו בו דבר מה העולה במדרגת ערכו על אל לאומי, כאשר תארו אותו לפני זה, אל מיוחד ללאום ידוע וקשור בו בקשר אמיץ מבלי להפרד נצח מעל עם סגולתו ומעל גורל חייו, אל הערב בעד שלום עמו ואשרו בתבל, וכמו קיומו תלוי בקיום עמו. התכונה הראשית והמכרעת אשר בו היא: עמידתו בתור מושל בעל שאיפה ומגמה מוסרית; הפרחת שלטון משפט צדק ותמוך בידי משטרי תום ומישרים הם נכבדים ויקרים בעיניו מאושר איזה עם נבדל ושלומו, לו גם עם בני ישראל. אמנם הוא אוהב את עמו ישראל, ישראל הוא בנו בכורו, בחירו ומקוראו, אשת נעוריו, עם סגולה אשר כרת אתו ברית אהבה וידידות; אפס כי כל אלה עוד יגדילו את תקף החובה המוטלת עליו לבלי הפר את חוקי האלהים ותורתו, חלילה לאל נאור ונשגב, צדיק וישר, ליחד את כבוד שמו על עם סורר ומורה אשר יפר בזדון את תורת מוסרו ואת חוקי דתו. נביאי ישראל אלה הואילו לבאר היטב את היחס אשר בין האלהים

בספרי הקדש, אשר בם הודיעו הנביאים לכל העם, כי מאז מעולם לא דרש אלהי ישראל מאת עמו מנחה וזבח, וכי לא בקרבן וזבח ימצא אנוש חן בעיני אלהים והפיק ממנו רצונו, — ידועים לכל קורא. אמנם יכול נוכל להטעים את הדברים באופן ידוע ולהראות כי גם בהמקורים האלה אין די להוכיח כי מגמת הנביאים בדבריהם אלה היתה להשבית בהחלט את עבודת הקרבנות ולגרשה כליל מגבול הדת. הם מדברים דבר על ארות הקרבנות, לא מצד עצמותם, כי אם מבחינת צד אחר, מבחינת ערכם אל החובות הדתיות בעלות סוג אחר, אשר חשבון לנעלות ונשגבות עליהם. לא זבחים דורש אלהים מאתנו, כי אם לב טוב רוח חסד וחנינה, לא זבח ומנחה, כי אם ארחות צדק ומישרים, אהבת חסד ורוח נשברה והכנעה לפני האלהים, — זה הוא תכן אמרות פיהם וכונתם. בחפצם לרומם את מעשה הצדק ומעללי הסר על פני הקרבת הקרבנות, הם מכוננים את כח פעולתם לשני עברים מתנגדים; הם מרוממים למעלה את הענין אשר הם חפצים ברוממותו ומשגבו, (אהבת חסד וצדק), ומצד השני הם משתדלים להשפיל כפי מדת היכלת את הענין אשר הם חפצים להורידו למדרגה נמוכה (הקרבת הקרבנות), רק למען יגדל המרחק ביניהם ויֵרָאֶה בעליל הַיתרון אשר להאחד על השני. ובאופן כזה המחאה אשר כוננו הנביאים לנכח עבודת הקרבנות היא שואפת יותר למטרה חיובית מאשר למטרה שלילית. אולם אין דברים יוצאים מידי פשוטם, וכפי הנראה מדבריהם היתה עבודת הקרבנות כיסוד זר בדת ישראל מראשית הוסדה. בקראנו בכתבי הקדש אי אפשר לנו לבלי השתתף בצערם של נביאי הצדק, אשר התהלחלו וירגזו תחתם למראה המצב הפרוע של העבודה הדתית אשר דכא את רוח אנשי המופת האלה עד דכרוכה של נפש. אבל עוד יותר מזה התפלצו למראה המגרעות המוסריות הנשקפות ובולטות בחיי הלאום. בעיני הנביאים גדולה מאד אשמת הלאום, כי הפר בזדון את כל מצוות ה' הכתובות על לוחות העדות (עשרת הדברים), כמו גם רבים מחוקי האלהים אשר לא כתובים על הלוחות. ביחוד התאוננו הנביאים מרה על עשירי העם והקצינים אשר הקשו לבם

ומחשבותיהם, גם את אמונתם ודתם, אך לא את מעבדיהם ומנהגיהם אשר הסכינו בהם.

את תורתם העיונית על דבר נסבת התלאות והמצוקות המתעתדות להסתער על הלאום התאמצו הנביאים לתמוך ולסעד גם בתוכחת מוסרם, בהוכיחם לעם על פניו את פשעו הלאומי וכבד עונותיו, תוכחה נמרצה המאצלת על פרי הגיון רוחם את הרוח הכהה הנסוך עליהם. בין העונות הלאומיים פנו מקום נכבד גם לאי־הסדרים ולחופש העבודה הדתית, אשר נמסרה לשרירות לב כל איש ואיש מן העם. העבודה הדתית הנהוגה איננה העבודה הרצויה בעיני האלהים, היא איננה מתאימה אל תעודתה, יען בני העם עובדים גם אלהים אחרים זולתו; הם כורים להם כרות הערוכות כפי הסדר הנהוג אצל בעלי הדת האלילית, והעבודה הדתית המקודשת לשם אלהי ישראל ערוכה על פי חוקי עבודת דתי האליל; בכל מעשי הדת ומנהגיה אין הגיון נמרץ וכונה נכונה, אין רגש כבוד וחרדת קודש ואין משטר נכון. מנהגי הדת נמלאים ונעשים בכל מקום כפי חפץ בעליהם; מרבית המקומות אשר שם עובדים את עבודת הדת אינם ראוים ונכונים לחפץ עבודת האלהים. גם עת יקראו מועד ועצרה לחפץ עבודת האלהים, הנה קהל העובדים דומים יותר לקהל עליזים, הוללים ושובבים, מאשר אל עדת מוקירי דת מבקשים קרבת אלהים.

הענינים אשר מלאו את לב הנביאים, מגמתם וחפצם, אינם מתרכזים בהצד המעשי של הדת, במנהגיה ועבודתה. הם הוכיחו את העם רק בעון עבדו את אלהי הנכר, הביעו תלונה מרה על דרכי העבודה הדתית הגרועה בערכה, אשר לא יאתה לעבוד כן את האלהים, בעוד אשר הם אינם מורים את דרכי העבודה הדתית לאלהים על דרך החיוב. גם בעת אשר, כפי הנראה, זנח העם את העבודה הדתית הבנויה על מוסדות שוא ובנפש חפצה ובלב שלם התמכר לעבודת אלהים, בהתאמצו להפיק חסדו ורצונו, בתתו אל לבו לחיות חיי נזירות, חיי צום וענות נפש, או לרצות פניו בקרבן וזבחים רבי המחיר, גם אז לא הקטינו הנביאים את מדת תביעתם, וכמלפנים הרבו לדרוש מאת העם למלא את החובות המוסריות אשר שמו לפניהם. המקורים

ישבית מן הארץ אלהי ישראל, האל הטוב והנאור המתעב קרב ומשטמה וחפץ בשלום ובטחון החיים לכל יצוריו. פה תגלה לעינינו בעליל המהפכה העצומה אשר התחוללה בהשקפת נביאי ישראל על תכונת אלהי ישראל; האל הלאומי השקוע ראשו ורובו בחפצי הלאום, האל ההולך לפני עמו להלחם לו עם אויביו, והמבקש טוב ואושר לעמו גם בחרב וחנית על שדה קטל, הסיר המסוה מעל פניו להגלות בתמונתו האמתית ובכל רשמי פניו המפיקים אור עולם, שלום נצח ואהבה מוחלטת, לא אהבה נובעת ממקור הרגש, כי אם אהבה נאצלת השופעת מכח האלהים, מן האין־סוף, וכמהו גם אהבתו ומדת טובו משתרעת לבלי חוק ותכלית; אלהי ישראל תחת אשר לפנים היה איש מלחמה, מזוין מכף רגלו ועד קדקדו, התפרק כלי נשקו, ויהי לאל שלו ושוקט, מבקש שלום ואחוה מוחלטת, דורש מאת בעלי בריתו לשבור חרב וקשת מלחמה, לכתת חרבותיהם לאתים וחניתותיהם למזמרות. הצעד הזה אשר נעשה לפנים גדול הוא כל כך, עד כי חסר לנו קנה מדה למדוד בו את גדלו. ביחוד הרעיון הנשגב על דבר השלום הנצחי, אשר היה למשאת נפש נביאי ישראל, הוא נכבד מאד בערכו, עד כי בו השתעשעו כל חובבי המין האנושי מעת החלה העכלת אירופה להתפתח ועד ימינו אלה. הננו רואים כי גם הרעיון הזה הקדים לבוא בתקופת נביאי ישראל לפני עתו, טרם עוד הוכשרה החברה האנושית להשיג את משגבו ורוממותו, כמו גם רעיון אחדות האל, אשר נתפרסם על ידי המחוקק העברי לא היה יכול להיות נקלט בהשגתם של בני דורו מפאת רוממותו וגדלו. והנה אם רעיון אחדות האל עבר בדרכו, דרך תועה ארוכה של מחשבות ודעות, עד אשר הצליח לצאת באחרונה מעוטר בנזר הנצחון, הנה לדאבון לב כל חובבי המין האנושי, היעוד על דבר השלום הנצחי המוחלט לא צעד קדימה גם כמלא שערה מכפי מצבו בימי נביאי ישראל אשר הורו והגו אותו; כאז כן גם עתה עודנו מרחף בעולם המחשבה והאצילות מבלי להתגלם בתמונה של מפעל ומעשה. עוד הפעם הננו רואים אות מוכיח על אמתת המשפט החרוץ בפרקים הקודמים, כי נקל לבני האדם להחליף את דעותיהם

הארץ, רק כי מסך נטפי נחומים אחדים בכוס היגונים, בהודיעו כי למועד נכון ירצה ד׳ את עון יהודה ושבו בנים לגבולם, אבל לא כלם, רק שארית מעטה מבני העם ישובו לחבק את עפר ארצם השוממה. הם רואים בעליל כי סכנת אבדן התקומה המדינית מרחפת על ראש העם ונכונה להתגולל עליו, והם מתאמצים למצוא פשר סבת מחזה איום כזה, נסבה המתאימה אל מושגי הדת המשתררים בקרב העם. הם מבארים את נסבת החזיון על פי ההשקפה אשר סגלו להם על תכונת האלהים, השקפה מרוממת ונשגבה מאד מהשקפת בני עמם. לפי דעתם יסר ייסר אלהים את עמו בעד פשעו וכבד עונו, יען כי אלהי משפט ד׳, צדק ומישרים הם משא נפשו, והתכונה הרוממה המוטבעת ברוחו דוחפת אותו לענוש את כל עושה רעה כרשעתו; הבת הצדק והמשפט מאלצת אותו להגדיל עוד את ענש עם בחירו, ישראל אשר אהב נצח, ולהכביד את מוסרו מכפי אשר יענשו עמי הנכר בעד פשעם הם. הנביא הושע בן בארי בתוכחתו המלאה זעם וכאב מר על פרעות המצב המוסרי של העם בימיו מודיע, כי כאשר ייסר איש את אשתו אשר זנתה תחתיו טרם יאיר אליה פניו שנית, כן יפקוד ד׳ בזעם אפו את עון עמו אשר זנה אחרי אלהי נכר, ובהתמרמרו בלב כואב על אהבת בחירתו אשר חללה במעשי נבלותה יתיצב „כשחל לאפרים וככפיר לבית יהודה יטרף וילך, ישא ואין מציל". ככה קשה כשאול הקנאה אשר יקנא האל הרחום והחנון לאהבתו המחללת, קנאה אשר תקלעהו מן הגבול הקיצוני האחד אל משנהו, מסמל האהבה והחנינה אל הטרף והאכזריות הקיצונית. אולם כאשר יתם עון עמו, ובהמלא צבא תוכחת מוסרו הקשה, אז ישוב קדוש ישראל אל הקצה השני כבתחלה, אל מדת טובו וחסדו האידיאלית, ושב לארוש לו את בחירתו תמתו „בצדק ובמשפט ובחסד וברחמים וארשנה לו באמונה ובברית אהבת עולם". אז, בתום כל קנאה ואיבה ובגד ומעל בין שני העולמות, העליון והשפל, יתכונן שלום עולמים בין מערכות החברה האנושית, כאשר תהי גם ברית כרותה בין כל צבאות היקום: „חית השדה עם עוף השמים ורמש האדמה"; ולא זאת בלבד, כי אם גם „קשת וחרב ומלחמה"

מקרה כזה וכדומה לו לבוא בגבול ישראל; כי אם הכחד יכחד ישראל מגוי, מה תהי אפוא אחרית דתו? על כן הנה נחשב כעין בגידה ומעל בהדת לאיש אשר נפתה לבו לפון בבצרון תקומת הלאום, להסתפק בהיעוד הלאומי כדבר הבטחת ד׳ לנצור את עמו וארצו, לבל תבלעהו תהום צרה ואסון ולבל יכחד. ומצד השני, אם קרה להעם לשאת מצוקה ולחץ אויב מידי נכרי, אז גברה בלב העם הכרה פנימית ובטחון אדיר בלי שמץ תפונה, כי עיני ד׳ צופיות כל אלה ולא יאחר בבוא המועד הנכון לשוב ולהטיב את עמו ולשלם לצריו כגמולם. אמנם יוכל היות כי יחלפו עתים ועדנים עד אשר ישים לב אל הרעה אשר עוללו לעמו; יוכל היות כי יחכה עד אשר יקרו עוד איזה מקרים כאלה, טרם יופיע על במת המחזה להתערב בריבי עמים, אפס כי יום הפקודה בוא יבוא לעת קץ, ויום ד׳ לא יעבור את מועדו הנכון, ואז יהי יום שלומים ועת נקם להשיב לצוררי ישראל ומעניו כגמול ידם, ואז ירום ונשא עם ד׳, בהתענגו באור החופש ורוב שלום.

מבט־בקרת על הדת. התכונה המוסרית אשר יחסו לאלהי ישראל התרשמה עמוק בלב הנביאים, ופעולתה היתה כבירה עליהם יתר הרבה מאשר על יתר העם, ולרגלי המועקה אשר מצב עמם הטובע בתהום צרה ואסון העיק את לבם, הגיעו לידי השקפות מיוחדות על האלהים ועל דרכי עלילותיו עם בני האדם, השקפות הרחוקות כל כך מן ההשקפות שהשתררו אז במקצע הזה, עד כי בראשונה השיאו על בעליהן עון בגד באהבת ארץ מולדת וכחש בעצם הדת. הודות לכשרון מבטם לחדור אל צפונות העתיד, צפו מראש את המצוקה והאסונות הנוראים המתעתדים להתחולל על ראשי עמם האמלל, וצפיתם זאת התבצרה בלבם כדבר ברור וגלוי בעליל. הנביא עמוס ראה חזות קשה לעמו, וינבא בשפה ברורה, כי גלה יגלה ישראל מעל אדמתו; במערכת מנגינת התוגה הזאת נשמע גם קול לוית אנחות נוראות מכל עברים, אשר הוסיפו עוד זועה ויגון על הבשורה המעציבה; הנביא ישעיהו בן אמוץ בשר אחרית נוראה כזאת גם לממלכת יהודה אשר בנגב

הלאה נראה לפעמים גם נצוצות מתפזרים הצדה בנטיה אחרת. תורת הדת טרם עוד היתה לסגולה כללית לכל העם, ועל כן היתה הדת בכללה מתנודדת ופוסחת על התחומים שונים. רבים מן העם ראו בהתמונה הלאומית של אלהי ישראל כעין הגבלה וצמצום כח האלהות, וכמו איננו עובר את גבול הלאום, עד כי לפי אמונתם מלבד אלהי ישראל ישנם במציאות גם אלהים אחרים השולטים על עמים אחרים ובארצות אחרות, אם גם נופלים הם ממנו בכחם ואונם. השקפה גסה כזאת הביאה עוד לידי השקפה מועטת שניה, כי חובת עבודת ד׳ נפסקת עם ההתרחקות להלאה מגבול אדמת ישראל נחלת ד׳; במקרה כזה הנה העוזב את ארצו הוא מתפטר גם מעם אלהי הלאום והארץ, והנה הוא חפשי לנפשו לעבוד אלהים אחרים. את המושג הזה תאר גם דוד בן ישי בהטילו דופי במרדפיו חנם ובגסות מושגם הדתי, כי ב רשם אותו מהסתפח בנחלת ד׳ הם מוסרים אותו תחת אפוטרופסות אלהים אחרים. ביחוד נפלא המחזה כי בימי תגברת ההשכלה והתרבות על אדמת ישראל בימי מלוכת שלמה נגלה פתאם קפאון ברוח הדת, עד כי האיש אשר הקים מקדש לשם אלהי ישראל יתן רשיון לנשיו אשר עגב עליהן להקים בעיר בירת הממלכה פסילי אלילים ולערוך להם עבודה דתית לעיני כל העם, מבלי שום לב כי בזה הוא מציג את בית המלוכה למופת לכל העם, והנסיון המר הוכיח לדעת כי אמנם נאות העם לצאת בעקבות נשי ארמון המלך.

ועם כל זה הנה בכלל היה ד׳ האל המיוחד לכל הלאום בתקופה המדוברת, כמו נתן האלהים בתור ערבון בידי האומה, וזאת האחרונה כמו הפקדה בידי אלהי ישראל, אשר אליו תפנה לבקש ישע בכל עת צרה ומצוקה; כמו לא ידע אלהי ישראל עם אחר וגם דעת לא יחפוץ; הוא נצמד בכל לב ונפש רק לישראל. עליו נטל להופיע לישע עמו בכל עת פנותו אליו לעזרה, אם גם בעבור כבוד שמו הגדול. האלהים לא יטוש את עמו בעת אשר סכנה עצומה מרחפת על ראשו להיות למרמס ולמשסה, או להנתש מעל אדמתו. ההכרה הפנימית הנשענת על הרגש הדתי לא נתנה גם להעלות על לב את הרעיון, כי יתכן

אותה לסגולה לו מכל העמים, בחירה המאושרת ומקוימת בתקף השתלשלותה של ההיסטוריה הלאומית; — לאמיות כזאת החובקת בזרועותיה שמים וארץ יחד, עולם עליון ותחתון, לאומיות המרוקמת מרגשי אחוה, רחשי מוסר ודת וקרבת אלהים כאחת, היא תפרק סלעים, תפוצץ כל איתני ארץ הקמים למולה ותהפך את בני העם המשרתים על מזבחה לבני אלים, אשר הוהנו בכח גבורה קיצונית המרוממת מעל לגבול יכלת בני אדם פשוטים, גם מתחזקים בלאומיותם אך כבלאומיות של חול. על לאומיות ישראל בתקופה ההיא הורקה ברכת שמים מעל, שפע כח אלהי מרום; אלהים הוא אלהי ישראל, ישראל הוא עם סגולה לאלהים, והמושג הזה הטבע בלב העם לא בכח האמונה, כי אם כמו בדעת־נפש ובהכרה פנימית, ובזה היו כל פנות העם תמימות־דעים כמו במושכל ראשון, אשר אין מערער עליו בכל חליפות הדעות בעולמו הפנימי של האדם. אם מנקודת־הראות הזאת נשקיף על מהלכה של ההיסטוריה העברית בהתקופה המדוברת נמצא, כי הבטחת התורה הידועה „כי ה׳ אלהיכם ההולך עמכם להלחם לכם עם אויביכם להושיע לכם" „וזכרת את ה׳ אלהיך כי הוא הנותן לך כח לעשות חיל", היא איננה יעוד דתי בתור תשלום גמול לעם בעד התחזקו באמונת אלהיו, כי אם תוצאה מחויבת מן הדבקות המוחלטת באל לאומי, מקור הכח הלאומי של האומה הישראלית; העם הזוכר את ה׳ אלהיו עם כל תאריו הנשגבים, ובנפשו מתרשמים רשמים חזקים מצורתו ותמונתו הלאומית במדה מרובה כזאת, עד כי תספיק מזון רוחני לרגש לאומיותו במדרגה נשגבה אשר לא שערוה כל עמי הקדם, — הוא כל יוכל; זכרונות אלהים כאלה יתנו לו כח לעשות חיל, כח יכלת עצומה כיאות לעם אשר חתמת אלהים טבועה על כח לאומיותו ואגודתו המדינית. המחזה הזה הוא כמפתח לפתרון החידה הגדולה אשר נגלתה לעינינו בכל ארך מהלכה של ההיסטוריה העברית, כי נצחון העם נצמד תמיד אל נצחון הדת, כן בימי הבית הראשון וכן בתחלת ימי הבית השני.

זאת היא הנטיה הראשית, הזרם הגדול הזורם בתקופת הימים ההם. אולם יחד עם דרך הזרם הזה השתפך בדרכו

הנקודה המרכזית אשר בה תקוינה כל קרני אור תורת דת נשגבה, כל הזיו והזוהר אשר לדת ישראל, והיו לחזון אור ע"ל ולמאור הגדול על אופק החברה האנושית. בבואנו אל הנביאים החושבים והמורים האלה הננו מרגישים, כי תורת לקחם אוצרת בקרבה יותר מאשר ההחלטה המוחלטת האחת, כי נחוץ לותר על כל חפץ וענין למען הדת, אשר מפניה הכל מתמוטטים ונסוגים אחורנית. כי בעולם המחשבה וההגיון של אנשי המופת האלה התחוללה תמורה עצומה. אמנם הם אינם מרגישים זאת ואינם מתעוררים על התמורה הגדולה אשר הופיעה בחוג הגיונם, אבל הדבר כן הוא.

התכונה הלאומית אשר להדת. דת ישראל בתקופת ימי ממשלת המלכים מצטינת בתכונתה הלאומית במלא מובן המלה הזאת. תחת היות ישראל עד כה המון שבטים נפרדים התהפך ויהי ללאום, לדבר אחד שלם ומאחד בכל קצותיו. ככל גויי הארץ הנה גם לו מושלים לאומיים, גם לו היסטוריה לאומית, אשר צמחה ותשגשג ברשותו, או כי התפתח הוא ברשותה ובכחה המוסרי הלאומי. אמנם אין להכחיש כי בבחינת התקף והמשגב הלאומי היה לבני ישראל המשפט להתפאר נגד כל עמי הארץ; הצמיחה וההשתגשגות הנמהרה של הכח והתעצומה המדינית אשר התפתחו לכח אדיר, ואשר שפתו במשך איזו מאות שנים רוב שלום ואושר להעם כלו, גם הן יכלו רק להוסיף און ועצמה להמשגב והגדל הלאומי הזה. לאומיות ישראל אשר שרשיה ינקו לשד חיים ממקורות שונים כאחד, הביאה בארח טבעי את העם המתחזק בה לידי העצמה הקיצונית ההיא, אשר נגלתה בכל רחבה ועמקה בימי מלוכת דוד ושלמה. נשער נא בנפשנו קשר לאומי המתפרנס מעבר אחד מרגשי האחוה הנטועה בלב העם מצד קרבת המולדת, ונוסף לזה עוד יתמך ויתחזק בשלטון המדיני ומערכת חוקי מוסר המוטבעים בנפש העם על ידי חנוכו הדתי, אשר הרבה להשפיע על הטבת דרכי המוסר; ומצד השני הוא מתרכז בהנקודה המרכזית של הדת, בעצם האלהות אדון הדת ונותנה, באלהי ישראל, אשר באהבתו הרבה לישראל התיחד להיות לו לאלהים, קנין דתי מיוחד רק להאומה הישראלית, אשר בחר

פלאי ביותר, והלולאה אשר באמצעותה הוא תלוי בהנבואה רופפה מעט. לוא הואלנו לדבר את דברינו על הנביאים כבעל אגודה אחת שלמה משותפת במעבדיה למטרה אחת, כי אז עד מהרה נוכחנו לדעת כי שגינו במשפטנו. הנביאים אינם מפלגה, אשר חבריה מאחדים לפעול יחד ברוח אחד תמיד, גם לא תלמידי בית מדרש אחד, אשר ינהו כלם תמיד אחרי תורת מורם וישאפו לפעול ברוחה. הקול הגדול, קול המדבר בשם האמת הנשגבה, הוא ישמע רק פעם אחת בתקופת שנות מאה, ולמצער בתקופת יובל שנים; והקולות האלה הם קול המסורה הנאמנה השתולה על קרקע דת ישראל, קול המבשר את האמת הקדומה לבני הדורות האחרונים, ועם זה יחד הוא מפריח את הדת ונותן לה כח התפתחות עצומה. בתקופת ימי אליהו הגלעדי הננו רואים תנועה כבירה בקרב העם העברי לצרף ולזקק את הדת למען העמידה על עצם טהרתה; משטמה עזה אל דתות בני הנכר מתחוללת בלב רבים מן העם, משטמה המתגברת וסוערת בעזה להכחיד את הדת האלילית אשר מצאה קן לה בחצר בית המלכות, וכל בני המפלגה הזאת שואפים בלב שלם להשליט בכל הארץ רק את דת אלהי ישראל ולהשיב לתחיה את תורת המוסר הזכה ומנהגי הדת אשר התנחלו בישראל מקדמת ימי העם. חפץ אחד ושאיפה אחת לאליהו, כאשר גם לרבים מנביאי ישראל זולתו; הם דורשים כי יד הדת תהי שלטת בכל, ועל פיה יתנהלו אופני מרכבת חיי הלאום; כל מערכי לב הממלכה ומזמותיה צריכים להתאים אל מגמתה, ואין גם אחד מהם אשר יתיצב גם לרגע קטן למעצור על דרך הדת הצרופה אשר לאלהי ישראל, אשר רק היא המגבלת את ערך כל דבר ומשפט הויתו ועל פיה יקום כל דבר; וכל הנצב לשטן ומפריע על דרך הנהגה מדינית כמו זאת הוא צפוי לאבדון וכליון. זאת היא הקריאה הראשית, הקול היסודי יסוד כל הקולות, ההולכים ונמשכים בלי הרף, הנשמעים מנבואות נביאי ישראל.

לאחרונה הננו מגיעים אל מפלגת הנביאים, אשר בכל דבריהם היסוד הלמודי והגיון הדעת גובר על יסוד הנבואה, אור תורה ועיון דתי מכריעים את בשורת רצון עליון וחזון עתידות, והם הנביאים החושבים והסופרים, אשר בספריהם נמצא את

כבירה ונעלה. תואר שם „הרואה" או „החוזה" מראה לדעת את התכונה הנכונה אשר לנבואה כמו זאת. הרואה או החוזה הוא איש אשר יבשר לו האלהים את מגמתו וכל העולה על רוחו, אולי גם בלי כל השתדלות והתאמצות מצד הנביא עצמו. נביא כזה לבו ער, נפשו שוקטת, ובמצב רוח נכון מבלי נטות הצדה מן המצב הרגיל הוא רואה מחזה יה, מקשיב כל צפון ונעלם אשר לא יקשיב איש בלעדו, וכל המחזות האלה וכל הבשורות אשר יתבשר החוזה ברוח הנבואה, הן נחשבות על חשבון העתיד, בהגידן מראש את אשר תקרינה בימים הבאים. אליו ירמזו ממרומים על אדות כל המעשים והמקרים המתעתדים לבוא, גם על דבר הליכות עניני המדינה והממלכה. אבל שרש־דבר הנמצא בקרב הרמיזות והבשורות האלה הם ענינים רבי התכן המתיחסים אל הלאום העברי וגורל חייו. חזון שמואל אשר חזה ברוח הנבואה המריצהו ליסד ממשלת מלך ולהמליך את שאול, ולתת את המלוכה לאיש אחר כאשר מאסהו ממלוך אחרי כן. הנביא אחיה השילני בשר מראש, כי הקרע תקרע ממלכת ישראל לשתים, ונבואתו קמה ונהיתה. אליהו התשבי נבא מראש את מפלת בית עמרי, ונבואתו נמלאה ונתקימה לעיני אלישע תלמידו. נביאי ישראל — כפי שהם ידועים לנו — היו לכח אדיר בחיי הלאום, וברגעי אסון רבי־סכנה, עת עמדה ההיסטוריה הלאומית על פרשת הדרכים, היתה ידם רבה להגביל את נתיב זרמתה ולהכריע את נטית מהלכה. לפעמים נראה את הנביא נצב לבדו בודד ונעזב, מתאזר חיל להפר את עצת המלך ומזמותיו, או כי נראהו גם בתור כח מתנגד אל כל העם, ובכל זאת הנה רק הוא מכריע את הכף לדעתו, והננו רואים איך דבריו יקומו כפעם בפעם; אלה אינם ניבים ריקים ונבובים, אינם קול קורא לשוא. יש עתים מלאות רוח חזון רבי עלילה, אשר תאצילינה מרוחן על עמים רבים להקשיב בקול הנביא ולחונן כל דבר היוצא מפיו; הוא מטיף אמרותיו כציר שלוח וכמדבר בשם המפלגה, אשר על פי יקרת ערכה וכבוד מצבה היא נחשבת כעצם העם כלו, — בשם המפלגה ההיא הנצמדת והמסורה בכל נפשה ומאדה לה'; אפס כי במקרה האחרון הזה, אם יקום דבר הנביא, הנה לפנינו מחזה אשר איננו

יחד עם זה הנהו גם צופה ומשגיח על כל דרכי עמו והליכותיו, מוליכו בשביל הזהב ועוצר בעדו לבלי יתפרץ אל אחת הקצוות, ובהיות בידו היכלת לעשות כל אשר יחפוץ, הוא שואף לחונן את עמו בחיי אושר ומנוחה. המחוה הוא נכבד מאד, ורק אז הכירו את משגב ערכו, עת השתלם העם ויבוכר בשכלו, וישאף להשיג השגה ברורה את אלהיו, את עצמיותו ותכונותיו.

הנביאים. נוסף על מפלגת הכהנים המקודשת לחפץ משמרת הדת היתה לישראל, כלכל עמי הקדם, עוד מפלגת אנשים אשר נחשבו גם הם ככלי מבטאו של האלהים, אך לא על פי מצבם, כי אם הודות לכשרונם המיוחד אשר חוננו בו. בימים הקדמונים היתה הנבואה אשר נגלתה בישראל עטויה בתמונה מוזרה קשת־המראה: להקות אנשים אדוקים ונלהבים באמונתם יוצאים במחולות לקול מנגינות כלי־שיר, וכה אמצו את כחם במחולות ומנגינה, עדי התרגש לבם בקרבם ורוחם התלהבה לאין חוק, ובמצב כזה נחשבו ככלי מבטא, אשר על ידו יביע ה׳ את רצונו אל בני האדם. הנביאים האלה התאגדו יחד לחבורות, והן „להקות הנביאים" הנזכרים בכתבי הקדש, ובמשך מאות שנים נפגוש אותם על אדמת ישראל. להקות נביאים כאלה נפגוש בתחומים שונים, מהם אשר נבאו בשם אלהי ישראל, ומהם גם אשר נבאו בשם הבעל, ובכן החזיון הזה איננו נטע מיוחד השתול רק על אדמת ישראל. על פי הידיעות אשר הגיעו אלינו על אדותם לא נוכל לציר אותם בתקופה ההיא בתור אנשי מעלה; לפעמים הופיעו בתור קוסמים וידעונים, ובהתנבאם אחזו דרך אחת קצובה ותמונה אחת תמידית, ויש גם אשר התכוננו לנבא ולהגיד את הדבר אשר המלך חפץ להקשיב מפיהם, למען מלא את משאלות לבו.

אולם גם הנבואה הנשגבה והנכבדה במדרגתה, אשר היתה לסגולה לישראל בהגיעו אל תכלית התפתחותו הדתית, צמחה גם היא בראשיתה מן הגזע הגס הזה. בני ישראל הסכינו לשמוע את רצון ה׳, אשר יודיע להם על ידי איש אשר אצל מרוחו עליו; בין המפלגה הזאת המקודשת כלה רק לשם הנבואה קמו כפעם בפעם אנשי מופת בעלי רוח נשגבה ומחוננים בתכונות נפש

אנשים תמימי־דעים בנטיה אחת, אשר שקדו על עבודתם הרוחנית במשך איזה דורות. מפלגת בעלי תעודה נשגבה כזאת היתה חברת הכהנים אשר בידם הפקיד המחוקק העברי את העם לחנכו חנוך דתי ומוסרי, ובמצב כזה היתה היכלת בידם להשפיע על העם ולפלס את זרם חליפת הדעות המתחוללת בקרבו. כן הננו רואים כי עלי, כאחד מבחירי המפלגה הזאת, נשאר נאמן להשקפה המקורית המכרעת בכחה, אשר שלט״ה בדת ישראל מאז להביט על הקרבנות כעל יסוד זר בקרב הדת, ועל כן לא שם לבו אליה, עד כי קמו גם פרעות ושערוריות בקרב העוסקים בהעבודה הדתית הזאת. ותחת זאת הננו רואים, כי כבר נגלו קרני אור השחר של עבודה דתית המתאמת יתר הרבה אל רוח הדת, — עבודת הרעיון, התרגשות הלב והשתפכות הנפש אל אלהי ישראל על ידי תפלה ותחנונים, אשר היתה כנקודת המגע האחת המקרבת את לב כל איש ואיש אל אלהי ישראל, אשר גם חפצי איש פרטי ומאוייו קרובים אל לבו. ויען כי העבודה הדתית הזאת עוד חדשה, על כן יקרה מאד בעיניהם וידקדקו גם בתכונתה החיצונית, כאשר נראה מן התלונה אשר התמלטה מפי עלי על האשה המתפללת ברממה על בלי השמע קולה. השפעת הכהנים אמנם היתה גדולה מאד על העם אם נזכור, כי הם היו כאנשי הבינים בין העם והאלהים, בהיותם לפה לעם לשאול בשמו בעצת האלהים ולהגיד לעם את רצון ה׳ ועצתו. הכהן הנושא על חזהו את האורים והתומים הוא היה בעיני העם כציר האלהים להביע את רצונו אל עם מרעיתו, וכל דבריו נחשבים כהד קול אלהים הנשמע ממעון קדשו.

אלהי ישראל היה כמחוקק חי לעמו, אשר חוקיו ומשפטיו נמסרו אל העם כפעם בפעם פה אל פה, טרם עוד נתגלמה תורתו וטרם עוד ההפשטה בקרב העם בתור תורה ערוכה ומסודרת וחתומה לבלי הכנס עוד תחת גדר כל שנוי ותמורה. כה ראתה דת ישראל מיום הראשון להוסדה אל אדיר ונאור נצב על אופקה, רם ונשא, אל לאומי אשר בו נקשרו לאומיות עמו ודתו גם יחד; כה היה אלהי ישראל מצוין בתכונותיו בתור „איש מלחמה", מושל אדיר, חונן ומטיב ומריק שפעת ברכת טוב,

רוח ששון, והיא יוצאה לפעלה בהלולים ושאון עליזים. עבודה דתית מוגבלת וקצובה בסדר אחד שוה עוד לא השתררה בכל הארץ, ורק בעת מאוחרת מאד נסו לקבוע מין אחדות במקצע הזה. על פי הספורים אשר הגיעו אלינו על דבר מנוח וגדעון נוכל לחרוץ משפט כי עבודת הקרבנות היתה כסגולה כללית לכל העם, אשר כל אחד ממנו ידע לעשותה; העבודה הדתית הזאת לא דרשה מפלגת כהנים מיוחדת כתנאי מחויב לה. החובות המוטלות על הכהנים על פי משמרת פקודתם השתרעו לפעמים במקצע אחר, אשר אין לו כל יחס וקשר עם מעשה הקרבנות, ולפעמים העמיסו עליהם משמרת עבודה רוחנית ומוסרית. הכהן הגדול עלי בלוית אחוזת מרעיו שמרו את משמרת הקדש בבית ה׳ בשלה, אשר שם עומד ארון ברית ה׳; ועל פי המסופר על דבר ארחות הכהן הזה, הננו רואים אותו כעומד על משמרתו בתור נשיא הדת, צופה ומשגיח על דרכי העם והליכותיו בגבול הדת, ומתענין גם בכל התנועה הפנימית המתחוללת בלב כל איש ואיש מן העם הבאים לבקר את המקדש; הוא יורם את הדרך הטובה והישרה ויעירם על המגרעות אשר תחזה עינו במעבדיהם ומנהגיהם. אמנם אין אנו רואים כל נחיצות להניח כי הנהגה מצוינת ומפוארת כזאת היתה הפוכה ומתנגדת אל הזרם הזורם בחיי הדת של מפלגת הכהנים, ולמרות המחזה המעציב אשר ראינו, כי יחד עם עלי עמדו לכהן בבית ה׳ בשלה כהנים פרועים ושובבים, אשר בכל עבודתם פנה לבם יותר אל הבצע כאשר אל הרגש הדתי, הננו מוצאים את עצמנו מוכרחים לראות את עלי לא כאיש אדיר־אמונה בודד במועדו, כי אם בתור מופת ודוגמא למפלגה ידועה של ההולכים בדרכיו, העוסקים בחנוך הדתי והמוסרי של העם. נצני השירה, חכמת סופרים והתעוררות רוח הנבואה, אשר התפתחו בדור הבא אחרי עלי, לא יכלו לפרוח על אדמה צחיחה ובהה, לולא עָבדה בידים חרוצות לפני זה ולולא נעשו הכנות קודמות המכשירות את האדמה להפריח נטעי נעמנים כאלה. עבודה מדעית ומוסרית כמו הקמת מפלגת אנשים הוגי דעות וחושבי מחשבת איננה משתכללת על ידי איש אחד ובדור אחד, אם לא עמלו בה חברה

בירת הממלכה בגבעה, או בירושלים, גם אז נהרו מכל קצות העם אל בתי־המועד המקודשים לעבודת הדת בבית־אל, בדן, בבאר שבע, בגלגל ובמצפה, אשר נחשבו למקומות קדושים בכל הארץ. לפי המסורה נקשרו בכל המקומות האלה זכרונות קדש מימים עברו, זכרון אבות העם וקדושיו אשר בחרו במקומות האלה למקום עבודת אלהים, ובהשען העם על זכרונות קדש כאלה בקר את המקומות ההם בחרדת קדש, כל עת הרגיש בנפשו את קול הרגש הדתי הקורא אליו ממעמקי לבבו להביע את רחשי לבבו לפני אלהיו. בכל מרחבי הארץ הוקמו במות לעבודת הדת בקרבן וזבח. באיזה מקומות הלכו עבודת הבעל והעבודה הדתית לאלהי ישראל שלובות יד, ומאליו מובן כי השפיעו יחד אשה על רעותה. וכל עוד לא פרצה עבודת הבעלים את גבולה, וכל עוד לא הכריעה בכובד משקלה את הכף, — לא הקימה שאון וזועה בקרב החרדים לדת ישראל ולעצם טהרתה. הכונה אשר נתכונה בהקרבת הקרבנות נוסדה על איזה יסודות כאחד; מצד אחד היתה כעין כרה גדולה כללית אשר בה השתתפו האל ומגישי הזבח יחד, ויען כי אלהי ישראל נחשב בעיני העם באלהי מרום היושב בשמים, על כן העלו את מנחתו על המוקד, למען תעלה אליו אל מכון שבתו עם תמרות העשן. האכרים עובדי האדמה הרגישו חפץ טבעי להרים ברגשי ששון ורחשי תודה מראשית בכורי אדמתם ממבחר ברכת גרן ויקב מנחה לה' לאל המושל ואדון כל הארץ, אשר הריק להם את ברכתו. הרעיון להפיק חסד וחנינה או כפרת פשע מאת האל הרחום והחנון המרבה לסלוח עוד לא עלה על לב זובחי הזבח בימים ההם; אז דמו, כי אלהי ישראל באיזו מתמונותיו הוא אל זועם אשר יוכל לדרוש גם קרבנות גדולים ונוראים. כאשר נראה מן הספור על דבר עקדת יצחק, דמו אז, כי אפשר לד' לדרוש זבחי נפש אדם, ועוד איזה דוגמאות מקרבנות נפש אדם נפגוש בכתבי הקדש: יפתח נדר נדר, כי בשובו לשלום ממלחמה יעלה את בתו עולה לד'. אולם מקרים כאלה הם יוצאים מגדרי הרגילות, בעוד אשר על העבודה הדתית המורגלת מרחף תמיד

בישראל בתקופות זמנים שונים ובמקומות שונים, אשר עוררו את לב העם בשם ה׳ להלחם בעד חופשיותם המדינית, — הופיעה לאחרונה ממשלת מלך, אשר גם היא נחשבה כצעד גדול קדימה בתולדות דת ישראל. והצעד הזה כל כך נכבד הוא גם מנקודת המבט של הדת, עד כי גם החרדים להדת הלאומית והדואגים לשלומה קדמו את פניו במאור פנים ובחום רגש; בימי מלוך שני המלכים הראשונים היתה המלוכה מיוסדת כלה על ההתרגשות וההתלהבות הדתית. דת אלהי ישראל היתה כרגע לדת השולטת בממלכה, ועל יד כסא המלוכה נקבעה עד מהרה עבודה דתית לה׳, נכבדה ונשגבה במעלתה. האחרות הכבירה אשר התאחדו כל שבטי העם תחת צל שלטון הממלכה הראתה לדעת, כי אמנם חונן העם בכח אדיר העולה במדרגת עוזו מכפי אשר דמו אותו בתחלה, ובמשך איזו מאות שנים היה עם ה׳ לכח שלטון אדיר, אשר שֵׁמע גבורתו ותהלתו יצא עד למרחוק. תחת המון שבטים נפרדים הננו רואים עתה את בני ישראל בתור לאום אדיר נאחד אחדות שלמה, לאום היודע ומכיר את העבר הגדול שלו והמקוה לעתיד עוד נשגב מזה. ובמדה אשר התקדם העם לעבור ממצב המשובה הפראית אל מצב התרבות הנכונה, בה במדה נשגב אלהי הלאום וירום בערכו, ויתעטר בתארי כבוד רבים, ויתאזר בתעצומות עוז מלך; הוא היה עתה לאל נשגב, למלך גדול, לשופט צדיק ונאמן, לעמית ורע בעל רוח עדינה, וכל עלילותיו העירו רק רגשי פלא ותמהון. הוא בחר את ישראל לעם סגולתו, וינהלהו ויסובך עליו וגם שלשלת ארוכה ממפעלותיו ומעללי עוזו נמתחה למענו, עדי עשותו אותו לעם גדול וכביר. עתה העם אשר בחר לו מבַצר לו מצב מיוחד, מצב עז ומבוצר על פני הארץ; ובהיות אל אדיר כזה לו לאלהים הנהו צפוי לגדולות, לעלות מעלה הלוך והתרומם, ואין קץ לכל הגדולה והגבורה אשר יוכל לשפות לעמו.

אין אנחנו מוכרחים להניח כי כבוד אלהי ישראל, אשר נשגב בעיני בעלי בריתו בדור ההוא, ויסוד מערכת עבודה דתית על יד כסא הממלכה, חוללו פתאום מהפכה ותמורה נמרצה בהמשטר הדתי אשר השתרר בקרב העם. גם בעת אשר נקבעה

המוחלטת של אלהי ישראל וישאפו לראות את מוסדות דתו משתמרים בעצם תומם וטהרתם, ובין המפלגה השנית הנצבת לעמתם, אשר גם בהיותם בעלי ברית לאלהי ישראל לא ראו כל און אם יכבדו את שמו על פי דרכי אותה העבודה הדתית, אשר יעבדו בעלי הדת האלילית את אליליהם הם, או גם אם יעבדו על פניו לאלהים אחרים. מלחמת המפלגות האלה מתוארת בספרי ההיסטוריה העברית; ישראל כמו פונה ערף אל דתו כפעם בפעם, זונח את ה׳ אלהי ישראל ולבו זונה אחרי הבעלים. אפס כי גם הספורים האלה בעצמם מוכיחים אותנו לדעת, כי מעולם עוד לא השכיח ישראל כל כך את אלהיו הלאומי מלבו, עד לבלי יכלת עוד לשוב אליו. הקריאה בשם ה׳ היתה כקול קורא למלחמה, ובכל פעם התפרצה התחיה הדתית יחד עם ההתעוררות הלאומית. אחד מבחירי הלאום, אשר רוח ה׳ בתקף זיו אורה האירה בקרבה, הרים את קולו אל העם, אשר לרגלי זנחו את המקור האמתי, שממנו הקרו מאמצי כחו ואונו, רפה רוחו בקרבו וכחותיו דללו, עדי היותו למרמס תחת רגלי שוסיו, — ללכת אחריו למלחמה על אויביו. רוח אהבת ה׳ אשר התעוררה כפעם בפעם להתחיה הדשה בלב העם לקול הקורא אליהם, היתה רבת עליליה ותגדיל לעשות. משברי רוח גבורה, גלי קנאת אנשי חיל השתפכו בסערה ממקום למקום, ממושב למשנהו, ומשבט לרעהו, ועד מהרה נאסף צבא רב, אשר הסתערו במלחמה ברוח גבורה כבימים קדמונים, עדי פרקם מעליהם את עול צריהם ולוחציהם. ולדת, אשר ראתה על פניה תוצאות נאדרות כאלה, אי־אפשר היה לחדול מהיות לכח אדיר בלב הלאום; שבטי עם כזה גם אם נפזרו שנית אחרי נצחונם, וגם אם מהרה הופרה אגודתם שנית, וישובו לשקוע במעמקי זרם חיי העם הכנעני הזורם סביבותיו, ואם גם עוד העמיקו לשקוע ברוחם מאשר לפני זה, — לא יכלה עוד לכבות בלבם את אש האמונה הקשורה בקשר אמיץ עם הרגעים הנשגבים המתנוססים בתוך ההיסטוריה שלו, ואשר בכחה נמצא סוד כל נצחונותיו הגדולים.

ממשלת מלך. תחת השופטים או הגבורים, אשר קטו

מוסריות, — דת כזאת היא מלאה ענין והפיק לעם עובד אדמה, לעם פרוע אשר דת צרופה ותורת מוסר זכה עוד לא הספיקו להתרשם עמוק בלבו, עד כי העצורנה כח לחיות בלבו גם בסור הכח המעיק מעליהן. ככה מצאה עבודת הבעלים והאשרות קן לה בקרב בני ישראל בארץ כנען בתקופת ימי שפוט השופטים, וגם אחרי כן נגלתה חליפות על אדמת ישראל, למרות עמל טובי העם אשר עמלו לבער אחריה. אולם את עבודת הדת הכנענית לקחו להם בני ישראל מאת הכנענים, לשום אותה במקום העבודה הדתית החסרה להם ולעבוד בה את „יהוה" אלהי ישראל. הדבר הזה היה נקל מאד לפי מושגיהם, יען כי העבודה הזאת לא היתה שלובה וצמודה עם צלמים ופסילים; הם הציבו להם מצבה כמקום מועד אשר שם יועדו אלהי ישראל ועובריו יחד, ועץ אשרה כסמל המפריא והמוליד, ותחת אשר בדת הכנענית נפרדו כחות היצירה לשני זרמים בשתי דרכים, דרך אליל ודרך אלילה, התאחדו פה כחות היצירה בנקודה אחת, בתמונת אלהי ישראל האחד והמיוחד.

הדתות נאבקות. עבודת הדת האלילית אשר נסו בני ישראל בראשית שבתם בארץ כנען להרכיבה בדת ישראל ולכון אותה אל עבודת ה' אלהי ישראל, כמובן, לא צמחה בתחומה של הדת המיוחדת לאלהי ישראל, ועל כן לא הביעה בשפה ברורה ובאופן נכון ומדויק את רוחה וטעמה, עד כי כל אלה אשר האמינו אמונה שלמה באלהי ישראל בתור אלהי הלאום הרגישו כי העבודה הזאת המקודשת לשמו מזויפת היא ומיוסדת בשוא. מלבד זאת, אם לרגלי הפרד העם במושבות בודדים ומפוזרים על פני כל הארץ בקרב אזרחי הארץ הרחיקו בני ישראל ללכת בדרכם הזרה ויסגלו להם את העבודה הדתית של הכנענים במדרגה מרובה כזאת, הנה היה מקום לדאוג פן ישכח ישראל כליל את אמונתו, אשר רק היא עשתה אותו ללאום, ואז תכחדנה כל סגולותיו ותכונותיו ואבדה גם לאמיותו. מזה התפרצה המלחמה והתחרות בין היסודות השונים שבעם, אשר נאבקו יחד בעד שאיפותיהם הדתיות בכל משך ימי התקופה ההיסטורית הארוכה עדי גלותם בבלה, מלחמה ארוכה בין אלה אשר הכירו את אלהותו

על גבעה רמה בסביבות מקום מושבם או גם בקרבו. כבכל ארצות מושבות עמי בני שם רבו גם בארץ כנען מקומות קדושים, אשר נקדשו לרגלי האלים אשר נגלו שם, או אשר הראו שם אותות ומופתים ועלילות פלא, ושמה נועדו מועדי עם לעבודה דתית בהמון חוגג. לאט לאט נמשכו גם בני ישראל עם זרם הדת הזורם בארץ, אחרי אשר התרועעו עם הכנענים, ויתאמצו לחקות את מעשיהם בהור עם העולה עליהם בכשרון המעשה והשכלת החיים. בעת אשר חדלו יונקות העם למוץ את לשדם מגזע דת ישראל היה כמו קסם נסוך על פני הדת הכנענית למשוך אחריה את לב בני ישראל, אשר על פי מצבם בארץ מצאו בה ענין וחפץ, כן על פי תכנה וכן על פי תמונתה החיצונית, וכל אשר הוסיפו להתכונן בארץ ולהאחז בה בתור עובדי אדמה, כן הוסיפו להצמד אליה, בהיות כי הדת הכנענית היתה מיוסדת כלה על יסודות המענינים מאד את עובדי האדמה; הבעל והאשרה הם סמל הכח המצמיח והמוליד, הנותנים שפעת תנובה לארץ וברכת פרי בטן ליקום ובני האדם. וכתכנה כן גם חיצוניותה; עבודתה הדתית מקודשת כלה למעשי עבודת האדמה, הקרבנות אשר הקריבו הכנענים היו מרביתם בכורות צאן ובקר ובכורי האדמה; החגים והמועדים אשר חגגו לאליליהם נסדרו כלם לפי תקופת השנה, לפי מועדי הקציר, בציר הענבים ועת האסיף. בימי חג כאלה שמחו הכנענים לפני אליליהם, בהביעם את רגשי תודתם בעד ברכת תנובת השדה אשר הריקו על אדמתם, ובמקרים כאלה התהוללו כמשפטם במחולות פרועות, במשתה וכרה ערוכה על זבחיהם; וכמשפט כל דת המשולבת עם עבודת האדמה להיות עבודתה נטויה אל תאוות בשרים ורגש עגבים, דמו לכבד את אלהי מגנם במעשי זמה המקודשת לשם הדת. נקל להבין כי דת האוצרת בקרבה סגולות כאלה, אשר איננה שואפת לרומם את רוח בעלי בריתה ולטעת בהם דעות נשגבות, או לעצור בעד סערת מאויי לבם, כי אם משפלת את עצמה למען התאים אל שפלות רוח בעלי בריתה, ונותנת להם החפש ללכת בשרירות לבם, דת המענגת את עובדיה רק בשמחות והוללות, מבלי להעמיס עליהם עול מצוות וחובות

לעמת זאת בחיי בני ישראל הננו רואים מצב שונה מזה. אך חרלה סערת המלחמה, אשר נלחמו תחת פקודת מצביאם יהושע בן נון, אשר הפיח בהם רוח גבורה בעת התנפלם בגבול ארץ כנען, רפה רוח העם; רוח העוז והגבורה אשר לבשה אותם בראשונה חלפה עברה מהם, מבלי לכלות את אשר החלו ולכבוש את הארץ כלה. אחרי מות יהושע לא נשאר איש גבור וכביר רוח למלאות את מקומו; אז נתק האזור המקיף את כל העם ומחברו לאגודה אחת, האחדות הופרה, והשבטים והמשפחות אשר בקרב העם התבודדו איש איש לבדו במקום מושבו, בשבתם בקרב הכנענים אשר הבדילו בין שבט לשבט ובין משפחה למשפחה. ובהתפורר העם לפרורים סר ממנו גם כחו הדתי, יען כי העבודה הדתית לכל העם נועדה במקום אחד, במקום משכן העדות וארון ה׳, אשר שם הוקם מזבח לה׳ לעבדו בקרבן וזבח; ובהיות העם שסוע לשסעים חדלה ממנו השפעת הדת השיפעת עליו מנקודה מרכזית אחת, ועל כן גדל מאד רפיון כחו המוסרי בגבול הדת עוד יותר מרפיון כחו המדיני. במצב מעציב כזה, בהיות כל חלקי העם מפורדים ובודדים לבדם, בלי מורים ומנהלים ובלי עבודה דתית מסודרת ומעוררת את הרגש והגיון הלב, הנה בארח טבעי גברה עליהם ההשפעה הרוחנית והדתית של הכנענים הסובבים אותם, אשר נצבו להם למופת בתור עם בעל כשרון וחרשת המעשה. גם התורה הזכה אשר הורה המחוקק העברי, אמונה באל אחד רוחני רם ונשא מכל מושגי החמר, שעם זה הוא דבורא ומנהיג את העולם החמרי, לא נקלטה היטב בלב המון העם, אשר טרם עוד התפתח ברוחו ושכלו וטרם עוד התכשר על פי מצב השכלתו לתורה רמה ונשאה כזאת, ועל כן פגה עד מהרה וכשל כחה לשלוט שלטת בלב העם במצבו החדש, אשר מצאה בו מעצורים רבים על דרכה. המצב הפרוע הזה דחף את נפוצות ישראל בארץ כנען לבקש להם מזון רוחני וכלכלה דתית המתאמת אל רגשותם וטעמם בקרב העם אשר הם יושבים בקרבו. המקום הנועד לעבודה דתית אצל הכנענים היו — מיחבי הארץ כלה. כל מושב ומושב התאגד לאגודה דתית ויעבדו לצמד אלים, לבעל ולאשרה,

להביע את הרגש הזה על ידי אות של פעולה ומעשה; ובכן היתה עבודת הקרבנות כאות מוסכם על ההשתעבדות של השפל אל הגבוה ממנו, כעבד המביא דורן אל אדונו ומושלו. הקרבנות היו בימי קדם כעין אות של הכנעה, כמו קידה והשתחויה, או כמו הרמת כובע בימינו אלה. ואם אין אתה אומר כן הנה לא תסכון גם התפלה, באשר גם היא לא תרצה בשלמות לפני משפט הפלוסופיה האמתית לפי מושגיה מתארי העצם הנשגב ותכונות האלהות המפשטת, אשר איננו נכנס תחת גדר ההפעלה וההתפעלות, השנוי והתמורה. אבל הפלוסופיה העיונית לבד והדת לבד. תעודתה הראשית של הדת המעשית -- להתאים אל דרכי הרגש ואל הטעם הטוב, ובכל מקום שאחד המנהגים הדתיים מוזר הוא על פי תמונתו החיצונית ומכאיב את רגש הותיקות (Äthik, לא תועיל כל הצטדקות פלוסופית וכל פלפול שנון לקרב אליו את הלב. הדעה הזאת היתה אפוא גם לנגד עיני המחוקק.

המגע בדת הכנענים. מצב בני ישראל אחרי האחוז בארץ אחוזתם החדשה היה ברע מאד, עד כי באמת נתפלא איך לא התבולל העם בקרב העם הכנעני, ואיך לא נמחו תכונתו ודתו כליל? העם הזה אשר בכל ימי מגוריו בערבות המדבר עוד לא מצא את ידיו להשתכלל בכל דבר חכמה ובינה, ונסיונותיו בעולם המעשה והליכות החיים היו דלים ומעטים מאד, פתאם הנה הוא מציב לו יד בקרב עם הכנענים העולה עליו במצב התרבות וההשכלה ובכל נסיונות החיים, אשר כבר התאזרח בארץ מיושבת ויסתדר בכל מוסדות החיים ובדת מסודרת המתאימה אל ארחות חייו. כבני ישראל דברו גם הכנענים בשפת עבר, וכמוהם נחשבו גם הם על גזע בני שם, רק כי עלו עליהם בסדרי חייהם באחוז בעבודת האדמה, ויחיו בערים אשר שם האדירו את חרשת המעשה ומלאכת מחשבת. הכנענים עבדו לאליליהם עבודה דתית הדומה מאד אל העבודה הדתית אשר נקבעה בישראל מקדמת העתים, והיא העבודה הידועה בקרבן וזבח, מנחה ונסכים, ועם זה ידעו הכנענים לשכלל את עבודתם הדתית בסדרים המקבילים אל סדרי חייהם.

והמצינת אשר בה היא, כי קלטה אל תוכה את המושג הקדום, כמו יתרועע האלהים יחד עם מגישי הזבח, לטעום אתם יחד ממטעמיהם, אם לא באופן מוגשם מאד, הנה למצער להתענג על אשה ריח הנחוח העולה באפיו, להיות לאות כי עוד לא הופרה ברית השלום והאחוה בין האלהים ועמו ובין כל איש ואיש ממנו. בבחינת העבודה הדתית, או, אם נדיק בלשוננו, בהדת המעשית הצטינו העברים מן העמים הקרובים להם בקרבת הגזע, כהעמונים והמואבים, יותר בתכן הפנימי של הדת, באמונה זכה באל יחיד מפואר ועדוי בזהר השלמות המוסרית, מאשר בשלמותה של העבודה הדתית, או כי עלו עליהם במפלגת כהנים ערוכה במשטר נכון ומצוינת בכמותה כמו גם באיכותה. את הסבה היסודית לזאת הננו רואים בההשקפה הנאורה והפלוסופית של המחוקק. אשר עבודת הקרבנות, שהיתה ליסוד דתי חזק בקרב כל עמי בני שם, היתה זרה מאד לרוחו ולטעמו, ואם אמנם לפי מצב בני דורו, אשר מושגים כאלה העמיקו שרשם בלבם, אֻלץ לבלי לבטלה ולהשאירה כמו שהיא, רק כי תהי מכונת לעבודת אלהי ישראל, אבל לא שם לבו לה לשכללה להיטיבה וליפותה, יען כי לפי דעתו תפארתה הכי־נשגבה היא — העברתה ובטולה. גם פה נשען המחוקק על המשפט השורר בקרב החברה האנושית מן העולם ועד העולם, אשר כבר הזכרנוהו, והוא: כי נקל לבני האדם להמיר את התוך, זאת אומרת, להחליף את דעותיהם ואמונתם, אך לא את הקליפה החיצונית, את המנהגים התלוים בהן. באופן כזה השאיר המחוקק הנאור, בהיותו נאמן להסבלנות הדתית, את עבודת הקרבנות בדת ישראל הצרופה, אם גם הכיר בה תכונה גסה אשר מוצאה ממושגי הדת האלילית, רק לבלי לבוא בריב עם החיים ועם ההרגל העתיק, אשר כבר קנה לו זכות אזרח בקרב החברה האנושית. הן אמנם אם נביט על הקרבנות מצד אחר, ונפנה את לבנו מתמונתם החיצונית, לא נמצא בם כל דבר מוזר. מצד ההגיון הפלוסופי הננו רואים בהם רק אות הכנעה ורגש השתעבדות של האדם אל העצם הנשגב: האדם מכיר את שפלותו לפני אלהיו, ומוצא את עצמו מחויב

הכנסיה, כי האין־סוף מתהלך בקרב מחנם ונודד אתם יחד בכל מסעותיהם וחוגה אתם יחד בכל חניותיהם, רק למען התבצר האמונה באחדות האל בלב בני עמו, אם גם יתארוהו כפי שיתארוהו על פי מושגיהם הגסים. אולם בהיות כי אלהי ישראל, כפי אשר תארהו המחוקק הגדול, הוא מרומם ונשא מאד מפאת מצבו הנשגב, אל נאור ומוכתר בעטרת אור צדק ומוסר, על כן הוא מתענין מאד בכל דרכי ההתפתחות המוסרית בקרב עמו, משתתף בהתנועה המוסרית והשתלמות חיי החברה אשר לעם. ציריו ובאי־כחו בקרב העם, אשר מלא את ידם להיות לו לפה, המה ישפטו את העם בשמו וברוחו אשר יאציל עליהם, ובעצת פיהם ינחו את העם בכל מקרה ותלאה ומצוקה אשר יקרוהו. ויען כי מערכת שלטון כזה נועדה בעד העם בתור שלטון תמידי, לכן הנה נחשב „יהוה" כצופה ומשגיח על כל דרכי עמו, והנהו עם זה גם מורה דרך לו, עוזר ותומך בכל עניניו הפרטים, ובעל־ברית־נשק לו ביום קרב.

העבודה הדתית נשארה כקדמותה. בכל האמור למעלה הננו רואים כעין משל ומופת של התמורה הגדולה המתחוללת בהתפתהותה של הדת בכל עת שהוא מתהפכת מדת של אחד השבטים ומתרוממת למדרגת דת לאומית, וקפיצתה הגדולה קדימה בתחום עבודתה הדתית, כאשר בארנו באחד הפרקים הקודמים. אולם בבחינה הזאת הננו רואים בבני ישראל כעין יוצא מן הכלל; גם בהופיע הדת הלאומית לא מהרה תכף להתהדר בעבודתה הדתית, ולא שמה אל לבה לַלבב את קהל המאמינים בתפארת חיצונית ולחבב את העבודה הדתית על העם בחגיגות מלאות הוד וגאון. בתקופת הימים אשר התגורר העם במדבר, וכן גם בראשית ימי שבתו בארץ כנען, היתה העבודה הדתית בתמונתה הפשוטה והרגילה; רשמי פניה היסודיים ועקרי יסודותיה השתנו אך במעט מן העבודה הדתית הנהוגה בקרב העברים לפני זה, אשר נדמתה בתמונתה ובתכניתה אל העבודה הדתית שהשתררה אצל כל עמי בני שם, כאשר כבר בארנו. העבודה הדתית התכוננה יותר על המנהג וההרגל מאשר על החוק והמצוה הדתית, וההכונה היסודית

דת מעשית משולבת וקלועה עם תורת מוסר נשגבה ורעננה, השואבת ממקורה את לשד חייה.

אבל כרחוק העיון כן המעשה כן רחקה האמת המוחלטת על פי הגיון פלוסופי מן האמת המעשית הפועלת את פעולתה במכונת חיי החברה, כי מלבד הכח המניע אשר איננו גשם דרושה בקרב המכונה גם מערכת מוטים וגלגלים בעלי גשם וחמר, ומבלעדם לא תכון כל פעולה ותנועה. על כן הננו רואים, כי ברצות המחוקק לתת את השקפתו הנשגבה בתור כח מניע בקרב והדת המעשית, אז הוא יורד ממרום נקודת מבטו לשוב אל תחום המסורה הדתית הקדומה אשר התבצרו עליה בני עמו עד כה, ואשר הבשילה את פריה הנחמד לתקומת העם במצביו השונים, בתקופת עבדותו כמו גם ביום גאולתו הלאומית. פה נראה כמו שָׂם לו המחוקק את הכלל אשר כללו חכמי אירופה בדור האחרון: כי כל עם השואף להשתלם לא על פי תכניתו ההיסטורית בימים עברו הוא צפוי להכחד ולעבור מן העולם. הנה כי כן היה האל הגדול אבי כל היש, יוצר התבל ומנהלה, — לאדון להעם העברי, אשר בחר אותו להיות לו לסגולה מכל העמים, ויכרות אתו ברית להיותו לו ממלכת כהנים וגוי קדוש, ולשמור את בריתו בלב שלם, ותחת זה יהיה הוא למגן ולמחסה לעמו, ישיש עליו להיטיבו ולהרבותו, להדוף כל צר ואויב מפניו ולהריק עליו ברכתו, שפעת אושר וטוב ארץ. פה עזב המחוקק את מצב השקפתו הפלוסופית המשתרעת במרחביה לאין קץ ותכלית, ויתכנס בחוג צר בההשקפה הדתית אשר אליה הסכינו בני עמו עד כה בכל עמי בני שם, להביט על האלהים כעל חבר בחברת העם או השבט, המשתתף בכל מעבדיהם ועלילותיהם, ואשר הידידות השוררת ביניהם היא מיוסדת על מסרת ברית הכרותה בין שני הצדדים. הנסיון המר פקח את עיני המחוקק, כי עוד לא הוכשרו בני דורו לסגל להם אמונה צרופה באל רוחני מרומם ונשגב מכל מושגי הגוף, בעצם נשגב אשר איננו מצטמצם בחוג צר, עד כי מצא את עצמו מוכרח לוַתר ממושגיו הפלוסופים הדקים לחפץ התועלת המעשית של הדת, ולהשכין את העצם הנשגב באהל־מועד בנוי מקרשים ויריעות, למען נטוע מושג מוסבר בלב בני

האלה הקרובים קרבת הגזע ומדברים בשפה אחת התקרבו גם ברוחם, וישפיעו איש על רעהו.

וזה האיש משה הגואל את עמו מסבלות עול מצרים היה גם למחוקק ומורה דת לו, ויחד עם הגאולה הלאומית והעמידה ברשות עצמם נתן להם גם את התורה, אשר היתה לעם למקור תקף ותעצומה לאומית ומוסרית גם יחד. הוא שאף לחולל תנועה רוחנית עצומה בהמושגים הדתיים אשר השתרשו בלב בני עמו, בכח המסורה המסרה לו מאבותיו הקדמונים, ולתת להמסרות המעוננות והמטושטשות תמונת דת מסודרת וקצובה על יסודות מוסרים ולאומיים, ועל ידו יצאו לאור עולם הלאום והדת בעת אחת. פתאם הנה תחת העצם האישיי הגדול והאדיר הופיע על אופק הדת אל רוחני, אשר מציאותו וישותו עוברות הלאה מגדרי הטבע, טמיר ונעלם, מרומם ונשא, עד כי לא יראנו האדם וחי, אל יחיד, „בשמים ממעל ועל הארץ מתחת, אין עוד". יחד עם גדולתו וגבורתו האלהית הוא אל אמונה, „אל רחום וחנון, ארך אפים ורב חסד ואמת", אלהי המשפט והצדק, אשר שלום בני האדם ואושר חייהם הזמניים נוגעים אל לבו, אל נאור החפץ בחוקי צדק וסדרי תרבות נכונה, אשר עינו צופיה לגמול טוב לאוהביו ולשומרי מצוותיו. זאת היא הצורה הרוחנית והתמונה העיונית אשר לבשה הדת החדשה שנתן המחוקק הגדול לבני עמו, אשר בזה דמה להגדיל את ערכם המוסרי ולעשותם למבחר העמים בקרב החברה האנושית אשר שפלה אז במצבה בימי החשך ההם. אבן לא בתור הוגה דעות חדשות ישגב המחוקק הגדול הזה; גדולתו מצטינת יותר בתור מחוקק. דעת אחדות האלהים בתבל, הדעה כי כל הכחות הטבעים והמוסרים השולטים בעולם נובעים ממקור אחד, לא חדשה היא. את תכנית הדעה הנשגבה הזאת, רשומה ברשימות מקוטעות, ראינו גם אצל הכשדים והמצרים הקדמונים, כאשר בארנו בפרקים הקודמים. תהלת המחוקק העברי מתוארת בזאת, כי ברוחו הכביר ידע להעתיק את הרעיון הגדול הזה מגבול העיון הפלוסופי ולהכניסהו בגבול חיי החברה, ממצפוני הוגי דעות — אל כנסית הדת, בהלבישו את הדעה הנשגבה, אשר היתה עד כה סגולת חכמים בתור דעה נאצלה, — מחלצות

האמונה ותמימי הדרך, אשר על פי ההתקשרות אשר נעשתה ביניהם העמיסו עליהם אלה האחרונים את החובה לשמור את דרך האל האוהב רק צדק ומישרים, ולעשות משפט וצדקה, אשר זה כל חפצו, ולצוות גם את ביתם והדורות הבאים אחריהם ללכת בדרך הרצויה בעיני האל, לבל יופרו התנאים הראשיים, אשר על פיהם נכרתה ברית עולם ביניהם. לעמת זה התחיב האל לשמור את ברית שלומו וחסדו להעם העברי ולהיות לו למגן ולפטרון לדורותיו. אמנם בתקופת העת הקדומה ההיא לא התרומם עוד האל העברי למדרגת אל רוחני היוצא למעלה מגדרי הטבע והעולם המוחשי, וגם נחשב לעצם אישיי, אשר אחדותו היתה לא אחדות מוחלטת, כי אם אחדות המגין והקנין, ובכל זאת גם פה הננו רואים את המדרגה התחתונה בסולם הדת, אשר ראשו מגיע אל האמונה הצרופה באחדות אל עולם. זאת הדת אשר נועדה להאיר באור גדול לעמים רבים, גם בעודנה בחתוליה התרחקה בכחה המקורי היצוק בה מהתגשמות נפרזה, ועל כן לא נראה כל פסל וצלם בישראל, עוד טרם זכה להיות בעל דת נשגבה ערוכה בשיטה מסודרת. לרגלי העבדות הקשה אשר שמו המצרים העריצים על בני ישראל ויתעללו בם בעריצות קיצונית, כשל לאחרונה כח סבלנותו של העם, אשר הסבין מעודו בתור עם נודד נוסע בעדר לחיי דרור וחפש, ונפשו התעוררה עוז ממדברות נביאו ומנהלו משה בן עמרם נביא ישראל, אשר ידע להחיות בלב העם הנגש והמשועבד את זכרונות העבר שלו ואת המסרות הדתיות העתיקות אשר התנהלו בקרבו מאז, ועל ידם הפיח בלבו תקוה עצומה לעתיד נשגב מלא גבורה וחפש, עד כי התאזר העם חיל למעללי עוז וגבורה, ותחת פקודתו פרקו את עול המצרים ויצאו מארצם לחפשי. בכה עזבו, תחת פקודת מנהלם זה, את ארץ מצרים ויבאו אל חצי־האי הנודע בשם מדבר סני, ויפנו אל הארצות אשר מצפון למדבר סיני, ויכבשו את חבל הארץ אשר מעבר לירדן מזרחה, ששם נושבו רבים מהם בארץ ויאחזו בה, בעוד אשר יתר העם עברו את הירדן לתור להם מנוחה בקרב הכנענים היושבים בארץ, אשר את מקצתם החרימו ויגרשום מן הארץ, ומרביתם נשארו, וישבו בני ישראל בקרבם. שני העמים

אשר אמנם היתה מעולם חמדת לב כל העמים הנאורים, ואשר על ידה נסללה המסלה לדת הנוצרית, נטל על היהודים לעבור דרך תקופה ארוכה של תנועה רוחנית והתפתחות שכלית נמרצה ונשגבה ולחיות בתחומם של החיים הלאומים והמדינים חיי תנודה עצומה, חיי היסטוריה סוערת המענינת אותנו עד מעמקי הלב במפלאות דרכיה.

ובכן, הננו לתאר את תולדות דת ישראל, כפי שהיא מתוארת לנו לנוגה ברק החקירה והבקרת החפשית אשר השתלמה בדור האחרון, למען הפיץ אור בהיר על פני הענין הזה.

בעת עשותם את הצעד הראשון על מסלת ההיסטוריה היו העברים הקדמונים אגודת שבטים נודדים נוסעים בעדר, אשר זכרונות העבר, המלחמות אשר נלחמו כלם יחד והנצחונות אשר נצחו יחד את אויביהם ביום קרב, אגדה אותם לאגודה אחת. בתקופת ממשלת הרועים אשר משלו בארץ מצרים מן המאה הכ"א עד המאה הט"ז לפני ספה"נ, התישבו במצרים ויהיו שם לאזרחי הארץ בחסדי מלכי הרועים, אשר כמוהם היה מוצאם מגזע בני שם, ועל כן האירו אליהם פנים. לרגלי מפלת ממשלת הרועים הושם עול עבדות קשה על כל שבטי בני שם, אשר עוד לא התבוללו בין אזרחי הארץ. ואז הוטל הגורל על בני ישראל לעבוד עבודת פרך על אדמת חם, למען מלא את תשוקת מלכי מצרים לבניני־חמד ומבצרי־עוז. כפי התכונה המסוגלת לכל העמים הנודדים הנוסעים בעדר, אשר זכרונות העבר ומסרות אבות משתמרים בקרבם בכל תומם וטהרתם בתור נחלת עולמים העוברת בלי חשך מן העבר אל העתיד, השתמרו גם בקרב שבטי העברים מסרות עתיקות נחלת קדומים, מסרות־דת מעולפות אגדות דתיות והיסטוריות, דת אשר גם למרות מעטה הערפל הסוכך עליה, היה הגרעין והמרכז אשר בתוכה הכנעה לפני עצם נשגב, דבקות באל אחד בתור אלהי אבות העם, אשר על ידו התחנך והתגדל העם מעצם ימי נעוריו; והאל העברי הזה אם כי נחשב לאל יחידי בקרב העם, אך לא בתור האל היחידי בתוך הבריאה; האל הגדול והאדיר הזה היה כמגין וכאפוטרופוס להעם, אשר אהבתו גברה אליו עוד מימי אבות אבותיו הראשונים, בשמרו למלאות את דברי הברית הכרותה ביני ובין אבות העם נודדי

יהודה, אחז ומנשה, לטעת על אדמת יהודה את הדת הצדונית עם אליליה וגלוליה יחד, בתקותם כי היא תתן להם עוז ותעצומות להתחזק במלכותם ולמשול בארץ ממשלה בלתי מוגבלת.

ג.

תורת ישראל.

עתה נשים נא פנינו אל ספרי הקדש אשר לבני ישראל ונעלעל נא אותם כסדרם אחד אחד. כי אמנם ערך הידיעה והבקיאות בספרי הקדש גדול ונכבד מאד למטרת חקירת תולדות הדת אשר אנחנו עסוקים בה. ספרי הקדש הם אוצר יקר, אשר נחסנו בו המון מעשים ועלילות, מחשבות לב דורות רבים ודעותיהם המשולבות וקשורות בהדת הקדמוניה של החברה האנושית; והם הם מורי הדרך הנכון במהלך חקירתנו, אשר על ידם תוברר לנו התקופה הראשונה של הענין הנחקר על ידנו. בדברנו בפרקים הראשונים על דבר הדת הקדומה של החברה, וכמו כן על דבר הדת הכללית של עמי בני שם, היה הספר הזה (סה"ק) לנו לעינים בדברים רבים, וממנו שאבנו ידיעות רבות נכונות המתארות את דרכי הדת של שבטי העברים הקדמונים (שלפני ההסטוריה) בהיותו חוליה אחת בשרשרת הגדולה של גזע בני שם. עתה הנה בא התור להתעסק ביחוד בחקירת דת ישראל, כפי אותה התבנית והצורה אשר הטביעו עליה ספרי הקדש, והננו לנסות דבר, כדרכנו, להגביל את התכונה אשר סגלה לה הדת הזאת בראשיתה, ואת השפעתה של התכונה המקורית הזאת על השתלשלות תולדות ימיה בעתיד. תולדת הדת אשר אנחנו נכונים לתאר בפרק הזה היא מלבבת ומענינת אותנו, כפי שמענינות אותנו תולדות כל הדתות האחרות אשר נגענו בהן בספר הזה, לו גם לא נשים לב אל הענין הפרטי והאהבה היתרה אשר אנחנו מרגישים לדת הזאת; ידוע ידענו כי למען סגל להם דת נשגבה בזאת,

בתור נציב המושל בשם אלילי הארץ, ויהי כציר שלוח מטעם אלהי העם להביע להעם את רצונם בעניני הדת ולמשול בשמם בעניני הנהגת המדינה, ועל כן משלו מלכי צור וצדון ממשלה בלי מצרים ולא ידעו כל מעצור בשלטונם, כי מי זה ישים חוק וגבול לממשלה הבאה בכחם של אלהי מרום, ומי זה יביע תלונה נגד רצון האל וכח מעשיו בארץ? על כן ראינו כי קסם היה שפוך על פני הדת הצדונית למשוך אליה את לב מלכי ישראל ויהודה, לא מצד עצמותה וכחה הפנימי, כי אם מצד השלטון הבלתי מוגבל התלוי בה, ועל כן שאפו מלכי ישראל ויהודה בכל אַוּת נפשם לטעת על אדמת ישראל את הדת הצדונית, אשר לא ידעה מ ש פ ט מ ל ו כ ה והגבלת השלטון הגבוה על ידי חוקים ומשפטים קצובים, כי אם העמידה את הנהגת המדינה על השלטון המחלט ורצון המלך, והדת, אשר נשיאותה הפקדה גם היא בידי המלך, הטביעה את חתמתה על פני הממשלה המדינית. לא מקנאתה לדת הצדונית רדפה אִזֶבל בחרב ודם את נביאי ישראל, אשר חרפו נפשם להגן על תורת ישראל ולהפיצה בקרב העם, כי אם רק למטרה מדינית: היא חפצה להכחיד את הגבלת שלטון המלוכה הנהוגה על אדמת ישראל, ולמטרתה זאת התאימה הדת הצדונית יותר מכל אמונה ודת שבעולם, כי על ידה התרכזו השלטון המדיני והנשיאות הדתית בנקודה אחת, בידי המלך, אשר הוא הנהו גם הכהן הגדול, ובכח משרתו הכפולה הזאת הוא עושה מה שלבו חפץ, באין מוחה ומתקומם נגדו. ובכן הנה ההיסטוריה המאלפת אותנו דעת כי הדת האלילית איננה נוטה מטבעה לרדוף את אחד האנשים או עם כלו בעד דתו, לא יצאה מגדרה גם הפעם. על הרדיפות אשר נרדפה דת ישראל מאת אחאב ואיזבל, החפצים בהתנחלות הדת הצדונית על אדמת ישראל, לא הטבעה צורת משטמת דת. הכח המניע במעשי הדור ההוא היה רק השאיפה לשלטון מדיני מוחלט ובלתי מוגבל. כה התחדשה הדת הצדונית מתקופה לתקופה ותעל חליפות על אופק הממשלה בארץ יהודה, רק יען כי נושאי הנזר מצאו בה את תועלתם הפרטית. אחאב היה למופת למלכי יהודה בדורות הבאים אחריו; כמהו עשו גם מלכי

מראשית הוסדה. עוד מיום הראשון להוסד מלכות ישראל בימי שאול בן קיש נגדרו זכיות המלך על ידי חוקים קצובים אשר נתאשרו ברצון המלך והעם גם יחד ונכתבו בספר „משפט המלוכה", שנתקדש גם בקדושה דתית ויהי מונח כאחד מקדשי הדת למשמרת לפני ד' בהיכל הקדש. כבר העירנו א) כי מלכי ישראל היו לא אדוני הארץ כי אם מושליה; הם משלו בעם לא בתקף ממשלתם הפרטית, כי אם מטעם החוק והמשפט, ועל כן נראה מן הדברים המסופרים בכתבי הקדש כי קצור קצרה יד המלכים להסיג את גבול משפט הרכוש והחפש של בני העם לבצעם ולתועלתם הפרטית. ברצות אחאב לעשוק את כרם נבות היזרעאלי, אפסה ממנו היכלת לקחת בחזקה את רכוש אחד העם בכח השלטון הגבוה, כמשפט כל מלכי עמי הקדם, עד כי נאלץ להתנפל על איש חרמו בעלילות שוא ולשום על פני החמס והזדון מסוה של חוק ומשפט, לבלי הקים שאון בעם. יאמר נא החכם רנן מה שיאמר, יחרוץ את משפטיו המעוקלים על אדות תולדות העם העברים, כי העברים לא ידעו בכל תקופות ימי ממשלת מלכיהם את דרך הבינים בין ממשלת יחיד בלתי מוגבלת ובין פרעות ואי סדרים מאפס שלטון. הממשלה הממוצעת הנכונה לאשר את עבדיה החוסים בצלה, ממשלת מלך תמוכה על שלטון חוק ומשפט, אשר היתה לסגולה לרוב העמים הנאורים עד היום הזה, התיסדה בראשונה על אדמת ישראל. העם העברי, אשר הסכין להכניע את החיים ואת יצרי הלב תחת משמעת חוקי תורה ודת ואשר היה הראשון להורות את הדרך איך להגביל את שרירות הלב והרצון החפשי ולהגדירם בגדרי דת, הוא גם היה הראשון להגביל את שרירות לב מושליו ולשום מעצור לרצונם הפרטי בתקף שלטון חוקים ומשפטים, אשר הכל חיבים לסור למשמעתם, ובזה אין יתרון למלך על אחד העם. לעמת זאת הדת הצדונית היתה לצור מעוז ולמשענת למלכי הארץ, בהיות כי על ידה התאחדו בידי המלך הנשיאות הדתית והשלטון המדיני כאחד. מלך הצדונים ישב על כסא ממלכתו

א) עיין בספרנו „תולדות היהודים" חלק ראשון הוצאת „תושיה".

ארמון המקדש, אשר על פי טעם בנינו ותכניתו התאים אל בניני הצדונים שבני יהודה. עתה לא יפלא עוד בעינינו הדבר אשר ספרו הסופרים הקדמונים, כי היכלי הקדש אשר בנו להם הצדונים בארצם דמו בתבניתם ותכנית בנינם להיכל המקדש אשר בירושלים. כאיזו מאות שנה אחרי כן לקחו להם גם היונים את תכנית בניני הצדונים למופת לבנות כתבניתם וכתכניתם את היכלי אליליהם; היוצא אפוא מזה, כי דָמו יחד מקדש שלמה ומקדש האלילים של היונים בתכנית בנינם, דבר אשר אמנם התאמת לפי עדות סופרים רבים. עם זה הננו להעיר באחרונה, כי תכנית כל הבנינים האלה נעשתה בתבנית היכלי הקדש של המצרים. אולם יחד עם תכנית מבנה הארמונות לקחו להם בני ישראל מאת הצדונים עוד דברים שונים. באולם שלפני ההיכל אשר בנה שלמה הוצגו שני עמודי נחשת גדולים אשר נקראו בשם, האחד — „יכין", והשני — „בעז". לפי המושגים שהשתררו בקרב הצדונים היו עמודים כאלה כסמל דמות אליל השמש, אשר הוקמו במבוא הבית בכל ארמנות מקדשי הצדונים הבנוים לשם האליל הזה. אפס כי עמודי הנחשת האלה בבואם על אדמת ישראל סרה מעליהם קדושתם הדתית, ותחת היותם בארץ צור כסמל אלהי מרום נהפכו אצל העברים לעדי ולצעצועים, ויפארום בשבכות, ברמונים ופטורי ציצים, למען הגדיל את תפארת הבית. ככהני העברים לבשו גם כהני הצדונים את בגדי השרד אשר תכונתם ותבניתם ידועות לנו מכתבי הקדש; הצדונים הקריבו את קרבנותיהם כתכונת הקרבנות וכעבודתם הקבועה מטעם תורת ישראל, ומנת כהני הצדונים מאת מגישי הזבח דמתה מאד אל מנת כהני ישראל. והנה בעת אשר ברית היתה כרותה בין שני העמים האלה, עד כי השאילו איש לרעהו דברים רבים הנוגעים אל עבודת הדת החיצונית, לא יפלא כי לרגלי התקרבות שני העמים האלה נפתה לבב בני ישראל לפעמים, לכונן את עבודת אלהי הצדונים על אדמת ישראל, או גם בהיכל הקדש בירושלים. ביחוד משכה הדת הצדונית את לב מלכי ישראל ויהודה לדבקה בה, יען כי על ידה קוו להאדיר את שלטונם המדיני. המלוכה בישראל היתה מוגבלת מאד וגדורה בחוג צר

כוכבי הלכת, כי אם הוא מכון אל שבעת הגלגלים הסובבים במערכת בנין העולם, לפי שיטת התוכנים הקדמונים. שבעת הכבירים נמצאים תחת פקודת הכביר הראשי המכונה בשם „אֶשמון", והוא אלהי הגלגל השמיני, או גלגל המזלות. הכבירים הם יצורים רוחנים בעלי תבונה מוסרית; הם בעלי עוז וגבורה ומחוננים בכח יצירה נשגבה, ועם זה הנם בני „צדק", מושפעים בנחלת אביהם בכח האמת והצדק. כמו כן היו הכבירים מלאי רוח דעת ובינה, וינחו בעצתם את כל דורש ומבקש עצה, על פי הכהנים אשר היו להם לפה אל העם.

נטיה אחת עצומה הננו מוצאים בקרב הצידונים, והיא שאיפתם לרומם ולנשא את האלים ולהרים את ערכם הרוחני על דרך עיוני; אפס כי היא מתגלה במדרגה קלה, וכמו נועדה מראש לבלי הגיע לידי התפתחות שלמה ומצוינת, כן בנטיה האמורה למעלה, וכן בתורת המוסר התלויה ומכתעפת מן הדת. עבודת הדת היתה קשורה בקשר אמיץ עם עבודת הממלכה, כמו התאחדו יחד לענין אחד, יען כי המלך היה גם הכהן הגדול, במחזה אשר נחזה אצל העברים אחרי שובם מבבל, כי הכהונה והמלכות היו צמודות יחד, או כי מבלעדי הכהנים לא היתה כל עבודה דתית, עד כי אי אפשר להעלות על הדעת כי התפתח הדת התפתחות חפשית, בלתי תלויה באיזה דבר ובדעת איזה איש. בכל ממלכה אשר הממשלה המדינית מסורה בידי האלים, שם אין הדת יכולה להתפתח, ולמצער אי אפשר להכירה בפרהסיה בתור ענין הנכנס תחת גדר ההתפתחות; שם כנביא כמתקן וכמחדש כלם כאחד יפגשו אבני נגף על דרכם מצד המפלגה התקיפה, אשר השפעתה רבה על העם, המתנגדת בכל עוז אל פעולתם, ואיננה נותנת לחדש ולתקן דבר.

מודעת היא לכל, כמה היו בני ישראל אסירי תודה למלאכת המחשבת של הצדונים, בעד פעולתה הרבה אשר פעלה למענם. הארמנות המפוארים אשר הקים המלך שלמה לכבוד בת פרעה בעת קחתו אותה לו לאשה, למען מלאות את תשוקתה להיכלי חמד כמשפט המצרים בימי קדם, נבנו על ידי הצורים. בין הארמונות המפוארים אשר בנו הצדונים על אדמת יהודה היה גם

מיני התועבות יחד. לפי דעתנו מוכרח להיות כן, כי האשרה הכנענית, כידוע, היתה רק עץ תקוע בארץ בלי כל פסל ותמונה, וגם נצמדה רק אל עבודת הבעל. עוד הרבה יותר מזה הרע מנשה מלך יהודה לעשות, בהקימו את פסל העשתרת בהיכל ה׳, כמו דמה בזדון כי דת העשתרת הבזויה והמגואלת מחלאת זמה, אשר ידיה מלאו דמי ילדים תמימים, תגרש מפניה את תורת ישראל אשר דרכיה דרכי נעם, תום וזהר מוסרי. כמו התמרמרות הרישית נכרת בדברי סופרנו הקדמוני, בספרו במרי שיחו את מעללי מנשה, כי שָׂם „את פסל האשרה אשר עשה בבית אשר אמר ה׳ אל דוד ואל שלמה בנו בבית הזה ובירושלים אשר בחרתי מכל שבטי ישראל אשים את שמי לעולם (מלכים ב. כא). „פסל האשרה אשר עשה" — אין זה כי אם פסל עשתרת החרשה, דמות אשה מנוולת עם ראש פרה על קדקדה; כי לאשרה הכנענית אין כל פסילים. המלך הקנאי הזה, החרד לדתי האליל, שם את ירושלים למרכז לדתי הכנענים והצדונים גם יחד, עד כי הקים מזבחות לבעל ויעש אשרה, כלומר מצבת הבעל מצומדת עם אשרה, כפי מנהג הדת הכנענית, ויחד עם זה הקים גם פסל עשתרת בבית ה׳, כמנהג הצדונים. הנה כי כן עד מהרה התפלצה ירושלים עיר הצדק לשמוע אנקת ילדים תמימים מועלים על המוקד לכבוד עשתרת אלהי צדונים, והמלך בעצמו נצב בזה למופת לכל העם, בהעבירו גם הוא את בניו באש, ועיני בחורי העם כלו מכעס לראות בהתבונן בתי קדשים וקדשות בחצרות בית ה׳: הדת הכנענית והצדונית התרכזו שתיהן יחד בעיר הקדש בירושלים.

לא נוכל לעבור בדממה מבלי לשום לב אל עוד דת אחת אשר השתרה בקרב הצדונים, והיא דת הכבירים. בערים רבות אשר בצור וצדון הוקמו היכלי קדש לשם הכבירים; אולם העבודה הדתית הנעבדת לשמם נעשתה במחשך, וגם בני הדורות הקדמונים ידעו על אדות הדת הזאת אך מעט מזער, אם כי השתררה בימיהם. ועם כל זאת ידענו כי הכבירים נחשבו שבעה במספרם, והמספר הזה כפי הנראה איננו מקביל אל שבעת

האגדה מספרת כי בעת מולד הלבנה התעופפה עשתרת לפאת ים ותעלם פתאם. אז החלו הצדונים לחוג את חגם הנודע בשם „נשף־תוגה", אשר הוחג בבכי ואבל. אבל מלך־קרת גלה את עקבותיה, ולאחרונה באו יחד במסרת ברית הנשואים. ברית האלים הזאת הרכה את לב עשתרת אלילת המלחמה העריצה והאכזריה, ותהפך אותה לרעיה נעימה ולאם רחמניה, המשפיעה על העולם ברכת פרי בטן ותנובת שדה, עד כי בבחינה זו דמתה לאשרה הכנענית.

האלילה המורכבת הנוכחית היא הרעה והגרועה מכל אלילי הצדונים, כי בה התאחדו הרע החמרי והמוסרי גם יחד, אכזריות ורצח נפשות אדם של עשתרת מצד אחד, ומשובת זמה ותבל ושחיתות טהרת חיי המשפחה נחלת האשרה מצד השני, ומשובה פראית מכופלת כזאת מרעילה את חיי התרבות האנושית וחיי הממלכה הנשענת על ידה. מזיגת הרעל הזאת, אשר התכנסה בפנימיותה של עשתרת החדשה, התאימה גם אל הקליפה החיצונית הסובבת אותה. אם עשתרת המקורית, אשר עם כל עריצותה ואכזריותה היתה ברה וצנועה ובעלת רגש כבוד, מביעה לנו את רוחה על פי תמונתה החיצונית המתוארת לפנינו בתבנית אשה רוכבת על אריה שרמות חצי סהר מעטרת את קדקדה, במצב האומר כלו כבוד, הנה לעמת זאת תופיע לעינינו עשתרת החדשה מכוערה ומנוולת ברמות אשה עם ראש פרה מלמעלה, כמו לאות כי פה מצא קן לו השפל והמכוער, בן־ארם אשר נפתה לעשות מעשה בהמה, התבהם בכל דרכיו ועלילותיו. ובהעלותנו על לבנו את הפלצות והזועה אשר תעורר אלילה כזאת בלב כל איש בעל תרבות ורגש מוסרי, הננו מוכרחים להודות כי מאד השכיל הסופר הקדמוני, כותב תולדות היהודים בתקופת מלכי ישראל ויהודה, בכנותו את פסל האלילה הזאת בשם „מ פ ל צ ת". ברור הדבר בעינינו, כי הפסל אשר הקימה מעכה אם המלך אסא על אדמת יהודה הוא צלם דמות האלילה הזאת, אשר בעבודתה הדתית נשזרו יחד זבחי נפש אדם עם חלאת זמה ותבל. עתה נבין היטב את הוראת המלים „מפלצת לאשרה" (מלכים ב. טו. יג), לאמר פסל עשתרת לעבודת האשרה, שבה נאגדו כל

שת וְתַן כאחת נמצא גם בארץ יון. את דמות פני האשרה הננו רואים בתמונת העבודה הדתית הבזויה והנתעבה הנעבדת לכבוד האלילה אפרודיטה, ואת העתקת תואר פני עשתרת הננו פוגשים בתמונת האלילות הבתולות הזועמות והמתנהגות בדרכי צניעות כמו א ר ט י מ י ד ה ו א ת ו נ א.

אולם התמורה הגדולה הסובבת בעולם ומחוללת חזיונות חדשים בלי הפוגות היא מסתוללת אף באלי מרום, אשר גם הם הנם בידה כחמר חותם להתהפך ולהתחלף לתמונות רבות ושונות. במקומות שונים במושבות הצדונים הננו נפגשים עם אלילה חדשה אשר בדמות פניה נשקפת רקמת יסודות שונים, מערכת קוים ושרטוטים לקוחים מרשמי פני אשרה ועשתרת גם יחד. אולי מן המצרים בעלי בריתם במסחר וקנין למדו הצדונים להרכיב שני אלים יחד ולברוא מן ההרכבה המלאכותית אל חדש הכולל בקרבו תכונות שני מולידיו גם יחד. כבר ראינו, כי בית החרשת הגדול ליצירת אלים במצרים הספיק לקהל עדת האלים חניכים חדשים לא מעט. כן הרכיבו גם הצדונים את האלילים בעל ומלך, וילושו מן הבצק החדש את האל „מלך־קרת", אשר בהרכבתו נמצאו כח המטיב והחונן של בעל וכח הרע והכליון של מלך מעורבים יחד. לעמת האליל החדש הזה נבראה גם מן האשרה אלילת כח הצמיחה וההולדה, ומן עשתרת אלילת המלחמה הכליון והמות, אחרי אשר הותכו לבליל אחד ונתמזגו מזיגה פנימית נכונה, — בריאה חדשה, עצם אלילי, אשר ממנו נובעים חליפות: ברכה וקללה, יצירה וכליון, חיים ומות, אהבה ותענוגים עם איבה ומלחמה. האליל מלך־קרת והאלילה עשתרת החדשה (כן נכנה אותה להבדילה מן עשתרת המקורית אלילת המלחמה והכליון) הנם צמד אלים, נוסף על אלילי הצדונים המקוריים. גם מלך־קרת גם עשתרת החדשה הם אלים קלי התנועה הנדים ומשוטטים בלי הפוגות, ובמושבת הצורים בקרתא־חדתא קראו לה האלילה הנודדת (דידה). בהאלילה הזאת נגעו שתי הקצוות יחד; אכזריות קיצונית אשר התגלתה בדמות זבחי נפש אדם מעבר האחד, ואהבה ונועם ברכת רוח ולב, אשר התגלמו בדמות חיי משפחה לרגלי גִויית הנשואים בינה ובין בעלה האליל מלך־קרת מעבר השני,

אם אלילה בתולה אשר זווגי המינים זרים לרוחה, וכל כך החמירה בבחינת הנטיה המינית הזאת, עד כי בקרבן היותר נעים והיותר רצוי לה נחשב הסרוס, אשר נהגו הצדונים להוציאו לפעלו ביום חגם הגדול אשר הוחג לכבוד האלילה בראשית ימי האביב, כי אז נדב לב רבים ממעריצי האלילה להסתרס בעד קדושת שמה. בתקופת העת המאוחרת נמצאו בהיכל האלילה הזאת אלפי כהנים מסורסים, ומהם גם אשר לבשו בגדי אשה (זכר להאלילה) ויקראו לנדבות, בסובבם בארץ ובענותם את בשרם, בהתגודדם ברמחים ובכל מיני ענות נפש. לפי דעתנו, כעין נגוד אל העבודה הנתעבה והמבוערת הזאת הזהירה תורת משה על הסרוס, ולמען תת תקף לדבריה צותה להבדילם (פצועי דכה וכרותי שפכה) מקהל ד׳, ענש קשה לפי כבד העון. ויען כי עשתרת נחשבה לאלילת הירח, על כן צלם דמותה מתואר בתבנית אשה עם דמות חצי הסהר על קדקדה; לעומת זה, בתור אלילת המלחמה היא מתוארת בדמות אשה רוכבת על אריה או פר, ובידה היא אוחזת רומח. העבודה הדתית אשר נקבעה לכבוד האלילה הזאת מתוארת לפנינו בספר ירמיהו, אשר תאר בשפה ברורה את מחזה עבודת האלילה הזאת הנעבדת בערי יהודה ובחוצות ירושלים: „הבנים מלקטים עצים והאבות מבערים את האש והנשים לשות בצק לעשות כַּוָנים“, לאמר, הם אפו חלות להם וגם הסיכו לה נסכים, ובתור מלכת השמים קטרו לה גם קטרת סמים (ירמיה פרשה ז—מ״ד.), וכל זה נעשה, כפי דברי הנשים העונות את ירמיהו, לא בלי דעת אנשיהן, כי אם בפניהם, בהסכמתם ובעזרתם, אות הוא כי העבודה להאלילה הזאת לא הכילה בקרבה כל דבר הפורע את חוקי הצניעות והמוסר. אולם לא יתכן להציג את האלילה הזועמת והעריצה הזאת במקום האלילה אֶסתֵר הכשדית, אם כי שמותיהן דומים. איסתר איננה אלילת הירח כאשר היתה עשתרת; כי הירח נקרא בשפת הכשדים בשם זכר. נוסף לזה היו שתי האלילות האלה הפוכות ומתנגדות זו לזו בתכונתן. עשתרת הצדונית והאשרה הכנענית הן תמונות שתי אלילות הנצבות זאת לעומת זאת ומתהרות יחד, ויוכל היות כי העתקה נאמנה מתואר פני

לשער. כי את האמונה באלהותה של השמש שאבו הצורים בראשינה ממקור דת המצרים או הכשדים; אבל אנו מוצאים את ההשערה הזאת מיותרת. אין כל נסבה נשקפת לנו, אשר תעצור בעד הצדונים להמציא להם בעצם וראשונה בכח הגיונם ומחשבתם בעצמם את אליל השמש, אשר תכונתו וצורתו השתרעה גם על פני יתר האלים. וכדבר המתאים אל הנטיה הנזכרת למעלה המוטבעת בלב בני שם, לעשות לכל אֵל עזר כנגדו, הנה אליל השמש גם הוא בעל אשה. לפעמים תתיצב הארץ כנגדו בתור אלילה ורעיה לו, ובמקרה כזה תופיע גם פה העבודה הדתית הידועה הפורעת דרכי המוסר והצניעות, המיוסדת על תאות בשרים שפלה, כפי אשר ראינוה אצל הכנענים. לפעמים תופיע תחתה הלבנה; היא נקראת בשם עשתרת, אולם היא נבדלת ומצוינת מאד מן האשרה הכנענית, אשר כפי השתנותן בשמותן, כן גם תכונותיהן הפוכות ומתנגדות. כהאלילה הקדמוניה, אשר מפניה נכנעו עמי בני עם בקדמת העתים, האלילה „אלת", כן גם עשתרת היא גברת תמה וברה שומרת דרכי הצניעות; היא מתוארת בדמות אשה לבושה מכלול, ובמצב חשוב ומעורר רגשי כבוד בלב רואיה, והננו רואים בה רעיה נאמנה והגונה וסגולה יקרה לבעלה האליל הזעם „מלך", אשר היא מתאימה אליו בכל סגולותיה והליכותיה. כמוהו הנה גם היא אבירת לב ואכזריה, דורשת מאת הסרים למשמעתה קרבנות גדולים וקשים כשאול לבעליהם, בקרעה גם היא מזרועות הורים את פרי בטנם מחמל עינם; רק תחת אשר על מזבח „מלך" הילו לעולה ילדים, הרגישה רעיתו האלילה עשתרת רגש נעים מריח הניחוח העולה באפה מבשר ילדות רכות הצלויות באש בעד קדושת שנה. אש תמיד היתה יוקדת גם על מזבחה, וכמהו דרשה טהרה, קדושה וצניעות מאת הכהנים המשרתים לפניה, לבל יגשו אל אשה, וכהנותיה הבתולות שמרו דרכי הצניעות בכל תקף ועוז. בהציגנו את האלילה הזאת בתור רעיה אל האליל „מלך", הנה דברינו אמורים רק על דרך הַשְּׁאָלָה ומליצה, לאמר: אלילה הנכנסת תחת גדר סוג אחד אתו ומשתתפת אתו במערכת סדרי חיים אחרים. ובאמת האלילה עשתרת בטהרת מובנה המקורי איננה בעולת בעל, כי

המוזר, איך הדת השוררת בקרבה שואפת להגלות בצורה נזעמה וברוח מלא אכזריות ועריצות; במקרה הזה הנה הרגש של החוק והמשפט נתגבר למדי, או יותר רצוי לאמר: מדת הדין הגיעה אל מרום שלמותה, בעוד אשר מדת הרחמים, רגש החנינה, עדנת הלב ורך הרגש עוד לא העלו נצה, ובכן יפרע שווי־המשקל בין מדת הדין והרחמים, אשר רק ממזיגת שתיהן במדה הראויה תצא ההרמוניה הנעימה הדרושה לחפץ חיי החברה המתוקנים והמשוכללים, וידוע הדבר כי בערך אשר האחת מכפות המאזנים יורדת מטה, במדה הזאת תרום הכף אשר לעמתה למעלה. יכולים אנחנו להביא המון מקרים ומעשים מספרי תולדות הדת כעדות לאַמת את דברינו, והמקרה הזה אשר לפנינו הוא כאחד מהם. אלילי הצדונים על פי תכונתם וסגולתם הם בעצמם הועילו הרבה כי ישתמרו החוקים הקדומים והאכזרים הנזכרים בקרב העם. עמי בני שם, כאשר ראינו למעלה, הם שקועים עד מאד בעולם המעשה והמציאות, מתרחקים מן הדמיון, ומכוננים את כל עניניהם גם בגבול הדת רק אל חפץ חיי המעשה, ועל כן חשבו להם לחובה להגיש להאֵל אשר חשבוהו למלך עליהם מנחה יקרת ערך מאד, כפי המנחה אשר הסכינו להגיש למלכי צור וצדון. אכן נוראה הדת הזועמת והאכזריה בהתיצבה במצב פראי; איומה הדת של האדם הטבעי המחוסר תרבות והשכלה נכונה; היא לא תדע רחמים וחנינה, כאשר לא ידע חנות גם הטבע עצמו; היא מרגשת רגש עדנים בהסתוללה בהרגש הטבעי של האדם ובערכה מחזות נוראים מעוררי זועה ופלצות בשם אלהיה ולכבודו.

עבודת גרמי השמים. אי אפשר לנו לערוך שיטה אחת שלמה הכוללת בקרבה את כל החזיונות הנשקפים על אופק הדת הצדונית בכל העתים והעדנים הנכנסים בגבול תקופת ההיסטוריה האנושית, ידעה החברה האנושית לשכלל ולפאר את אֵליה גם בסגולות אחרות, מלבד תכונתם בתור מנהיגי העדות וראשיהן. הם נקשרים בקשר אמיץ עם גרמי השמים. אביר האלים, האל הראשי והעליון שבהם, יקרא איך שיקרא: אל, בעל, מלך, רמון, או אַדֹנים, הוא הוא השמש. יכולים היינו

הוא מצטין ועולה עליו גם במדותיו וסגולות נפשו, והיתרון הזה הוא גדול מאד לאין קץ ותכלית. אבירי האלים אשר לצור וצדון הם יצורים מטוהרים משמץ חלאת תאוות שפלות ובזויות, גם אינם יצורים רכים ומעונגים.

אלהי הצדונים הנם יצורים נוראים ונזעמים, עד כי אין לגשת אליהם בקלות ראש ומבלי להזהר מאד. וכפי שהם גדולים ונשגבים בערכם בתור מקור כל חיים ותנועה בעולם, כן יופיעו גם בתור כח משחית ומכלה להרוס את מוסדי החיים; וכפי היותם מטוהרים וקדושים ותמימים תכלית התום, כן הם דורשים מאת כל הנגשים אליהם להטהר ולהתקדש כמוהם. הכהנים המשרתים לפניהם — הם בגפם בלי אשה, והכהנות — בתולות תמימות וחסודות השומרות את דרכי הצניעות. הם דורשים קרבנות מסוג אחר לגמרי מכפי אשר ידרשו הבעלים, — קרבנות נוראים יקרי המחיר. כפי הנראה, זבחי נפש אדם היו למעשי יום יום בסדרי העבודה הקבועה אצלם; בעת אשר רבים מבני ישראל ומלכיהם ונשיאיהם בראשם המירו את דתם בדת הצדונית, או בהתאמצם לחקות את מעשי הצדונים, הננו שומעים את תלונת נביאי ישראל המתמרמרים על בני עמם על העבירם את בניהם ובנותיהם באש, זאת אומרת, הם הקריבום קרבן על מזבחות אלילי צדון והעלום על המוקד. המלך דורש בתור קרבן את כל החביב לאדם, הקרוב ללבו והיקר לו כנפשו, קרבנות אשר עוררו בלב עובדיו זועה ופלצות הכי־נוראה. עינו הזועמת צרה בילדים תמימים מחמד לב הוריהם, וגם על ילדם הבכור לא תחוס עינו. רק יצורים יקרים ונחמדים כאלה יעלו לרצון על מזבחו.

אלה הדברים אשר נתבררו לנו על דבר מוצא אלילי הצורים והצדונים. האלים האלה נוצרו בדפוסם של עמי בני שם, אחרי אשר שנו מעט את תבניתם על פי תכנית ידועה, למען עשותם בדמות מושלי ארץ, וגם קבלו את שמות התואר אשר לאלה האחרונים. בהתכונן איזו ממלכה על יסוד שיטה מדינית המשוכללת בכל צדדיה ופנותיה, בעוד אשר בבחינות אחרות עוד חסרה לה מדרגה נבונה של השכלה ותרבות, אז הנה יגלה לפנינו התזיון

ומקבלים באהבה את השפעת מפלגת הכהנים המשפעת עליהם השפעה עצומה. הדת השמיית נודעת בנטיתה המיוחדת המוטבעת בה, כי במדה אשר היא מתגדלת ומתפתחת, בה במדה יכהו פניה, והיא מוספת בעמקה. הצדונים כל אשר הוסיפו לעבוד את הצמד האלהי, את האל והאלילה, ולהכנע לפניהם, כן הוסיפו לצמצם את יראתם והכנעתם רק באחד מן הזוג האלהי הזה; לאט לאט הם צועדים אחורנית ומביטים עליו מרחוק, אם גם ברגש רוממות ויראת כבוד. האלילים הבעל והאשרה החפשים בדעותיהם והשובבים במעשיהם, המתאימים בכל תכונותיהם רק אל חיי מפלגת עובדי האדמה, לא יסכנו עוד להכבד בהיכל מקדש מפואר בעיר גדולה רבת המרכלת; שם דרוש מין יציר רוחני הגון מזה ומלא כבוד בכל נטיותיו. באופן כזה הופיע אל חדש גדול ואדיר, הרם ומתנשא על פני המון הבעלים, האליל מלך, כמלך על כל האליב, עצם מרומם ונשגב מכלם, הדורש עבודה דתית מפוארת ורבת הוד. גם „מלך" לא היה בעצם וראשונה שם עצם פרטי; ישנם מלכים שונים, והם אלים ראשיים עליונים על המון האלים, המתרוממים על פני הבעלים, ומהם גם אשר יכנו בשמות מיוחדים „מלקרת", כמו „מלך־קרת" — מלך העיר. אלים ממין כזה נפגשים לנו לא רק בקרב הצדונים, כי אם גם בקרב עמים אחרים יוצאי גזע־שם, אשר השתררו בעת אחת עם הצורים. „מלך" אלהי צור וצדון הוא מקביל בכל תכונותיו אל האלים הראשיים אשר להמואבים והעמונים. הוא איננו רק אלהי שדה וכרם, המריק את ברכתו בחוג חיי אנשי האדמה, כי הוא הראש והשליט בקרב הממלכה, מנהל ארץ ויושביה; הוא הנהו מוסד הממלכה, הוא המציא את מסע האניות בלב ים, חרשת מעשה שני וארגמן; הוא ראש מושלי הארץ; על פיו יתכוננו מושבות בארצות רחוקות, והוא המפקד את צבא החלוצים העולים להאחז בהם; הוא מושל זועם, ואיש לא יעיז למרות את רצונו; בו התגלמו: גבורה, גאון ומשגב ועלילות עוז בגבול השלטון המדיני. וכמו שהאל הראשי המפקד צבא אלים עולה בעוזו וגבורתו על האל המצמצם את חוג שלטונו רק בגבול עבודת האדמה, כן

„בעלת" „מליטה" „עשתרת"; היונים קראו לה „אפרודיטה", ולמטרת עבודתה הנתעבה התכוננו בתי מועד בקרב עמים רבים בארץ יון.

כמו מין קסם היה נסוך על פני דת הכנענים למשוך אחריה את לב בני ישראל, אשר זנו אחריה ואחרי כל גלוליה יחד, בהיות כי אלה האחרונים עוד לא הוכשרו על פי מצב השכלתם לקלוט את מושגי תורת ישראל הצרופה, אשר באמת היתה נשגבה ונעלה ממושגיהם הגסים. אבל לאט לאט התרוממו על הדת הכנענית ויכירו את השפל והמכוער שבה. גם הצדונים השכילו לעלות מעלה בדרך התפתחותם הדתית, בהכירם להם אלים נשגבים ונעלים מזה, אשר אנחנו חושבים לנכון להגיד על אדותיהם דברים אחדים. כמלאכת המחשבת אשר התנוססה בקרב הצורים, כן גם דתם לא היתה מקורית על פי מולדתה. היא החלה בראשיתה מן המושגים הרגילים אשר צמחו בקרב עמי בני שם, מושגים שעברו אליהם מיושבי ארץ סוריה הקדמונים, ואחרי כן נוספו עליה הוספות ומלואים, אשר שאבו להם הצורים ממקור דתי העמים השונים אשר באו אתם בברית מסחר וקנין. ההוספות האלה אשר שאבו הצדונים ממקורות זרים היו שונות כל כך בתכונתן ובמושגיהן, עד כי לא יתכן לנו לקבוע מושג נכון וברור מן השטה הדתית, אשר על פיה נערכה מערכת האלים אשר להם. בעיר אחת נקדשה אגודה אחת של אלים, ובשניה — אגודת אלים אחרים, ונוסף לזה הנה אֵל אחד מתגלה לעינינו בתמונות שונות וגם מהופכות במקומות שונים. הדבר האחד אשר נוכל לעשותו במקצע הזה הוא: לבחור את הקוים והשרטוטים המעטים, שמהם נצטירה הצורה הכללית אשר לדת הצדונית, אשר הם המציאו לה את היכלת להשפיע את השפעתה על דתות העמים האחרים, שלפי מהלך ההיסטוריה שלהם נכנסו בחוג השפעתה.

הצדונים השתדלו בכל תעצומות עוזם לשמור את מעוז הממלכה והדת ולסעדן בכל מאדם. בכל מושבותיהם, בכל העדות האדירות אשר כוננו להם בצור, צדון וקרתא־חדתא הננו רואים אותם מתמכרים ברגש אהבה עזה לעבודת הממלכה,

לה עבודה הדתית אשר לה. ראה ראינו, כי בני שם בעת לכדם את ארץ כשדים הוסיפו על כל אלילי הארץ את האלילות המתאימות להם, בהוסיפם על שם האלילים את סמן הנקבה בסופו. ופה בארץ כנען הננו רואים כי העבודה הדתית ערוכה מעצם ראשיתה בשביל צמד אלים; בכל היכלי הדת נמצאים אל ואלילה יחד. ואם אמנם לא יתכן לחשוב את המחזה הזה לתמונה כללית קבועה בקרב כל עמי בני שם, כי אלילי צור ומואב, כאשר ראינו, הם אלים בודדים בלתי מזווגים, בכל זאת הננו מוצאים את עצמנו מחויבים להכיר, כי עבודה דתית מקודשת לאל ולאלילה יחד התפשטה מאד בקרב עמי בני שם. העבודה הדתית מובנת לנו עד מאד ביחוד בארץ כנען. פה הננו נפגשים עם דת השוררת בקרב עדת עובדי האדמה; וכמו שהבעל הוא אדון אדמת הזרע, המפריא אותה ונותן לה כח תנובה, ואשר על כן יש לו המשפט לדרוש כי יגישו לו למנחה את בכורי האדמה, כן גם האשרה היא הגברת הפוריה והרעננה, סמל דמות הצמיחה והגדול. מכל המסופר בכתבי הקדש לא נשאר לנו גם צל של ספק על דבר תכונת עבודת הדת אשר מצאה לה מקום בהיכלי אלילי הכנענים. החגים והמועדים הקיפו יחד עם תקופת השנה. בהמון חוגג ובשאון עליזים הביאו מנחה להבעלים את ראשית בכורי האדמה, דגן תירוש ויצהר וכל פרי עץ. לעמת זאת כבדו את רעיתו האלילה במנהגי עבודה, המכונת ישר אל היסוד הטבעי המתגלם בתמונתה. למטרת הצד הזה של העבודה הדתית הסתופפה בהיכל האלילה עדת כהנות המשרתות לפני האלילה, והן „הקדשות" הנזכרות בספרי הקדש. באופן הזה בולט ומצבצץ בהדת שהשתררה בקרב מפלגת עובדי האדמה בארץ כנען צד אחד של אותה הדת, אשר התפשטה במערב אזיה, כפי הנודע לנו גם ממקורים אחרים. אולם הדת אשר לעמי בני שם הנז' היא היתה הראשונה להכיר את קדושת האלילה, אשר עבודתה הדתית מגאלה מחלאת מעשי זמה ותבל, עבודה נתעבה, אשר יחד עם כל יצרי לב עמי הקדם נעתקה עברה גם אל ארצות המערב. הננו נפגשים עם האלילה הפרוצה הזאת בארצות שונות, רק בשנוי השם כמו

הקדש, כי בני ישראל עבדו את הבעלים, הם אלילי הכנענים. כל עדה ועדה יש לה בעל מיוחד, אשר עבדו אותו בהיכל מקדשו הבנוי לשמו. היכלי הקדש נבנו על מקומות גבוהים מחוץ לעיר או לכפר, על גבעה רמה אשר כוננו ידי הטבע או גם ידי אנוש באופן מלאכותי, והם ההרים והגבעות הנזכרים בספרי הקדש, אשר שם עבדו לאלילי הגוים; המקומות האלה, אשר היו בתחלה למרכזי דת להכנענים, נשארו בקדושתם הדתית גם אצל בני ישראל, אשר השתמשו בם למטרה הזאת עצמה. כלי הקדש אשר נמצאו בקרב ההיכל הם פשוטים מאד. אבן גדולה מוצבת במצב יושר־האנך (Vertical) היא היתה לסמל האל; אפס כי האבן הזאת איננה צלב ופסל, כי כפי הנודע היתה אבן שלמה בלתי מהוקצעת, מבלי היות לה גם דמיון רחוק להתמונת פני איש. הכנענים האמינו, כי האל מופיע על יד האבן, למען הפגש עם קהל עובדיו ובעלי בריתו, ובעתים עוד יתר קדומות נודעה האבן בתור מזבח, ועליה הציגו את המנחה המוגשת להאליל, — אשר עוד לא הסכינו אז להעלותה על המוקד, — או כי נסכו עליה את דמי הזבח. מלבד המזבח ומצבת אבן אשר הוקמו בקרב היכלי הבעלים בארץ כנען, נמצא בקרבם עוד עצם אחד, אשר התקדש גם הוא בעבודת הדת הכנענית, והיא האשרה. האשרה היתה עץ רענן ולפעמים גם חוטר עץ עם שארית מעט מן הענפים אשר צמחו עליו. העץ היה תקוע בארץ, ועל־ידו תארו להם הכנענים את האלילה בת־לויתו של הבעל, הנודעת בשם „אשרה", — כי האשרה נלותה אל הבעל בכל היכלי הקדש אשר להכנענים. אך בשגגה נעתקה המלה אשרה בהעתקת כתבי הקדש הרומית (Wulgata) בשם חרשה, כי באמת היתה האשרה אם עץ רענן ואם עץ יבש תקוע בארץ, כאשר אמרנו; ספק גדול הוא בעינינו אם המלה אשרה היא שם עצם פרטי להאלילה הזאת. בכל אופן שיהיה הנה כהבעל כן גם האשרה איננו שם של איזה אֵל מוגבל בתולדתו ההיסטורית, כי אם כנוי הנוסף אל האלילה בכל המקומות.

תכונת הדת הכנענית נשקפת בעליל בהעצמים המקודשים

אשר השתררו בארץ אזיה, ובזה הגדילו לעשות לטובת ההשכלה והתרבות בעולם, בהעירם את הכחות הנרדמים בקרב העמים האריים לחיים חדשים מלאי תנועה וכח חושב.

את הפרק הזה הקדשנו בפרטות לבאר את דת הכנענים והצדונים, לא באשר אנחנו מיחסים להדתות האלה ערך נכבד בפני עצמן, בעוד אשר באמת בשתיהן יחד לא נמצא כל רעיון מקורי אשר נועד מראש לקיום ארוך ולחיי עולם בדורות העתידים; הננו מקדישים להם זאת דברינו רק מפני שהדתות האלה מפיצות אור על פני הדתות האחרות, אשר עליהן אמנם הוטל הגורל לראות עתיד נשגב ומזהיר. רק לרגלי מלחמתה הארוכה עם דת הכנענים גלתה דת ישראל בראשונה את תכונתה האמתית, ובאופן המתאים אל תכונתה זאת הוסיפה להשתלם ולהשתכלל הלאה. כהעברים כן גם היונים שאבו ממקור הצדונים דברים רבים, כן בנוגע אל התמונה החיצונית של עבודת הדת, וכן גם בנוגע לענינים יותר נכבדים ועמוקים.

דת הכנענים ירועה לנו היטב על פי ספורי כתבי הקדש. זאת היא שיטה דתית המתאימה בשלמות אל דתות בני שם, רק עם איזה שנוים, אשר חלו בה לרגלי התפתחותה המיוחדת, כאשר ראינו דומה לזה במקצת בדת הכשדים. כל עדה במקום מושבה מכרת עליה לאדון ולראש איזה עצם טמיר ונעלם מן העין, אשר היא נפגשת עמו באחד המקומות המקודשים לעבודת הדת ואשר תביט עליו כבעל ארון ושליט המתנהג אתה במדת הרחמים והחנינה, עד כי לא תפון עד מה ברגשי האהבה אשר יהגה לבו אליה, והיא עובדת אותו בקרבן וזבח ובחג והלולים, בהביעה לו רגשי ששון מלאים עוז וכח חיים לתקופות ולמועדים ידועים. הכנענים כנו את אלהיהם בשם „בעל“, אשר איננו שם עצם פרטי, כי אם כנוי ותואר, והוראתו אדון ומושל, ועל כן הנה אל השם בעל יוכל להיות נוסף גם השם הפרטי של האל. כן היה בעל פעור, לאמר האדון „פעור“, בעל המון, בעל מעון, בעל צפון, בעל שמש, בעל זבוב וכו׳. אלילי הכנענים נקראו בלשון רבים „בעלים“, ועל כן הננו קוראים בספר שופטים (ב. 11.) ועוד במקומות רבים בספרי

אמנם בעת המאוחרת הביטו בני ישראל על הכנענים ברגש בוז ונאצה, בחשבם כי מוצאם מגזע אחר, שפל ונבזה; אולם באמת לא היה התהום המפריד בין שני העמים האלה כל כך עמוק. שניהם יחד היו יוצאי גזע אחד, וגם דעות ומושגים ומנהגים רבים היו משותפים לשניהם יחד. אף דמיון כל שהוא נמצא בין הדתות אשר לשני העמים האלה, למצער בהמונתן החיצונית, לולא זאת, כי אז לא התחוללה בלב המנצחים במשך תקופת ימים ארוכה תשוקה עצומה כל כך לזנות אחרי הדת האלילית של העמים המנוצחים על ידם.

אבן בני ישראל אינם העם האחד אשר התפרץ לבוא בגבול ארץ כנען ויאחז בה. שלש פעמים התפרצו אל תוך הארץ הזאת שלשה עמים שונים, והם: הצורים, הפלשתים והעברים, אשר את הראשונים והאחרונים מהם ידענו ברור כי היו מגזע עמי בני שם, ואולי גם השניים. הפלשתים נאחזו על חוף הים התיכון בקרן מזרחית דרומית, ודתם היתה גם היא אחת מדתות בני שם, כי ככל עמי בני שם הקדישו והעריצו את הבעל (בעיר עקרון) ואת האלילה עשתורת (בלי ספק באשקלון), ומלבד זה עוד אליל אחד אשר תארו אותו בדמות דג ויקראו לו „דגון". לאחרונה אבדו להפלשתים כל תכונותיהם הפרטיות, אשר הצטינו בהן בתור עם נבדל לבדו, ויחדלו מהיות עם חפשי עומד ברשות עצמו, עד כי אין אנו מוצאים עוד כל ענין בהם, למען הוסיף להזכירם עוד. הצורים (או הצדונים, אחת היא) אשר נאחזו על חוף הים התיכון בקצה ארץ סוריה צפונה, במקום אשר השתרעו מסלות המסחר הגדולות, אשר על ידן התאחדו סחר ארצות הקדם והמערב יחד, היו לעם רוכל עושה מקנה וקנין, ובכל עוז רוחו הרבה עלילה לבוא בקשרי מסחר עם הממלכות הגדולות, מצרים והודו מקדם, וכל איי הים וארצות אירופה מים. בני העם הזה, אשר בצדק כנוהו בשם „הנוסעים הגדולים אשר היו בימי קדם", הם לא רק הובילו ארצה אירופה בשמים וכל מגד ויבול, מחצבי ההרים ותוצאות פרי חרשת המעשה, אשר העבירום על פני הארץ מקצה המזרח ועד קצה המערב, כי אם גם מכרו לאירופה את הדעות, המנהגים ומשטרי החיים

ב.

הכנענים והצדונים.

כאשר עברו בני ישראל את הירדן ויתקעו את מושבם בארץ כנען, אז מצאו את הארץ מיושבה כלה משבטי עמים אשר שפתם דומה אל שפתם הם, ואשר עלו עליהם במדרגת השכלה והתרבות. הן אמנם לו באנו לעריך מדה להתרבות השוררת בארץ כנען לפי עזוז וגבורתה המדינית של הארץ, כי אז נראו לנו יושבי ארץ כנען בתמונה שפלה ומעציבה. אולם עלינו לדעת, כי רפיון כח הכנענים והכנעם לפני לוכדיהם בלי כל התנגדות ומבלי להאבק בסערת מלחמה עזה בעד הקומתם המדינית, כאשר נראה מספרי הקדש, הוא פרי העבר המעציב של העם הזה. בתקופת מאת השנים לפני בוא בני ישראל היתה ארץ כנען למקום המחוז לסערות מלחמות כבירות, אשר הסתערו אליה מכל עברים ותדכאינה את העם היושב בה. החתים מצפון והמצרים מנגב הביאו מלחמה בשעריה לעתים תכופות ויחלישו את מוסדות הממלכה, אשר כמעט מטו לנפול מתלאות המלחמה הממושכות אשר הובישו את לשד עצמותיה. בבוא בני ישראל כבר היתה הארץ שסועה לשסעים בלי שלטון מרכזי ואגודה מדינית נכונה, עד כי בצדק אומר הפרופיסור סייס, כי החתים והמצרים סללו את המסלה לנצחון בני ישראל על הכנענים. בצאת העם העברי ממצרים לא נחהו נשיאו ומנהלו בדרך ישרה מן הדלתא של הנילוס אל ארץ כנען, אם כי קרובה הדרך מאד, כי אם הנחהו בדרך עקלקלות, דרך המדבר וארץ הלאובות, מיראתו את נשק המצרים אשר נגע גם עד גבולות ארץ כנען, „פן ינחם העם בראותו מלחמה ושבו מצרימה"; ובמשך ארבעים השנה אשר נדדו העברים במדבר עוד ירדו הכנענים בשפלותם המדינית והעם העברי כון את השעה המוכשרת להבקיע אל הארץ משאת־נפשו עת נשתה גבורתה עד הגבול

ששון מרחף עליה תמיד; אין איש מעלה על לב לדאוג לחטאותיו, וגם בעת רעה ותלאה לא יחדל השבט מהאמין אף רגע כי בקרבן וזבח יצלח בידו להשיב אליו את לב אלהיו לחננו, להטות אליו שפעת חסדו ולהטיב את מצבו. אמונות כאלה אינן סגולה מיוחדת לעמי בני שם, כי הן סגולת כל הדתות הקדמוניות. הננו שונים את דברנו אשר אמרנו בראש הפרק הזה, כי הסגולה המיוחדת להדת אשר לעמי בני שם בכלל היא — כי האלים אשר הם עובדים מתנהגים עם בעלי בריתם על פי תכנית ידועה וערוכה על פי המשטר השורר בחיי העדה. האל מופיע בחוג עדת בעלי בריתו בתור אב, אדון ואיש מלחמתם לריב את ריבם; הוא אחד מבני משפחתם, הוא חבר בחברת תושבי העדה, החבר הגדול והגבור מכלם, הוא שלהם, הוא מקדיש את עצמו וכל מאדו רק להם ולא לאחר זולתם. אין אנו מעמיקים לחקור לחרוץ משפט, אם צדק הח' סמיט בהשערתו, כי יסודות אמונה מסודרת באופן כזה הם נובעים ממקור האמונה הקדומה במוצא בני האדם מבעלי החיים, היא השיטה התֹּתְמִית שהזכרנו, ואם אין. אבל בכל אופן מובן הדבר מעצמו, כי הדת המתבססת על מוסדות האמונות והדעות אשר תארנו פה את גבולותיהן תהי דת מצוינת במינה, נשגבה ועמוקה ומחוננת בכח עצום. האל, אשר יחד עם אלהותו הוא גם אדון וראש של השבט, הוא דורש מאת האדם הכנעה ומשמעת נמרצה יתר הרבה מאבות המשפחה אחרי מותם. אל כזה אין לו הליפות ותמורה לרגלי תקופת השנה וחליפות מצב הרוח, רצונו ברור ומוגבל, מה הוא חפץ ודורש מאת האדם. הדת הכללית אשר לעמי בני שם גם במדרגת מצבה הקדום הזה היא נושאת עליה תכונת דת אמתית המתוקנת בשביל חיי המעשה. ועל פי תנאים טובים ומעולים היא מוכשרת להתרומם בערכה, לשלוט בקרב עמים רבים, ולהאציל עליהם השפעה רוחנית גדולה ועצומה.

עריכת חג וכרה גדולה. העברים הקדמונים אכלו בשר רק בעת זבחם את זבחיהם לאלהים, ובזבחם את זבחיהם הקטירו את הדם והחלב המזבחה, ומבשר הזבח כרו כרה ויחוגו חג לפני האלהים. רק תורת ישראל בשאיפתה הנאורה להתאים את הדת אל צרכי החיים התירה לעם לאכול בשר־חול בכל אות נפשו, וזה צעד גדול לפנים להוציא את העם ממסגרת צרה אל מרחבי החיים החפשים. עמי בני שם בעת הקריבם את קרבנם לאל מלא לבם גיל, ויצאו במחולות, ויריעו תרועת ששון, וישמחו שמחה גדולה לפני אלהיהם על כל טובו וחסדו, אשר הוא אומר לגמול עליהם, כמו נוכחו לדעת לרגלי הזבחים אשר זבחו זה עתה, כי הטה האל אליהם את שלומו וחסדו ויחדש שנית את הברית הכרותה בינו ובינם מאז. כל מפעל ומעשה אשר אמר העם לכונן לו נתקדש בעיניו רק ברצון האל ובהסכמתו, ואז האמין באמת ובתמים כי הצלח יצליח במפעלו. רוח העדה, או יותר נכון לאמר, רגש אחדות החברה, מתגבר ומתחזק הודות להקשר והיחס המתחדשים בכל עת תמיד בין העם ובין אלהיו העומד בראשו בתור נשיאו ומגינו להפיץ מעל ראשו כל ערפלי מגור ופחד. המפעל הדתי אשר כונן העם לכבוד אלהיו הוא מעורר את לבו להרגיש את עצמו מאושר אושר גדול, וממלא את לבו ששון וגיל לאין קץ ותכלית.

אולם אושר כזה הנובע ממקור הכרה דתית ולרגלי עבודה דתית המתוארת פה, אושר מוחלט בלי כל צללי דאגה להכהות את זהרו ונגהו, היא איננה תכונה מיוחדת רק לעמי בני שם, כי אם סגולה עצמית של הדת הקדומה הכללית של האדם הקדמוני. לא רק לעמי בני שם לבדם נתיחדה התכונה לבלי הבט על איש ואיש כבעל איש פרטי, כי אם כבעל חבר באגודת השבט, עד כי חפצי האיש הפרטי, שאיפתו ומגמתו, אשרו ואסונו, אינם מענינים את הלבבות. והמחזה הזה עצמו נעתק מגבול חיי הצבור ויעבר גם לתחום חיי הדת; גם פה אין האיש הפרטי נחשב למאומה, ולכל חפציו מאוייו ודאגות לבו אין דורש ואין שם לב. בכלל אין כל מקום לצרת לב אנוש לפני האלהים. הדת הקדומה הנה מטבעת שמחה ועליזה, רוח

מכל האמור פה נקל להבין את תכונת הקרבנות, אשר בהם עבדו עמי בני שם את אלהיהם. הם הקריבו את קרבנותיהם לאל לא בצל קורת המשפחה, כי אם במקום אשר חשבו, כי שם בחר אלהים לשבתו, או באשר היה מוצג סמל דמות תבניתו. הסמל הזה הוא מצבה חצובה מאבן אחת תקועה בארץ, קומתה זקופה ונושאת ראשה המחודד מעט למעלה. מצבות כאלה נמצאות לרוב בכל ארצות מושבות בני שם. העבודה הראשית במעשה הקרבנות היתה, כי משחו את מצבת האבן בדם קרבן חיש מהר אחרי השחטו, בעודנו חם. באופן הזה נגע דם הקרבן על פני המצבה, אשר נחשבה כעצם האלהים, בעת אשר גם מגישי הקרבן יכלו לבוא במגע עם מצבת האבן; המעשה הזה היה גדול בערכו, ונחשב כאלו הכירו האל ובני השבט, בעת געתם יחד בדמי הזבח, כי דם אחד נוזל בקרבם, או, יותר רצוי לאמר, כי מקור דם אחד לכלם, ובזה דמו לחדש את הברית המאגדת אותם יחד. הצורה המיוחדת הטבועה על פני זבחי האלהים אשר לעמי בני שם היא, כי אל הזבח נלותה גם כרה גדולה, משתה וחג, אשר יחד עם הצד הדתי, כלומר שחיטת הזבח והזית הדם — אשר היו כנקודת המגע בין האל ובין עובדיו — נשאו עליהם גם צורת זבח משפחה. זובחי הזבח דמו כי בעת כרותם את כרתם יושב גם האל אתם יחד אל השלחן, מתענג בחברתם וטועם ממטעמיהם, ולמטרה הזאת הושמה לפני האל מנה אחת נבחרה, אשר הציגו אותה על ראש המזבח, או על ראש מצבת האבן. בעת אשר התרוממה מעט השקפתם הדתית, ובלבם נתבכר הרעיון כי האל מגביה לשבת במרומים, אז השכילו להעלות את המנה הראויה לו על המוקד, למען יעלה אליו ריח הנחות, התמצית הדקה מן הדקה אשר בקרב הזבחים. מקורות רבים מספרי ההיסטוריה העתיקים נצבים בתור משל ומופת של הזבחים אשר נזבחו לאלהים בקרב עמי בני שם בימי קדם, והם כמבארים לנו את מגמתם ומטרתם, כמו נזבחו רק למען הביע את רגשי האחוה המקשרים בקשר חברותי את לבות הקהל, העדה, או העם לאגודה אחת, או גם למטרת

בלבו כי לא יתכן לעבוד את אלהי העברים, אשר כפי עדות המחוקק הוא „האלהים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת אין עוד", רק עת תדרוכנה כפות רגליו על מצע עפר אשר לקח מאדמת ישראל, נחלת אלהי העם הזה, אשר רק בגבולותיה ועל פני אדמתה מצומצמת אלהותו וממלכתו הרוחנית. התחסדות תמימה כזאת, יוצאת מלב איש שקוע באמונות נבערות ומושגי דת אלילית, יכלה רק לעורר שחוק בלב אלישע, אחד מנביאי האמת שקמו בישראל, אשר עבר על שאלתו בדממה מבלי ענותו דבר, בדעתו כי אמנם נקל להמון העם להמיר את דתו, אך לא את מושגיו אשר התפתחו והתהכנו אתו יחד מיום הולדו.

עלינו להזכיר עוד דבר אחד, העומד כהבדל בולט ונכר בין דתי עמי בני שם ובין הדת אשר להעמים הארים. המשפחה היא הנקודה המרכזית בדת הארים, יקוד אשה המפיץ אור וחום בקרבה — הוא המזבח, ואבות המשפחה אחרי מותם — הם האלים הנעבדים בחוג המשפחה. עבודה דתית כזאת לא נראתה אצל עמי בני שם. פה לא המשפחה נחשבת לכנסיה דתית, כי אם הכפר, והאש היוקדת בחוגה אינה נחשבת כמזבח הדת. העבודה הדתית לנפשות אבות המשפחה, אם גם אולי מצאה לה מקום בקרב עמי בני שם בימי קדם, — כי גם להשערה כמו זאת לא יחסר לנו היסוד (למשל, הערביאים אסרו חמור בעבותים אל קבר המת),— הנה המנהג הזה כבר נשכח מלב עוד מימים קדומים. ואם אמנם שבטי בני שם הקדמונים האמינו, כי המתים מאריכים את קיומם גם אחרי הקבר, אפס כי חשבום ליצורים חדלי־און וגועים מרפיון כח, ויביטו עליהם כעל „צללים הקבורים באדמה", ועל כן לא השתחוו להם ולא עבדום. ובכן אפוא רק פנה קטנה וצרה נפנתה בתחום מושגי עמי בני שם בעד עולם הנשמות. הדת צמצמה את מקומה רק בגבול חיי הארץ, אשר עם כליונם יבוא גם הקץ להדת ופעולותיה. כל עודו בחיים יתענג האדם על אלהיו המגין בעדו; אולם במותו הוא גוע ונפטר משני העולמות, ואז קצרה ידו להשתתף עם כנסית הדת בכל מעשי קרבן וזבח: בשאול אין כל מקום לעבוד את אלהים ולהודות לו.

אשר השתחוו ויתפללו אליו, וזה האחרון נאות לקרוא את שמו על מצבת האבן ולהשכין בה את אלהותו למטרת העבודה הדתית, אשר נשתכללה ונקבעה בתוך הכפר. ובכן, במדה שהתאמצו קהלות הכפרים הנודדות להאחז בארץ ולקבוע את מושבם במקום קבוע ומוגבל, בה במדה הוסיפו אלהי הכפרים להתהפך לאלים מקומיים, בשומם את משכנם במקומות הקדושים אשר סביבות מקום הכפר. אז החלו להאמין, כי כל אל ישים את משכנו באותו המקום, אשר שם הראה את אותותיו ומופתיו ואת ידו החזקה, ואל המקום ההוא יפנו כל אלה אשר דבר להם אליו. לפעמים קרה, כי האל הראה את גדלו ואת גבורתו במקום אחר לעיני אחד מקהל עובדיו החיים חיי נדודים וטלטלה; במקרה כזה הקדישו גם את המקום ההוא, כמקום מועד לעבודת האל, הנכון להמצא שם לבעלי בריתו ולהפק להם את רצונו; שם הקימו מצבה או במה לחפץ עבודה דתית, עד כי היה למקום נבחר אשר על ידו נקשרו לבות האל ועדת מקדישיו יחד. ובמשך העת נקבע הרעיון בלב העם, כי לכל אל יש ארץ מיוחדת, אשר רק היא הִנֵּה ארץ אחוזתו וממשלת ידו, אשר רק בה יתכן לעבדו באמונה ולכבדו כערכו וכקדושתו; ובאופן הזה תחלק הארץ כלה לאחוזות לקהל האלים, השולטים איש איש באחוזתו אשר נפנתה למענו על פני הארץ. הננו רואים, למשל, כי נעמן שר צבא מלך ארם, בחפצו להשתחוות לאלהי ישראל, למען הביע לו רגשי תודה אחרי הרפאו ממחלתו אשר כרה ממנו על אדמת הקדש, על גדות הירדן, הנהו שואל — בתומת לב איש שקוע באמונות דתי האליל — מאת נביא ישראל, כי יתן לו משא צמד פרדים אדמה למטרה דתית, למען הכין לו חלקת אדמה קטנה מעפר ארץ ישראל בגבול ארץ ארם, יען כי הכרתו הפנימית חזקה בקרבו לבלי עשות עוד עולה וזבח לאלהים אחרים כי אם לה׳ לבדו (מלכים ב. ה). הארמי הזה, שמושגי הדת האלילית, אשר העמיקה שרשיה בלבב עמי בני שם, נקלטו בקרבו ויעמיקו בבשרו ובדמי לבבו, לא יכול להסתלק מהם גם עת נתקו כפות רגליו אל תחום אחר, אל תחום דת ישראל; ובתמימותו הדתית הוא מדמה

ויחד עם זה יחסו גם את ברכת יבול האדמה ותנובתה במקום ממשלת האל, — רק אל פעולתו וכח ידו. הננו קוראים בספרי הקדש ספורים רבים על דבר עצים, בארות מים, אבנים וגדרות חומה המקודשים בקדושה מיוחדת, וכמו כן על דבר מצבות ובמות ששם נקבעה עבודת אלהים תמידית בקרבן וזבח. באיזו מארצות עמי בני שם נמצאו גם נהרות ומערות קדושות. עמי בני שם אמנם נטלו מנתם במדה גדושה בנחלת האדם הקדמוני, עת הנחילו את מערכות דתו וכל רכושו הרוחני לכל גויי הארץ, ועל כן עברו להם לנחלה עצמים קדושים ומקומות מיועדים לעניני דת, המקודשים עוד מקדמת העתים אשר לפני ההיסטוריה, ופני ארץ כנען כסו המון אבנים מוצגות בקומה זקופה (מצבות). גם בעיני עמי בני שם בימי קדם היתה הטבע כלה מחוננת בכח חיים; גם לעיניו נשקף העולם כלו כמקום אסף לגדודי רוחות הממלאות אותו מפה אל פה; גם לעמים האלה נשמע קול הרוחות מתוך משק ענפי עץ השדה, וגם הם פנו אל הנהרות לשאול עצה מפיהם; ובכל מקום מחזות פלא הנשקפים להם במרחבי היכל הטבע דמו לראות את פעולת הרוחות. ביחוד נהרו הרוחות — לפי אמונתם — אל היערות, וישימו שם משכנם במקום אשר נמצאו בראשונה מעונות לחיתו טרף, ועל כן אחזתם אימה ורעדה עת דרכה רגלם בקרבת מקומות כאלה. רבות מן האמונות התפלות האלה השתמרו לארך ימים בקרב הענפים השונים הצומחים מגזע בני שם; אולם הננו מצדיקים את מפעלם בבחינה ידועה, כי במרבית המקרים המירו את עולם הרוחות באגודת אלים, ואת מעשי הקסמים הצמודה אל האמונה ברוחות — בעבודות דתיות המכֻונות לנכח פני האלים. מלאכי השלום (Genie) גם המזיקים (בערבית: Dzin) השוכנים ביערות, אשר אין עבודה דתית נכֻונה קבועה לכבודם, יען כי הם מפילים אימה ופחד על כל בני האדם, עד כי נטל על האדם להתרפס לפניהם ולהשיב את ידם מבלע בתחבולות תעלומה, — הם הניחו את מקומם לאלהי הכפר, אשר קבע את משכנו במקום הזה, ויהי מוקדש ומוערץ מאת בני הכפר, ולאט לאט הסבינו לכבד את שמו בעבודה דתית מסודרת; אז היה האבן לסמל דמות האל,

עת אשר רק האֵם לבדה היתה שולטת בחוג המשפחה, לפני תקופת שלטון האבות (Patriarchie), ובכן הלא כדבר המסתעף מזה הקדימה ממשלת האלילות לבוא לפני ממשלת האלים. לכל כפר וכפר היתה „אֵלַת" (משקל נקבה מן אל), באשר נקראה בארץ ערב. היא לא היתה גברת עדינה, רכה ומעוגנה, כדרך הנשים, כי אם אלילה אדירה ואמיצת לב, אשר נהגה את ממשלתה בכל תקף ועוז, ותדרוש מאת בעלי בריתה משמעת נמרצה ועבדות נאמנה; ואת האלילה הכבודה הזאת אין לערבב יחד עם האלילות השובבות אשר קמו בעת המאוחרת. עקבות האלילה הזאת עודם נכרים בכל ארצות מושבות עמי בני שם. רק אחרי אשר התפרצו האלים הזכרים להתיצב בשורה הראשונה, אז מְטשטשו פני האלילה, וצורתה לא היתה עוד קבועה כבראשונה, עד כי לאחרונה סרה מעליה תכונתה העצמית והמקורית, ותהי רק העתקה מדמות פני האלילים הזכרים (הבעלים). בסביבות אלים כאלה אין כל מקום פנוי לאגדות מיתולוגיות, שאינן יכולות להתפתח ולהתרחב בקרבתם. תולדת האלים מקבלת מאד אל תולדת העם הנוטה אחריהם. האלים תלוים עד מאד בדעת קהל מכבדיהם ומעריציהם, מבלי יכלת בידם לכונן להם אגודות בפני עצמם ולתת מקום לאגדות על אדות מעבדיהם מבלי רצון העם והסכמתו. אמנם אגדות מיתולוגיות מרוקמות מיסודות שונים ועדויות שלל צבעים, נובעות ממקור דמיון חזק, לא יכלו להולד בין עמי בני שם, המחוננים כפי הידוע ברוח דמיון דל ורפה־אונים, דמיון עצל עם כֹּבד תנועה וחורת פנים. על כן הנה כל אלילי בני שם הם העתקה נאמנה של חיי בעליהם המחזיקים בם, של הדעות וההשקפות אשר העמיקו שרשן בלב העם.

זה הוא הצד האחד של ההיסטוריה הטבעית אשר לאלי עמי בני שם; אולם לההיסטוריה הזאת עוד צד אחד, ורבות נוכל להתבונן גם בעברה השני. הארצות אשר בהן ישבו עמי בני עם מראשית היותם, היו מלאות על פני כל גבוליהן מקומות קדושים; וכמו כן עלינו לשום לב, כי האל אשר התיחד לאיזה כפר הנהו גם האל השולט על פני חלק ידוע מחלקי הארץ הנחשב על מקום מגורו, אשר עליו הביטו כעל רכוש האל וקנינו הפרטי,

לרעהו בקרבם; מלחמותיהם — מלחמותיו, ובכל צרתם לו צר; בהציק אויב לאחד מאחיהם, או כי יומת בחרב אויב, אז יתחבר האל אל בני עמו, למען נקום יחד את נקמתו; על כנסית הדת מוטלת החובה הדתית להגות רחשי ידידות ואמון־לב איש אל רעהו, ולנצור את מנהגי השבט, אשר ישרו בעיני האל ונתאשרו בכח רצונו והסכמתו.

באופן הזה היה מספר אלי בני שם כמספר כפריהם, אלים אשר באמת לא נבדלו איש מרעהו הבדל בולט ונכר. נוסף לזה, כל עוד התחרו הכפרים ויאבקו יחד במלחמה תמידית, נבצר מאת אחד מקהל האלים להתרומם למעלה, למדרגה גבוהה על פני כל רעיו. רק עת ינצח כפר אחד ויכריע תחתיו את יתר הכפרים, אז יגלה אליל ראשי המתנשא למעלה, ומשל ממשל רב בכל קצות הארץ, כמלך אדיר על עבדי ממלכתו וגם על ארצות שכניו הקרובים אליו. אולם האל אשר לעמי בני שם איננו כח גדול, איננו אחד מאיתני הטבע, המתגלה ונראה לכל בני האדם בתמונה אחת שוה, כי אם הנהו חבר בקהל עדת הכפר, נכבד על פי מצבו וערכו, אשר מפניו יכנעו כל חברי העדה הכנעה טבעית, כפי הכנעם לפני אבי המשפחה וראש השבט. אל כזה לא יכונה בשם הראוי לו על פי תכונתו והחזיונות הטבעים התלוים בו, כי אם על פי יחס מצבו ועמדתו אל בני האדם. הוא נקרא בשם „בעל", כלומר אדון או מושל, או בשם „אדני", כמו „אדני־בזק" הנקרא בשם האליל אשר נעבד בעיר בזק; בעת המאוחרת יכונה בשם „מלך", לאמר: מלך. השם „אל", אשר הוראתו אדיר ובעל הכחות, הוא מתקרב יותר אל שם המין, והוא נקבע לסמן על ידו את כל עצם נשגב אשר יחסו לו כח אלהים. האלים האלה, כאשר נחזה, הנם ממין זכר; ובכל זאת לא נוכל להחליט כי נפקד מקום האלילות בקרב עמי בני שם, יען ידענו כי הם הם אשר הביאו את האלילות וישתלון על אדמת ארץ כשדים, אשר לא נראו בה אלילות לפני דרוך רגל עמי בני שם בארץ. אחדים מן החוקרים הכי־מצוינים חושבים להחליט, כי בקדמת העתים לא היו לרבים מעמי בני שם אלילים זכרים, רק אלילות. כי במצב החברה האנושית הקדימה לבוא תקופת שלטון האמהות,

הלאום, חזיון אשר כדמותו וכמתכנתו נראה בקרב כל העמים הקדמונים. התחנה הזאת בנתיב התפתחות החברה החלה אצל העברים בעת אשר נפגשנו אתם בתחום ההיסטוריה, בעוד אשר שכניהם המואבים והכנענים כבר חלפו עברו עליה. באמת העמים האלה כולם התרוממו ועלו מן מצב חברותי כזה, אשר בו לא נראה חברה לאומית או מדינית גדולה, ומשוכללה במשטר נכון, כי אם קבוץ בני אדם הכולל בקרבו המון שבטי עמים קטנים, פרועים ושובבים. אז טרם היה עוד שלטון מרכזי, לקבוע שלטון חוקים ומשפט בארץ, ועל כן נקבע, למשל, לחוק ולמשפט לבני המשפחה לנקום את נקמת שאר בשרם מיד רוצחו בתור גואלי הדם.

את הדת שהשתררה בקרב עמי בני שם במושבותיהם בכפריהם, אשר הדעות הרצופות בתוכה תגבלנה את תכונתן של השיטות הדתיות אשר קמו בקרב משפחת עמי שם בעת המאוחרת נוכל לתאר בקצרה בתמונה כזאת. לכל כפר וכפר יש אל המיוחד לו לבדו, הנחשב לאבי משפחת הכפר, אשר דמיו נוזלים בעורקי כל יושבי הכפר. ועל כן התחשב האל הזה לסגולת הכפר הנוכחי, ולא לאחר זולתו. אמנם בבחינה הזאת בצדק נוכל לאמר כי עמי בני שם היו בעצם ימי ילדותם בעלי אמונה באחדות אלהים; אפס כי זה יתאמת גם ביחס אל כל העמים הקדמונים אשר קימו עליהם את אמונת ה„תתם". כל איש ואיש התחשב על פי מולדתו לנין ונכד של האל השליט בכפר הזה בתור אבי היושבים בו ומחוללם, ועליו החובה לעבוד ביחוד רק את אלהי המשפחה; אך לו גרשו אותו מהסתפח בקהל הכפר הזה, כי אז יחד עם זה נדחף גם לצאת מתחת החסות בצל אלהיו; לאיש כזה סגרו כל מבואי כפר אחר, מלבד אם נאותו יושביו לאספו עליהם בתור בן נכר הגר בתוכם על פי תנאים ידועים. ומעבר השני הנה החוליות אשר על ידן רתקו האל ועובדיו לשלשלת אחת, היו חזקות ואמיצות מאד: האל משתתף בכל מעבדי בני עמו ועלילותיו, מפיו יקחו עצה בכל עת, וכפעם בפעם יקריבו לו קרבנות, אשר על ידם יחדשו תמיד את הברית הכרותה מכבר בין האל ועובדיו יושבי הכפר, ואשר בין איש

תעוררנה אותו לבוא בחקר ועיון פלוסופי; לעמת זאת חסרה לו על פי טבעו נטית הלב למלאכת מחשבת כחכמת הציור, הגזרה והבניה. היוצא מזה, כי השקפותיו הדתיות הנן קרובות בעיניו יותר אל מעשים ועובדות מאשר אל דעות נאצלות, והוא מרגיש את הנחיצות לבוא בחשבון מדויק עם המעשים והעובדות האלה, אשר ערכן גדול מאד, מבלי יכלת עוד להעלים מהם עין. באופן הזה הנה הכרתו הפנימית בתחום הדת גוברת מאד ומשתרעת עד הגבול הקיצוני, עד כדי להתמכר אליה ולהקריב בעדה גם קרבנות גדולים ורבי המחיר. הדת אשר לעמי בני שם היא רחוקה מפשרה וגם משרירות-לב (Wilkühr) הרבה יותר מדת הארים,— דבר אשר יסודו בחשבון ובמפעל הנסיוני. ועל כן גדולה מאד אצל עמי בני שם השפעת הדת על החיים ועל הליכות בני האדם; בעיניהם העיקר הוא רק תכן הדבר, איכותו ועצמיותו, בעוד אשר התמונה החיצונית נחשבת כדבר תפל. והתכונה הזאת חזקה ביניהם יותר הרבה מאשר בין כל עמי הארץ.

וברצותנו לחפש למצוא את עקבות דת עמי בני שם המקורית טרם החלה להתפתח ולהסתעף לסעיפים שונים, אז תתפרץ השאלה על שפתנו: איה מקומה, איפה נמצאנה? היא איננה בארץ כשדים, כי דת הכשדים, כאשר ראינו, היא ילידת תרבות קדומה העתיקה עוד לימים מעמי בני שם. כמו כן אך שוא נחפש למצוא את עקבות התמונה הדתית המקורית הזאת בחיי בני צור וצדון. באמת הנה הדת הזאת נשקפת לנו מארץ ציה ושוממה, מארץ יושבת בדד בערבות מדבר, מחצי אי־ערב, מקום ערש מולדת גזע עמי בני שם, במקום אשר כמעט לא המירו החיים את ארחם ותכונתם מכפי היותם בימי אברהם העברי,— רק שם נמצאנה; שם עוד התקימה אותה הצורה הקדומה של החברה, אשר בה נקשרה בקשר אמיץ — לפי דעת הח׳ וֶלהויזן — הדת הקדמוניה אשר לעמי בני שם, שם נראה חברת בני אדם, אשר חברה ממושבות קטנים, מעדות נודדות, אשר עוד לא הכירו עליהן שלטון מרכזי, אשר טרם עוד הקימו עליהן מלך ועוד לא התאחדו לגויה לאומית אחת. זאת היא המדרגה הקדומה הראשונה בהתפתחות החברה, ההולכת לפני צמיחת הממלכה והתיסדות

טרם הפרדם איש מרעהו — בארץ אחת, וישבו יחד בארץ מולדתם הכללית, הנה עלינו להניח, כי לפני הפרדם היתה דת אחת משותפת לכלם, וכי הדת הקדומה ההיא היתה ליסוד לכל הדתות השונות אשר התפתחו לבדן אצל כל אחד ואחד מהם באורח פרטי ועל פי תנאים מיוחדים. ובכן לפי ראות עינינו, החובה הראשונה המוטלת עלינו היא להציע את השאלה: מה היא תכונת הדת הקדמוניה המקורית של עמי בני שם? — את המענה על שאלתנו הנוכחית הננו מוצאים בספרי החכם רָבֶּרטסון סמִיט, אשר לדאבון לבנו מת בימי עלומיו, מבלי להשלים את חקירותיו עד תומן. ספרו הגדול, אשר בו התאחדו במדרגה נשגבה מאד ידיעות רחבות עם השערות שנונות ומצוינות בעזוז רוחן, הוא בית אוצר שבו נחסנו כל הסגולות היקרות, אשר ערכן רב לא רק בתחום החקירה על דבר הדת המקורית אשר לעמי בני שם, כי אם גם ביחס אל ידיעת הדת הקדמוניה אשר להמין האנושי בכלל. החכם הזה נתן אל לבו ללמוד לדעת את דרכי האדם הקדמוני שלפני ההיסטוריה, חייו ומעבדיו, ורבות מן הידיעות הנכללות בספרו מתיחסות אל התקופה הקדמוניה ההיא בנתיב התפתחותה של הדת, אשר קדמה עוד לתקופת ראשית צמיחת התמונה הדתית המיוחדת לגזע עמי בני שם. ובכן, ביחס אל פתרון השאלה הנוכחית בדבר התכונה הפרטית המסוגלת להדת של עמי בני שם, המבדלת אותה מדתי יתר העמים, נחשב סמיט כבן־סמך גדול, אשר כל דברי החקירה במקצע הזה נשענים עליו.

אם נאמר להציג את עמי בני שם יחד עם עמי הודו־אירופה, — כי רק אל הגזע הזה ראוים בני שם להדמות, — ולהעריכם אלה לעמת אלה, אז נראה כי הראשונים עולים על האחרונים בכשרונות רוחם הגדולים, ובמדה הזאת עצמה הם נופלים מהם בכח דמיונם הרפה. בני שם הנם בערכם אל האריים בעלי דעות קצרות ומצומצמות, אפס כי הם מחוננים יותר בכשרון לתקן כל דבר בשלמות, ולהתאים את דעותיהם אל מטרת המפעל המעשי. אם נקח את אחד העמים מגזע בני שם ונתבונן אליו, אז נראה כי מערכת דעותיו מכֻונת יותר אל המעשה והנסיון, והוא היסוד העקרי אשר בה, ועל כן רק השקפות המיוסדות על הנסיון

מחשבת, או לברוא לו ניב שפתים וסגנון ספרותי מלא עוז ועצמה, אולם בנוגע אל הדת, הגזע הזה הוא אשר נטע בלב המין האנושי התעוררות רוחנית עצומה, ורק ממנו יצא כח הדחיפה והתנועה הגדולה ההיא, אשר לא תחדלנה מפעול את פעולתן הנשגבה, כל עוד לא תסוף תורת נביאי ישראל מקרב הארץ, וכל עוד לא תחדל תורת הנוצרים להשמיע את קולה בקרב כל הגוים הנאורים.

הערביאים קראו לנפוצות היהודים היושבים בתוכם „עם הספר", על שם ספר התורה אשר בו התנכרו והצטינו משכניהם הערביאים מחוסרי תורה ודת. אם באופן דומה לזה נאבה לתאר את גזע עמי בני שם על פי התכונה הבולטת אשר בקרבו, כי אז עלינו לכנותו בשם „גזע הרגש והרוח". כשרון עמי בני שם מצטמצם ומתכנס כלו בעולמם הפנימי, בהרגש והדמיון אשר בקרבם, מבלי להשתרע הלאה על הרעיונות והמושגים הקלוטים מן העולם החיצוני, או, כאשר יאָמר בסגנון המדעי, הגיון רוחם מתכנס בפנימיותם וסובב על צירים הנמצאים בתוך האדם בעצמו (Subjektif), אך איננו מתפשט החוצה על ענינים חיצונים (Objektif). על כן שונה הגזע הזה בתכונתו מכל יתר גזעי בני האדם. הסבה הטבעית שהזכרנו גורמת, כי עמי בני שם אינם מצוינים בכשרון למלאכת מחשבת, ולעמת זאת השגיבו חיל בהגיון דת, בתורת מוסר וכדומה לזה. בגזע הזה נשקפת נטיה לתשוקות נשגבות, לנזירות והסתפקות, אשר בזאת אין דומה לו בכל העמים. „אם נאמר לקצוב את ערך עמי בני שם — אומר רֶנַן — מנקודת הראות של תורת המוסר והדעות הנוגעות אל סדרי חיי החברה, אז נהיה מוכרחים להודות כי במקצע הזה ערכם גדול ונכבד מאד, כאשר גם תורת המוסר של עמי בני שם נשגבה וצרופה היא מאד. החוקים הכתובים בתורת משה כוללים בקרבם דעות נשגבות בחכמת המשפטים. בעלי המוסר, יהושע בן סירה והלל הבבלי הגיעו בנטיתם זאת למדרגה גבוהה כל כך, עד כי נשתומם עליהם. אין לשכוח, כי תורת המוסר הכלולה בספרי הברית החדשה נערכה בראשונה בקרב עמי בני שם ונתפרסמה בעברם".

והנה אם באמת התגוררו העמים הנזכרים למעלה בראשונה —

א.

הדתות אשר לעמי בני שם.

בשם „עמי בני שם" קוראים החוקרים להעמים האלה: הערביאים, היהודים, הכנענים, הצורים, הארמים, הכשדים והאשורים. הרשימה הנוכחית היא מוחלפת בעיקרה מרשימת קרבת העמים הרשומה בספר בראשית (פרשה י), שבה מפורטים העמים השוכנים בארץ כנען, לפני בוא שמה העברים, מסודרים למשפחותיהם על פי שיטה בלתי נכונה; כי היסוד, אשר עליו נוסדה שם חלוקת העמים למשפחותיהם הוא המצב הגיאוגרפי, בעוד אשר כעת תוקח ליסוד לענין חלוקת העמים למשפחותיהם — קרבת השפה. העמים הנקובים פה דברו, או כי הם מדברים גם היום, בשפות הדומות אשה אל רעותה דמיון נמרץ, ונחשבות כלן על סוג אחד. לקרבת השפות אמנם יש ליחס ערך נכבד מאד, ועל פיה נוכל לחרוץ משפט גם על דבר קרבת המשפחה אשר בין העמים המדברים בהן, ובכן הנה העמים המדברים בשפות בני שם יתיחשו אל מוצא אחד, ובצדק יתחשבו כיוצאי גזע אחד וכשוכני ארץ אחת בימים קדומים. על השאלה המוצעת בעולם המדעים: איפה עלינו לבקש את ערש מולדת גזע בני שם, יענו מרבית החוקרים, כי מקומו בארץ ערב. מן הארץ ההיא נפוצו שבטי בני שם לכל רוחות השמים, עד כי התפשטו שפות בני שם ומנהגי החיים של העמים המדברים בהן על פני מרחבי כל הארצות המשתרעות מנגב ערב ועד צפון סוריה, מהררי אירַן ועד חופי הים התיכון, וכל הארצות הנשענות לארך חופי אפריקה הצפונית. גזע עמי בני שם אמנם לא השגיב חיל ליסד לו ממלכות אדירות, גם לא הצטין בכללו בכשרון כביר למלאכת

המעלות והיתרונות אשר לעמי בני שם וליחס להם לפעמים דברים אשר אין להם שחר. אבל אנחנו השתדלנו לשמור את האמת, מבלי לשאת פנים גם להמחבר, אשר על כן פעמים רבות הרשינו לעצמנו לסור מן המסלה אשר סלל הוא ולחלוק על דבריו, בכל עת אשר האמת דורשת כזאת מאתנו, עד כי באמת יוכל החלק הנוכחי להתחשב מצד זה כספר חדש מקורי, המכיל בקרבו חקירות והשקפות מקוריות בענינים רבים.

את זאת מצאנו לנחוץ להודיע את קוראינו, אשר אולי יאשימונו בעון זיוף ספרותי, — כלומר, כי הצענו בשם הספר המתורגם דברים אשר לא נמצאו בתוכו, — בהודיענו מראש, כי את האחריות בעד כל הדברים המחודשים הננו מקבלים עלינו. אולי יהיו קוראינו אסירי תודה לנו, כי השתדלנו כפי מדת היכולת לתת גדל ומשגב לתורתנו ולהתפתחות הקולטורה שלנו, ולהראות את הרוממות והתפארת המוסרית הצפונות בקרבן.

המתרגם.

דברים אחדים.

בהגיענו הפעם אל החלק השני מספרנו זה, החלק המענין את לבנו יותר מכל חלקי הספר, אשר דבריו יסבו על הדתות של אגודת עמי בני שם, הרתוקה אשר נחשבנו גם אנחנו כטבעת אחת ממנה, ובהתגלגל הדברים לחקור את תולדות דת ישראל, בת־לויתנו העתיקה על דרך ההיסטוריה הארוכה שלנו, הננו חושבים לנחוץ להעיר את לב הקורא על הדרך אשר בחרנו לנו בספרנו זה. אמנם עוד בראשית הספר לקחנו לנו את חופש העבודה בתרגומנו, להעיר הערות ולתת מלואים לדברי המחבר, אם בהכניסנו אותם בפנים הספר, ואם בהערות נדפסות בשולי הגליון, כפי ראות עינינו; אולם בחלק הזה נתרבו ההערות והמלואים על דברי המחבר, עד כי לו נאספו יחד והיו לספר שלם. טבע הדברים אלצנו לזאת. כי תכן הדברים המדוברים בחלק הזה נוגע אלינו וקרוב אל לבנו עד מאד, ובתור בני העם, אשר למענו הננו עורכים את ספרנו זה, הננו מרגישים בהרגשה דקה את הדברים הנחוצים לקוראינו לדעתם, ואת החקירות המענינות את לבותיהם והמלבבות אותם בתכנן, יותר מאשר יוכל להרגיש זאת בן עם נכר. מלבד זאת, ההשקפה המדעית אשר נקבעה בהספרות המדעית באירופה אוצרת בקרבה כעין רגש של בוז אל גזע עמי בני שם; הבוז מביא לידי שנאה, והשנאה מקלקלת את יושר ההגיון, עד כי רבים מן החוקרים מרשים לעצמם לקפח את

תולדות

האמונות והדתות.

תורות הדתות הקדומות ותכונת השיטות הדתיות אשר התערו בקרב עמים שונים, מוצאן ותולדות התפתחותן.

חלק שני.

עמי בני שם ודתיהם

ספר רביעי.

Дозволено Цензурою.
Варшава, 3-го Февраля 1899 г.

תולדות
האמונות והדתות

מאת פרופיסור א. מֶנזים.

תרגום

יעקב פרֶנקל.

חלק שני.

ספר רביעי.

הוצאת „תושיה".

ווארשא. תרנ"ט.

בדפוס מ. י. האלטער ושותפו, נאלעווקי 7.

Толдотъ гоемунотъ вегадосотъ

т. е.

ИСТОРІЯ РЕЛИГІИ.

Соч. проф. **А. Мензиса.**

Перев. **Я. Френкеля.**

Часть II. Книга IV.

Изданіе „ТУШІЯ".

ВАРШАВА. 1899.

Типографія М. И. Гальтера и Комп., Налевки 7.

הם במשך אלפי שנה, — עד כי לאט לאט נחדל מהתענין בהכתבות והרשימות העתיקות שלהם, אשר גם הן וגם תכנן מהבל המה יחד"...

אבן ראוים הדברים לשום אליהם לב. עתה הנה בדעתנו את אפסותה של חכמת־מצרים המדומה, נדע להוקיר את ערך ספרות ישראל העתיקה, את חכמתה המקורית ואת השקפותיה הנאורות והנכוחות.

את עיניך במשחת חומצת־הכסף (Ляписъ), ויישבת במקום גבוה, על ראש גג ביתך, וענית ואמרת את השמות הקדושים האלה: כַקס, אַמוּנסַקס, אַברַפַּקס, ועוד תוסיף לאמר: „שמעני נא, הירח, אתה הגדול בין כוכבי השמים, אשר אתה חוללתם וילדתם, בואה נא אלי על פי דברי והִגָלה אלי". כה תכפיל דבריך שבע או תשע פעמים, עד אשר יופיע הירח לדבר אתך מן השמים". — דומה לזה ישנו גם נוסח קבוע למען השביע את השמש.

כן ישנה גם השבעה קבועה להרחיק מבני האדם שדים ומזיקים לבל ירעו להם, וזה סדרה: „אל נא תרדפני פה ושם! אנכי הנני פַּפִּיפֶּטוּא מֶטוּבֶנֶס, אנכי אשא את קבר אזירים, והנני נכון להציגו בעיר אבידוס, למען קבר אותו בשדה הקברות „אַלְקְחַה". אם חפץ אתה להאבק אתי, כי אז אשליכהו ארצה" (אמור שבע פעמים).

מלבד כל אלה נמצאו שם נוסחאות שונות לקמיעות המועילות לדברים רבים, לרפא איזה מחלות, להסיר את כאב הרגל וכדומה. הקמיעות נכתבו על לוח של זהב או של עפרת, נתפרו בעור של צבי והושמו על מקום הכאב. כמו כן נמצא נוסח אחד לקמיע, אשר תעודתה להראות לבעליה חלומות בלילה כפי רצונו...

„זועה תאחזנו — יאמר הח' ברוגש — בהעלותנו על לבנו את הרעיון, כי הספרות ההירוגליפית, אשר שרדה אלינו ונתבררה לנו לאמתותה, היא היא כל פרי מחשבות לב העם המצרי, קציר חכמתו שנתבררה אחרי תקופת אלפי שנים, שנות עבודת הרעיון והמח של העם כלו, אשר שקד לנצור את רכושו הרוחני, וימסרהו מדור לדור כחמדה גנוזה נחלת אבות!"

„צר לנו מאד — מסים הח' הנז' — כי במשך דורות רבים, טרם עוד השיגה ידנו לקרוא את הרשום בכתב ההירוגליפים, נתעו חכמי כל דור ודור להאמין בחכמת המצרים הנשגבה, וישגו שגגה גסה כזאת. עתה הנה במדה אשר ירבו חוקרינו לקרא ולדעת את תכן הספרות העתיקה של המצרים שנה שנה, כה במדה תכהה כתרת האור אשר כתרה את קדקד יושבי אדמת

ערמה ומרמה על כל שאלותי אשר אציע לפניהם".

„קומה נא אנובים, אלהי הנעורים, הופיעה נא לקראתי הפעם, והביאה נא אלי את אלילי העיר הזאת יחד עם האל העונה לקוראיו ביום הזה, למען ענותו לי על שאלתי" (תשע פעמים).

אחרי כן יֵאָמֵר:

„פקח עיניך, הבט אל האור, קראהו אליך, ואמרת כדברים האלה: ברוך אתה האור המופיע, האור המאיר, האור העולה ומשתגשג! אתה האור המאיר בחוץ בואה נא הלום!— את הדברים האלה תכפיל תשע פעמים עד אשר יחל האור להתגדל ואנובים בוא יבוא. והיה בבוא אנובים ובהֵראותו אליך, שאל נא לשלומו ואמרת אליו: „קומה נא וצא, והביאה נא אלי את אלילי העיר או הכפר הזה". עד מהרה יצא אנובים והביא את האלים. אז תמהר ותגד לאנובים לאמר: „הביאה נא שלחן בעד האלים למען שבתם אליו". כשבת האלים אל השלחן תגיד לאנובים: „הביאה נא חמת מים וצמד כברי לחם". אנובים יושיט להאלים לחם ומים כחפין לבם, אחרי כן תאמר לאנובים: „ענני נא היום הזה". והיה אם ימנע מעשות חפצך ואמרת „האל העונה לי הוא יושיעני והגיד לי, מה שמו?" וכאשר יתודע אליך בשמו — מהרה ושאל את שאלתך".

ההשבעות נעשו על ידי הקוסם לבדו, או כי לקחו אליו גם נער קטן תמים-לב והוא היה כמתוך בין הקוסם ובין האלים. הנער הובא במצב היפנוטי על ידי פקיחת העינים ועצימתם, כפי הנהוג גם אצל בעלי ההיפנוטיות היום. ההשבעות נעשו לאור מנורה חדשה אשר אין בה עופרת. הקוסם התיצב על תיבת עץ חדשה, ואת הנער הושיב על התבה השניה לפני המנורה, ואז השמיע הקוסם מעל לראש הנער שמות קדושים ופתגמי קסם אשר אין איש יודע פשרם, והם נאמרו ונשנו משלש עד תשע פעמים. כל זה נעשה לעת עלות השחר.

המגלה אשר לפנינו כוללת בקרבה גם תחבולות קסם איך להשביע את השמש והירח. „ברצותך להשביע את הירח — כן יֵאָמֵר שם — אז עליך להטהר ולצום שלשה ימים. אחרי כן תמשח

בעיר ליידן. המגלה הזאת מוצאה מן המאה השניה לספה"נ, ונקראת „מגלת הידעונים" (gnostischer Papirus), על שם הכתה הנוצרית הידועה בשם „ידעונים" שקמה בראשית התקופה הנוצרית, אשר ערבבה את יסודות הדת הנוצרית עם השקפות פלוסופיות ואגדות מיתולוגיות יחד, ותערוך לה שיטה דתית מיוחדת פרועה ומצוינת לרוע; כי לפי ההשערה יש יחס וקשר לתכן המגלה הזאת עם תורת הידעונים. תעודת המגלה הזאת היא להורות לבני הדור החדש את דרכי חכמת הקסמים הקדמוניה אחרי אשר נשכחה בשטף העת, והיא כוללת בקרבה פנינים יקרים מן החכמה העתיקה הזאת, אספת תחבולות קסם מפליאות מבוארות בשפה ברורה ונרחבה, בלי סודות ורמזים, כמו חפץ מחברה להפיץ את חכמתו ולעשותה לקנין לכל העם. מגלת הידעונים כוללת בקרבה תרופות למחלות שונות, תחבולות קסם לעורר בלב איש רגש ידידות או רגשות איבה, וכמו כן פתגמי קסם לעורר את האלים להדרש להקוסם ולענות אותו על כל שאלותיו. אמנם בקרב רשימות התרופות היעודות למחלות שונות ישנן גם כאלה המיוסדות על בסיס טבעי, והן נכונות מאד גם מנקודת המבט של חכמת הרפואה; אפס כי גם הן צמודות יחד עם פתגמי קסם וניחושים, אשר בלעדם לא היה מניע המצרי את ידיו ואת רגליו.

החכם ברוגש מביא לדוגמה את נוסח־ההשבעה הקבוע להשביע את האלים. הקוסם פונה אל האליל אנובים ושופך לפניו שיחו, לאמר:

„אנובים מלך השחת! סורה נא מתוך החשכה! שלח נא לי אורך בשאתי את השבעתי הפעם, יען אני עבדך הָנוּם בן אזירים, אחד הבנים התאומים אשר ילדה לו איזידה, הבן האהוב לאמו האלילה, והשואף אל אביו אזירים האל הטוב והמטיב".

„אנובים מלך השחת! סורה נא מתוך החשכה! שלח נא לי אורך! היום הזה הנני נכון להשביע את השבעתי פה. שלום יהיה לי ושלום גם להאיש אשר למענו באתי הלום הפעם להשביע את השבעתי, עדי יופיעו האלים לענות אותי מענה נכון בלי

האל הַמְפַסֵד נפל המימה במי הנילוס,
רוצה, רוצה, הנחש גָאוּ, הרדם".

ועוד נאמר:

„על קדקד הנחש הבריקה העטרת,
עת צאת הנחש ממעבה האדמה,
תחת כף יד אֱנָס ואצבעותיו,
יכרות ראשך הסכין אשר בידי הַאֵיָלָה".

מי ימצא את המפתח להבלים כאלה? ומי יגיד אפוא פשר להטי חרטומי מצרים והזיותיהם? ומה מאד יפלא בעינינו, כי הבלים כאלה וכדימה להם לבבו מאד את יושבי אדמת חם, עד כי הפתגמים האלה נכפלים ונשנים בכל הכתבות החרותות על פני יתר פארי־העמודים ומגלות הפפירוס, וכנחלה יקרה עברו מדור אל דור אלפי שנים. להטים ופתגמי קסם אלה נתנו לבעליהם — לחרטומי מצרים הבקיאים בהם — גדולה ועוז, עד כי על פיהם התרוממו למעלת כהני הדת וישלטו שלטת בדעת הקהל.

חכמת הקסמים, תמצית הבינה הנשגבה וחקרי הלב של חרטומי מצרים, התגלגלה בתקופת אלפי שנים בתוך זרם ההיסטוריה המצרית, ותהי נחלת דור ודור, עד אשר הגיעה אל התקופה החדשה, ראשית צמיחת דת הנוצרית, וגם אז לא בא הקץ לה, רק כי התעטפה בתמונה אחרת ותתמזג עם יסודות אחרים, לפי תנאי הזמן ותכונת יושבי הארץ; כי אז קלטה אל תוכה שמות זרים משפת בני נכר אשר התאזרחו אז בארץ מצרים, וביחוד שמות עצם פרטים לקוחים משפת היונים, העברים והכושים. על כן לא חזון יקר הוא למצוא ברשימות הקסמים שנתחברו בעת ההיא את השמות „משה", „יה", „צבאות" ועוד כאלה, אשר השתמשו בהם הקוסמים ביחסם אליהם כח קסם טמיר ונעלם. ועם זה יחד החלו אז להעתיק את פתגמי הקסם משפת המצרית העתיקה לשפת העם הבלולה מערב שפות שונות, ובתמונה כזאת הגיעו אלינו רשימות רבות ושונות.

בין המון הרשימות האלה מצטינת, גם בכמות גם באיכות, מגלת הפפירוס הגדולה הקרועה לשני קרעים, אשר ראשיתה שמורה בבית המוזאום הבריטי בלונדון, ואחריתה בהמוזאום המצרי

להמתים את הדרך המוביל אל שער השמים, לנצור את המתים לבל יתנפלו עליהם שדי שחת או חיתו טרף, לבל ישחיתו בהם ולבל ירעו.

הננו להביא פה לדוגמה אחדים מהמון פתגמי הקסם, הלחשים וההשבעות, אשר נמצאו בתוך הכתבות הרשומות על פני קירות חמשת פארי־העמודים, אשר הוקמו לכבוד המלכים ילידי משפחות המלוכה החמישית והששית (2500 לפני ספה"נ). השבעות כאלה אינן עולות בערכן על ההשבעות שמשתמשים בהן העמים הפראים באפריקה. ביחוד מענינות אותנו ההשבעות הרשומות על מצבת הזכרון המוקמת לכבוד המלך „אֻנָס"":

„העורב הזה, המלך אֻנָס,
העף מבין ערבי הנהל,
העף מבין ערבי הנחל,
הוא יתן צו:
הזהר, אריה, צא החוצה!
והוא צוה: הזהר, אריה!
הנה אֻנָס יוצא מבית־אפרו א),
אחרי נוחו כל הלילה בבית־אפרו.
אֻנָס יוצא מביתו יום יום בבקר.
אמנם אם יצא מבית־אפרו,
אז ינוח הלילה בבית־אפרו,
למען צאתו שנית בבקר השכם".

ועוד יֵאָמֵר במקום אחר:

„הסוג לאחור, יליד צפעוני אמון!
היה נא ל„רואה ואינו נראה"!
אל נא תֵרָאֶה לאֻנָס!
ואם תֵרָאֶה יקראך בשם:
נֶם בן נֶמִיתָה.

א) תרגמנו במלה הזאת את המלה "Urue", והוא כלי עשוי כחמר אשר בו שמו העמים הקדמונים את עפר שרפת המתים. אולי על זה רומזים גם הדברים: „שוכני בתי חמר", הנזכרים בספר איוב. המתרגם.

כבדו והעריצו כל הזיה ומקסם שוא, וירוממום וינשאום למעלה מכל עניני השכל והרוח; והחכמה המצרית הזאת גדלה ועצמה ותמלא את כל ספרי הספרות של המצרים ואת הריקנות המוחלטת אשר בקרבה. חכמת־הקסמים נחשבה בעיני המצרי כתמצית חכמת אלהים נשגבה, כתרופה כללית לכל נגעי בני האדם וכמקור ישע למלא את כל צרכי החיים ותביעתם; וכפי אשר עוררה את הכחות הנעלמים לצאת לישע בני האדם החיים על פני הארץ, כן גם רב כחה לתת שארית ותקומה לנפשות המתים, להשיב לתחיה את הנפש בכח לחשים, להטים ומבטאי־קסם ידועים.

וכיקרת ערך חכמת הקסמים על פי תעודתה, כן גם גדל כבודה על פי יחשה ומולדתה. המצרים, אשר יעדו לכל ענין וחפץ על הארץ אליל מיוחד, יחדו אלילים אדירים גם לחכמת הקסמים, אשר לפי אמונתם הם המציאוה בראשיתה, הם הורידוה ארצה וימסרו אותה בתור סוד תעלומה לחכמי נסתרות, והם השולטים על פעולתה. האליל „פְּטַ" והאלילה „איזידה" הם אשר נחשבו לאדוני חכמת הקסמים, והם הפליאו לעשות בלהטיהם, אשר עקרם ויסודם שמות קדושים ומבטאים ידועים, שבהם צרור כח קסם אדיר. פעולת השמות האלה משתרעת בכל סעיפי החיים הטבעיים והמוסרים, וביחוד רב כחם להסיר כל אסון ואיד מעל כל בני תמותה, עת אשר סכנה מרחפת על ראשם, כמו, למשל, עקיצת נחש, שן חיות טרף, כל חלי וכל נגע.

השמות הקדושים ומבטאי הקסם נמסרו מפי האליל „טט" ליושבי עמק הנילוס, ויכתבו לזכרון בספרי הקדש אשר להמצרים ויונחו למשמרת בידי הכהנים. חכמת הקסמים אשר הורדה על ידי האלים משמים ארצה, היא כמעט גלויה וידועה לנו כעת על פי הרשימות הרבות שהגיעו אלינו, מהן חרותות על פני מצבות הזכרון, ומהן אשר נשמרו במגלות פפירוס. זאת חכמת הקסמים, אשר נקדשה מאד בעיני המצרים, כוללת בקרבה לפעמים דברים מוזרים ובלתי מובנים, עד כי נלאו כל חכמי לב למצוא את החידות והרזים הרמוזים בם. במרבית המקרים נמצאים ספרים שלמים כעין קובצי מבטאי קסם, השבעות ולחשים, אשר בהם השתמשו הידעונים המצרים לרפאות כל פצע ומחלה, להורות

כי על ידה למדו חכמי אירופה את כתב ההירוגליפים ואת השפה הגיפטית הקדומה, מני אז נתבררו ונתלבנו רשימות ומגלות פפירוס למאות ולאלפים, אשר גלו לפני חכמי דורנו את עולמם של המצרים הפנימי והחיצוני בכל פנותיהם, ואחרי הסתכלות נכונה הנו באים לידים מסקנה, כי לחכמה האמתית, לפי מובנה שהיא מובנת לנו היום, לא נמצא כל מקום בקרב המצרים הקדמונים. למרות התשוקה הגדולה אשר התנוססה בלב המצרים לרשום רשימות ולציר ציורים במכחול וצבעים על פני מצבות האבן, קירות הארמונות, יריעות בד ועלי פפירוס, ועל כל דבר אשר לו שטח חלק ופנוי, הנה הגיעו אלינו רשימותיהם וספרותם ריקות ונבובות מכל תכן נכבד וענין מדעי.

„איזו השקפות על דרכי הטבע, אשר נראה אצל המצרים — יאמר ה' ברוגש — או הסתכלותם בחייהם הרוחנים, אינם יכולים להתחשב לעניני מדע, כי דברים כאלה עולים על לב האדם בלי משים ובלי כל עיון עמוק מצדו, ואינם נוגעים אל הסבות העקריות המסבבות את החזיון המתגלה לעין. למשל, חזיון עלות הנילוס על גדותיו ביום אחד קבוע בכל שנה ושנה, הוא יוכל להיות קצוב ונקבע רק על ידי הנסיון; ידיעת החזיון הזה לאשורו איננה נכללת בחשבון המדעים; רק אז היה אפשר לנו לחשוב את השאלה כמיוסדת על יסוד מדעי, לוא עלתה בידי בעליה לבאר את הנסבה הטבעית האמתית המסבבת את עלית מי הנילוס על גדותיו בזמן ידוע בשנה".

אכן חסרון ידיעה כזאת הכריח את המצרים ליחס להנילוס כח עליון המגיע אליו מחוץ לגבול הטבע, עד כי נקדש נחל מצרים בעיני יושבי הארץ, ויהי כאחד מאלילי הארץ לקדושה ולכבוד. ככה העשירה העניות המדעית את מקדש האלים (Panteon) המצרי באלים טבעים רבים (כלומר מיוסדים על כחות הטבע), אשר נעשו לאלים אצל המצרים רק מפני קצר דעתם במערכת הטבע והחוקים השוררים בה.

אולם במקום המדעים, אשר לא נקלטו שרשיהם על אדמת חם, השתגשגה שם חכמת קוסמי קסמים ומנחשים וידעונים, אם רק נוכל לקרוא להבלים והזיות כאלה בשם חכמה, המצרים

שאלו אבותינו מיושבי אדמת חם הן הן הנקודות הכהות הנראות כבתמי אפל על פני מאור תורתנו, המזהרת באור גדול מקורי השופע מגאון רוחו של העם העברי.

הנטיה לכפירה והכחשה במסרות הקדומות, כל עוד לא נמצאו מופתים חזקים להוכיח את אמתותן, אשר הטביעה את חתמתה על אחרית המאה התשע עשרה, היא אחזה גם את הח' ברוגש ותסיתהו לא רק להטיל ספק במסע פלוסופי יון למצרים למטרה למודית, כי אם גם — להסתפק בחכמת המצרים עצמם. והנה הוא פונה אל כל נבוני דבר בשאלתו: במה היתה חכמת המצרים גדולה? ולוא היתה כזאת באמת, כי אז—לפי דעתו—הלא ראויה היתה להתפתח על אחת שבע במרחבי עתותי ההיסטוריה הארוכה של המצרים, מימי המלך מֶנֶס אשר חי לכל הדעות לא יאוחר משלשת אלפים שנה לפני ספה"נ.

„אם חטאתי במשפטי — אומר הח' ברוגש — ישא נא אֵל לעוני, אך לבי נוטה לחשוב את היונים הקדמונים לכוזבים, אם לא לכסילים, אשר חסר להם השכל הבריא למען הכיר את החכמה המדומה של המצרים לחזיון שוא וריק בלי כל תכן. אולי ישתוממו הקוראים על משפטי זה; אולי הבין לא יוכלו, איך זה איש כמוני, אשר הקדיש את עצמו ביחוד לחקירת קדמוניות מצרים יוכל להִנָּהות אחרי נטיתו הפרטית ולהכחיש או גם להקטין את תהלת חכמת המצרים, אשר אמנם נתאשרה על פי עדותם של הדורות הקדמונים. אבל אנכי על דעתי אעמֹוד, ומטעם פשוט מאד: בתקופת חמשים השנים אשר בליתי בעבודתי הרוחנית לברר וללבן את הכתבות והמגלות אשר שרדו אלינו מִן המצרים הקדמונים, עוד לא אנה המקרה לידי, אף לא פעם אחת, איזו רשימה אשר יוכרו בה עקבות ענין למודי וחפץ מדעי".

והמשפט הקשה הזה הולך ומתאמת יותר ויותר, לפי דברי הח' ברוגש, כל אשר תתעשר ידיעתנו בתעלומות רזי הספרות המצרית הקדמוניה. מראשית המאה התשע עשרה, עת הובאה המצבה הידועה מרוֶּטֶ (1802) אל המוזאום הבריטי, והכתבת הרשומה עליה נתבררה לנכון ע"י החכמים יונג ושמפליאן, עד

ההזיות והאמונות התפלות אשר רבו ועצמו בארץ מצרים, לא רק כי המיתו כל מגמה ושאיפה מוסרית בתחום הדת, כי אם גם השביתו כל תנועה רוחנית, כל נצני החכמה והמדעים, אשר החלו לפרוח על אדמת חם בימי נעורי הממלכה, עד כי נשארה ממלכת מצרים באחרית ימיה חנוטה ומאובנת כלה כחנוטי מתיה הקבורים בקרב אדמתה. על כן הנה תהפוכות וחזיונות מתנגדים ימסכו בקרבנו רוח תמהון על כל צעד וצעד בארץ העתיקה הזאת: מלאכת מחשבת נפלאה, מעללי עוז בחכמת הבניה והגזרה מעבר מזה, ובערות והזיות, קסמים וניחושים אשר אין בכל העמים דוגמתם מעבר מזה.

המאמר הגדול אשר חבר הפרופיסור ברוגש־פאשא פקיד המוזֵאום בעיר גיזֶה במצרים על הענין הזה, מציג לפנינו תמונה משוכללת של הבערות והריקנות המדעית אשר השתררו בארץ מצרים, וביחוד בתקופות האחרונות בתולדות ימיה. „כפי הנודע — אומר החכם הנזכר — הגו כל עמי קדם רגשי כבוד ויקר להמצרים בעד חכמתם, עד כי לפי המסורה נסעו גם פלוסופי יון המהוללים כמו סָלֺן, אפלטון ופתגורוס וכדומה להם, ארצה מצרים להקשיב לקח מפי כהני מצרים המהוללים בחכמתם".

וכפי המסורה המקובלת אצל היונים, השגיבה גם האגדה העברית את חכמת המצרים ותבונתם, עת כי עטרה בהן את קדקד אחד מבחירי החברה האנושית, את המחוקק הגדול משה איש האלהים, ותאלצהו לשאוב את חכמתו הבולטת מכל אמריו — ממקור חכמי מצרים. כן נתעה גם הפלוסוף היהודי הקדמוני ידידיה האלכסנדרוני בספרו „חיי משה" לאמר, כי מחוקקנו למד בבית פרעה מפי חכמי מצרים את כל החכמות והידיעות ויבוא עד תכונתן בשלמות יתרה הרבה על חכמי מצרים כפי רוח האלהים אשר נססה בו (עיין בספר עץ הדעת להד"ר רובין). וביחוד הרחיקו ללכת בדרך הזה החוקרים מבני עמנו בדור האחרון, אשר תשוקת הבקרת דחפתם לבלי יחס לתורת משה מקוריות ועמידה ברשות עצמה, והנם מתאמצים למצוא את הבינה הנשגבה הכלולה בה בבתי המדרש של חַכְמֵי מִצְרַיִם, בעוד אשר לפי דעתנו הרכוש הגדול אשר

וחשוכה, חידות ורזי תעלומה הולכות הלוך והתרבות, וכל אלה מגדילים ומאדירים את השפעת הכהנים על העם ונותנים מקום לערמה ונכלים אין קץ. ומצד השני הנה הדת המעשית הנועדה בעד העם קולטה אל תוכה את היסודות המוזרים: קסמים וקמיעות ואצטגנינות (במובן מיוחד לדעת את גורל האדם בעתיד — Horoskopie) יותר ויותר; ואף כי המצב המוסרי של העם איננו יורד למטה מן המדרגה הגבוהה אשר עלה עליה בעת שלטון האלים המפיקים אור ונוגה, אבל רוחו כבר רפה ונחלש, הודות לתקף רגש הדת המתפתח על חשבון הרגש הלאומי ואהבת ארץ המולדת, עד כי אי אפשר היה עוד לתקן תקונים נכונים בתחום הדת ולחדש את רוח העם ודתו יחד. קשה מאד להגביל ביחוד, איזה הם הנצוצות אשר נִתזו מן הדת המצרית, שהוסיפו לעמוד ולהתקים בארצות אחרות הנתונות בחוג השפעתה. חכמת המצרים והגות לבם בתחום הדת, ועם זה גם העתקה (אשר אמנם מדרגת דיוקה ידועה) מן הדעות והרעיונות אשר נקלטו ונתגשמו בה, חדרו בלי תפונה גם צפונה בארץ צור וצדון; וצור, כאשר עוד נראה, למען שכלל את דתה, שאבה חמר רב גם ממקור היונים. האגדה המצרית על דבר אוזירים כבר פרחה על אדמת ארץ יון עוד ימים רבים לפני בוא האלילים איזידה וסרפים אל שערי רומה מלובשים בתמונתם המצרית המקורית, ולפי דעת חוקרים מלומדים הנה גם התורה היונית על דבר תקומת הנפש אחרי המות, כפי אשר נתבארה ונתבררה בתורת הרזים של הדת היונית — מוצאה ומולדתה מארץ מצרים. בעיני הרומאים והיונים נחשבה דת המצרים כדת המלאה חידות ותעלומות, עד כי היו נבוכים למצוא את פשר דעותיה השונות אשר הסתבכו בה לסבך גדול מלא נגודים והפכים, בעוד אשר בעיני הדורות האחרונים היא מוצגת למופת ולמשל בתור דת אשר לא שמרה את מוצא שפתיה למלאות את אשר הבטיחה, ואשר כשל כחה להכריע ולנצח את האמונות התפלות אשר השתרגו עליה ויחנקו בה כל שאיפה מוסרית נעלה ומשובחת, ומפני תמרות העשן לא נראה אור המנורה.

ואיש ביחס אל העדה והחברה, ועיניה פקוחות גם על מחשבות לב כל איש פרטי. הננו רואים, כי האלים דורשים מאת האדם לא רק מנחה וזבח והגות רגשי כבוד לבעלי חיים קדושים, כי אם גם למלא את חובותיהם בתור אזרחים במדינה ובתור חברים בחברה האנושית; הם דורשים לזכות את הלבבות, לבלי תטמאנה השפתים. הדבר הזה דומה כמו לו הגדנו, כי במצב נפש האדם ברגע מותו תלוי משפטו, אם להצדיקו ואם להרשיעהו: המצרים האמינו כי שם במרום ישקל לב האדם במאזנים לדעת את משקלו בערך אל האמת המוטלת בכף המאזנים השנית, והיה אם יקל לב האדם במשקלו מאד, הנה אז נבצרה ממנו לחיות ולהתקים עוד; אולם אם לאשרו יכריע הלב את כף המשקלת, אז יצדיקו את משפטו, והובילוהו בשמחות וגיל אל שדמות „אַאלה", משכן הנשמות המאושרות החוסות בצל כנפי אזירים.

המסקנה.

גם האמונה באחדות האל, אשר השתגשגה בארץ מצרים, גם התורה על דבר תקומת הנפש אחרי המות, שתיהן יחד עלולות היו, לפי דעתנו, להיות נשגבות מאד בתעודתן, להפוך את הדת המצרית לדת נאורה רוחנית זכה וצרופה, ולטהר אותה מכל סיגי הזיה ואמונה תפלה. אבל הנסיון המר הוכיח, כי שתיהן יחד לא הביאו את התוצאות הנשגבות האלה. תולדות דת המצרים בעת המאוחרת תורה לדעת כי במשך העת רבו ויעצמו הקסמים והנחושים ויהיו ליסוד גדול בהרכבת הדת, ויחד עם זה גברה מפלגת הכהנים, אשר כבשה תחת ידה את עבודת הדת המעשית הקשורה בקשר אמיץ בחיי הממלכה, — דבר אשר לא הסכינו הכהנים לפנים לעשות ככה. תורת הדת מסגלת לה יותר ויותר תכונה של אמונה באלהותו של העולם החמרי, או בחמריותה של האלהות (Panteismus), היא נעשית עכורה

לפי מדרגת מצבו הדתי (הדת הקדמוניה הפיקה רק רוח ששון וצהלה ומבטח עוז בהכחות העליונים) לא הסתפק כלל ברחמי אלהיו אליו, והכרתו הפנימית חזקה בו — כי יכריע כל צר ואויב הנצב לשטן על דרכו רק בהיות נכונים בידו קסמים ולהטים, לא לב טהור ונפש זכה. אולם בפרקים אחדים של הספר הזה נשמע קולות אדירים מזה, ההוגים גם דעות נכונות ותכן נכבד. ישנו איזה נוסח של נחוש, אשר בכחו להסיר את הכתמים מלב אזירים, וכמו שישנן תחבולות שונות חיצוניות להטהר מכל עון ופשע, כן לא יחסרו גם אמצעים אשר פעולתם להשכיח עון. כפי המסופר בפרק קכ"ה מן הספר ההוא, נפש המת נכנסת אל תוך היכל מעון האמת, ושם תראֶה את פני האלים ואז תטהר מכל חטאותיה. היא נצבת למשפט לפני ארבעים ושנים שופטי מרום (מספרם לפי מספר המחוזות במדינה, כמו השתדל כל מחוז לשלוח את צירו אל הפרלמנט הזה אשר בעולם העליון), הנקראים אדוני האמת, אשר כל אחד מהם דורש למשפט בעד עון ידוע, ועליה להצטדק לפני כל אחד ואחד מהם, כי בימי חלדה פה על הארץ לא נאשמה באיזה חטא ועון הנכנסים בחוג שלטון משפטו. על הנפש להתודות ולאמר: אנכי לא גנבתי, לא עשיתי חונף לאיש, לא גנבתי מרכוש הקדשים (הקנוים להיכלי האלילים), לא שתי יד אל מורדי מרד, לא חרפתי ולא גדפתי אלי מרום, לא מרטתי מן החיות הקדושות את צמרם, לא חללתי כבוד האלים, לא הבאתי דבת עבד רעה אל אדוניו, ועוד חטאים כמו אלה. אכן עוד לא הָתוה קו מגביל בין עונות מוסריים ובין עונות ופשעים נגד חוקי הדת ומנהגיה; החובות המוסריות הנזכרות בודוי הנפש הן נאמרות רק על דרך השלילה; הן מתגלות לנו בתור כבלים אשר תכליתם לאסור את ידי האדם מעשות איזו רעה, אך אינן חובות חיוביות, התרגשות הלב למעשי הטוב והחסד, הרגשות עדינות מלאות אהבה וחנינה. אבל עם כל זה האמת מכרחת אותנו להודות, כי אמנם נעשה פה צעד גדול לפנים, בהראות הדת המצרית לדעת, כי עין האלים צופיה לא רק על מנהגי הדת, כי אם גם על חובת הלבבות; ההשגחה העליונה דורשת למשפט גם בעד חובת כל איש

בשם „סדר תפלות לשוכני קבר", או „ספר הנדודים", ובכלל הנהו ספר מורה דרך להנפש בימי נדודיה בעולם התחתון. בתוך יתר הדברים אוצר הספר הזה בקרבו לחשים והשבעות אשר כח קסם צרור בהם, ועל הנפש ללמוד אותם לאשורם ולהיות בקיאה בהם, כי בעזרתם יכל תוכל להתגבר על כל הסכנות הכרוכות לרגליה ולעבור שלום בדרכה בעולם התחתון. כמו כן מבוארים שם דברי חפץ על דבר התחיה העתידה לבוא, איך תשתכלל הגויה וחלקיה השונים ישובו להתאחד יחד, איך הכיר הנפש את הרוחות אשר תפגוש על דרכה, ואיך תשיג את חפצה, כי יפתחו לפניה כל השערים בכל מקום בואה; — זה הוא תכן הספר בכל פרקיו השונים; הצלחת מסע הנפש תלויה במדרגת בקיאותה בענינים האלה. הדברים הנכללים בתוך הספר הזה, תעודתם לא רק להורות את הדרך ולהמציא את הידיעות הדרושות, כי אם גם הם בעצמם הנם דברי נחוש וקסם, אשר בכחם להשבית את כל המעצורים ולפתוח את כל השערים, ולגדל ערכם נכון מאד לכל איש להיות בקיא בהם בעודנו בחיים. ולמען הקל על כח הזכרון לזכור את כל הדברים השונים לעת הצרך, נכתבו איזה פרקים ממנו על מגלת פפירוס או על יריעת בד, אשר הושמו יחד עם הגויה בארון בעת הקבורה, או כי נחרתו הדברים על קירות הקבר. על כן הנה אין לך ספר אחד מהמון ספרי הספרות המצרית העתיקה, אשר נשארו לנו ממנו העתקות במספר רב כזה, כמספר ההעתקות אשר נשארו לנו מ„ספר המתים", באופן כי גליון אחד כולל בקרבו רק פרקים אחדים ממנו, והשני — איזה פרקים אחרים.

האמנם גורל האדם אחרי מותו תלוי רק בלהטים וקסמים? האמנם הדבר תלוי רק בזה, כמה נוסחאות של השבעות ופתגמי־קסם הוא יכול להעלות על זכרונו, או כמה מהם נרשמו למענו בכתב על ידי בני משפחתו? האמנם לא יתהולל בלב האדם רעיון מר על דבר חייו הרוחנים אחרי הקבר, האמנם לא ינקר השפק את מחו, אולי למרות כל ידיעותיו יחרץ משפטו כי איננו ראוי והגון לחיות חיי נצח יחד עם בני־אלמות? ספר המתים ב־ובו נתחבר בתקופה קדמוניה מאד, עת אשר האדם

ראש שחל, והוא אשר יוביל את הנפש המופקדת על ידו במסלה חדשה נעלמת מעיני כל יושבי מרום, ויציגנה לפני האלים. העולם התחתון (תחתיות ארץ) מתחלק לחלקים שונים בדיוק גדול; מעבר האחד ירבצו בו כל מיני אסון ויגון ופגעים רעים, המסתעפים לסעיפים רבים המשתנים עד מאד זה מזה בתמונתם. ומעבר השני יסתופף בקרבו גם אושר רב, אשר גם אותו יוכל המת לרכוש לו, לוא רק ידע הוא, או אוהביו וצאצאיו אשר השאיר אחריו על פני הארץ, לחבל את התחבולות הראויות למען השיג אותו. שם ישָׁנו שנית חיי הארץ עם כל מעבדיהם ותענוגיהם, אבל שם החיים הם חיי נצח, לא ידעו כל מגור ופחד ולא ישיגם הקרץ.

תורת האמונה על דבר נפשות המתים הנלוות על אלהי השמש בדרך מסעו בעולם התחתון, החוסות תחת כנפיו, מוצאה מקדמות העתים; ככר ראינו את אחת מן התמונות הקדומות של התורה הזאת בהיותה קשורה אל האליל „רע". אולם התורה הזאת התפשטה התפשטות קיצונית רק אז, אחרי אשר יחסו אותה אל האליל אזירים. אזירים נתקבל בקרב כל יושבי ארץ מצרים בתור אדון ושליט בעולם הנשמות בתחתיות הארץ, ורק אתו התרועעו כל ישני עפר. המצרים הרחיקו עוד ללכת בדרך אמונתם זאת, עד כי האמינו כי הנפש אחרי המות מתהפכת להיות לעצם אלהותו של אזירים, והתמורה הזאת היא שלמה ומוחלטת, עד כי אין כל הבדל בינו ובינה; נפש המת מתהפכת ומתהוה לאזירים, היא נקראת בשמו, עד כי בהכתבת החרותה על קבר המת נרשם „פלוני בן פלוני אזירים". ובכן הנה איזידה — אחותו, הרס — מגינו וכרוב הסוכך עליו, אנובים — הכרוזא היוצא לפניו והמלוהו על דרכו. וכאשר התענה הנפש בכל אשר יתענה אזירים, כן היא עתידה להשתתף גם בנצחונו הגדול ובהתחיה היעודה לו באחד הימים.

3. ספר המתים. המצוין בין כל ספרי הספרות המצרית העתיקה הוא ספר המאסף הכולל בקרבו קבוצת פרקים שונים, אשר רבים מהם עתיקים מאד לימים, המדברים על דבר נדודי הנפש בעולם הנשמות בתחתיות הארץ. הספר הזה מכונה

קברו מבלי גם אשר התפלל הכהן בעד נשמתו.

2. הנפש בעולם הנשמות בתחתיות הארץ. עוד בהעת הקדומה ההיא, אשר לפני ההיסטוריה, כבר היו האמונות והמנהגים בנוגע אל המתים — צמודים ומשולבים יחד עם העבודה הדתית לאליל השמש. אך זה הוא צעד נכבד מאד בערכו, אשר הוסיף עצמה ורוב אונים לאין קץ וגבול להתלהבותה של הדת ולכחה המוסרי.

המשורר האנגלי מילטון, אומר בשירו „ליקיד״:

כן ירד המאור הגדול אל לוע התהום;
אפס פתאם יופיע ראשו המושפל מטה
עטור בעטרת אור ונגה כתם ופז,
בהפיצו קרני אורו על פני רקיע לעת שחר;
כן ירד ליקיד מטה, אך שב ויתרומם מעלה.

אפס כי הדבר אשר היה להמשורר האנגלי רעיון פיוטי, דמיון נשא על אברות יצרי לב משורר, החזיון הזה עצמו היה להמצרים הקדמונים ליסוד מוסד לרעה דתית נשגבה ולאבן פנה לאחד מעקרי אמונתם — בפועל ממש. המצרי הקדמוני אשר בחר את השמש להיות לו לאלהים, הוא לא יאמר יחד עם וְֶדסְוֶרְת בימי נעוריו:

מה שונה גורלנו מגורלך, הה, שמש ברוכה!
לנו לא יופיע יום מחר, לא יקרין קרני אורנו,

כי אם בלבו חזקה הכרתו הפנימית, כי המקרה אשר יקרה את אלהיו, אשר אחרי רדתו מתחת לאופק הארץ לפאת ים, ואחרי עבור איזה תקופת חשך ואפלה, הוא שב להגיה את אורו שנית, יקרה גם אותו, והחזיון הזה היה לו כמבשר את תקופת השחר הנכונה לו אחרי מותו. — את הגויות החנוטות העבירו את הנילוס, ויקברון בעבר הנילוס מערבה, הארץ אשר נחשבה אצל המצרים לשערי העולם התחתון, מעון הנפשות, או כאשר נקרא בכתבי הקדש בשם „תחתיות ארץ״, למען שום קו מבדיל בין חיי השקט ובין גלגולי הנפשות אחרי המות. ויען כי הארץ הזאת מגדלת את הכפיר והשחל וכל חיתו טרף. לכן הפקידו את נשמת המת בידי האליל „אנוביס״, אליל אשר תארוהו בדמות אדם עם

כפי מליצת חכמי המצרים „האח התאומים הרוחני של הגויה״, המשוטט תמיד בעולם ונלחם עם התלאות וההרפתקאות הפוגשות אותו במסעיו, ואליו יגישו המצרים מנחה וזבח. „קה״ מצטרך למזון, ובכן יגישו אליו מנחה את הדברים הנחוצים לו; לו נחוצה עזרה מוסרית: עצה, תושיה, לקח טוב, להורות לו את הדרך הטובה, וגם את אלה ימציאו לו על ידי ציורים וכתבות החרותות על פני קירות קברו והארון אשר בו מושכבת גויתו החנוטה. הרשימות האלה תורינה לו את אשר עליו לעשות, את התפלה אשר יתפלל, ואת ההשבעות אשר ישביע, למען יצליח בכל דרכיו. ככל העמים הפרועים השקועים באמונות תפלות האמינו גם המצרים, כי היתרון והזכיות היתרות אשר לאיש על פי עשרו ומצבו מתקימים גם אחרי מותו, וכי יש לאל יד העשיר לעשות דבר מה, למען הגדיל את אשרו הנצחי יותר הרבה מן העני. גויות המלכים הושמו במערה בנויה מאבני סלע בתחתית פארי־העמודים, אשר משם לא תזוע עוד לנצח. בני מרום עם הארץ קברו את מתיהם בקברים חצובים בסלע מוצק. או בנוים בטירות מפוארות. לא כן העני, הוא הסתפק לחנוט את מתו בתחבולה היותר פשוטה א), לקברהו במעבה האדמה, ויחשוב את עצמו למאושר, אם רק עלתה בידו לקבור את מתו בארון יצוק כלו מחמר מוקשה מעשה רעפים, וכה הורד אל

א) המצרים הקדמונים הצטינו מאד במלאכת החניטה, עד כי על כשרונם זה מתפלאים כל חוקרי הטבע עד היום. רק בעמל רב ואחרי נסיונות שנים הצליחה בידי הכמינו היום למצוא את החמר אשר השתמשו בו לחניטת מתיהם, והוא השמן האֶתרי היוצא ממיץ הקנמון, אשר תכונתו להתנגד להרקבון, והשמן הזה יקר במחירו מאד. הסופר היוני הירודוט מספר, כי המצרים השתמשו בשלשה מיני חניטה. החניטה על פי התחבולה ממדרגה הראשונה עלתה לבעליה עד כדי 720 ל״ש, וההניטה היותר גרועה עלתה גם היא עד 420 ל״ש. גוית העני נחנטה בסדר פשוט מאד: אחרי אשר רחצו אותה בשמן המור שמו אותה במים מלוחים, וכה נשארה טבולה שם משך שבעים יום, עד אשר מצצה אל תוכה את הלקי המלח, ותתכשר להתנגד להרקבון. כן גם השתמשו המצרים לחפץ חניטת המתים, בשומם אותם בארון מלא זפת הררי, העוצר גם הוא בעד הרקבון. הגויות שנחנטו במיץ הקנמון השתמרו עד היום הזה.

המתרגם.

על האדם לקחת אשה ולהוליד בנים, למען אשר ידאגו צאצאיו אחריו לשלומו וטובו בלכתו בדרך כל הארץ. מלבד החפצים השונים הנחוצים לצרכי הנפש, אשר יורידום יחד עם גויתו אל הקבר, יגישו לו כפעם בפעם מנחה וזבח. זאת היא אמונה קדמוניה כללית של כל העמים; אפס כי יתר הרבה מכל עמי הארץ נמשכו המצרים אחרי האמונה הזאת, ויצרפו אותה אל חיי־המעשה בכל דקדוקיה, יען כי הם האמינו אמונה שלמה, כי אחרי עבור שלשת אלפי שנים אחרי מותו ישוב האדם לתחיה חדשה; אז תשוב הנפש להתאחד עם גויתה, ויחד ישובו לאור באור החיים. על כן השתדלו לתת לגויה תקומה ארוכה לבל תתפרד ליסודותיה, בחנטם אותה למען תתקים בשלמות עם כל אבריה אחד לא נעדר — למען המציא להנפש את היכלת לשוב ולהשתמש בה באחרית הימים לכל צרכי החיים, את הגויה החנוטה התאמצו, כפי האפשרות, להעמיד במצב נכון, למען אשר לא תופרע מנוחתה עד אחרית הימים, ומטעם זה קראו המצרים למקום קבר איש „בית עולמים" א). כמו כן נקבע במדה וקצב את אשר נחוץ להכנים למשמרת אל קבר המת, למען העניק לו די מחסורו עד העולם.

המקצע הזה של הדת המצרית עֻבד ונתברר במדה מרובה כזאת, עד כי אי אפשר היה לבלי תקבע עליו צורה מיוחדת, ולבלי יקבל תכונה מצוינת במינה. ישנם המון שמות וכנוים הנועדים רק לחפץ חיי האדם אחרי מותו. כן הסכינו לאמר: זה הוא הלב, זאת היא הנפש, זה הוא צלו, וזה הצד הנאור שבו; אך כל אלה התאחדו יחד בעת המאוחרת, ויהיו לחלקים שונים בתורה עיונית אחת; נחוץ רק כי יתאחדו כל החלקים הכלולים בקרב האדם, ובשובו אל שלמות מצבו רק אז יוכל לשוב ולהתקים כשהיה. היסוד הראשי אשר בתוך הרכבת האדם היא הצורה ובלשון גיפתית „קָה" המכוונת אל הנפש, או

א) את השם הזה אסף גם הקהלת אל ספרו ויהדהו, בקראו את תקופת המעבר מן החיים אל המות „כי הולך האדם אל בית עולמו" (קהלת יב. ה).
המתרגם.

בדבר אשר ירא מפניו. רגש יראה ופחד המריץ את כל איש ואיש לכבד ולטפח את מיני בעלי החיים אשר נחשבו לקדושים במחוז שלטון סיט, יותר משאר מיני בעלי החיים הקדושים. רבה ועצומה מאד היתה האמונה בקסמים ולהטים; כי במקרים רבים נטל על המצרים להלחם עם הכחות הנעלמים. הם יחסו כל חלי ומדוה אל פעולת הרוחות הרעים, ולמטרת רפואתם השתמשו בלחשים והשבעות, ולזה נקראו אנשים מומחים במלאכת השבעת הרוחות, אשר קנו להם את חכמתם במקצע הזה ע"י חנוך ולמוד במשך זמן ארוך. לוח השנה היה מלא ימי אושר וימי אסון, ימים מסוגלים ובלתי מסוגלים לכל ענין וחפץ, והאמונה בקסמים וקמיעות התפשטה מאד בין כל פנות העם. אכן אמונות נבערות ומוזרות כאלה יכל נוכל למצוא גם בקרב עם, אשר הרגש הדתי השורר בקרבו התרומם עד המדרגה העליונה.

III. תקומת הנפש אחרי המות.

מרבית ידיעותינו על אדות קדמוניות ארץ מצרים הגיעו אלינו על ידי הכתבים והרשימות אשר נאצרו בקברי המתים. אין לך עם בתבל, אשר הרבה לדאוג אל המתים, ואשר הרבה ככה לחשוב מחשבות על דבר עולם אחר מלבד עולמנו הגשמי, כמו המצרים. על החי נטל להכין את עצמו אל תקומתו העתידה אחרי המות, והמת גם הוא היה דורש מצאצאיו אחריו עבודה דתית מורכבת ומשולבת מיסודות שונים למטרת תקון נשמתו. אמנם במקצוע הזה של דת המצרים נגלה כח התפתחות עצומה עד מאד, והמקצע הזה הוא גלוי וידוע לנו ידיעה שלמה ומוחלטת יותר הרבה מכל המקצעות זולתו.

1. דרכי הקבורה ומנהגם עם המתים. התורה על דבר חיי הנפש אחרי המות החלה לצמוח בראשונה גם אצל המצרים מגזע האמונה בחיי הנצח המשותפת לכל העמים הקדמונים, כאשר בארנו בפרקים הקודמים. הנפש תוסיף לחיות ולהתקים גם אחרי מות הגויה; אחרי כן היא שבה אל גויתה, ועל כן היא מתעניֶנת בכל מקרי הגויה ובכל אשר יעשה בה. לדאוג לשלום המתים — היא החובה הראשית המוטלת על החיים; על כן נטל

האלהים היתה אצל המצרים כאשר אצל כל עמי הקדם — בתור חובה מוטלת על הממלכה, בעוד אשר דבר אין לה עם האיש הפרטי. זה הוא הענף הראשי בעבודת הצבור. הנהגת הממלכה נמסרה כלה בדרך ישרה בלתי אמצעית בידי האלים; ואין לך ארץ אשר שם נמסרה ההנהגה המדינית בידי האלים כמו ממשלת האלים (Theokratie) אשר השתררה בארץ מצרים. המלך הוא בן האלהים (המושג הזה התגשם על פי רוב במובנו הפשוט), ובהתיחסו באופן כזה אל משפחת אלהי התבל, אין כל פלא כי הוקדש והוערץ בתור אל, וכה נקבעה האמונה הנבערה הזאת גם בלב המלך עצמו, עד כי הקריב קרבן וזבח אל נפשו. החובה הראשית העמוסה על המלך — לבנות ארמון מפואר להאלילים; בכל מקרה נכבד כֹּהן המלך בעצמו לפני אלהיו ויכבד את פניו בקרבן וזבח. האל המקופל ומֻנח בארון קדשו, הוא ההולך בקרב העט להלחם אתו יחד בחיל האויב, ועל כן אפוא כל מלחמה נחשבה למלחמה קדושה. הכהנים הם נושאי משמרת ופקודה בעבודת הצבור, ולפעמים גם שולטים על העם ומשפיעים עליו, ורק המלך לבדו הוא אשר יקים אותם על משמרת פקודתם. הם חפשים מלשאת בעול המסים במדינה ובעדה, כאשר נוכח לדעת מספר תורת משה (בראשית מז. כו). פעולת הכהנים לא הצטמצמה רק בחוג הדעת, כי אם בידם הפקדה גם פקודה ומשרה הנוגעות אל המדעים והרשת המחשבת (Kunst). מערכת סדרים כאלה שללה מאת הדת את החופש להתפתח לפי רוחה ורצונה; אז היתה עוד רחוקה העת, אשר יתעוררו בני האדם להתאגד ברצונם החפשי לאגודות למטרת חפציהם ומגמותיהם הרוחנים. אפס כי בלי תפונה האיש הפרטי מקרב המצרים דבק בדתו הפרטית אשר סגל לו, בעוד אשר להשתתפותו בעבודת הדת הגדולה הערוכה בקהל ועדה היה רק ערך מדיני. והנה אם אמנם אלילי מצרים נחשבו כלם לטובי לבב ומלאי חנינה, בכל זאת הרבו מאד להשתחוות ולעבוד גם להאל הזועם ופועל רע — ס״ט, יען כי לפי אשר נמצא כתוב, כן בכתבי אנשים פרטים וכן בתעודות המחוברות מטעם קהל ועדה, אשר הגיעו אלינו מימים הקדמונים ההם, נדע כי אליו פנו כל העם, איש איש

העבודה הדתית. היכלי־הקדש רבי התפארת אשר הוקמו בארץ מצרים נועדו יותר להיות למשכן ולמעון להאלילים, מאשר התאימו אל המטרה הראויה למו: להיות אסף להמוני העם לחפץ עבודת האלהים. היכלי הקדש היו גם לבית מועד לאנשי העדה לכל צרכי חול (יען כי שוקים למאסף העדה לא נמצאו בכל ערי מצרים), וכמו כן נועדו להיות למעוז ולמבצר בפני האויב ביום קרב (המצרים לא בצרו את עריהם). אולם בעוד אשר חצרות הארמונות פתחו את שעריהם לפני כל העם, הנה נמצא בפנים הארמון מקום אחד, אשר מלבד הכהנים לא בא כל זר אל תוכו; שם הוצג ארון הקדש, סמל האלהות, ושם הקריבו קרבנות לאל; הצלמים והפסילים המוצגים סביבות הארמון, הם לא נועדו למטרה הזאת, כי ישתחוו למו ויעבדום, כי אם היו בתור קרבנות לאל, אשר הובאו מאת כל איש אשר ידבנו לבו, או למלאות את נדרו, והכונה המכונת בהם היתה רק להמציא ברשותו של האל איזה עצם לחדור אל תוכו ולשום בו משכנו לרצונו. התעודה הזאת עצמה נועדה גם למצבות הקדש (מצבות אבן בעלות גובה ענקי, רחבות בתחתיתן ומחודדות בראשן והן הנקראות בשם: Obelisk), אשר האמינו כי בהן התגלם אליל השמש. לימים מזומנים ומקודשים כוננו להם המצרים תהלוכה בהמון חוגג, אשר בה נשאו את העצמים, הפסילים או בעלי החיים הקדושים בכבוד ותפארת ויקיפו אתם יחד את האדמה אשר סביבות הארמון, או כי נסעו באניות שטו על פני היאור אשר היה לקנין לארמון האליל, וגם נשאו את אליליהם ויסבו אתם בכל המחוז, על פני השדה ובין בתי המעין אשר לעם; במקרים כאלה נערכו לעיני העם מחזות קדש, אשר תכליתם לתאר לפני הרואים את המקרים הראשים אשר הגיעו להאליל בימי חלדו. ככה למדו את העם לדעת את האלים ודרכי חיהם. בימים כאלה שאפו המצרים להגדיל את תפארת חגם בכל הוד יופי ופאר; לא היה קץ לשמחת העם בראותו הפעם, איך אליליו מטיביו ומגיניו, הנחבאים בסתר משכנם והבודדים בהיכלי תפארתם תמיד, הנה הם יוצאים למשך עת קצרה ממעון קדשם להתרועע עם עדת בעלי בריתם. עבודת

המקודשים לשמו בתור אל נצחי אשר הוליד את עצמו. גם הושר לכבודו שיר תהלה בעל 75 בתים על דבר 75 תמונותיו השונות, אשר בהן יתגלה חליפות; התמונות האלה הן תבניות אלים שונים, סמלי דמות כל איתני הטבע האדירים, והעתקות שונות מתואר פני כל החוליות הכלולות ברתוקת הבריאה. פה הננו רואים את המחזה המעציב ההוא, אשר ידו הקשה נכרת גם בחיי האלים במרום כמו בחיי האדם על פני הארץ מתחת, את התמורה ומסבת העתים המגבהת שפלים ומשפלת רמים, אשר היא היא הסולם הקדמוני המוצב בתור מעברה בין רום ותחת, ואשר בו יורמו ויושפלו, יעלו וירדו גם בני־אלים. לנגד עינינו המון אלים נהדפים ממצבם הרם בתור שליטים חפשים עומדים ברשות עצמם ומושפלים במדרגת מצבם עד כדי להתגלות רק בדמות „רע" ובתמונותיו השונות, ובאופן הזה תופיע בהיכל הקדשים, המוקדש לשם כל אלילי מצרים (Panteon), איזו אחדות בעלת צורה מיוחדת. אבל רע איננו מחונן ומשופע בכח כל צרכו, למען סַגֵל לו את התמונה הכי־נכונה מכולן, ולשלוט כרצונו בתור מושל יחידי בעצם כחו המקורי. אמנם הוא אל, אבל איננו אל חפשי ועומד ברשות עצמו; רגשי הכבוד והיקר אשר הגה לו לב עובדיו אינם נובעים ממקור האמונה באחדות האל, כי אם מכח אמונה רבת אלילים. במצרים אין האחד יכול לשלוט על הרבים; גם התהלה והתפארת אשר יפזרו להאליל „רע" במצרים בתור אל עליון ונשגב בהחלט, לא תהיינה למעצור בעד העבודה הדתית לאלילים שונים בקרב ערים שונות במדינה. האמונה באל אחד מקובלת רק אצל אחדים מכהני הדת, אבל לא לכל העם, והיא גם רפת אונים להמריץ את בעלי בריתה לנסות את כחם למען השבית את העבודה הדתית לבעלי חיים, או לעורר את רוחם ליַחד מקדש וארמון לעבודתה, בתור דת מיוחדת. ויען כי נסיונות כאלה לא נעשו בארץ, לכן הננו רואים בהמחזה הזה עצמו כמו גזרה שיצאה ממרומים, הגוזרת דין קשה על אמונה זכה וצרופה, אשר הצמיחה את פריה רעיון נשגב כזה, לבלי התגדל והשתגשג במשך הזמן, וגם להפך: לרדת מטה, לנבול ולהכחד, מבלי להכניס את פקדונה הגדול בתור קרן קימת באוצר התפתחות הדתות בעולם.

בקרבם השקפות עיוניות על דבר האלים, אשר נוכל להזכירן בקצרה. כאשר ראינו, הרעיון וההגיון הדתי אשר השתרר בארץ מצרים הוא כלול כמעט כלו מדעות הפוכות המחוברות יחד, ושיטה בלולה כזאת חדרה אל תוך הדת ותעמיק אל תוך לבה ונפשה. אם את אגודת תשעת האלים אשר נפגוש באיזה עיר נוכל לדמות לחצר בית המלוכה, אשר אחד או שנים מהם עומדים בראש האגודה ושולטים ברעיהם, הנה לעמת זאת הננו רואים ברשימות הזכרונות הרבים לאין מספר אשר השאירו המצרים הקדמונים אחריהם, את מצב האלים מסודר באופן אחר, כמו הם מתאחדים לדבר אחד שלם. האליל „רע" מופיע בתמונת האליל טום ומתגלה בכל התכונות המסוגלות לזה האחרון, וכן גם להפך; פה יופיע אחד האלים בתמונה אחת ידועה ומכונה בשם זה, ושם — בתמונה אחרת ובשם אחר. לרגלי הרכבת השמות של שני אלים יולד אל חדש; ואלים כאלה הנקראים בשמות כפולים ומשולשים, ובשמות אשר מדרגת הרכבתם עוד גדולה מזה, היה נהיו בתקופת עת מאוחרת לאבירי האלים, המתנשאים על פני כל האלים. רַע־הַרְמַחִים ואָמון־רַע התהוו לאלים לאומיים, וגם תעודות רבות שרדו אלינו המספרות את כבודם וגדולתם.

ומזה רק צעד אחד קטן אל האמונה באלהותו של העולם כלו. נחוץ רק כי יפשטו האלים את תכונתם הפרטית האישית (Individuale) המבדלת ביניהם בין איש לרעהו, ואל אחד בהתגדלו ובהוסיפו חיל יוכל לבלוע את יתר האלים הקטנים והחלשים ממנו, אם רק הם ברואים בצלמו ובדמותו. אלילי מצרים הרבים על פי מצבם אשר כבשו להם בארץ, אי־אפשר היה למו להחלף ולהכחד, כי הקשר אשר ביניהם ובין מקום מושבותיהם אמיץ מאד, והוא הנותן להם חיל וכח חיים להאריך את תקומתם. אפס כי כה נדמו בדמות פניהם. עד כי יוכל האחד להיות נחשב להעתקת תמונת פני רעהו, וקהל־המונם — להעתקות תמונת פני אחד מהם. האחד בין כל אלילי מצרים אשר הרבה מאד לבלוע את אחיו האלילים חיים, הוא האליל הגדול „רע" אלהי השמש, אשר קבע מקום לשבתו בעיר הָבֶּן. האל הזה מתואר בשירי התפלה

ממלכת מצרים לקרעים, ומלחמת אזרחים ארוכה נטשה בארץ לרגלי זדון עריצים אשר אמרו לגזול את כסא המלוכה, וכה רבתה המהומה בארץ, עד אשר הגיע לכסא מצרים המלך הרימהיב, ובימיו שקטה הארץ. וחרף כל המעלות הטובות אשר לדת כזאת, בערך אל הדתות הקודמות לה, אם נשקיף על הענין מנקודת השקפה נאורה, לא יכלה להתקים, ותפול ברגע צאתה לאויר העולם. הסבה פשוטה מאד: המצרים אשר הסכינו עם אליליהם הרבים לא יכלו להשיג חזיון מוזר כזה, אל בודד במרחבי העולם, או עולם גדול ריק מהמון אלים, מלבד אל אחד מצומצם בנקודה אחת, אשר כמהו כאין בעיניהם. גם הרדיפות אשר רדף המלך את יתר אלילי מצרים בשם קנאתו לדתו החדשה, הועילו רק להותה, כי בזה הסב את לב העם מאחריה. המצרים האמינו באלים רבים, אולם בעת עבוד המצרי את אחד האלים בהכנעה ובלב תמים, גם אז איננו מכחיש בשום אופן מציאות אלים אחרים גדולים ואדירים במקום אחר. כי גם אלהי עמי הנכר נחשבו לאלהי אמת, ליצורים כבירים ואדירים, כל אחד בארצו ובמקומו. האל האחד הנצב לנכח פני האיש הנחשב לאחד מקהל בעלי בריתו, הוא יְהֻלל ויְנֻשא למעלה על פני כל האלים המתחרים אתו, הוא מרומם בפי כל עובדיו, מבלי שום לב אֶל אֵל אחר זולתו; ובאותה שעה עצמה האיש הזה מאמין באמת ובלב תמים גם במציאות אלהים אחרים זולתו, והוא מרגיש את החובה המוטלת עליו להשתחוות להם ולעבדם, אם יקר מקרהו לבוא בגבול הארץ הנתונה תחת שבט ממשלתם. אם המשורר העברי אשר אמונת האחדות היתה תקועה עמוק בלבו אומר: „השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם", הנה לעמתו תענה הדת האלילית: „השמים שמים לאליל השמים, והארץ נתונה לקהל אלים שונים", לאלילים רבים השולטים בה איש איש במקומו הנועד לו, בחוג מוגבל וידוע, לכל מדינה ומדינה שלטון אל מיוחד, באופן אשר שלטון הדת והשלטון המדיני שזורים יחד, ומלכותא דרקיע ומלכותא דארעא מקבילים בבחינה הזאת אחת מול אחת.

ערבוב ההפכים. שירי הקדש אשר להמצרים אוצרים

כי האל המרכזי אשר נבחר הפעם היה גם הוא עצם חמרי, — השמש, אשר הורם למעלת אל ויקרא בשם „אַטֶן". המחוקק אשר יצר את הדת החדשה הזאת היה המלך מֶנְפִים הרביעי (1488 לפני כפה"נ), אשר התפאר מאד בכבוד דתו החדשה אשר יסד, עד כי התכנה בשם הכבוד „חוט־אֶן־אַטֶן", לאמר: „תהלת מאור השמש". המלך הקנאי הזה, אשר על ידו נערך הנסיון הגדול לאחד את כל הדתות השוררות על אדמת חם ולערוך מהן דת אחת כללית לכל הממלכה, שקד ימים רבים לבצר את דתו החדשה ולכוננה ולתת לה תקומה בעתיד בקרב ממלכתו. אולם חפצו לא הצליח בידו, ודתו אשר יסד בעמל רב היתה קצרת ימים עד מאד. אך עצם המחוקק את עיניו, ועד מהרה צעדה דתו החדשה בצעדי ענק לרדת מעל אופן חיי הממלכה, וכל בני בריתה נפוצו מעליה, עד כי התכחשו אליה גם בני משפחת המחוקק, ובימי דור אחד צללה בתהום הנשיה. הדת אשר אמר המלך חוט־אן־אטן ליסד אולי נדמתה יותר מכל אשר היו לפניה בארץ מצרים לאמונה באל אחד, אם לא על פי תכנה הפנימי, באשר כי קצרה ידה להתרומם למעלה מגבול העולם החמרי, ותבקש לה אלהות רק במרחבי חוג פעולת חושי האדם, עכ"פ בתמונתה החיצונית, או יותר רצוי לאמר: על דרך השלילה, ביחסה את הכח האלהי רק לעצם אחד, אשר הכירה אותו לכח נשגב המבריח בתוך הבריאה; ואחר בלעדו לא ידעה, ועל כן בה במדה שהתרחקה מדת האלילית רבת האלים, בערך הזה, נוכל לאמר, התקרבה אל האמונה באחדות האל. כלמרבית מחוקקי הדתות זרה להמלך הקנאי הזה מדת הסבלנות הדתית, ויאמר להפיץ את דתו ביד חזקה, וכיד הממשלה אשר חזקה בידו רדף את אלילי מצרים, אשר שאף להדוף אותם כלם מפני האל החדש אשר הקים לעמו. אולי התכון בזה לבצר את מוסדות הממלכה, למען תתמך כלה על דת אחת ולמען תעזר ותבנה אחדות הממלכה והעם בכח אחדות הדת. בודאי הרגיש המלך את התפיסה העצומה המתחוללת בקרב הממלכה, ויאמר לקדם את פני הרעה, כי, כידוע, אחרי מות המלך הזה נקרעה

בארץ משלו; אֶל אשר הארמון הנועד למעון לו פה על הארץ בגוי בהוד תפארת· שאין דומה לו; אֶל אשר השגיב בכחו לאחר החת דגלו את המדינות הנלחמות יחד זה ימים רבים, ואשר הרחיב את חוג השפעתו ושלטונו על ארצות רחוקות (בעת הפרחת מצב חיל צבא מצרים), אֶל אדיר כזה — הן רק למראהו יתעורר רוח כהניו ובעלי בריתו, לשפוך את נפשם בשירי תהלה נשגבים, ולהתרגש מעצם רוממותו התרגשות עצומה עד הגבול הקיצוני; ועל כן גדלוהו וינשאוהו על פני כל יתר הכחות השולטים בשמים ובארץ, ויהלל בתור יוצר כל ומושל בכל.

ובאופן הזה נגלתה התקרבות המחשבה אל גבול האמונה באל אחד, אבל רק בבחינת נבואה ובדרך הזהרה; תנאי הארץ עצרו בעדה מהתכונן בתור אמונה כללית או דת שלטת במדינה. החוקרים הקדמונים מחברי שירי התהלה הנז׳, גם בהרקיעם מרומים על אברות מחשבתם, גם בעת אשר, כפי הנראה, הם מדברים דבריהם על אדות עצם נשגב, אל יחיד ומיוחד בכל העולם, הנה עינינו הרואות כי בתור יסוד למחשבתם והגיונם מונח איזה·אל מקומי, יצור פשוט, אשר מקום משכנו קצוב ומוגבל בהיכל מקדשו, ואשר סמל דמותו מתגלם באחת מבהמות הארץ, הקשורה ומשולבת עם אגדה תפלה, והמוקדשת ונעבדת בעבודה דתית מוגבלת ומיועדת להעם. החזיונות הגסים האלה הם אשר עצרו בעד מעוף רעיון אחדות האלהים בארץ מצרים מהתרומם למעלה, ויורידוהו שנית על הארץ מטה. על כן בכלל קשה מאד למצוא בארץ מצרים אמונה באחדות אלהים זכה וצרופה, אמונה באל יחיד אשר מבלעדו אין אלהים. האחרונה מן הרשימות העתיקות אשר העתקנו למעלה היא מתקרבת יותר אל האמונה באחדות האל כפי הכניתה המוגבלת פה; אבל השורה האחרונה עוקרת את כל ההולכות לפניה, והיא יוצאת מחוץ למחיצת האמונה באל יחיד.

פה נחשוב לנכון להזכיר את הנסיון לתקן תקונים בדת, שנעשה באחרית ימי משפחת המלוכה השמונה עשרה, אשר שאפה לצמצם את הדתות השונות במרכז אחד, באופן כי העבודות הדתיות השונות תהיינה מכוונות אל עצם אחד. אפס

על האמונה באחדות האלהים, אשר השתררה במצרים בעצם וראשונה, כעל סגולה יקרה שנתנה לבני האדם ממרומים, אשר לא ידעו בני האדם הקדמונים דלי־הכשרון לנצור אותה ולמסרה לדורות העתידים בעצם טהרתה, כי אז נראתה לנו ראשית דרכי ההיסטוריה של הדת הזאת בתמונה נוראה ופרועה מעוררת יגון. ואם אמנם האמונה באחדות האלהים הופיעה בארץ מצרים עוד בתקופה קדומה מאד, בכל זאת אין כל נחיצות מוצאת לנו להחליט, כי היא איננה פרי כח ההגיון והמחשבה אשר להאדם. נשענים על יסוד כל הידיעות אשר נודעו לנו הננו מרהיבים עוז לאמר, כי האמונה הזאת איננה ראשית הנִצה, כי אם הפרי המבוכר שהצמיחה מחשבת לב האדם, אשר נתבכר כל צרכו רק אחרי התפתחות ממושכה. אי־אפשר לשכל האדם, הנובע גם הוא מכח היצירה הכללית אשר השליט האלהים בעולמו, להגיע לידי הכרת תכונת אלהים וגבורתו וכח אלהותו רק ביגיעת כח הגיונו, ולהשיג הכל השגה ברורה בדרך ישרה בלתי־אמצעית ובפעם אחת. נצני האמונה באחדות האל נכּרים בקרב עמים רבים על פני הארץ, ורבים מחוקרינו נוטים לראות בזה כמו הרגשה טבעית הרוחפת את האדם לנכח האמונה הנשגבה הזאת; והגרעין הזה, אשר הניחהּ הטבע במקומו הראוי לו, הולך ומתפתח ומסתעף לשריגים וענפים בעזרת כח ההגיון והמחשבה הפועל עליו פעולתו במשך עת ארוכה. ראשית צמיחת מחשבה ורעיון כזה הננו פוגשים אצל העמים הפראים, אשר אצלם כל הרגשה טבעית (אינסטינקט) דקָה מן הדקה מתרשמת בכח גדול ונכרת היטב; והמצרים המסוגרים בארצם בעמק הנילוס, במדה ההיא אשר התפתחה אצלם התרבות, אשר החלה מיסודות קדומים גסים, עדי הגיעה אל ההפארת הנשגבה אשר אין בארץ משלה, — הצליחו בעבודתם השכלית יותר מכל עם ולאום, לברר וללבן להם השקפה נכונה ונשגבה על האלהים אשר את יצוריו וברואיו העריצו והקדישו בקדושה דתית. שערו נא בנפשכם אל גדול המגביה לשבת במכון שבתו וממעון קדשו המלא אור שמים הוא שופך את ממשלתו על ממלכה גדולה כארץ מצרים, אשר מלכה האדיר איננו יודע

בערב „טום" א)".

החכם די־לא־רוזֶה מחליט, כי דת המצרים אשר בראשיתה נוסדה על האמונה באחדות האלהים ותכלול בקרבה אמונה זכה וצרופה בהעצם הנשגב עם כל התארים התלוים בו, בהכירה בו אל יחיד בורא ומחולל כל, אוהב את ברואיו ומחוקק למענם חוקי צדק ומישרים, — נטתה מן המסלה הישרה הזאת בזרם העתים, ותצעד הלוך וקרוב אל האמונה הגסה רבת־האלילים. כחמשת אלפי שנים כבר חלפו עברו מן העת ההיא אשר הושר בעמק הנילוס שיר תהלה, למען רומם את משגב האמונה הצרופה באחדות האל ובחיי הנצח אשר לנפש האדם; אפס כי בתקופה האחרונה בתולדות ימי הארץ הזאת הננו רואים את המצרים שקועים במעמקי האמונה הגסה אשר לא תשים כל מעצור לפני המון האלילים ההולכים ומתרבים בקרבה לאין קץ.

לפי דברי הח' לֶפאזֶרנוף נקל מאד להוכיח את קדמותו של הצד הנשגב הנשקף לנו בקרב הדת המצרית; אולם איננו מאולצים לחרוץ משפט כי הדת המצרית בכללה הנה רק נסיגה לאחור וירידה למטה. לוא נטל עלינו להביט

א) „טום" הוא אלהי החשך, מקור כל יגון ורע בעולם, הוא שפע הרעה הטבעית והמוסרית יחד מן השם הזה נבנה בשפת עבר השרש „טמא" המכוון גם הוא אל הנטיה הזאת עצמה. הננו רואים כי בתקופת העת אשר התודעו עמי בני שם אל המצרים החלו להשאיל מלות שונות משפתם, ובהיותנו נשענים על נקודת ההנחה הזאת תסור מעינינו הפליאה הגדולה אשר התפלאו עליה חכמינו הקדמונים בדברי הכתוב „מן הבהמה הטהורה ומן הבהמה אשר איננו טהורה", עד כי השכילו חז"ל להוציא מזה מוסר נחמד לאמר: „עקם הכתוב שמונה אותיות כדי שלא להוציא דבר מגונה מתוך פיו". ובאמת הדברים מובנים לפי פשוטם. החלק ההיסטורי הכלול בספר תורתנו הוא קבץ מסרות עתיקות שהתנחלו מדור לדור בקרב העם העברי, עד אשר אספן המחוקק בתמונתן המדויקת כפי שמצאן, וישימן בספרו. ויען כי המלה „טמא" היא מלה זרה בשפת עבר, על כן בהכרח נאמר תחת „הבהמה הטמאה" — "הבהמה אשר איננה טהורה", כי בעת ההיא עוד טרם נלקחה המלה „טמא" אל גבול שפת עבר. וזה לנו לאות, כי דקדק כותב התורה בכל מלה ומלה שיצאה מעטו. המתרגם.

האלהים אשר יצר את האלים ואת שלשלת דורות בני האדם, אשר ברא כל ארצות תבל ואת הים הגדול בשמו ובמאמרו, לאמר: „תהי ארץ".

תפלה להאל אמון־רע.

„לך אלהינו התהלה והתפארה, האל היוצר כל, אדון כל חוק ומשפט, אבי כל האלים, בורא האדם וכל היקום החי על פני הארץ, אדון הזרעים, המצמיח חציר ותנובה לחית השדה... האל היחיד שאין כמהו ואין כדמיונו ... המלך האחד, היחיד והמיוחד בקהל האלים, הנקרא בשמות רבים, אשר מספרם לא נדע".

כן גם נמצא שיר תהלה לכבוד הנילוס, אשר נחשב גם הוא בתור אל ראשי, וגם עליו הביטו המצרים כעל אל מנהיג מכלכל ומקים את כל היקום. משירי־תהלה אלה ומן הדומים להם הננו באים לידי תוצאות נכבדות בערכן על אדות תכונת הדת העתיקה של המצרים, והוא: כי בהכרח כבר הכירו מחברי שירי התהלה את האל האמתי, אלהי העולם היחיד והמיוחד, והוא הוא אשר אליו פנו בבנותם אותו בשמות שונים כאלה. ובכן, הננו יכולים להחליט, כי ראשית הדת אשר השתררה בארץ מצרים היתה האמונה העתיקה במציאות אל יחיד ומיוחד.

באמת ישנם מקורים המוכיחים בשפה ברורה עוד יותר מאלה האמורים למעלה, כי הדת המצרית הסתעפה מן האמונה באל אחד נשגב. מלבד המקורים המובאים למעלה הראה הח' לֶה־פאשז־רֶנוף עוד על מקום אחד במגלת הפפירוס אשר בבית גנזי הספרים בטורין, ששם מסופר על אדות דברים אחרים המושמים בפי אל אדיר וכביר, העומד ומתקים תקומה מקורית ועצמית; האל האדיר הזה הוא אשר ברא את השמים והארץ, נשמת כל החיים, בני האדם וכל היקום, האלים, הבהמה, החיה, רמש וצפור כנף וכדומה לזה. העצם הנשגב והאדיר הזה יביע אֹמר:

„אנכי בראתי שמים וארץ ... אנכי הוא הנותן רוח ונשמה באף כל האלים. עת אפקח עיני אז יופיע אור, עת אסגור עפעפי והיה חשך. בבקר הנני „חֶפֶּרֶה", כל היום — „רע",

ואלה האחרונים שאפו בלי תפונה להרים את מצב העם על ידי הרמת מדרגת הדת, ולפי השקפתם האלים אשר הקדישו והעריצו הם, הם הנם הנבחרים למען הוביל אל המטרה הרצויה. הרשות נתונה לנו להניח, כי הדת המוקדשה לשם האלים הנאורים אשר בארץ מצרים היתה מוכשרת להפיח רוח דעת במחזיקים בה ולהביא אותם באחרונה לידי אמונה זכה באל אחד. ולמען תת עוז ותוקף לאמתת הנחתנו הננו להביא פה איזה תוצאות לקוחות משירי הקדש אשר להמצרים, אשר שרדו אלינו מתקופת ימי משפחת המלוכה השמונה עשרה (1590 לפני ספה"נ), ואשר בטח הנם עתיקים לימים עוד יותר.

תפלה להאל הָרֶם.

„כל אלי שחק יכירו וידעו את האל האדיר השולט על פני תבל... הוא ישפוט תבל כרצונו, ותחת ידו יכנעו שמים וארץ. הוא הנותן צו ופקודה לכל בני האדם לדורותיהם, כן אשר בהוה, וכן אשר בעבר ובעתיד, כן להמצרים, וכן לכל עמי הנכר. על פי דברו וברצונו ינוע המאור הגדול, השמש בשמים, רוחות וזרמי מים, עצי יער וצמחי שדה למיניהם. הוא אלהי כל זרועי האדמה, הוא המצמיח על פני ארץ עשב ודשא ומפריא את האדמה בשפעת תנובה; הוא המשפיע כח תנובה ומפיץ אותו על פני כל הארץ; לפניו יכרעו וישתחוו כל בני חלד, בו ישמחו ויעלזו, וכל הלבבות ימלאו רך וששון. כל הנשמה תהלל את טוב לבו; עדנת רוחו מושכת את לבנו לדבקה בו, ואהבתו מה רבה בלב כל בני האדם!"

תהלה להאל פּתַּה.

„לו אנחנו אסירי תודה בעד כחנו ומפעל ידינו, לכתנו ברגלינו, ראות עינינו, נשמת אפנו, כח זרועותינו ואמץ הלב; לו אנחנו אסירי תודה בעד מעללי הגויה והשפתים, כן אשר לכל אלי שחק וכן אשר לבני האדם ובעלי החיים למיניהם, בעד הדִבר והשכל, בעד כל הצפון בקרב לבנו ובעד כל אשר תבענה שפתינו.

תפלה להאל פּתַּה־טַנֶן.

„לכו נא נברכה ונרוממה את האלהים היושב במרומי שחק, המגין בחוג צל כנפיו על האלילה „נוט" מלכת השמים.

ובין מבקרי הבית נמנו גם המלך אלכסנדר הגדול (מוקדון), קאטו הרומאי וקמביזס מלך פרס. כמהלך שנים עשר יום מעיר מוף לפאת מערב בערבות לוב השתרע נא־המדבר המכוסה במעטה ירקרק דשא ועצי תמרים גבהי קומה פארוהו סביב; בצל עצי העדנים האלה התנוסס ארמון תפארת מוקדש לשם האליל „אמון", ועל שמו יקרא אי־הערבה הזה בשם נא־אמון (Ammonsoase) א). מכל ארצות אזיה ואפריקה שלחו מלכי העמים את ציריהם ומתנות יקרות בידיהם לבקש עצה ולהודע על עתידותיהם מפי אמון. על אדמת נא־המדבר הזה נאחזה משפחת כהנים המשרתים לפני האליל בהיכל מקדשו, ועל ידם הביע אמון את רוחו ויענה לכל שואליו דבר. האליל אמון ורעיתו מוט ובנם חֶנְס חברו יחד, ויהיו לאגודת אלים משולשת אשר קבעה מושבה בעיר תֶּבֶן.

כה כרעו ויכנעו האלילים המשתררים בתחומה של עבודת האדמה מפני אלילי השמש, אשר לאט לאט הרחיבו את שלטונם ויכבשו לפניהם את מרחבי אופק הדת כלו. פסילי האלילים הגסים השוכנים בכפרים, במעונות אכרים, הנשואים על כנפי הרעיון של הכח הגדול, כח המוליד המצמיח והמפריא השולט בעולם — הם נהדפים ממצבם ונסוגים לאחור, מפני הדת המסתופפת בהיכלי מלך, אשר פניה נטויות נטיה ישרה אל מול פני אלהי האור.

האמנם היתה הדת הקדמונה אמונה באחדות האל? — אנחנו העברנו פה רק אחדים מראשי אלילי מצרים אשר רבו שם עד לאין מספר. אלה הם האלילים, אשר רכשו להם את לב המלכים והכהנים בערים הגדולות לאהבה אותם;

א) לפי דעתנו הנה השם „נא" בעברית הוראתו על Oase, ובל"ר „נאות". ובהיות כי היכל הקדש הבנוי לשם האליל אמון בנאות המדבר נודע לשם בימי קדם, ואליו נהרו מכל אפסי ארץ, על כן נקראה גם העיר תבן, בירת ממלכת האליל אמון, בשם „נא־אמון" אשר באמת הונח בראשונה על נאות־המדבר אשר במדבר לוב. השם נא־אמון הוא כמו באשכנזית Ammonsoase. לפי דעתנו הנה זאת היא כונת המלות „הנני פוקד על אמון מנא" (ירמיה מו. כה.), כלומר על האליל אמון מנא המדבר אשר שם נקדש ונערץ מאד במקדשו.

המתרגם.

הספרות העתיקה, במשך עת־הבינים אשר בין 2500 ובין 2000 לפני ספה"נ, הננו מכירים איך הועם אור האלים האלה, עד כי במהרה נהדפו משאתם ואחרים באו לעמוד תחתם בראש קהל האלים, הם האלים המקומיים אשר בנא־אמון ובכל המחוזות אשר סביבותיה. מכלם יענין את לבנו יותר האליל אמון מנא־אמון המצוין מאד, כן בתכונתו וכן בתולדות ימי חייו, אם גם בעצם וראשונה נכבדו כערכו גם האליל „חֶם" אשר השתרר בקרב יושבי עיר קָפְּת אנשי האדמה, והאליל „מונט" בעיר הֶרְמֹנְטִים. „אמון" — הוראתו העצמית „הנעלם והצפון", כלומר הכח הנסתר בתוך הטבע, וכהאליל פתה כן גם זה, אך חזון יקר הוא כי יופיע מובדל ומופרש בפני עצמו; כפי הרגיל להיות הוא מורכב עם אל אחר, ולכל לראש עם האליל „רע". המצרים תארו את דמותו בתמונות שונות, פעם צירו אותו בדמות איל אשר קרניו מתפתלות למטה, והוא סמל הכח והעוז, ופעם בתבנית אדם עם ראש איל. אך במרבית המקרים הוא מצויר בתבנית אדם ושתי נוצות ארוכות מתנשאות למעלה על ראשו; הוא יושב על כסא מלוכה ואשתו האלילה „מוט" לימינו, בידו הימנית שרביט המלוכה, ובשמאלית תבנית שתי וערב (כתבנית שתי־וערב הנהוג בין הנוצרים), והוא סמל דמות חיי הנצח אשר להאלים. בתקופת העת המאוחרת, בימי משפחות המלוכה השמונה עשרה והעשרים, פרחה דת אמון ותשגשג עד מאד בעיר תֶּבֶּ, ואז הורם אמון למעלת „מלך על כל האלים" „אלהי השמש", ויכבדוהו בתור יוצר התבל, נוצרה ומקימה. ובהשתנות העתים השתנה גם אמון בתכונתו ותעודתו, עד כי בימי משפחת המלוכה העשרים ואחת הצטמצמה אלהותו של אמון בחוג צר, ויהי לאל היודע כל ומגיד מראשית אחרית (Orakelgott); ובהיותו נצב על משמרתו הנכבדה הזאת להשיב לשואליו דבר ולנבא את הצפון בחיק העתיד, גדל כבודו מאד גם בכל הארצות מסביב, וגם בארץ כוש ובנאות המדבר אשר בערבות לוב הקדישו והעריצו את שמו ולמוצא שפתיו יחלו. בימי קדם נודע לשם ולתפארת היכל הקדש אשר הקימו לשם האליל אמון בנאות המדבר בלוב, אשר שמה נהרו מכל הארצות לשאול את פי אמון להגיד את האותיות לאחור,

הארמון להמציא לו משתהו בעתו. סביבות הארמון נמצאה חצר רחבת ידים, ושם טיל אפיס ברוחה כפעם בפעם בחצרות קדשו. רבים הם הבאים אל מקדשו לשאול את פיו לכל חפץ וענין כאשר ישאל בדבר אלהים, והוא יענם; הבא לשאול את פי אפיס יושיט לו אכל על כף ידו, והיה באכול אפיס את הצידה המוגשה לו אות הוא בתור מענה „הן", ובחדלו — „אין". ביום חג ומועד הקריבו לו קרבנות, ורק את בני מינו, וביחוד פרים אדומים. יותר מכל חג ומועד הרבו המצרים לפאר את יום חג מולדת אפיס, והוא בעת הציף הנילוס את מימיו, כי אז הובילו את אפיס ברוב תפארת, ויקיפו יחד אתו את חוף הנהר, וכה חגגו שבעת ימים בזמרה ובמחולות וזבחי קדש לרוב. במלאות לאפיס כ"ה שנה הומת בידי כהניו, ואת גויתו השליכו בבאר קדוש, כמו פגה קדושתו ממנו ויהי כאחד הפרים. אולם אם פקודת מות תבוא עליו עוד לפני 25 שנים לימי חלדו, אז חנוט יחנט ויושם בארון עדוי ביקר כל חמדה, וימצא לו קבר בארמון סֶרַפִּים המהולל בקדשו. הארמון הזה הצטין בגדלו ותפארתו ובמערות הרבות אשר השתרעו בתחתיתו, ושם הושמו הארונות האוצרים בקרבם את הגויות החנוטות, גויות אפיס, אחרי מותו. הוא נמצא בעיר מוף, ונגלה בימינו על ידי החכם מַרִיֶטא בשנת 1850. תקופת עשרים וחמש השנים אשר נקצבו לימי חלדו של אפיס מכוונת אל תקופת 25 שנים, שנות מחזור הלבנה, כי אז השתוו שנות החמה והלבנה יחד (המצרים חשבו את מחזור הלבנה 25 שנים). במות אפיס, כל עוד לא נמצא פר אחר אשר בו נמצאו כל התנאים הדרושים למלאות את מקומו, היו ימי יגון ומספד לכל ארץ מצרים, אשר כסתה את פניה במסוה אבל, ובדמעת עינים חכתה ליום המאושר אשר יופיע אלהים חדש בשעריה.

אלה הם אבירי האלים, אשר נקדשו בימי תקופת שלטון מלכי מצרים הקדמונים, כלומר בימי מלוכת שש המשפחות הראשונות. בהגיענו אל משפחת המלוכה השתים עשרה, אחרי הרֶוח הממושך בתולדות ימי הממלכה, אשר אין כל זכר ממנו בכל דברי הכתבות הרשומות על פני מצבות הזכרון ובספרי

אומרת: הוא החוקר ודורש אותם ושופט אותם על עלילותיהם. אולם מצבו נכבד גם בעולם העליון, אשר שם הוא עומד על משמרתו בתור אלהי הצדק והמישרים; הוא מכונה בשם „אדון אמת המדה”, והשם הזה מרחיב את שלטונו על המדות וקצבת גבולות הארץ, אשר ערכם היה רב מאד בארץ מצרים, בגלל הנילוס אשר הציף את מימיו על פני האדמה מדי שנה בשנה ומחה בשטף מימיו את קצבי הגבול, עד לבלי דעת נחלת איש ואחוזתו. בנו הוא האליל אִימְהָטֶף, מרבה השלום; היונים חשבו את האליל הזה לצר ואויב ויכנוהו בשם אסקלֶפיוס. בתור אלילה בקרב האגודה המשולשת הזאת היתה „סֶחֶת”, אשר הקדישוה והעריצוה בעיר בוּבַסתִים בשם האלילה „בַסת”, ושמה נהרו מכל קצוי ארץ מצרים לחוג חגים רבי תפארה לכבודה, וסמל דמותה אשר ערכו לה — תבנית חתול. אמנם כאשר נחזה, הנה היתה תמונת פתה מוגבלת מאד בערך אל האלילים רע ואזירים, ועל כן הוא מתאחד בנקל עם אלים אחרים. האלים המרכבים פְּתַה־סָקַרִי ופְּתַה־סָקַרִי־אָזִירִים נפגשים לנו לעתים קרובות יתר הרבה מאשר האל „פְּתַה” מובדל ומופרש לבדו.

מכל הבהמה והחיה אשר נקדשו בתור אל בארץ מצרים הצטין הפר הקדוש „אַפִּים”, כן במדרגת קדושתו, אשר בזה עלה על פני כל אחיו מהמין הזה, וכן בהוד ותפארת חיצונית אשר פארו את היכל מקדשו ואת העבודה הדתית המקודשת לשמו. גם האגדה לא מנעה ממנו תפארת נזר מפלאותיה, בהטביעה עליו חתמת קדש עוד טרם גיחו מרחם, וכן יסופר: כי אפים יולד מפרה בתולה אשר נעברה מקרן אור שמים אשר זרח עליה. כפי עדות סופרי היונים וכפי תבניתו המחוקה על מצבות הזכרון, היה כלו בעל צבע שחור, על מצחו כעין משולש לבן, על גבו תמונת נשר, ועל צלעו הימנית תבנית חצי־סהר מצבע לבן. אפים שכן בהיכל קדשו המפואר בעדי זהב, ושני הדרים מרווחים מוכנים למענו. כהני אפים כלכלו אותו ביד־נדיבה ויפנקו אותו בכל מאכל דשן ושמן, וינצרוהו מכל משמר. הוא רבץ על מרבדי־משי יקרים, והרמון מלא פרות בריאות ויפות הוכן למענו, למען יוכל למלא את תאותו כחפצו, ומעין מים נמצא על יד

יסיר עקרי איתן, אשר במדה המתאמת אל פעולתו והשפעתו, הנה מערכת האורות וצללי החשך, הערוכים אלה מול אלה וכלולים בתמונת פני האלים, עוברת ומתהפכת לטוב או לרע מוסרי, עד כי בכח המחזה הזה יתרומם וישגב מאד אלהי האור, ויתהוה למגן ולמחסה לצדק ומישרים ולמקור נובע שפעת טוב וחסד. מלבד זאת, אל כל אֵל טוב וחנון אשר בדת המצרים נלותה גם אלילה, אשר דמתה יותר מהעתקה חורת-פנים לתואר פני בעלה האליל, והמשפט הזה מתאים אצל מרבית אלילות מצרים. גם על פני האגדות המתולוגיות המספרות גם את רוב העמל והתלאה אשר מצאתם שפוך כמו כן איזה הוד ורוח חן מיוחד, הנותן לתבונותיהם ומדותיהם איזה עומק ורוחב מלאים מקסם-תוגה, אשר לא נראה כמוהם אצל יתר האלים המאושרים והשאננים בארץ מצרים.

פְּתַה — האליל השוכן בעיר מוף. על יד הארמון הבנוי לשמו נמצא עוד ארמון שני מוקדש לשם השור הקדוש „אַפִּיס", אשר כנו אותו בשם „חיי פתַה השניים". ויען כי שני האלים האלה שכנו יחד איש בכתף רעהו, הנה זאת היא הסבה, כי בכל עת בקשו תורה עיונית לרכוס אותם, אם גם בפתילים דקים מן הדקים, איש אל רעהו, ובכן היה הפר לתמונה גשמית של האליל הרוחני המתעלם מן העין. ובאמת הדת אשר לצמד האלים האלה מוצאה עוד מימי קדם אשר לפני ההיסטוריה, ואך לשוא ננסה לרקום רקמת עיון ומחקר על דבר היחס המקורי אשר ביניהם בעצם וראשונה. השם „פְּתַה" הוראתו „יוצר ובונה" והיונים קראו לו כשם אלילם, אליל האש — פועל ואמן (Gephaistos). בעת המאוחרת החלו להציג אותו בשורה אחת עם אלהי השמש, ויכנוהו בתארים רבים: „הנכבד", „הארמוני", „בעל הפנים המסבירות"; אפס כי לפנים היתה תעודתו, כפי הנראה, קרובה יותר אל כח החום היסודי השורר בקרב הבריאה, אשר רק הוא הנהו המקור הראשון שממנו נובעים כל תנועה וחיים בעולם. כאזירים ורע הנהו גם הוא אלהי העולם התחתון אשר מתחת לארץ, ואליו תנהרנה נפשות בני האדם אחרי מותם, אָמור אמרו, כי הוא הפותח את שפתי הרפאים. זאת

ובמדה אשר אהב את אחותו איזידה, כן גדלה השנאה אשר שנא את אחיו סֵיט הנולד אתו יחד, ואשר מלחמת נצח נטושה ביניהם תמיד. כל אחד משני האחים לא יעצר כח להכריע את אחיו ולנצחו בהחלט, ועל כן רבו מאד הספורים על אדות מלחמת־נצח הזאת. לפי הרוח הנושב במרחבי הדת המצרית, כל אלי מצרים הנם אלים נאורים ובעלי רוח נדיבה, מלבד שני האחים התאומים האלה, אשר בהם נפגשו שני הפכים, הטוב והרע מזוינים וערוכים לקרב. אזירים הוא כח אדיר נובע כל טוב, כן בתכונתו המוסרית וכן בחוג עלילותיו בהיכל הטבע, בעוד אשר סיט הוא דמות מוגשמת מכל הדברים אשר נחשבו בעיני המצרים לרע, — החשך, השאיה וערבות המדבר, הרוח הלוהטת הסוערת מנגב (Samum), חלי ומדוה ושער צהוב (שער צהוב נחשב לסמן טומאה ורוח משחית לפי ההשקפה שהשתררה בארץ מצרים, וההשקפה הזאת עצמה נקלטה גם בקרב העברים, ועל כן היה שער צהוב לסמן טומאה בנגע הצרעת). האליל סיט איננו אורח אשר בא ארצה מצרים יחד עם שבטי בני שם לוכדי הארץ בתקופת ממשלת הרועים, כי אם הוא תושב ואזרח בארץ מעולם, רק כי אותו מצאו לוכדי הארץ מתאים יותר אל מושגיהם מכל אלילי מצרים, על כן בחרו בו לרוממהו ולתתו עליון על כל אלילי הארץ. אפס כי לא הצליחו במעשיהם. האגדה המספרת, כי נֻתחה גוית אזירים לנתחים רבים, ואיזידה זוגתו חפשה את שארית גוית בעלה האהוב, הקבורה בארבעה עשר קברים במקומות שונים, עדי מצאה את גזריה במקום הקברם, — אגדה כזאת אנו פוגשים גם בארצות אחרות, רק שם היא מתיחסת אל שם אלהים אחרים. האליל „הרס" יופיע על במת המחזה לנקום את נקמת אביו. פה יגלה לנו האליל האחרון הזה בשלש מדרגות: 1) הרס בתור ילד נשא בזרועות הורתו, 2) הרס בתור מתנקם, 3) הרס בתור ממלא מקום אביו; ובכלל הנהו אליל השמש בשלמותו.

משפחת האלים הזאת נראית לנו כקרובה יותר אל החברה האנושית ותכונותיה, והיא מחוננת ברוח חיים יותר ממשפחת „רע" או איזו אגודה אחרת מקהל אלילי מצרים. פה הננו ראים בעליל

המושמים על דרכו במשך עתות כל הלילה עדי הגיעו אל שערי שחר. בלכתו למסעיו במחשכי העולם התחתון הוא מוביל אתו יחד את נפשות מתי עולם, נשמות בני האדם; ואלה האחרונות בעת לכתן בדרך מסוכנת כזאת הן עוצרות כח להאבק עם הכליון השואף להן ולהשאר צרורות בצרור החיים תחת כנפי רע, רק הודות לרזי התעלומה ותורת סודות פליאה, אם רק לא חשכו עמל מנפשן לקנות להן את הידיעות היקרות ההן. על פי פקודתו הן מאולצות לעבוד את האדמה בארצות המישור אשר בעולם התחתון, ובעונג רוחני אשר אין דוגמתו בחיי הארץ הן ששות לקראת בואו בזמן הנועד בליל המחרת.

א ז י ר י ס, אלהי השמש בעיר אבידוס, לפי המסורה היה גם הוא בראשונה אחד מבני האדם יושבי חלד, אשר התרומם למדרגת אֵל במשך הזמן (אזירים אלהי העולם התחתון ושופט נפשות המתים הוא אל אחר, ועל אדותיו עוד לנו מלים במרוצת ספרנו). האל הזה מלבב ומענין בכל הליכותיו יותר מכל אלילי מצרים, עד כי האגדות המסופרות על אדותיו לבבו מאד גם את לב הפלוסוף היוני פלוּטַרך, אשר הזכירן בספריו יחד עם באורי המיתולוגיה המלאים רזי תעלומה כפי שבארון חכמי תורת הרזים הקדמונים; ויחד עם זה הנהו גם האליל אשר בו יתגלה בעליל הדמיון הנמרץ אשר בין הדת הכשדית והמצרית. כדבר המתאים אל האגדה האמורה למעלה, היה אזירים אחד מחמשת האחים התאומים אשר נולדו בפעם אחת להוריו הנכבדים הזוג האלילי סֶב ונייטה. אמנם רואים אנו, כי אדמת חם ארץ הפלאות מעולם, אשר עטרה אותה גם האגדה העברית בנזר מפלאות היצירה, בהאצילה עליה שפעת כח חיים להפרות נפש אדם „ששה בכרס אחד", היא הקדימה להשוף את מפלאות כח יצירתה עוד מלפנים, ביצרה חמשת אלים בכרס אחד, וכלם בני קימא חזקים ומוצקים; ומי יודע אם לא הואילה האגדה העברית לצאת בדרך הכבושה עוד לפניה, ולעטר את ילדי העברים אנשי החול יצירי ההיסטוריה העברית פה על הארץ בעטרת הפלאים ההיא, אשר עטרו בו המצרים הקדמונים את אלילי קדשם בשמים ממעל? — מראשית יום הולדו לקח לו אזירים את אחותו איזידה לו לאשה.

משאתו ויהי לאיש צבא; הוא נלחם מלחמה ארוכה עם הנחש אפפ; הנחש העקלתון נגיד ממשלת החשך, אשר יורה מטר חצים וימחץ את כל הקמים למולו. והיה בגבור המלחמה על „רע", אז תופיע לעזרתו „התר", אלילת השמים אשר לפאת ים, והאליל „הרס" — היא השמש בעלת הכנפים המלאה גבורת נצחון וכח עלומי נצח — יתקומם גם הוא להשיב נקם לצריו א). אולם האליל „רע" הוא אדון שני העולמות, מלך העולם העליון, גם מושל העולם השפל אשר מתחת לארץ. המלך פיאַנחי מבית משפחת העשרים ושתים התפרץ לבוא בהיכל „רע" בעיר און, ובהרכו לבוא אל חדריו פנימה הגיע גם אל תוך מקדש הקדשים, ובצאתו סגר את הדלת אחריו כשהיתה. והמקרה הזה לא נעלם מעיני המסורה העתיקה, אשר המציאה לנו ידיעה נכונה על אדות כל הדברים אשר ראו עיניו שם. הוא התבונן על פני „רע, אבי משפחת מלכי מצרים", וירא שתי אניות־שיט היעודות להאליל להפיץ מסעו אשר יסע יום יום. האל „רע" ישוט יום יום באניתו על פני רקיע השמים, ובלילה הוא משוטט בהעולם התחתון אשר מתחת לארץ, אשר כח שלטונו ומלכותו מגיעים גם שמה. מסע אלהי האור בעולם ממשלת החשך — היא אגדה דתית אשר רִדדו אותה בעת המאוחרת וירחיבו אותה מרחב גדול מאד, גם רכסוה אל כח פעולתו של האליל אזירים; אבל בעקרה אנחנו מוצאים את הגרעין היסודי של המושג הדתי הכי־עתיק, אשר נקלט בלבם של המצרים הקדמונים, ועל כן מסעו של „רע" על פני „אַמ־דוּאַת" (העולם השפל אשר מתחת לארץ) מסופר ברוב דברים ומבואר לכל פרטיו ודקדוקיו. יצורים רוחנים רבים ילוו אותו בדרכו ויעזרו לו בכל מעבדיו, ועם כל זה אין לשער כמה תכבד עליו העבודה להגות את המעצורים

א) בדת המצרית יש אלים אחדים הנקראים כלם בשם „הרס"; הרס המכוון פה הוא הגדול שבכלם, והוא מתאחד עם „רע" אביר אלהי השמש תחת השם הכפול „רַע־הַרְמַחִים", עצם נכבד אשר יחסו לו תבונות נשגבות מאד. סמל דמות האליל הזה הוא אריה עם ראש אדם רובץ על משכבו, והתמונה הזאת משמשת גם לתאר על ידה את סמל דמות מלכי מצרים.

המחבר.

תפונה היו הגבורים אשר בממלכת השמש. בהן מסופר על דבר הברית הכרותה ביניהם ובין האלים חליפות, פעם עם אל זה ופעם עם משנהו, על דבר גורל השמש ואת אשר יגיע אליו במהלכו היומי (לא במסלולו השנתי), על ארות ממשלתו רבת ההוד והמבורכת בפעולתה הטובה, על דבר הערב אשר יעיב אורו, ועל דבר גבורתו ואונו להלחם בהמון הכחות אשר לממלכת החשך, על דבר מותו ושובו לתחיה חדשה, או על דבר שִׁלְמַת נקם אשר יתנקם ממלא מקומו אחריו בעד הרעה אשר עוללו לו.

משפחות האלים. בתולדות דת המצרים הננו רואים כפעם בפעם, איך אגודת אלים חולפת ותחתה באה אגודה אחרת לרשת את מקום ממשלתה, והמחזה הזה ישנה כל פעם אשר תעתק בירת הממלכה ממחוז אחד אל משנהו בקרב הממלכה; והתמורות כאלה נעשו ונשנו מבלי גרום כל מהומה ומבוכה במדינה ובממשלת הדת. אבל לוּ נסה איש להעביר את הדת העתיקה הקבועה בארץ, כי אז רבו מאד המתמרמרים עליו בחמת רוח להשבית את פעולתו; אך להוסיף עוד אֵל חדש, ולוּ גם להרכיב אֵל ראשי על האל המסתופף זה כבר בהיכל קדשו, — מעשים כאלה לא פגשו כל מעצור בדרכם. האל „רע" בעיר און היה בזמן היותר קדום הידוע לנו — האל הראשי בקרב אלילי מצרים. אזירים בעיר אבידוס היה כמו כן אל גדול ונשגב, אפס כי העבודה הדתית של האליל הזה הגיעה אל מרום התפתחותה רק בתקופת ימים מאוחרת. האל פּתַּה בעיר מוף הופיע על במת החזיון עוד בימי משפחות המלוכה הראשונות. רק בעת מאוחרת מאד הופיע האליל אמון; הוא התנשא למעלת אביר אלילי מצרים רק אחרי נטות שמש ממלכת מצרים לערוב, בימי ממשלת היונים והרומאים.

והננו לרשום פה רשימה קצרה על דבר גרודי האלים אשר נכנעו תחת ידי האלים הגדולים הנזכרים פה.

רע. „רע" מורה על השמש; מקום מגורו הֵליוֹפְּלִים, ובעברית „און", העיר ששם התגורר יוסף ואדונו פטיפרע (כלומר כהן־„רע"); הליופלים — בית מצבת השמש (Obelisk), וזאת האחרונה היא סמל דמות השמש. האליל העתיק הזה היה בראשיתו מלך אדיר טוב לב ובעל רות עדינה, ואחרי כן הירד

הארץ, הוא מין זכר והוא הבעל, ונייטה, השמים, מין נקבה, האשה, ובכן היו הם לאבות כל הנמצאים בתבל. מלבד מצבו הנשגב בתור אל נחשב האליל הראשי גם למלך בארץ, והוא כונן את כסא משפחת המלוכה הנאמנת בבריתו ויסעדנה בידו החזקה. לפי דברת האגדה היתה „תקופת ימי שלטון רע" תור הזהב לארץ מצרים, כי אז מלאו צדק ואושר נאות ארץ. כן נודעו לנו אגדות רבות אשר תעודתן לבאר איזה חזיונות הנראים בתוך הטבע, או איזה מוסד נכון בחיי החברה; הן מטעימות את טעם השמות אשר נקראו לאיזה מקומות ומיני בעלי חיים, וכמו כן תבארנה לנו את הטעם הנכון של חמשת הימים הנוספים באחרית השנה על שנים עשר הירחים הכלולים בתוכה, למען השלים את השנה לפי חשבון שנת החמה. לפי האמונה התפלה שהתנחלה בקרב המצרים הקדמונים, הנה רבות מן האגדות הנושנות פועלות במקרים ידועים פעולות חזקות מאד בכח הקסם הצרור בהן; למשל, אגדה אחת היא סגולה בדוקה כנגד הרעל, ובתנאי כי תסופר באופן ידוע, למען השיג את המטרה המבוקשת, והשנית היא תרופה לאיזו מחלה ידועה. אחרי הספורים האלה על דבר תקופת ממלכת האלים, תקופה רבת תפארת ומחוננת בברכת השלום, תבואנה האגדות המספרות את קורות ימי תקופות הצללים, עת אשר הועם אור השלום והאושר, עת אשר רפו ידי האלים העתיקים הבלים מזקן וצריהם רבו מאד, עת חדלו האלים ובני האדם להכנע מפני האל הראשי, עת התחוללה בין האלים מלחמה עזה, אשר עוד לא בא הקץ לה גם כיום הזה, ועוד היא מתחדשת בכל עת תמיד; או עת אשר סרו האלים למשמעת בעלי ריבו של האל הראשי, ואז נטל על האל הראשי אשר בא לכהן תחתיו להתקומם בסערת מלחמה, למען נקום את נקמת ההולך לפניו מידי צריו. איזו מן האגדות האלה נושאות עליהן תמונה קדומה והנן בעלות תכונה פראית, אשר תעיד בהן, כי הן פרי הגיון רוח החברה בעודנה במצבה הגס. אולם האגדות האלה מתיחסות רק אל האלים ובני האדם, אך לא אל בעלי החיים (כי לפי המצב הדתי של המצרים אפשר הדבר כי תחוברנה אגדות מיתולוגיות גם על אדות בעלי חיים), — בני־אדם אשר בלי

משטר דתי קבוע; כל אחד מן הכהנים מצא לאל ידו להמיר את הדת הקבועה במקומו בהדת השוררת במחוז אחר, ולמרות חפץ לב המלכים אשר שאפו לאחד את כל דתי הממלכה ולערוך מהם שטה דתית אחת, לא הפקד מעולם כהן גדול בתור נשיא הדת וראש על כל כהני הארץ. התכונה המקומית המוטבעת על פני כל אלילי מצרים היתה למקור נובע רפיון ואין־אונים להיצורים הגדולים האלה, ותעצור בעד השתלמותם.

הדת השלטת בארץ מצרים יעדה לכל אחד מהיכלי הקדש שלשת אלים, אשר קבעו בו מושבם בתור משפחה אחת: אליל ראשי ורעיתו האלילה, והשלישי — הבן הנולד להם, והם יחד היו לאגודה משולשת (Triada). הננו להזכיר פה איזה מהן בשמותן:

אָמוֹן — מוּט — חָנסוּ. האגודה המשולשת בעיר נֹא־אָמוֹן
פְּתַּה — סֶכֶּט — אִימְהָטֶפּ „ „ „ מוֹף
אָזִירִים — אִיזִידָה — הָרָם „ „ „ אבִידוס
סֶבַק — הַתָר — חָנְסוּ „ „ „ אָמְבָּסַה
הַר־הַפּ — הַתָר — הַר־סֵים־טַה „ „ אֶדְפוּ

הבן בא למלא את מקום אביו, ותעודתו להזדוג עם אמו ולהוליד את עצמו, זאת אומרת: להוליד אליל הדומה לו בכל פרטי תכונותיו, מלא את מקומו; ובאופן הזה אם כי הוא מת ונכחד תמיד, אך גם נוצר ומתעורר לחיים חדשים תמיד; האם, מפני שאיננה אלילת השמש, היא איננה מתה. אנחנו לא נשתומם על אגדות כאלה בזכרנו כי האלים האלה יש להם יחס וקשר עם השמש השוקע וזורח חליפות בכל יום תמיד, ועל כן לא נתפלא על החזיון המתגלה לעינינו תמיד, בהוליד האליל את עצמו, או כי הוא יוצר את יצורי גויתו.

האגדות. — בטרם נרחיב את דברינו על דבר האלים הראשיים, הננו לדבר דברים אחדים על אדות האגדות הדתיות אשר להמצרים. רבות הן מאד האגדות הנושאות משא על דבר ראשית המציאות; כן, למשל, מסופר בהן כי האל הראשי הגיח מן הביצה הקדמוניה שהיתה בעולם טרם כל נברא, או כי משפחת כל האלים היא צאצאי זוג האלילים סֶב ומוּט; האליל סֶב.

רק בחוג מקום מושבו בקרב עדתו המחזיקים בו, בעוד אשר במחוזות אחרים לא הכירו את אלהותו, מלבד במקרים מיוחדים ולרגלי סבות מיוחדות. אולם עוד בימי התקופות היותר קדומות הידועות לנו התחוללו בהמשטר הקדמוני הפשוט הזה חליפות ותמורות רבות. כל אחד ממחוזות הממלכה לקח לו לסגולה אל מיוחד לו לבדו; כן היה האליל סֵיט (Set) לאלהי המחוז אקסירין, האלילה „נייתה" — לאלהי סַאִים. אפס כי בכל מחוז העריצו והקדישו אלים רבים נוסף על האל המיוחד לו; מרבית המחוזות החזיקו בשלשת אלים, ויש מהם אשר מספר האלים הגיעו עד תשעה; המספר תשעה הוא מספר ממוצע, ועל כן ראינו כי באיזה מקומות העדיפו על המספר הזה או המעיטו ממנו בכדי אחד או שנים. האל הראשי אשר ההרומם למעלת שליט ומושל בקרב המחוז הרחיב את שלטונו גם מעבר לגבולות המחוז, ויתפרץ לבוא גם בארמונות הקדש אשר ליתר האלים זולתו, ולשפוך שם את ממשלתו, עד כי היה שורר במקומות רבים כאיש השורר בביתו. האליל „רע", כאשר האמינו המצרים, פרה ורבה ויהי למשפחת אלים גדולה, ארבעה עשר במספרם, כלומר האליל הזה התפתח מאד, ויתגלה בארבע עשרה תמונות שונות בארבעה עשר מחוזות. אולם אם אפשר הדבר כי אל אחד יתחלק לאלים רבים, הלא בדרך טבעי יוכל לקרות ההפך; וכן קרה באמת; שני אלים או אחדים מהם, פשוט לרגלי הרכבת שמותיהם שהתחברו יחד, התאחדו בעצמותם ויופיעו בתמונת אל חדש. ככה הופיעו האלים: רַע־גַרמַכים, אמון־רע, פּטַה־סָקַר־אָזירים, ועוד איזה אלים מרכבים הרכבה יתרה. באופן הזה השתררה בקרב המצרים נטיה קבועה ותמידית ליצירת אלים חדשים, וגם המסות אשר נסו לאחד את האלים יחד ולערוך מהם מערכה אחת רק הגדילו את מספרם. המסות אשר ערכו במצרים לבנות מן האלים הרבים שיטה דתית מסודרת לא הצליחה בלל, מאפס יכלת להשבית את האלים המקומיים; כי יושבי המחוזות נצמדו אל אליליהם המיוחדים מבלי הרפות מהם, וישמרו מכל משמר את משטרי דתם. בכלל לא השתרר במצרים מעולם

ההנחה הזאת גם ביחס אל הדת המצרית. לו גם נניח כי איזה מן האלים הגדולים באו הלום מארץ שנער, הן גם ההנחה הזאת איננה עוזרת לנו כלל לדעת את תולדות ימי האלים בתקופת העת ההיא, אחרי בואם בגבול ארץ מצרים. הננו נאלצים אפוא להניח מציאות שתי דתות נפרדות אשה מרעיתה כן בתכונתן וכן במקור מוצאן, אשר השתררו פה אשה בצד רעיתה, בשאפן להתפשר ולהתרועע יחד; ועם זה הננו מחליטים כי השפעת שתי הדתות אשה על רעותה החלה עוד בימים קדומים אשר לפני ההיסטוריה, שאז התבוללו והתמזגו יחד.

לפנים דמו כי האלים הטבעיים (המורים על כחות הטבע) במצרים משולבים ברקמת אגדות מתולוגיות רק במדה מצערה מאד, כי קורות ימיהם ועלילותיהם נודעו לנו רק בדרך כלל. מרביתם אינם יודעים לספר את קורות ימיהם בעבר, מלבד איזה ניבים, אשר בהם הביע האדם הקדמוני, לפי דרכי ההגיון המיוחד לו, את השקפתו על החזיונות האדירים הנגלים בתוך הטבע, כעל יצורים חיים העוללים את עלילותיהם כרצונם. אולם במדה אשר נוסיף לקרוא את הכתבות הרשומות על פני המצבות הקדמוניות, כן תתעשר ידיעתנו בהמון אגדות על דבר האלים, ואולי עוד תרבינה האגדות ותעצמנה למספר גדול, הודות להחקירות וההתגליות בעתיד. האגדות השונות האלה כמו נערכו כלן על פי דוגמה ותכנית אחת. האלים הגדולים של המצרים הם יצורים פשוטים, גלוים ומובנים לנו, ומעולם לא נערכו לשיטה מסודרת בעלת חלקים רבים, כאשר נערכו אלילי יון, כי אם נשארו כל הימים בתור משפחות בודדות ונבדלות, וגם נדמו איש אל רעהו בהבניתם ותכונתם. כלם כאחד הם אלהי השמש או אלהי השחר והלילה, ואינם נבדלים זה מזה הבדל נמרץ ביחס אל תולדות ימיהם; הם רק שַיָכים ונחשבים למחוזות הארץ השונים, ורק זה הוא ההבדל המבדיל אותם איש מרעהו.

האלים הגדולים גם הם הנם אלים מקומיים. כמיני בעלי החיים כן גם אלי הטבע נקדשו ונעבדו איש איש

II. האלים הגדולים.

לרגלי הכתבות החרותות על פני מצבות הזכרון ועל מגלות הפַּפירוס, יתודעו לנו המון אלים ממין אחר לגמרי. המטרה הראשית אשר להדת הזאת גלויה ומבוארת לנו בדעתנו כי יחד עם החיות הקדושות, החתול, הקוף והתנין, הקדישו והעריצו ויכבדו בהיכלי הקדש במצרים גם עצם נשגב השוכן בשמי מרום, אלהי השמים והשחת, אשר טבעו ותכונתו — שפעת אור, צדק ויושר, רחמים וחנינה, אֵל אשר אמונתו מעוררת בלב עובדיו רגשי הגות־כבוד ודבקות נמרצה אל העולם הרוחני, ומביאה את האדם אל האמתות הנשגבות הכרוכות בעקבות האמונה במציאות האלהים. מראשית העתים הקדמוניות ההן, אשר זכר קורותיהן ועלילותיהן הגיעו אלינו, תארו להם המצרים את האלים הגדולים בדמות בעלי חיים, כאשר ראינו למעלה. בכל תקופת ימי עולם הידועה לנו מופיע לעינינו „התר" בתבנית פרה, „הרס" — בתבנית עיט, „אנובים" — בדמות שחל. אולם האם לא ירדה האמונה בהאלים הגדולים בזמן מן הזמנים ממדרגתה ותשפל בערכה ותתגשם מאד ותתהפך לדת גסה ושפלה, לדת עבודת בעלי החיים? כבר ראינו למעלה מה מאד יקשה עלינו לתמוך את הדעה הזאת. לעמת זאת, מי יודע אם לא התפתחה הדת הגסה, האמונה באלהותם של בעלי החיים, ותרם ותשגב ותהי לדת אשר יסודה אמונה באלים גדולים שוכנים במרומים? גם הדעה הזאת איננה נתונה להיות מוכחת על פי ראיות חזקות, בהיות כי האלים הגדולים אשר ראינו בארץ מצרים אינם בעלי חיים, אשר התרוממו למדרגה נשגבה ואשר נחשבו לבעלי רוח כביר עם איזה תכונה רוחנית, כי אם עצמים מסוג אחר לגמרי; האלים האלה הם: השמש, הירח, השמים והשחר. וכאשר בררנו בפרקים הראשונים מספרנו זה את הנסבות, שעל פיהן נולדה האמונה באיתני הטבע בעצם וראשונה אצל האדם הקדמוני, אשר איננה מתבארת לנו כדת מקורית בפני עצמה, מבלי אשר הסתעפה מאיזה דת שפלת־ערך קודמת לה, כן הננו מוצאים לנכון להניח את

הגיעו המצרים למדרגת השכלה ותרבות נכונה, וגם אי אפשר היה לה להתקים בקרב עם נאור ובעל תרבות, לולא נתקדשה עוד מימים קדומים, ולולא נתאשרה בתקף הדרת הזקנה המופלגת החופפת עליה. דת כזאת יכולה להאריך את תקומתה בקרב העם רק בתור סוד ותעלומה דתית מקודשת, בתור רז אשר מוצאו ומולדתו נעלמים וצפונים מכל חי.

זה לא כבר הופיעה דעה חדשה להטעים את העבודה הדתית לבעלי החיים, והבאור החדש הזה אך יצא מבית מדרשם של חכמי תורת האדם (Antropologie) ויפץ מהרה על פני הארץ. אם נשען על עדותם של הסופרים הרומאים יוביגל ודיודור, הנה היה המצב הדתי בארץ מצרים דומה אל מצב החברה האנושית בעת היותר שקועה בהאמונה הנבערה על דבר מוצא בני האדם מחלצי בעלי החיים (תֵתם), כאשר בארנו בפרקים הקודמים. גם פה נגלה בעצם תמו החזיון אשר ראינו בארץ פֶּרו לפני ממשלת האונקים, השורר גם בעת ההוה בקרב שבטי הפראים בצפון אמריקה; לפנינו המון ערים וקביצי בני אדם מתאחדים לעדות, ובכל אחת מהן ישנה בהמה או חיה קדושה המיוחדת לה, אשר מבשרה לא תאכל, איננה נוגעת בה לרעה, גם סוכבת היא עליה באברתה ומקדשת אותה בתור אל. מלבד זאת, בכל מנהגי הדת הנהוגים בארץ מצרים הננו רואים פה ושם את עקבות סדרי החיים ההם, אשר שמו משטרם בקרב כל שבטי העמים המאמינים בתֵתם. ולוא גם יהי, כי הדמיון שזכרנו פה הוא מצומצם מאד, ואיננו משתרע הלאה מעבר לגבול החזיונות אשר הזכרנו זה עתה, בכל זאת יש לנו על מה להשען ולהחליט כי המחוזות השונים אשר מהם נכללה ארץ מצרים היו מיושבים בימי קדם משבטי עמים רבים בעלי אמונת תֵתֶם, אשר גם בהתאחדם להיות לעם אחד עוד השתמרו בקרבם המסורות העתיקות המיוחדות להשבטים השונים. באופן הזה נוכל לחשוב את החיות הקדושות אשר להמצרים בתור תֵּתֶמים של השבטים הקדמונים אשר נאחזו בארץ בעצם וראשונה. הנה כי כן צעדה הדת הלאה בנתיב התפתחותה מבלי לזרות הלאה את הדגל המרחף על פני חיי השבט, ותשאירהו על מקומו בתור סמל חיי אחוה וקרבת משפחה.

מחבואם, והם כורעים ומשתחוים להם כפי שהם עטופים בתמונתם החיצונית אשר בחרו להם. 4) האלים אינם יכולים להתקים בעולם ואינם יכולים להתקדש בקדושתם הראויה להם, כל עוד יהיו חסרי גיה, אשר אך בה יעצרו כח לחיות ולהתגלות בעולם המעשה והמפעל — זה הוא החוק הגדול אשר הקקה הפסיכולוגיה המצרית; והנה לוא שכנו האלים בגויות בני האדם, כי עתה הלא נדמו איש אל רעהו דמיון נמרץ, ועל כן אפוא השכילו לבחור מקום לשכנם את גויות מיני בעלי חיים שונים, למען יכירום.

העיונים והדעות האלה הם, כפי הנראה, המצאת העת המאוחרת, למען באר על ידם את מוצא החזיון הנחקר אשר נסבתו האמתית לא נודעה. בקרב מפלגת הכהנים המצרים נמצאו גם חוקרים הוגי דעות, אשר בסתר לבבם לא יכלו להתפשר עם העבודה הדתית לבעלי החיים, אשר מצאה קן לה בארמנות מקדשיהם — מפני נוולה וגסותה, ויאמרו להצדיק אותה למצער לפני משפט הקירתם על ידי איזו תורה עיונית. והשאיפה להוציא את העבודה הדתית הזאת מידי פשוטה ולהכנים בה איזה כונה ורעיון מפשט בדרך חידה ורמז, אות היא על החפץ וההתאמצות הנמרצה להתרחק מגסותה במדרגה ידועה. אפס כי אלה אשר התחבטו בחקירות ועיונים כמו אלה למען באר על ידם את העבודה הדתית לבעלי החיים, הם בלי ספק לא יכלו להיות ממציאי השיטה הזאת. סמוך לבנו ובטוח, כי לא יעלה על לב איזה עם בעל רעיון זך ותרבות צרופה לבדות את האמונה באלהותם של בעלי החיים, והננו מאמינים כי עם כזה לא ידבק בדת כזאת בלב ונפש, מבלי הבט אל הצדדים המכוערים שבה הדוחפים את כל בעל טעם יפה ודעת נקיה ממנה הלאה, כאשר נדבקו אליה המצרים, — רק לרגלי הדעה העיונית, אשר על פיה יש דמיון בין איזה אלים ידועים ובין איזה מיני בעלי חיים על פי תכונותיהם, או למען הביע על ידה את ההשקפה על האלהות והתבל כבעל עצם אחד, (Panteismuss) או את האמונה המסתעפת ממנה, כי האלהות בהתפשטה בכל הפנות הרחוקות בתוך הבריאה התרבזה והתגלמה בתמונות חיה ובהמה. באמת שיטה דתית כזאת לא היתה יכולה להופיע בתקופת ית נאורה, אחרי אשר

כן גם הסופרים הקדמונים ההם, אשר ארץ מצרים וכל אשר בה ענינו את לבבם עד מאד, בארו את טעמה ותעודתה של הדת הזאת מנקודות השקפה שונות; ועוד בימינו אלה שוררות דעות עיוניות שונות, אשר תעודתן להטעים את מגמת הדת שלפנינו. ואנחנו נברר בזה רק את הנכבדות והראשיות אשר בהן: 1) העמים הקדמונים כבדו את בעלי החיים ויעבדום רק בגלל תכונותיהם הנעלות, כאשר נעשה, כפי הנראה, בארץ פֶּרוּ לפני ממשלת האונקים (עיין למעלה פרק ד׳), וכל מין ומין נקדש בגלל היתרון המצוין והמעלה הנכבדה אשר נגלו בו. ככה כבדו בכבוד אל את הכלב בעד חריצותו, שקידתו ורוח האֵמון אשר בקרבו, את העיט — בעד תעופתו הנמהרה, אשר נדמתה להם כתעופת קרני אור השמש; את הפרה — בתור אֵם רחמניה; את הזבובים ושרצי העוף — בעד הסגולות הנפלאות אשר חוננו בהן לתכלית קיום המין, בהיות כי נראה בהן כעין תחית המתים והשתכללות החיים על חרבות ההרס והכליון. 2) את בעלי החיים הקדישו ויעבדו כאלהים לא בגלל עצמם; הם היו בעיניהם רק לסמל דמות האל הצמוד והמשולב עליהם, ובכן רק האל המכֻוָן בדמותם הוא הנקדש והנעבד, אך לא עצם הבעל־חי הנצב נגדנו. אולם השיטה הזאת תוכל להיות נכונה ואמתית רק ביחס אל העתים המאוחרות, אבל בשום אופן איננה מבארת לנו את ראשית מוצא הדת הזאת, כי איך התהוה הדבר, ומי הוא הראשון אשר בדה מלבו לקבוע את השחל לסמל דמות האליל אנובים, את החתול — להאלילה בכת, הקרוקדיל להאליל סֶבַקָה וכדומה לזה? 3) יש מבארים את מוצא הדת הזאת וראשיתה על ידי אגדות מיתולוגיות וספורים מזויפים בתמונה היסטורית, ובכן יסופר כי איזה מלך ממלכי הגוים הקדמונים, בחפצו להפריד בין עבדיו ונתיני ממלכתו לבל יתאחדו יחד, פן ימרדו בו, בחר לכל מחוז ומחוז בעלי חיים שונים ויצו לעבדם. כמו כן יספרו בתור אגדה קדמוניה, כי האלים בעת שוטטם בארץ התהפכו ליצורים גשמיים בדמות בעלי חיים, ומני אז שוכנים אלים בקרב כל בעלי החיים; והאלים מסתתרים בקרב בעלי החיים, למען התקרב אל היקום אשר על פני האדמה, ולמען התבונן אל כל מעשיהם. אך בני האדם הכירו את מקום

ושמה „פהניקס" המארכת ימים עד כדי 300 שנה, ובאחרית ימיה היא מעלה את עצמה על המוקד, ומאפר שרפתה תופיע פהניקס חיה צעירה). אולם יחד עם התמונות האלה, אשר חצין תבנית אדם וחצין תבנית בהמה וחיה, ישנן עוד תמונות פשוטות אשר תעודתן גם הן להיות לסמל דמות האלילים. והן מתוארות לפנינו בדמות בעלי חיים פשוטים. בימי מלוכת משפחת המלוכה השתים עשרה החלה תקופת המעברה מן התמונות הפשוטות אל ציורי תמונות יותר נשגבות ומורכבות. אבל גם אחרי אשר נעשה הצעד הנכבד לתאר את האלים בתמונת חצי־אדם, גם אז לא חלפו תמונותיהם הקודמות כליל, כי אם הוסיפו להופיע יחד עם התמונות החדשות. כן הופיעו על מצבת אבן אחת שתי תמונות המתארות את דמות האליל „הָרָס": האחת מתארת אותו בתבנית אדם עם ראש עיט, והשנית מציגת אותו לפנינו בתבנית עיט פשוט, ובדרך הזה תופענה לפנינו תמונות כפולות לכל אחד ואחד מאלילי מצרים. והנה אם עוד בתקופה קדמוניה, בראשית ימי ההיסטוריה המצרית, הסכינו לערוך סמל ודמות לאלילי מצרים בתארם אותם בתמונות כאלה, הלא מאליו מובן כי דת עבודת בעלי חיים, כפי שהיא מתוארת בספרי היונים והרומאים, איננה המצאת ימים מאוחרים; היא איננה תולדת תקופת הירידה והנסיגה לאחור, כי אם היא מעמקת שרשיה בעבר רחוק וקדום מאד. יוכל היות כי דת עבודת בעלי החיים היתה כעין נסיגה לאחור לשוב אל הנושנות — כמו שנהוג תמיד בתקופת ימי הירידה לכל עם ועם — או, יותר רצוי לאמר, התחדשות עבודה דתית אשר כמעט חלפה עברה ותנח את מקומה לדת רוחנית ובעלת דעות נאצלות יותר משלה. ואם כי רק החכם העוסק ביחוד בחקירת קדמוניות ארץ מצרים יוכל לבוא עד תכלית החקירה הזאת ולהתחקות על שרשיה הדקים, על כל פנים הנה ברור הדבר כי האמונה באלהותם של בעלי החיים איננה דת חדשה בארץ מצרים, כי אם חזיון עתיק, אשר ימיו כקדמת העם היושב שם.

התורה העיונית המבארת את טעם העבודה הדתית לבעלי החיים.— מה פשר הדת הזאת? איך נחשבנה, ואיזה מטרה ניחס לה? גם כהני הדת הזאת, וכמו

השתבשותה של הדת המצרית הקדמוניה הצרופה, אשר נשחתה ועוּתה בשטף הדורות; אפס כי נבצרה מאתם להגביל את נקודת זמן התהוותה, ויקדימו את ראשית מוצאה אל התקופה המיתולוגית ההולכת לפני התולדה. והננו רואים כי לפי דברי מניטו הופיעה דת עבודת בעלי החיים לפני תקופת העת, אשר בה הוחל להקים מצבות זכרון עם כתבות חרותות עליהן (מצבות הזכרון מוצאן מימי משפחת בית המלוכה השלישית והלאה).

אבל יש לנו עוד תעודות אחרות המעידות על הענין שלפנינו, תמונות האלילים החרותות על פני מצבות הזכרון היותר עתיקות מעידות באופן ברור, כי היצורים הגדולים האלה (הם מצוירים בתמונה גדולה במדתה) יש להם איזה יחס וקשר עם היקום אשר בממלכת בעלי החיים. אלילי מצרים הגדולים הם מתוארים בדמותם על פני מצבות הזכרון בשלשה פנים. התמונה הקבועה בהחלט היא תמונת אדם. האליל מצויר בתמונת איש או אשה; ובהיות צלמי דמות האדם אשר בהם מתוארים האלילים כלם עשוים על פי תבנית אחת ידועה, כלומר כל תמונות פני האלילים נעשו על פי דוגמה אחת מתבנית פני איש, וכן תמונות פני האלילות עשויות על פי דוגמה אחת של תבנית פני אשה, על כן נוסף על קדקדן איזה סמל ידוע, למען יכיר הרואה אל איזה אליל תרמוז התמונה המצוירת. למשל, האליל הֲתֹר מצויר בדמות פני אשה עם תמונת קרני פרה על קדקדה, וכיוצא בזה לכל האלילים. אולם התמונה הקדומה אשר הסכינו לפני זה לסמן על ידה את סמל דמות האלים השונים, היא התמונה אשר בה מתוארים האלים מחצית גויתם בתבנית איש ומחציתה בדמות בעלי חיים. האליל „הרס" מצויר בתבנית איש עם ראש עיט, „הֲתֹר" הנז' בתמונת אשה עם ראש וקרני פרה, בַּסת — תבנית אשה עם ראש חתול, אזירים נושא עליו ראש פר, חַנוּם — ראש איל, אמון מתואר חליפות, פעם עם ראש איל ופעם עם ראש עיט. כן גם נפגוש איזה אלילים מתוארים בתבנית אדם וראש עליהם מלמעלה בדמות יצורים שאין דוגמתם בעולם, רק לקוחים מעולם האגדה וההזיה (מיתולוגיה), כמו למשל ראש פֶּהְנִיקְס (אגדה יונית אחת מספרת, כי ישנה בארץ ערב צפור

נחשב בין עצי החול א).

בתארנו פה את דת עבודת בעלי החיים אשר השתררה בארץ מצרים, הנה דברינו שאובים ממקורות מאוחרים מאד המתיחסים אל תקופה מאוחרת בתולדות הדת הזאת. הדת אשר השתררה בארץ מצרים בתקופת ימי קדם יש אשר היתה רוממה ונשגבה ממנה בתכונתה; בהכתבות החרותות על מצבות הזכרון שרידי ימים קדמונים, אשר הציבו להם מלכי מצרים וכהניה הגדולים בחייהם, לא נזכר מאומה על דבר קדושת בעלי החיים ואלהותם. האמנם טרם נוצרה הדת הזאת בימיהם? באמת לא נוכל להחליט את הדבר אל נכון; יוכל היות כי הדת הזאת היתה ידועה גם להם, רק לא עִנְיְנָה את לבם, או כי נמנעו מהפיצה בקרב הארץ. אמנם חכמי המצרים לא חשבו את עבודת בעלי החיים בתור דת חדשה שקמה בארץ בתקופת עת מאוחרת. הכהן המצרי מניטו, אשר כתב את ספריו במאה השלישית לפני ספה"נ, אומר כי דת עבודת בעלי החיים נתחדשה בימי המלך השני למשפחת בית המלוכה השנית. אבל בהיות כי שתי משפחות המלוכה הראשונות אשר בתולדות ימי המצרים נשואות רק על אברות האגדה ואמתותן ההיסטורית מוטלת בספק גדול, על כן לא נוכל לשום לב לדברי מניטו. מלבד זאת חשודה בעינינו העדות ההיסטורית הזאת מצד בעליה, כי ידענו את מניטו בתור מזיף ספרים קדמונים ומבדה שמועות בדויות, ובפרט שמועות מני קדם, כפי שידענו את דרכי האיש הזה ומשפטיו על היהודים, אשר בדא מלבו ספורי בדים ועדות ספרי קדמונים, למשל, כי בני ישראל גרשו ממצרים על כי היו מצורעים ומוכי שחין רע, ולא נתנו אותם מלכי מצרים לשבת בארץ, ויאָלצו להיות נעים ונדים במדבר. כהני המצרים בני דורו של מניטו התאמצו להחליט כי דת עבודת בעלי החיים היא תולדת שגגת הדעות, פרי

א) לעומת זאת נחשב התמר כסמל דמות האמת. על כן נראה כי האליל „טָט", העומד על משמרתו בתור סופר ורושם בספר כל דבר אמת וצדק, הוא מצויר בדמות איש אוחז בידו כפת תמרים. לא יפלא עוד בעינינו כי צותה תורתנו לשאת כפות תמרים בחג שמחת העם לפני אלהיו—אלהי האמת והצדק. המתרגם.

זה תהי המלה „תועבה" מלה זרה שאולה משפה נכריה, ונתאזרחה בשפה העברית אחרי אשר נשתנתה מעט לפי תבנית משקלי השמות העברים. ומאשר כי לפי המבואר למעלה היה מושגה של מלת „טבו" כפול, בחיוב ובשלילה, על כן תשתמש השפה העברית במלת „תועבה" על צד השלילה תמיד, להורות על הנבלה והרעה המוסרית, הבזיון השפלות והטומאה המוטבעים בתבונת כל דבר. ואל נא יפלא הדבר הזה בעיני הקורא; מודעת היא, כי בשפה העברית נמצאות מלות זרות שנתאזרחו בה גם בתקופת כתבי הקדש.

באחת, זה הוא המצב הקבוע והמסודר אשר השתרר בכל מחוז ממחוזות הממלכה: בקרב כל אחד מהם נמצא מין אחד ממיני בעלי החיים אשר נקדש בקדושה מיוחדת; את אחד מאישי המין שמו בהיכל הקדש בתור סמל דמות של המין כלו ובאי־בכחו, ויכבדוהו בכבוד אל, — אך גם יתר אישי המין הנפוצים על פני כל המחוז נכבדו בעיני העם, אשר חשבו להם לחובה דתית להגן עליהם ולנצרם לבלי תאונה להם כל רעה. לפעמים נקדשה בכל ארץ מצרים, איזו בהמה או חיה אחת נבדלת, כמו השור „אַפִּים" בעיר מוף, השור „מְנֵיבִים", אשר הקדישו לשם אליל השמש בעיר נא־אמון, או העז הקדושה בעיר מֶינְדִים. ואלה האחרונים, אם גם בעצם וראשונה צמצמו את אלהותם רק במקום מוגבל, בכל זאת קרה כי הצליח בידם להרחיב את גבול קדושתם על פני כל הארץ, אם רק המחוז אשר בו נקבע שלטון אלהותם זכה לאחוז במושכות הממשלה לשלוט בכל הארץ. המצרים העריצו והקדישו את כל מיני בעלי החיים בתמונותיהם השונות, הגבוהים והשפלים, הגדולים והקטנים, ויעבדום ביראת הכבוד. מלבד מיני בעלי החיים הגדולים אשר הזכרנו, הקדישו במקומות ידועים גם את הקופים, הכלבים, עכברי השדה, וכמו כן נחשים, צפרדעים ומיני דגים שונים, ומלבד זה גם את שרץ העוף הנודע בשפת רומית בשם Skarabei, ואת צלם דמות השרץ הזה חרתו על מצבות הזכרון אשר הקימו לכבוד גבוריהם, כי נחשב לסמל הגבורה וחיי הנצח. וכבעלי החיים כן גם נקדשו בארץ רבים ממיני עצי השדה וצמחי יער; אך נפלא הדבר כי התבו־

גם לאכול את בשרם. למשל, במחוז אשר שם הקדישו בקדושת אל את אחד החתולים, נכבדו כל החתולים בגללו ואיש לא נגע בם לרעה; והיה כל מכה וכל פגע רע אשר הסב איש לחתול, יהיה איזה שיהיה, חוללה מהומה וקצף גדול בקרב יושבי הארץ; האיש ההורג את אחד החתולים דמו בראשו, אם גם היה בן ארץ נכריה אשר לא ידע את חוקי הארץ ודתה. לעמת זאת במחוז השני הקרוב אל גבולו, שם נקלה כבוד החתול, ותחתיו הקדישו והעריצו מין אחר. הבדל המושגים בין הדתות המקומיות האלה עוררו לפעמים קרבות בין יושבי המחוזות השונים. הסופר הרומאי יובינַל חבר שירת התולים, אשר בה יציג לפנינו מחזה מלחמת־דת עצומה בין שני מחוזות הקרובים זה לזה, אשר כל אחד מן העמים היושבים בם שנאו ויבזו בלבם את בעלי החיים אשר נכבדו ונקדשו בקדושת אל בעיני שכניהם. על פי הדברים האלה יתבאר לנו, כי נבצר מאת בני ישראל היושבים על אדמת חם לזבוח זבחים לאלהים בגבול ארץ מצרים, עד כי נלחצו להתרחק מגבול הארץ ללכת המדברה, למען הקריב לאלהים קרבן מן הבקר והצאן, מיני בעלי חיים שנקדשו בעיני המצרים אשר הריגתם, אם גם למטרה דתית, נחשבה בעיניהם כחלול קדש. הנקודה המנוגעת הזאת אשר בגוית הדת המצרית היא היתה לעיני המחוקק באמרו: „לא נכון לעשות כן כי תועבת מצרים נזבח לה׳ אלהינו, הן נזבח את תועבת מצרים לעיניהם ולא יסקלונו״ (שמות ח. כב). כשאנחנו לעצמנו ברור הדבר בעינינו, כי המלה „תועבת״ הנזכרת פה היא מקבלת אל המושג „טַבּו״, אשר התברר בפרק ה׳ מספרנו זה; המלה „טבו״, כפי המבואר למעלה, מתאימה אל המושג „קדש״, והונחה ביסודה על כל עצם מוקדש ומופרש מרשותו של אדם; למשל המקום אשר הקדש לאל ואין לאדם הרשות לדרוך עליו, או הבהמה הקדושה אשר אסור לאדם לכבוש אותה, להמיתה, לאכול את בשרה, או גם לגעת בה לרעה, כל אלה וכדומה להם מסומנים אצל בעלי הדת האלילית בשם „טבו״. המצרים בהקדישם את כל מיני בעלי החיים בקדושה נשגבה, נכנסו אצלם מיני הבקר והצאן תחת גדר שם „טבו״, אשר לפי מבטאה של השפה העברית תהי הברתו „תועבה״. לפי

נושן אשר התקדש מימים קדומים; גם פה הננו רואים את השאיפה לאחוז בהקדום והנושן יחד עם החדש, כאשר נראה במרוצת הדברים.

I העבודה לבעלי החיים.

הננו מתחילים את דברינו מאותו היסוד הכלול בדת המצרים, אשר לפי ההשקפה הנכונה הוא מתנגד הכלית נגוד אל הבינה הישרה. בתקופת העת אשר לפני לדת הדת הנוצרית והנמשכת גם אחריה, עת רבו מאד הסופרים היונים והרומאים אשר נשאו משא על ארץ מצרים ויתארוה מכל עבריה, הננו רואים את דת המצרים מתוארת לפנינו בתור דת שפלה מוקדשת כלה לעבודת בעלי חיים, מיני בהמה וחיה אשר נקדשו בקדושת אל ורק הן ממש, בלי כל כונה צדדית ובלי כל רעיון דתי. הסופר הקדמון הֵירודוט מספר, כי המצרים הקדישו את כל מיני בעלי החיים, והוא קורא בשמותם את המינים אשר נתן להם היתרון על שאר מיני בעלי החיים, לעבדם ולכבדם בתור אלים. לפי דבריו נקדש מאד השור הפראי, הבהמות (Behemot) בעיר פַּפְּרֶמִיס, התנין (קרוקודיל) בנא־אמון ועוד איזה מיני בעלי חיים אשר נחשבו לקדושים בכל הארץ. ברוב ענין מספר הסופר הקדמון הזה, כיצד חנכו, גדלו ויכלכלו את „הקדושים" האלה בחייהם, ואת הכבוד הגדול אשר נתנו להם במותם. הסופר לוציאן אומר: „ארמנות האלילים אשר במצרים הם היכלי תפארה, בניני מדה ורחבי ידים, מפוארים באבני חן ומצופים זהב, וכתבות נהדרות מתנוססות עליהם; אולם מה השתומם רוחכם לו באתם אל הארמון פנימה להביט אל האל המסתופף שם, בראותכם — חתול, עז, קוף או דוכיפת!". כדבר הזה עצמו מחליט גם הסופר קלימונט האלכסנדרוני, גם הסופר צילז הרומאי, אשר היה במנאצי הדת הנוצרית בראשית ימי צמיחתה. ובכן, היסוד הראשי בקרב הדת שהשתררה בארץ מצרים בתקופת העת אשר לפני התקופה הנוצרית, היתה — האמונה באלהותם של בעלי החיים. אחד מאישי המין הנקדש, אשר נבחר לאל, ישב, או זחל או דלג, בהיכל קדשו, ובכל המחוז הוטַב לכל בְני מינו בִגללו, כי איש לא נוֹעָז לגעת בהם לרעה וּמה

מורה בעליל איך השתמרו בקרב המצרים מנהגים קדומים, גם אחרי אשר חדל להיות להם בפועל ארח בחיים. יחד עם כל הרכוש הרוחני אשר הוציאו אתם בני ישראל ממצרים נתגלגל גם המנהג התפל: להשתמש לצרכי הדת בשכינים עשוים מצורי אבן; ועל כן נראה כי לקחה צפורה למול את ערלת בנה רק צר (שמות. ד. כה.), וכמו כן עשה לו יהושע „חרבות צרים" למול בהן את צעירי בני ישראל (יהושע. ה. ג.), ולחנם נדחקו מבארי התנ"ך לפרש את המלה „צרים" בהוראת „חדים ושנונים", כי המלה מבוארת על פי משמעותה הפשוטה: החרבות נעשו מאבני צורים, והננו רואים בזה הקוי של מעשי המצרים להשתמש לחפץ עבודת הדת בשכינים עשוים מאבן. וכדבר הזה עצמו נוכל לאמר גם ביחס אל הכתב. הכתב הקדמוני אשר השתמשו בו המצרים הוא כתב החרטומים או מכתב הציורים. על פי השיטה הקבועה במעשה הכתב הזה, המכתב הרשום איננו כלול מן הברות שונות מסודרות למלות, כי אם כל אות מורה על איזה רעיון מיוחד הנולד בלב הכותב, ובכן הוא כתב המתחבר לא ממלות כי אם מצרופי רעיונות. מלבד אשר הכתב הזה הוא כמקור תלאה ויגיעה רבה לכל הקוראים בו, איננו מובן אל נבון, והוא עלול לגרום ספקות ושגיאות מצד הקוראים. עוד בימים קדמונים המציאו המצרים עוד מין כתב חדש, אשר האותיות הכלולות בו אינן מורות על עצמים ורעיונות שלמים, כי אם מכונות אל קולות והברות ידועות, אם כי האותיות בעצמן לקוחות מכתב הציורים הקדמוני. בתמונה הזאת הגיעו אלינו מרבית כתבי הספרות המצרית; וגם פה הננו רואים, כי שיטת הכתב החדשה לא הדפה מפניה את מכתב החרטומים הקדמון. ביחוד הכתבות והתעודות, אשר תכנן איזה ענין דתי, הנן כתובות על פי שיטת הכתב הקדמון והכתב החדש גם יחד. כל מאמר ומאמר נכתב פעמים: ראשונה בכתב החרטומים, הוא מכתב־הקדש הקדמוני, ואחרי כן הוא נשנה בכתב החדש אשר ירוץ כל קורא בו. ובפנותנו אל גבול הדת, אל העצמים השונים אשר נקדשו בקדושת אל, הנה גם פה תתגלה לפנינו התשוקה העזה לבלי הסתלק מן הישן־

לשלל בידי הפרסים במלחמה על יד פלוזיה (525 לפני ספה"נ), ומצרים היתה לאחת המדינות בגבול ארץ ממלכת פרס.

מצבות הזכרון, אשר רבות מהן שרדו אלינו ותבקיעינה דרך זרמת אלפי השנים אשר עברו עליהן, מעידות לנו על יפעת ההוד וההפארת אשר שררו בחצרות מלכי מצרים בתקופות שונות. הארמונות, ההיכלים, מצבות קברות המלכים וכו׳,—לכל אלה ההאימו אל מדת הגדולה והגבורה שהשתררו בארץ ההיא, כמו תבל ומלואה הכי לרגליה, כמו בה התגלמה גבורת האלים הנשגבים, ועל ידה התגלה כח זרועם על פני הארץ כלה. ככל מלאכת מחשבת התרוממה גם הספרות למדרגה גבוהה של ההפתחות מכונית, ומעשה הכתב היה לקנין כללי בקרב הארץ, וישתמשו בו בכל מקצעות חיי החברה. הספרות הזאת, העתיקה לימים מכל הספריות אשר לכל עמי הארץ, היא מפוזרת ומפורדת על פני קירות היכלי־ענק ומצבות קבר שרידי ימים קדמונים, והיא נערמת לערמה גדולה של המון מגלות פפירוס, אשר רבות מהן עורן מחכות לחכמת חוקרי קדמוניות, לצרף וללבן את הרשום בהן בכתב ההרטומים. תולדות התגלות שפת המצרים העתיקה אחרי השכחה מלב כל חי, תולדות ההחבולות המחוכמות והשנונות, אשר על ידן הצליחו חכמי אירופה לברר וללבן את כתב ההרטומים — הן אחד הנצחונות המזהירים אשר רכשה לה החכמה בעת האחרונה. אנחנו מצדנו הננו להעיר על חזיון אחד הנראה בכתב המצרי: הוא מראה לנו לדעת את האהבה לנושנות אשר קננה בלב העם המצרי, והננו רואים כי כל קוי תכונת העם הזה מתוארים בתמונה בולטת ומוחשית גם בקרב דתו. המצרים הקדמונים החזיקו בכל מנהג קדום, ולא הרפו ממנו גם אחרי אשר הנהיגו תחתיו מנהג חדש טוב ממנו. גם ימים רבים אחרי אשר החלו בני האדם להשתמש לכל צרכיהם בכלי־מתכות לא חדל המצרי הקדמוני מהשתמש לכל צרכיו, וביחוד בענינים אשר יש להם איזה קשר ואחיזה עם עניני הדת, — בכלים עשוים מגזרי צור ואבן. בארונות החנוטים אנחנו מוצאים תמיד שכינים מחוטבים מאבני צור, אשר בהם השתמשו המצרים לנתח את הגויות בעת החנטן, ויה

הארץ וימשול בה, ומני אז היתה מצרים לנחלה למלכי כוש.
אחד ממלכי כוש המושלים במצרים, תרהקה, נלחם בסנחריב
מלך אשור ויכהו בחרב מלאה דם (701 לפני ספה"נ), בעת
אשר זה האחרון חשב לצור על ירושלים ולשום את ממלכת
יהודה למשסה. כשלשים שנה אחרי כן התעורר אסר־חדן מלך
אשור לנקום את נקמת אביו, וילחם בתרהקה ויקרע את מצרים
מידו. הוא חלק את הארץ לעשרים מחוזות וישם נציבים בתוכם,
והגדול מכלם היה נכה, הנציב בעיר מוף. בנו פסַמֶתִיך
הראשון (610—655) מצא לו עת מוכשרת, עת היו ידי מלך
אשור מלאות עבודה להכניע את המרד בארץ בבל, ויפרוק את
עול אשור מעל בני עמו, וישם את מצרים לארץ חפשית
כבראשונה. המלך פרעה נכה (595—610 לפני ספה"נ) מלאו
לבו להשתמש במפלת ממלכת אשור, אשר נפלה לעיניו, ויעל
בראש חילו ללכור את הארצות הנשענות לחופי ים התיכון,
ובעברו דרך ארץ יהודה נצח את המלך יאשיהו במלחמה על יד
מגידו; אפס כי נבצרה מאתו לקטוף את פרי נצחונו,
כי הוכה על ידי נבוכדנצר מלך בבל במלחמה בכרכמיש על
יד נהר פרת, וינער את כפיו מכל ארצות אזיה. ההתחרות בין
מלכי אשור ומצרים על דבר השלטון על ארץ יהודה לא חדלה
גם בימי המלך פרעה הפרע (570—589 לפני ספה"נ); הוא
הסיע את מחנהו להציל את יהודה מידי נבוכדנצר מלך בבל
אשר חשב ללכדה, אפס כי הוכה מכה גדולה במלחמתו עם חיל
בבל, ובין כה וכה היתה יהודה למשסה ולחרבה מחרב הכשדים.
מרה מאד היתה אחרית המלך הזה אשר בהצותו את בני ארץ
קיריני בגדה בו הצלחתו, ואחד מבני חילו אַמסים התקשר עליו
וירצחהו נפש וימלוך תחתיו (571 לפספה"נ). מלוכת המלך
אמסים היתה תור הזהב לארץ מצרים, אשר היתה אז לקן
המסחר והמרכלת, ובסחרה ינקה שפעת חיל כל עמי הארץ;
אז פרחו בה המדעים ומלאכת המחשבת למעלה ראש; וכרוב
עשר הארץ כן רבו גם יושביה, עד כי עלה מספר הערים עד
כדי 20,000. אפס כי כח הממלכה וגבורת חילה ונשקה לא
הקבילו במדה שוה אל גדולתה ותפארתה, ועד מהרה נפלה

סְטִים הראשון, ועוד יותר מזה בימי רַעְמסס השני (28 — 1388 לפני ספה"נ), אשר הרחיב את גבולות הממלכה וירבה את כבוד ממלכתו בהיכלי חמד ובמצבות זכרון יותר מכל המלכים אשר היו לפניו. הוא החל לחפור את התעלה המחברת את הנילוס עם ים־סוף, ולמען שמור את גבולות הארץ מפאת ים בנה את שתי הערים הבצורות פתם ורעמסס; לחפץ עלילותיו אלה העביד את בני ישראל בפרך ויענה אותם בעבודה קשה, והדברים נזכרים ומפורטים בספר תורת משה. לרגלי העבדות וקשי השעבוד אשר הגיע למרום קצו בימי המלך מִנפטה (1302 — 1322) התעוררו בני ישראל לצאת מ כ ו ר ה ב ר ז ל ויפרקו את עול מצרים, ויצאו מן הארץ.

המלך רעמסס השלישי עוד הגביר חיל במלחמותיו, ויהי למושל אדיר בכל ארצות אזיה. בימי אחד עשר המלכים הנקראים כלם בשם רעמסס, אשר מלכו במצרים איש אחרי רעהו, ירד כבוד כסא הממלכה מטה, והמלכים סרו למשמעת כהני הדת. כפעם בפעם גברו המהומות בארץ, וצאצאי בית המלוכה אשר במצרים התחתונה מגרו את כסא בית רעמסס וימלכו תחתם; ובתקופת הימים ההיא שבה בירת הממלכה אל מוף כבתחלה. עם אחד ממלכי מצרים מן התקופה ההיא, פזוּנֵים השני, התחתן שלמה מלך ישראל בקחתו את בתו לו לאשה, אשר עם בואה בגבול יהודה באה אתה יחד גם התשוקה לבניני הפארה, עד כי שם לו המלך שלמה למופת בדרכי המלוכה את מלכי מצרים, להכביד על העם נטל מסים ולהעביד בפרך את איזה מנתיני הממלכה, למען הקים לו ארמנות תפארה, וכפי המסופר בכתבי הקדש ארכו ימי בנין הארמון אשר הקים לכבוד בת פרעה כשלש עשרה שנה. בגלל ההתחתנות הזאת אמנם התחזק רוח השלום בין יהודה ומצרים, אך לא לארך ימים. המלך שישק (מוצא מולדתו מעמי בני שם) אשר מלך אחריו, היה עוין למלכות ישראל ויתן מחסה ומפלט בארצו לירבעם המורד במלך ישראל, וגם שמע לעצת ירבעם אשר הסיתו להתנפל על ירושלים ולשימה לבז. אולם פתאום נכנעה מצרים תחת ידי ממשלת זרים; סַבַּקָה מלך כוש לכד את

כמו חפץ כי יהיה הארמון הגדול הזה בית אוסף לכל האלילים השונים אשר עבדו המצרים. אחה"י משפחת המלוכה השתים עשרה תעבור לפנינו תקופה ארוכה בת חמש מאות שנים בתור גליון גדול מחוק בספר התולדה לארץ מצרים, מבלי אשר נדע מאומה מכל אשר רשמה ההיסטוריה עליו מדי עברה, והיא תקופת ממשלת הרועים. הסופר העברי הקדמוני יוסף פלַוויוס מביא באחד מספריו תוצאה מספרי הכהן המצרי מניטו, כי בימי המלך אמינטימיאוס התפרצו לתוך גבולות הארץ מפאת קדם שבטי עמי בני שם, ויכבשו את הארץ וישלטו בה. כחמ"ש מאות שנים היו הם לאדוני הארץ, ומלכיהם נודעו בהתולדה בשם „היקסוס", לאמר „מלכי הרועים", והוא שם גנאי ונאצה, באשר כי „תעבת מצרים כל רועה צאן". רק במצרים העליונה מלכו מלכי המצרים ויהיו נושאי מס ומנחה למלכי הרועים, ומשם יצאה גאולת הארץ מידי זרים: המלך אַמֲוים המולך בנא-אמון התגבר על מלכי הרועים ויגרשם מגבול ארץ מצרים התיכונה והתחתונה, ויאלצם לסגת אל הדלתא קדמה, ששם התבצרו במבצר אַברים ויאחזו בו. ולקץ תקופת ימים מעטים נהדפו גם ממקום מבצרם זה, וישובו אל מקומם אשר באו משם, אל המדבר אשר על פני ארץ סוריה.

עם החפש והדרור אשר נקרא לארץ הופיעה תקופה חדשה בארץ מצרים, תקופת ההוד והתפארת מבית והגבורה והעוז מחוץ, והיא תקופת שלטון משפחות המלוכה השמונה עשרה והתשע עשרה, אשר בימיהן הגיעה ממלכת מצרים אל מרום עוזה. אז הרחיבה מצרים את שלטונה על הארצות סביבותיה, ותכביר את תפארת ארצה במצבות זכרון נשגבות ומצוינות בחמדת יפעתן, וביניהן גם המצבה הנודעת לתהלה, אשר תשמיע קול זמרה לעת הבקע עפעפי שחר יום יום, הנקראת עמוד ממנם. על שם המלך אַמֶנְפִּים אשר בנה אותה. אחרי מות המלך אמנפים הרביעי, הוא אמנפים אשר שאף לתקן את הדת המצרית ולחדשה, בהתאמצו להקים את עבודת השמש בתור דת יחידה השולטת בקרב הממלכה, התחוללו מלחמות אזרחים בארץ על דבר ירושת הכסא, ותהי המלחמה ארוכה, עד אשר בא הקץ לה על ידי המלך הֲרמהיב.

ביחוד גדלה ארץ מצרים בעוזה ותפארתה בימי המלך

המחוז הזה ופעם בידי משנהו. המלך מְנֶס בנה את עיר מוף בעמק הנילוס מזרחה, אחרי אשר הגביה את חופי הנהר לבל יציף את מימיו על פני הארץ, וישימנה לעיר הבירה, ומני אז היתה הממשלה המרכזית בעיר מוף עד ימי משפחת המלוכה השתים עשרה, אשר אז נעתקה בירת הממלכה לעיר תֶּבֶן. בנו אַתְתִים בנה את ארמון המלוכה בעיר מוף, ונכדו אינֶפִּים היה הראשון אשר החל לפאר את ארץ מצרים במצבות זכרון, ויבן את פארי־העמודים הראשונים בבקעת דשור. במעשהו זה היה אינפים למופת להמלכים הבאים אחריו אשר הלכו בעקבותיו, ותמלא הארץ סביבות עיר מוף, במצרים העליונה, מצבות זכרון ופארי־עמודים לאין מספר, אשר עליהם משתוממים בני האדם עד היום הזה, והם כעדות נאמנה על התרבות ההשכלה וחרשת המחשבת אשר היו לסגולה לבני הדורות ההם. בינידם מצטינים בגבה קומתם וביפי תפארתם שלשה פארי־עמודים אשר הקימו המלכים ילידי משפחת המלוכה הרביעית: חפרה, חופו ומֶנְקֶרה, כאשר תעידינה הכתבות החרותות עליהם בכתב החרטומים. המלך חפרה, אשר הזכרנוהו זה עתה, הקים ארמון מפואר לשם האליל „הָרָס", ועל ידו ספינקס, וזה האחרון התקים עד היום הזה. בימי ממשלת המלך פֶּפִּי (משפחת המלוכה הששית) נעתקה הממשלה המרכזית אל מצרים התיכונה, ומני אז התאחד השלטון המרכזי עם מרכז הארץ, וכה נשארו יחד במשך דורות רבים עד ימי מלוכת אַמֶנֶמַה (71—2380 לפני ספה"נ), הראשון ממלכי המשפחה השתים עשרה אשר העביר את בירת המלוכה לעיר תּבֶן אשר במצרים העליונה; הוא כבש את כל הארץ ויהי למושל מצרים העליונה והתחתונה יחד. בנו אוזירטיזן הראשון (2371) בנה בעיר הבירה ארמון לשם האליל אמון, ועל שם הארמון הזה נקראה העיר בכתבי הקדש בשם „נא־אמון". המלך אמנמיה השלישי הצטין בקרב מלכי המשפחה ההיא במפעלו האדיר אשר פעל לטובת הממלכה בעשותו אצל עיר פַיום יאור גדול להיות למקוה מים, לפלס על ידו את שטף מי הנילוס בהציפם את אדמת מצרים, גם הקים על יד היאור ארמון גדול הנקרא „ארמון המבוכה", אשר בו נמצאו היכלות ואכסדראות מרוחים לכל אלילי מצרים,

כי יבצר מאתנו לקבל גם אחת מן השיטות ההן, אשר על ידן נסו כהני המצרים הקדמונים וחכמי היונים להביאם במערכה ולאגדם לאגודה אחת.

התולדה והספרות. הענין האחד הנכבד מאד אשר עלינו לזכור, למען אשר נבין את הליכות התולדה בארץ מצרים בימי קדם, הוא — כי הממלכה נחלקה למחוזות ופלכים (Nomen) רבים; יש לנו יסוד היסטורי איתן להשען עליו ולשער, כי המחוזות היו בעצם וראשונה חפשים לנפשם בשלטונם המדיני ויעמדו איש איש ברשותו. המחוזות היו כעשרים במספרם במצרים העליונה, כלומר בעמק הנילוס המשתרע מן העיר אֶלֶפַנטינה בנגב ועד עיר מוף צפונה; וכערך הזה היה מספרם גם במצרים התחתונה, היא ארץ המישור הנמשכת מן מוף ועד חוף הים א). המלך הקדמון מֶנַה או מֶנֶס, המיסד את משפחת המלוכה הראשונה בממלכת מצרים, אם רק היה ונברא ויהי באמת יצור היסטורי, לא יצור דמיוני נשוא על אברות המתולוגיה (כמו המלך „מינוס" באי כרתין, מַנוּ ההודי או מַננַא הגרמני), חי כשלשת אלפים ומאתים שנים (לא יאוחר מזה) לפני ספה"נ, וכפי המסורה התאחדו תחת שבט מלכותו מצרים העליונה ומצרים התחתונה לממלכה אחת. והנה אם כי מלך אחד היה נוהג בהם, בכל זאת לא שכחו המחוזות גם לרגע קטן את שלטונם המדיני, ולא חדלו מהשתרר כל אחד בפני עצמו בתור ממלכה בקרב ממלכה; לכל אחד מהם היה שלטון צבא מיוחד, נשיא המושל בו לבדו, מערכת חוקי מסים לו לבדו, וגם דת מיוחדת בפני עצמו. הממשלה הראשית היתה בידי נשיאי המחוזות חליפות, פעם בידי נשיא

א) בהיות כי ארץ מצרים נחלקה על פי תכונתה הטבעית לשני חלקים, למצרים העליונה ולמצרים התחתונה, נחשבה לארץ־תאומים, ועל כן נקראה בשפת עבר במספר זוגי „מצרים". מוצא השם הזה בעקרו הוא משם „מצר" בשפה האשורית, אשר הוראתו „מבצר", כי היתה הארץ בצורה בגבולותיה מידי הטבע על פי מצבה הגיאוגרפי, ערבות ישימון מעבר אחד וחופי הים התיכון והים האדום מעבר השני.

המתרגם.

ועצום? אין איש יודע לפתור את השאלה. אנו יודעים רק את זאת, כי עוד כארבעת אלפים שנה לפני ספה"נ כבר היו המצרים לעם, אשר כל חלקיו התאחדו היטב לגויה לאומית אחת עצומה, החיה חיים של צבור ערוכים ומסודרים במשטר נכון, מחוננת בתרבות נרחבה ועשירה בקניניה הרוחנים. אולם מה היא תכונת דת המצרים? מה דמות נערוך אל האֵלים אשר הופיעו ראשונה בארץ, ואיך התיחסו איש אל רעהו? על השאלה הזאת עוד לא נוכל, לדאבון לבנו, להשיב מענה נכון ומספיק. לוא גם עלתה בידינו להוכיח — ודעת רוב החכמים אמנם נוטה לזה — כי התרבות המצרית הובאה שמה בעצם וראשונה מארץ שנער, בכל זאת עוד תשארנה לפנינו חידות רבות סתומות ומעולפות בערפלי חשך. גם החכמים הגדולים המצוינים בחכמת חקרי קדמוניות ארץ מצרים מעידים על עצמם, כי כל ידיעותיהם במקצוע הזה הן דלות וקלושות מאד, באין עוד יכלת בידם לחבר על פיהן תולדות דת המצרים. אלה מן החכמים אשר נסו לרשום תכנית היסטורית של הדת המצרית נפלגו בדעותיהם כל כך, עד כי באו לידי נגוד ותהפוכה המנקרים את העין, כי בעוד אשר אחדים מהם לקחו להם לנקודת־המוצא את האמונה באחדות האל, הנה לעמתם נמצאו רבים אשר שמו תחתיה את האמונה באלהותם של בעלי חיים ידועים. גם בהתקופה הקדמוניה ההיא, אשר הזכרנו למעלה, תופיע דת המצרים לפנינו מבוכרת למדי ומסודרת במערכה נכונה, ומלחמתה בימי נעוריה עם היסודות המתחרים אתה, — אם רק קרה לה כזאת, — כבר חלפה עברה עליה. המחזה היותר נפלא הנראה בתחומה של הדת הזאת הוא, כי היא כוללת בקרבה יסודות כאלה, אשר לפי ההשקפה הראשונה אינם נכנסים תחת איזה גדר הכולל ומקיפם יחד, ועוד נראים גם כסותרים ומתנגדים זה לזה. אין את נפשנו לנסות לבנות את בנין תולדות דת המצרים בתור דבר אחד שלם מכל צדדיו, כי אם נסתפק להסתכל אל כל אחד ואחד מן היסודות השונים הכלולים בה, המתיחסים אל דתות שונות השזורות בה כפתילים רבים השזורים לחבל אחד. בלי תפונה יורע לנו איזה דבר ברור על דבר היחס והקשר אשר בין היסודות האלה, אך יובל היות

ט.

דת המצרים הקדמונים.

מצרים היא ארץ קרומים, ששם בִּכרה התרבות העתיקה את פריה עוד לפני הבקע עפעפי שחר ההשכלה על פני ארץ הסינים, והתרבות המצרית נותנת לנו חפץ וענין להתעַנין בה, כי מידה קבלו ארצות המערב מקצת מגרעיני הזרע אשר הצמיחו ויפרו את שרמת המרעים וחרשת המעשה גם בקרבן. גם אבותינו הקדמונים הביטו אל ארץ מצרים בעין מפיקה רחשי כבוד ורגשי פלא, וכמו איזה רזי תעלומה עודם מרחפים באויר על פני הארץ המשתרעת לאורך חופי הנילוס עד היום הזה. אנחנו כבר עלתה בידינו לגלות במקצוע זה את מוצא מי המעין ומקורו, ונבן גם לשפת המצרים העתיקה, והננו יודעים לקרוא את הכתוב במכתב הרזים על פני המצבות הקדמוניות בארץ ההיא. אפס כי למפלצת־החידות א) (Sfinx) עוד לא פסו חידות תעלומה, אשר עוד לא נפתרו עד הנה. מי הם המצרים, ומאין באו? בימי קדם האמינו כי המצרים באו לגור במצרים מפנים ארץ אפריקה; עתה החלה להתבצר הדעה, כי מוצא העם המצרי הוא מן הגזע העתיק ההוא, אשר ממנו יצאו גם אבות עמי בני שם; עתה נגלו גם בקרב השפה המצרית אותות ומופתים המוכיחים את קרבת המשפחה בין העמים האלה שהתרחקו זה מזה בשטף הדורות. איך, מתי ועל ידי מי התאחדו שבטי המצרים להיות לעם גדול

א) ישנה אגדה מיתולוגית ידועה, כי בקרבת העיר תֶּבֶּן נראה לפעמים חזיון מפלצת, אשר מחציתה בתבנית אשה ומחציתה בתבנית נחש, ארי או צפור, והיה בעבור עליה איש וחדה לו חידה, ואשר לא ידע לפתור איתה אל נכון, ושסעה אותו לשסעים, ובשפת יון נקראה המפלצת בשם „ספינקס", ואנחנו קראנו לה מפלצת־החידות, על שם עבודתה המיוחסת לה.

המתרגם.

Дозволено Цензурою,
Варшава, 3 Февраля 1899 г.

תולדות
האמונות והדתות

מאת פרופיסור א. מֶנזיס.

תרגום

יעקב פרֶנקל.

חלק ראשון.

ספר שלישי.

הוצאת „תושיה".

ווארשא. תרנ"ט.

בדפוס מ. י. האלטער ושותפו, נאלעווקי 7.

Толдотъ гоемунотъ вегадосотъ

т. е.

ИСТОРІЯ РЕЛИГІИ.

Соч. проф. **А. Мензиса.**

Перев. **Я. Френкеля.**

Часть I. Книга III.

Изданіе „ТУШІЯ".

ВАРШАВА. 1899.

Типографія М. И. Гальтера и Комп., Налевки 7.

לשבוע נעימות נצח בצל כנפי שדי. בדרך הזאת נולדה דת ערוכה ומזוינת בכל האמונות והדעות הדרושות לחפץ חיי העם, אשר כמוהן לא נראה בכל אחת מן הדתות הקודמות לה.

יהיה איך שיהיה, הנה בכל האופנים יאמן המשפט החרוץ, כי בארץ הסינים אין כל דת הראויה להקרא בשם הנכבד הזה. שם נראה את החזיון המוזר, איך תשתררנה בארץ שלש דתות באחת, ושלשתן יחד מאושרות ומקוימות מטעם המלכות, והן שולטות במדינה מבלי להתחרות אשה ברעותה. ועם כל זה הן ערוכות בתכנן וצורתן באופן כזה, עד כי יתכן לאיש לתת את ידו בעת אחת אל שלשתן יחד. חזיון כזה לא יכל לקרות, לוא עוררה כל אחת מהן בלב בעלי בריתה רגשי אהבת ארץ מולדת, או לוא הביע רוחה רעיון אהבה לאֻמת במלא עמקו, או איזה דעה אחרת מן הדעות הקלוטות בקרב הלאום.

היא מבקשת למצוא על פני כדור הארץ איים, אשר ממשלת קסמי פלא שוררת עליהם, למען מצוא את צמח האלמות (תרופה לחיי נצח); במאה הראשונה לספה"נ המציא נשיא הדת הזאת סם תרופה, אשר כח פלא יצוק בו להשיב את בעליו היודע איך להשתמש בו — לימי העלומים. בעת ההיא הופיעה בארץ הסינים דת ב ו ד ה ו, וממנה שאלה לה תורת „תעה" מוסדים שונים לפאר את תמונתה החיצונית, כמו עבודה דתית, היכלות מקודשים לשם הדת, ובתי נזירים ונזירות, ובהיותה עדויה בעדי דתי כזה הופיעה בתור כנסיה דתית.

ובכן הנה לא בלי כל סבה מספקת עמלו מושלי ארץ הסינים — כפי המסרה — להפיץ בקרב ארצם את דת בודהו, או כי זאת האחרונה נפוצה מעצמה בארץ הזאת, במאה הראשונה לספה"נ. כתורת קנפוציוס כן גם דת „תעה", שתיהן כאחת לא תוכלנה להתחשב בתור דתות בעמק מובנה של המלה, ושתיהן כאחת לא תאצלנה על האדם רוח משגב ורוממות על ידי מסרת ברית אחוה וידידות עם עצמים נשגבים. הראשונה ישנה רק קבץ חקים ולא יותר, והשניה — עצות ותחבולות להפיק על ידן טוב וחסד מידי הכחות הנעלמים. לעמת זה הנה דת בודהו, כאשר עוד נוכח לדעת בבוא התור לה לעבור תחת שבט הבקרת בספרנו זה, היא מעוררת בלב בעלי בריתה רגשות נעלים, אשר אמנם לא נוסדו על רגש אהבת האדם את עצמו; היא מלמדת לדעת את האחריות הנמרצה המוטלת על האיש הפרטי בעד מפעליו, ובזה היא מרוממת את יקרת ערך האדם ומצבו בתוך הבריאה. בארץ הסינים הופיעה דת בודהו עדויה ומעולפת ביפי תפארת יתר הרבה מאשר בארץ הודו; פה קנתה לה לסגולה אֵל נצחי מהולל ומפואר, אשר בו התגלמה מדת הרחמים והחנינה, ולפעמים הוא מתואר בדמות אשה עם ילד יושב על ברכיה. ההוספה הזאת אשר נוספה על דת בודהו, יוכל היות, היא שאובה ממקור הדת הפרסית. בארץ הסינים נקרא הפסל הזה בשם „אַמִגיתהּ", ובארץ פרס יקראו לו „אַנַגיתהּ" — אלילת המים. אל האמונה ברחמי האל וחמלתו על ברואיו נוספה גם האמונה במציאות גן־ערן, אשר שם תסתופפנה נפשות הצדיקים

מנהגים. „למען השתלם בדרכי החיים — יאמר המחוקק — ולמען התחנך בתורת המוסר, דרושים אמץ רוח ואמונה, זריזות נמרצה ושקידה על מעשי הטוב והצדק כל הימים בלי כל רפיון רוח.

והנה לוא באנו לחרוץ משפט על תכונת תורת תעה, כן לפי עיונה הפלוסופי וכן על פי תורת מוסרה, כי אז עלינו לפנות לה מקום בראש המון התורות, אשר על פיהן נסו בחירי המין האנושי לנחות את בני האדם בדרכי האמת והצדק. אולם עם כל זה הננו מוכרחים להודות על האמת, כי התורה הזאת עם כל משגבה הפלוסופי והמוסרי לא תסכון אל מטרתה להשתרר בתור דת, והיא מוכיחה אותנו לדעת מה נופלות הן הפלוסופיה ותורת המוסר בערכן ביחס כח פעולתם על המון העם, עת תחסר להן המשענת הדתית המעשית להתמך בה. תורת „תעה" הופיעה בעצם ראשיתה לא בתור דת, וגם נבצרה ממנה להתהפך לדת מעשית במלא ורוחב מובנה, באשר כי לא דאגה לבצר לה מוסדות דתיים, למען אשר יוכל הריש הדתי להתכונן עליהם, וגם לא נתמכה בשיטת שלטון הממלכה, כאשר כן נוסדה תורת קנפוציוס. הדת אשר תחשוב את לעה־טסה לנביאה ומחוקקה איננה מיוסדת כלה על תורת הפלוסוף הזה, כי אם היא משולבת ומחוברת עם איזה יסודות מעטי הערך ממנה. הדת הזאת החלה להשתרר בעולם רק כחמש מאות שנים אחרי מות לעה־טסה, הודות לשתי נסבות אשר פעלו להקימה ולהחיותה; מצד האחד הועילו להתקומתה הרדיפות אשר סבלה דת קנפוציוס בימי המלך שי־חָאַנג־טי, ומצד השני הנה הופיעה לאור על ידי המטיפים, אשר טפחו ורבו איזה יסודות לקוחים מתורת לעה־טסה המוכשרים להקלט בלב העם. אולם בעת אשר הופיעה בתור דת, אז לא נכרו בה תאר ודמות שיטה פלוסופית, כי עוו ועקמו את פניה ויתנו לה תמונת תורת־קסם ונחושים. אם בתורתו הפלוסופית ישא לעה־טסה משא על דבר חיי הנצח הנועדים בתור גמול להתמימי דרך הדבקים ב„תעה", הנה לעמת ההוד הרוחני והמוסרי הזה הננו רואים את תורת „תעה" בימי מלכי בית צין (220 לפני ספה"נ) מְגֹולת ושקועה באמונות תפלות, עד כי בבערותה הרבה

בבר על ידי תורת משה לבלי התנקם באיש בעד כל עול ורעה (לא תקם ולא תטר) א). כן גם נודעו פתגמיו המחוכמים „המנצח את איש ריבו במלחמה הוא גבור, ועוד עולה עליו בגבורתו הכובש את עצמו" (לנו העברים נודע הפתגם הזה עוד כחמש מאות שנים לפני זה ממשלי שלמה „טובה חכמה מגבורה ומושל ברוחו מלוכד עיר"). „המסתפק במה שיש לו הוא עשיר" (ובדברי חז"ל: „איזהו עשיר השמח בחלקו"). „היצורים החלשים וחדלי האונים אשר בעולם הם יכריעו תחתם את היצורים היותר חזקים ואמיצים". „ספר הגמול", הוא ספר התורה המעשית אשר הורה לעה־טסה, אשר היה לספר מקרא לכל בני ארץ הסינים, כולל בקרבו תורת מוסר נשגבה, והוא דורש עיון נמרץ למען בוא עד תכונתו. בספרו זה יעורר את הלבבות למעשה ולמפעלים כבירים, הנעשים בכחו של הרגש המוסרי החפשי, ובלתי גדורים על ידי איזה

א) כמדומה לנו כי אחרי החק אשר חקק לעה־טסה: „לשלם טובה תחת רעה" אין כל מקום להמצוה הזאת על פי מדת קל וחמר. מזה נראה כי נמשך המחוקק הסיני אחרי תורת ישראל ומוסרה הזך, אשר חשבה למשענת חזקה מאד, עד כי שנן את דבריה מבלי חקור הרבה. ובאמת הנה להאזהרה לבלי נקום ולבלי נטור היתה מטרה כפולה, ומלבד המוסרית היתה לה עוד מטרה מדינית הראויה לשעתה. אבותינו הקדמונים טרם התאגדו לממלכה חיו חיי שבטים בודדים, וכשבטי הערביאים הקרובים אליהם בקרבת הגזע נקבעה ביניהם החובה המוטלת על בני השבט או המשפחה לנקום את נקמת דמי שאר בשרם הנרצח מידי רוצחו, והוא משפט „גאולת הדם" הנודע. לפי דעתנו המשפט הזה הנה הוא תוצאות השלטון המדיני הפרוע, כי באשר אין ממשלה מרכזית חזקה לקחת תחת אפוטרופסותה את כל תושבי הארץ, להגן על החלש, ולענוש כל חוטא בעד עונו ופשעו, שם משפט כזה נחוץ לבטחון חיי האזרחים. כפי הנודע הפריזו מאד הערביאים במדת הנקמה, אשר השתמשו בה לרעה, עד כי לרגלה מלאה שם הארץ מהומות ושפך דמי אדם לרוב. למען שום מעצור אל הרעה הזאת, או למען היות לה כעין משקלת מכרעת, צוה מחוקקנו: „לא תקם ולא תטר", כי אם להניח את הדבר אל השופטים והם יענשו את הרשע, או יזכו את הנשפט, והכל על פי חקי משפט צדק. ואם אמנם ידענו כי ארץ הסינים היתה מסודרת בסדרי ממשלה מרכזית עוד כארבעת אלפים שנה לפני ספה"נ, אולם כפי הנודע הנה בימי הקרע הממלכה לשלטון מדינות חפשיות, נתקו מוסרות השלטון בארץ ואיש הישר בעיניו עשה. אולי לפי תנאי מצב העת ההיא היתה אזהרה כזאת דרושה גם בארץ הסינים. — המתרגם.

על רבוי התמונות השונות הנראות בתוך הטבע המשתרגת לשריגים רבים ושונים; ועל כן נקבעו מנהגים שונים הנוגעים אל כל ענפי החיים, כמו קבורת מתים, ברית נשואין, מלבושי האדם, הקרבנות, סדרי הראיון בחצר המלך, היחס אשר בין המלך והעם, המלך ושריו, האבות והבנים, הזקנים והצעירים, הבעל ואשתו, וגם בין חברת רעים. ובאמת הנה נקבעו המנהגים כיסוד איתן בכל מקצעות החיים בקרב הסינים, עד כי גם דרכי הלמוד בחכמה והשכלה, חיי הבית וכלכלת ההון והרכוש, הנהגת המדינה, וגם מערכת בנין העולם — כל אלה לא יתכנו מבלעדי מנהגים קצובים. במלה אחת, תורת המוסר של קנפוציוס עם כל חקיה ומשפטיה צוללת ושקועה כלה במערכת מנהגים, תמונות מפעל מלאכותי. בהם קלוט ונבלע הצד המוסרי של האדם; אהבה, אמת, בינה, דעת ורגש אמונים — כל אלה תלוים בהם ומהגלים כתולדה מחויבת מהם. באופן כזה ימלא המנהג המסודר על פי תכנית ידועה את מקום הדת, ויכחיד מלב בני האדם את האידיאל המוסרי המיוסד על ההכרה הפנימית החפשית להכיר את משגב ורוממות הטוב מצד עצמותו. האהבה, החסד וכו' תבקרנה מנקודת ההשקפה המעשית, לפי מדת התועלת הצומחת מהן לעושיהם; האיש האוהב את רעהו, העושה טוב וחסד הוא מטיב לנפשו, באשר כי יאהבוהו וייטיבו גם עמדו.

ומכל צד שנשקיף על הדבר הננו נוכחים לדעת, כי תורת המוסר אשר הורה לעה היא נפלאה מאד במשגבה ורוממותה, והיא מראה אותנו לדעת את ההשקפה העמוקה הרפודה ביסודה, המאלצת אותנו להגדיל את ערכה אל תורת קנפוציוס הקפואה מן הרוח הקר הנושב בה. בתורת לעה־טסה נמצא את החוק המוסרי המסלא מפז „לשלם טובה תחת רעה". כאשר שאלו את פי קנפוציוס על אדות הדבר הזה חוה הוא את דעו כפי המתאים אל חפץ חיי המעשה, כי נכון לגמול חסד לאיש בעד מפעל טוב ולשלם לעושה רעה במדת משפט צדק, באשר כי תורת המוסר הנועדה בעד איש פרטי איננה עמוסה בחובות גדולים ונשגבים יותר מתורת המוסר המושמה ליסוד לתורת המדינה. כן הננו מקשיבים מתורת לעה־טסה את הד קול הלקח הנשגב אשר נתפרסם

ושלום כללי להחברה האנושית. וכאשר אין לבבו פונה אל העבודה הדתית שבטוח, כן לא נחשב בעיניו למאומה גם רגש הלב החפשי, ואם אמנם כי נמצאהו כפעם בפעם מטיף תורת מוסר לאהבה, לחסד ולשלום, הנה מטרתו לא הרגש המוסרי החפשי בתור אי־דיאל רוחני מרומם ונשגב מפאת עצמותו, כי אם מצד התועלת שבו לקיום העולם, או יותר רצוי לאמר, להקימת הממלכה. קנפוציוס איננו מצוה לסגל את רגש המוסרי מצד רוממותו, כי אם יצוה „אהב את רעך" לטובתך ולהועלתך אתה, למען תאהב גם אתה. ומדאגתו לשלום החברה ותועלתה החמרית, מצא את המדה הפלוסופית: ההליכה בדרך הממוצע, בשביל הזהב, בתחבולה רצויה לפלס את דרכי החיים, ולתת להם את התנועה הממוצעת הראויה למו א). „התורה על דבר ההנהגה בדרך הממוצע" — יאמר חכם אחד — „היא יסוד גדול בתורת קנפוציוס, יסוד המקיף את חיי העם החיצוניים, המוסריים והרוחניים וגם את החיים המדיניים. ולמען תכה התורה הזאת שרשיה ברוח העם יצר קנפוציוס ספר קבץ חקים על דבר המנהגים, או קבץ מנהגים אשר קבע אותם לחוק. המנהגים הם לפי דעתו ככח מעצור, אשר על פיהם ידע האדם לכונן מעשיו בכל עת ומקרה. וכה נכבדו המנהגים בעיניו, עד כי לא בוש להגיד, כי המנהגים מראים לנו לדעת את הברית הכרותה בין השמים והארץ, הם קובעים את המשטר הנכון בחברת בני האדם, ועוד גם זאת, כי הם תכונה מוטבעת ברוח האדם מיום הולדו, ובשום אופן אינם דבר נוסף עליו בתור עדי מלאכותי. לפי שיטתו הנה המנהגים כלם מיוסדים על ההבדל אשר בין כל יצורי תבל לפי מדרגותיהם,

---

א) הלקח הטוב הזה הוא נחלת עולמים בקהל החכמים, עוברת מפילוסוף אחד אל משנהו. בתמונתו הראשונה הננו מוצאים אותו במשלי שלמה מרומז בהפתגם „דבש מצאת אכול דיך פן תשבענו והקאתו". אחריו בא הקהלת וימלא את דבריו „אל תהי צדיק הרבה ואל תתחכם יותר, אל תרשע הרבה ואל תהי סכל..." אריסטו היוני הרחיב את הדברים בזה, וישם את החק הזה לעמוד התיכון בחכמת תורת המוסר, ונושא כליו העברי הענק הפלוסוף התורני רבנו משה בן מימון עשה ממנו מקלעות ציצים ופרחים נחמדים לפאר בם את תורת המוסר של היהדות. עיין ב„שמונה פרקים" להרמב"ם ז"ל. — המתרגם.

האחרון מנביאי ישראל, אשר בהתמרמרו על בני עמו על הקלם בעבודת המזבח לשם אלהי ישראל, הוא מביע את רוחו בשם הנבואה: „אין לי חפץ בכם אמר ה׳ צבאות . . . . כי ממזרח שמש ועד מבואו גדול שמי בגוים ובכל מקום מקטר מגש לשמי ומנחה טהורה״. כמו נסתה ההשגחה העליונה בראשונה להשיג את מטרתה, הפצת אמונת אחרות האל בגוים, על ידי אמצעים נוחים וקלים, על ידי הספרות הפלוסופית הבבלית, טרם איצה על ידי ההכרח להקריב בעד מטרתה הגבוהה קרבנות גדולים, כפזור גליות ישראל והקדש עם שלם (העם העברי) לנדודים ותלאות במשך אלפי שנה, רק למען יפיץ את אמונת האחרות בקרב כל עמי הארץ; — המתרגם].

אם נאמר לערוך את תורת לעה־טסה לעמת תורת קנפוציוס, אז נמצא את ערך הראשונה אל האחרונה, בערך הנפש החושבת והוגה ומתרוממת למעלה אל עולם נשגב של הגיון ומחשבה, אבל איננה מהוללת כל עלילה בעצמה והיא חסרת תנועה, אל יצורי הגויה המתנועעים ועובדים כל עבודה בלי כל רעיון ומחשבה מצד עצמם. כפלוסוף אמתי הרואה את האשר המוחלט נשוא רק על כנפי הגיון נשגב, המרגיש מנוחת הנפש השלמה רק בעולם מלא זהר של דעות נאצלות, של רגש המשגב והרוממות, כן שאף לעה־טסה לאשר את עמו בתורתו הפלוסופית, לרומם אותו ולהכניסו בעולם רוחני, ביוג של הגיון רם ונשא, בדת פלוסופית צרופה העשירה בדעות ודלה במנהגים דתיים, אשר לפי דעת מחוקקה אינם מוציאים את בעליהם מרפש החיים. ואת שפעת האשר הרוחני אשר חפץ בו לחונן את החברה האנושית, איננה נטויה רק אל הממלכה בכללה, כי אם לכל פרט ופרט ממנה, באשר לא הממלכה חושבת ומתנשאת על כנפי הגיונה, לא היא מתרגשת ומתפעלת מרגש מוסר, כי אם כל איש ואיש ממנה. לעמת זאת הנה קנפוציוס, אשר בהשקפתו איננו יכול, או איננו חפץ להתרומם מעל לגבול המציאות המוגשמת המוחשת בחמשת חושינו, דבר אין לו עם המחשבה והרעיון, כאשר גם לא ישים לב אל האיש הפרטי; מגמתו רק לעורר את העם לדקדק בשמירת מנהגים קבועים נחלת דורות קדומים, אשר בהם הוא רואה טוב

מתבודד באהלו, מתרועע עם רוחו ונפשו, והוא נשגב ומתעלה על פני העולם כלו; הוא איננו מפזר את כח שכלו להכיר ולדעת המון עצמים אשר מחוצה לו, כי אם הוא קולע אל האמת בלי כל אמצעי, רק על פי התעוררות רוחו בקרבו. הפלוסוף הזה קוה, כי בשום לה החברה האנושית את התורה הבנויה על יסודות כאלה לקו ולמשקלת לכל דרכיה, כי אז שוב תשוב אל משטרי החיים המתוקנים והפשוטים. הפלוסוף התמים הזה, אשר עצר כח להבליג על כל רגשותיו ולחיות חיים פשוטים עד לגבול הקיצוני, עד כי כפי המסופר בלה את ימיו בהנזרו מן החיים ובההבודדו במערה הרחק משאון בני האדם, הוא בתמימותו היתרה נמשך אחרי רוח דמיונו להאמין, כי לא יבצר מאת האדם לסגת אחור מכל עניני החיים הגשמיים, ולמצוא אשרו רק בזה, כי יתאים את אפני חייו אל תכניתה של תורת החיים היצוקה ברפוסה של החכמה, ולסור אל משמעת החכמים ואל מוצא פי תבונתם.

[נדמה כי לא נשגה אם נאמר, כי את הגרעין הפנימי של תורתו לקח לעה־טסה ממקור אמונת ישראל. המלה „תעה" היא היא „דעה" בעברית בשנוי מעט לפי הברת הסינים. וכן מסכים גם הח' שלמה רובין בספרו „יסוד מסתרי העכו"ם": „כי הפלוסוף הזה מניח לעלה הראשונה של כל היקום יש טמיר ונעלם שלא יושג בשום פנים, וכמו אפלטון הוא קורא להיש הזה בשם המורה: הדעה והדבר, ר"ל בינה והגיון (Logos), העולם והאדם (העולם הגדול והקטן) הם בצלם האלהים". התקופה הכהה והמכוסה בצללי חשך בההיסטוריה העברית, ימי המצוקה אחרי חרבן בית ראשון ותחלת ימי הבית השני, עת אזלה יד הלאום וחפשיותו ושלטונו המדיני לוקחו ממנו, היא היתה מצד אחר גם תקופה מלאה זהר ונוגה לאמונת ישראל, אשר הפיצה קרני אור סביב, והד קול האמונה הזכה באחדות האל בתמונתה הצרופה ההיא, כפי שהורו אותה נביאי ישראל, נשמע גם בארצות רחוקות מגבול ארץ יהודה, כן לרגלי תורת לעה־טסה בארץ הסינים מקדם, וכן לרגלי תורת פלוסופי יון מפאת ים. המחזה הגדול הזה, כי היתה אמונת ישראל לאור עמים העיר רגשי גאון גם בלבב

והדת. אפס כי הרעיון הדתי בגבולו אשר למעלה מן הטבע, תחת אשר בתורת קנפוציוס הוא נרמז רק בסגנון דבריו מבלי להיות בולט וניכר, הוא מוצג בתורת לעה בשורה הראשונה. שיטת לעה היא תורה פלוסופית, אשר עמלו מחזיקיה לטעת אותה על שרמת חיי המעשה. „תעה", הדעה המרכזית והרוח החיה בקרב השיטה הפלוסופית הזאת, אשר על שמה נקראת גם השיטה בעצמה וגם הדת שנולדה על ברכיה, היא מושגת לנו ומתבארת בפנים שונים; היא מובנת לנו בתור: דעה, טבע, ודרכה של הישות; המושג האחרון הזה מתקרב יותר אל המובן האמתי, אם גם כי בכל אופן איננו מסביר לנו את הדעה המכֻוֶנת בשלמות מובנה. „לפני הולדת השמים והארץ היה תהו, ולפני התהו לא היה כי אם נמצא אחד אין־סוף מחריש ברומיה בלי שנוי, והוא פועל תמידי. העֵלה הזאת היא אֵם התבל. את שם הנמצא הזה לא אדע, אך אכנהו „תעה". הצורה הראשית של האדם היא בארץ, אותה של הארץ היא בשמים, ואותה של השמים היא בתעה ואותו של התעה היא בעצמותה". בדברים כאלה יתאר לעֶה־טסה את העצם ההוא הנחשב לנושא שיטתו הפלוסופית. ובכל זאת הנה „תעה" איננו עצם מוגבל, עצם אישי (Личность, Individuum), איננו אחד המִנְיָני ואחד הקִנְיָני, כי גם איזה דבר אשר הקדים להיות לפני כל העצמים האישיים, לפני כל הנמצאים. הוא היה לפני ברוא שמים וארץ; ממנו שופעת כל הישות, כל הבריאה, כל הוה ונמצא, ואליו ישובו כלם. הוא יסוד כל היסודות, מקור כל הנמצאים, הכח אשר על פיו ינועו (אלה האחרונים) בלי חפזון ובהלה, מבלי להאבק יחד, ומבלי להפר את השלום הנצחי שבתוך הבריאה, מבלי להרגיש אהבה לעצמם, ומבלי למרוד בהכח הרודה בם. את המושג הזה, אשר השתרר עד כה רק בתור דעה מופשטת ובתמונת בלתי מפֻתחת בֵאר לעה למדי ויפץ עליו אור בהיר; אמנם כי לא קצרה בינת בני האדם להכיר אותו, ומקור כל טוב ואשר, כן בחיי הממלכה וכן בחיי איש פרטי, הוא רק לדעת את תעה, לדקדק בו ולהשקיע בו את רעיונו ומחשבותיו. העבודה הרוחנית הזאת מרוממת את האדם למעלה מכל חקי החיים ותנאי הם; הוא

נבלה וחלול כל קדש.

קנפוציוס נקדש אחרי מותו בקדושת אל בעיני בני הסינים, אשר בנו לשמו היכל קדש ויעבדוהו בתור אלהים. המסה אשר נסה המלך הסיני שי־חְאַנג־טי בשלש מאות שנים אחרי מותו, להשבית זכר קנפוציוס מארץ הסינים יחד עם הספרים הנקראים על שמו, — עלתה בתהו ולא השיגה את מטרתה, אם כי שקד המלך על חפצו ומגמתו למלאותם בכל תקף ועז. גם תורת מֶנציוס א), המצוין בין תלמידי קנפוציוס, לא הוסיפה ולא חדשה דבר בתורת רבו. אחרי כל אלה הנה נכון לשום לב אל עוד שני זרמים של חקר דתי עיוני, אשר מגמתם היתה להשפיע על ארץ הסינים תורת דת עמוקה ונרחבה ורבת הצדדים יתר הרבה מתורת קנפוציוס, — תורת תַּעֲה ודת בודהו, אשר נשארו בארץ בתור דתות־משנה לדת קנפוציוס.

תורת תַּעֲה, היא מתיחשת אל הפלוסוף לַעֲה־טְסֶה אשר היה אביה ומיסדה. אפס כי באמת לא השתתף לעה במאומה ביסֻד הדת הזאת. הוא היה חוקר הוגה דעות בן דורו של קנפוציוס, אם כי היה כביר ממנו בכדי חמשים שנה. כפי האמור בספר „לקט אמרי קנפוציוס" (לון־יון), ראה אותו קנפוציוס פנים אל פנים, וגם לבו הגה לו רגשי כבוד ויקר מדי דברו בו. החכם הזה השאיר אחריו ספר הנקרא בשם „תַעֲה־תֶּה־קִינְג", אשר רק מעטים מביני מדע ישכילו להבין את הכתוב בו בהיותו ערוך בסגנון פלוסופי קשה ההבנה, והוא אשר ימציא לנו מושג כללי מהשקפות מחברו. כקנפוציוס יתבצר לעה גם הוא על יסוד שיטת הדת הקבועה בארץ מלפנים; בחקר הגיונו בספרו זה הוא נשען לפעמים על ספרים קדמונים אשר יזכירם בשם, וישנם גם פתגמי דברי חכמה המשותפים לשני החכמים הנזכרים יחד, ובלי תפונה שאבו אותם שניהם ממקור אחד, אם מספרים קדמונים אשר היו לפניהם, או כי הגיעו אליהם על פי המסרה. בהורתבן דורו הצעיר ממנו לימים כן גם תורת לעה, כפי הנראה, נוגעת יותר אל למודי המוסר ותורת המדינה מאשר אל האמונה

א) נולד 371 מת 288 לפני ספה"נ.

וכי חובת האדם היא להכיר את הסדר הזה ולהכנע תחת ידו. לפי תורת קנפוציוס הנה החברה היא הכל, והאיש הפרטי הוא אין ואפס, על פיה הנה יד העבר המת היא תשבר ותנפץ את ההוה, וכל חזיון נפלא ומקורי, וכל התקדמות, — נחרץ עליו משפט כליון ואבדן עוד טרם הופיעו על אופק העולם. הדת אמנם נחלצה מן היראה והפחד, אשר כתרו אותה בימים קדומים, אך עוד לא התרוממה אל המדרגה דהיא, לטעת רגשי אהבת עולם בלב מחזיקיה. יותר מכל מיני העבודות הדתיות של הסינים מתקרבת אל הנקודה הזאת העבודה הדתית לשם רוחות האבות הנערכת בחוג בני המשפחה, באשר כי בלעדה הנה רוח קרה מנשבת על פני עבודת אלהים בקרב הסינים; אפס כי העבודה הדתית הזאת, המלמדת לאדם לרומם ולנשא את האבות למדרגה אלהית, ולהעמידם בשורה אחת או לקדשם בקדושה אחת עם אלהי השמים, או עם עצם השמים לפי מושגם של הסינים, — היא עצרה בעד כל התקדמות והשתלמות. הרוח החיה אשר בתוך ההשתלמות האנושית, היא ההכרה, כי ישנן עוד אמתיות נשגבות אשר עוד לא נגלו לנו, ואשר אמנם עלינו החובה לחשוף אותן. הכרה כזאת אפשרית רק בקרב עם אשר יש בלבו מקום להאמונה, כי יתכן הדבר אשר הדורות הבאים יעלו על אבותיהם בדעתם ושכלם, וכי ההשתלמות היא התעודה העצמית הנועדה להמין האנושי מצד טבעו; אך לא אצל עם החי רק על העבר שלו כעם הסינים, אשר אצלו נחשבו הדורות החולפים בתור קדושים ואלי מרום. עם כזה הנה על פי הכרתו הפנימית יסב עיניו מן העתיד, וכמו על פי רגש טבעי הן נשואות אל העבר. מובן מאליו, כי במקום שרגש הדתי של האדם מתפרנס מהשפעת האבות שמתו, ותורת המוסר יונקת את לשדה רק ממסרות קדומים, ובכלל במקום שהאדם מוצא את חזון לבו ואידיאליו לא בעתיד כי אם בעבר, שם אין כל מקום להשתלמות. המקור ההוא בספרי הברית החדשה, אשר יקדיש את הדעות החדשות והתקונים החדשים של האיש הפרטי, אם רק לנכח האמת והצדק מגמתם, בפקדו על כל איש לכבד את דעותיו יותר מהוריו, — הוא יצלצל באזני הסינים צלצול מוזר כדברי

אמתי ממש, האב — אב אמתי, והבן — בן אמתי. המשטר הנכון והמצוין יסודו רק במלאות כל אחד ואחד מן החברה את חובתו העמוסה עליו מטעם מצבו ועמדתו; נחוץ רק לערוך את מצבי בני האדם במערכה נכונה, אשר בה ידע כל אחד ואחד את תעודתו ומשלחתו וימלאנה באמונה. „העם" —יאמר קנפוציוס— „הנהו טוב לב וארך אפים, לוא רק ינהלוהו מושליו ב־וח דעת וצדק, כי אז לא ירשיע לעשות, אם גם יעדו לו משכרת בעד עלילות רשע וזדון. כן יתבצרו ויתכוננו העמודים אשר הממלכה נשענת עליהם, רק לרגלי רגשי הכבוד אשר יהגה לב בני האדם אל מסרות קדומים, ולרגלי סורם למשמעת מושלים צדיקים אשר כבודם גדול בעיניהם, לוא רק ינהלום לנכח המטרה הזאת".

תורת פיו ולקחו. כל האמור פה זהו תכן האמת הנשגבה, אשר הואיל קנפוציוס להטיף לבני דורו בשפה נמרצה. רק לפעמים רחוקות נשא משא על דבר השמים, וגם לא הביע את דעתו באיזה דבר מוגבל על דבר הרוחות; באחרית ימיו הודיע בחוג רעיו ותלמידיו, כי זה שנים רבות אשר גם לא התפלל. בזריזות נמרצה השתתף תמיד עם העם בכל חג ועבודה דתית, וישקוד מאד להגן על סדרי עבודת הדת הנושנים. אפס כי בנטיתו זאת לא התערבה שמץ אמונה ברזי דת ותעלומות פלא (מיסטיק), וכמו לא היתה הדת מיוסדת על איזה מחקר עיוני, כי אם רק על הנסיון ויסוד המַעשי. הוא חשב את עצמו בתור מורה להורות את העם דרכי תום וצדק, אך לא הופיע בתור מטיף להטיף לאמונה ודת. קול קריאתו היה השם „הנהגה הגונה ומפוארת", כי ימלא איש ואיש את החקים אשר התאזרחו בהנהגה הטובה של החברה האנושית. אפס כי באיזו פנה בתורתו יש גם יסוד עיוני ודעה נאצלה. הוא פרסם בעולם שיטת תורה עיונית, אשר דמותה החיצונית מצוירת כלה בדת הסינים, והיא, כי ההבל כלה בכל חלקיה ושעיפיה, בחיי הטבע כאשר גם בחיי האדם, הנה היא מערכה אחת מסודרת; הסדר הזה הוא מתגלה, בן בכל חקי הטבע החיצונית, וכן במשטרי החברה האנושית עם כל מצביה ומפלגותיה השונים, וכן גם בחקי הדת ומנהגיה;

באמתות הספורים האלה לפי פשוטם . הננו רואים בזה הפרזה קיצונית מצד התלמידים הנוהים אחרי תורת קנפוציוס , להרים את תורת רבם על נס , ולהציגה למופת לרבים , בהלבישם את החזון האידיאלי המרומם של צדק עולמים, אשר ימלא ארץ ויושביה , אשר בו ישתעשעו כל נביא ומחוקק בעמו — בתמונה היסטורית המושפעת מהשפעת המחוקק הסיני וטבועה בחתמתו . ומצד השני הננו רחוקים גם כן מכפירה קיצונית להכחיש את מציאות איזה גרעין של אמת הצפון במרכזה של קליפת ההפרזה הגדולה הזאת . הסמן המובהק — יאמר אחד החכמים הגדולים — המעיד על גדולתם של אנשי השם הוא פעולתם הנמרצה על בני דורם . המשפט הגדול הזה האמת במדרגה ידועה בחיי קנפוציוס ובני דורו , ואם לא במדה נפרזה הקרובה יותר אל גבול מופתי פלא מאשר אל האמת ההיסטורית , אבל עכ"פ היתה פעולת קנפוציוס ניכרת כפי הנראה בקרב בני דורו באיזה צד . אבל מה היתה שיטת הממשלה הזאת שבכה היו תוצאותיה מזהירות ? זאת תתבאר לנו ממועצותיו השונות הערוכות אל המושלים הפונים אליו בשאלותיהם . הוא האמין בלב תמים , כי לא יבצר מאת כל מושל להשיג תוצאות נכבדות בגבול השלטון המדיני כחפץ לבבו , אם רק יציג את נפשו למופת לפני בני עמו . התפתחות רגשי המוסר והצדק בקרב העם תלויה לא בחקי המלכות , כי אם בהמלכים והמושלים בעצמם , בהיותם למשל ולמופת לאורחי המדינה , באשר כי העם נוטה ללכת בדרך טובה רק בעקבות מושליו ומנהליו ההולכים לפניו בדרך ההיא בעצמה , לעשות את אשר אהבו מושליו באמת ובתמים , אך לא את אשר יצוו בתור נגיד ומצוה . לפי דעתו אמנם אפשר להממשלה למנוע את עצמה מענש ושפטים , אפשר לבלי העמים על הממלכה מעמסה רבה של שוטרים ואנשי צבא , ורק מושל הארץ לבדו היודע לתקן את עצמו הוא יתקן עד מהרה גם את עמו ; לא המלך , כי אם רגש הצדק והמישרים ישלט במו . השאלה הראשית, אשר להמלך לפתור היא למצוא לכל השמות את מובנם הנאמן , זאת אומרת , כי ההנהגה המדינית הטובה והישרה תמצא רק שם , במקום אשר המושל הוא ממש מושל אמתי , עוזרו וסגנו — עוזר

כל מנהג עתיק, אם גם על פי תכונתו הוא נחשב על תחומם של החיים האזרחיים, כיון שנקבע ונתקבל בעם נחשב כאחד ממנהגי הדת. כפי הנודע קבל גם קנפוציוס את ההשקפה המאובנת של הסינים, כי כל משטרי החיים הקדמונים נתקדשו רק על ידי עטרת השיבה המעטרת אותם, ובם ראה את אשר הממלכה ושלומה, בקימו אותם כפי שהם מבלי להכניסם תחת שבט הבקרת החפשית. חכמת המנהגים היתה בארץ הסינים לענף למודי בפני עצמו, אשר הורו אותו בבתי הספר לנערים. המחוקק הסיני היה גם הוא עצם מעצמו של העם ובשר מבשרו, ובו התגלמה רוח הסינים עם כל מגמותיה ושאיפותיה, והננו רואים כי בעת אשר גדל ויהי לאיש שאף להשתלם בשש החכמות החפשיות, אשר מבלעדן אי אפשר לחשוב איזה איש למחונך ומשכיל לפי דעת הסינים, והן: הזמרה, חכמת המנהגים, ההנדסה, הכתב היפה, הכשרון להאבק בכל כלי נשק, ודעת הנהגת המרכבה.

ובתקופת ימי העלומים ההיא כבר נתבקרו בלב העלם ההשקפות הבהירות ההן, אשר מהן לא סר כל הימים, השקפותיו על התכנית האמתית הראויה להנהגת דמדינה, ובכל חום נפשו המתרגשות האמין באמת ובתמים, כי לרגלי התקבלות שיטתו בהנהגת המדינה יפרח מצב החברה ושלומה ישגא מאד. עוד מראשית ימי נעוריו שאף קנפוציוס להשתתף בעבודת הצבור; אבל רק בכבדות השיג את מטרתו בתקופת העת הסוערה ההיא, אשר יעד לו גורל החיים לראות בה אור חלד. במשך איזה תקופות ימים לא ארוכות הושמו עליו פקודות שונות בשלטון המדינה, ועל אדותן יספרו חזיונות נפלאים ומתמיהים, כי במשך ימי עמדו על משמרת פקודתו המירו בני העם הנתונים תחת שלטונו את רוחם, וישנו את דרכם ועלילותיהם לטוב. הכל היו שבעי רצון, הכל השיגו את מנתם הראויה למו בחיים; עשק וגנבה חדלו מן הארץ, ולא קרה כל מקרה הדורש להשתמש בפועל בחוקי הענשים הקבועים במדינה, למען ענוש חוטא ברשעתו, מאשר כי ספו תמו אז אנשי זדון ועושי רשעה. אמנם בי רחוקה מאתנו התמימות יתירה במדה כזאת, עד כי נאמין

משתלבים ומתאגדים חיש מהר ועוטרים סביב את כל מחוקק ומירה בעמו, לא נראו במקום הזה לגמרי, עד כי נוכל לדמות לנו, כי מופתים ומחזות פלא אינם מתפתחים על אדמת הסינים, מעין ההגיון הקר והיבש, באשר כי יחסר התנאי הראשי לצמיחתם: דמיון נלהב וכח מלאכת מחשבת לברוא יצירות, אשר רוח שירה מרחפת עליהן. אמנם כי יכול נוכל להכיר איזה נטיה לרומם ולנשא את ערך החכם ומשגבו המוסרי עד לגבה רוחני דמיוני, ולעמת זה הנה במקומות רבים התחסר גם השאיפה הממוצעת הזאת, הספר הזה ישא דעו על ענינים שונים בלי כל פניה ומשוא פנים. כל הדברים הנחקרים בו מבוארים בסגנון קל ובהסברות פשוטות, ופשטותן מגעת עד הגבול הקיצוני. — כל אלה מטים את לבנו לראות בספר הזה תעודה ספרותית נכונה ובלתי מזויפת. הננו רואים את החכם הזה בתמונתו האמתית, ומרחק הזמן לא יקטין את דמותו, כאשר נדמה לנו את החכמים הקרובים לנו בזמן כמו הפלוסופים קנט ובן־מנחם; הננו שומעים את דעתו על אדות דברים רבים שונים, הננו רואים את דרכו בהנהגת הממלכה, הליכותיו בביתו, מנהגו ביום חג וכרה, איך התהלך עם מלכים ונסיכים וארח מנהגו עם המון העם; הננו שוחקים ומתענגים לשמוע את מהתלותיו, ואתו יחד הננו נאנחים על מחסורו ומצוקותיו.

קנפוציוס נולד בשנת 551 לפני ספה"נ. על פי מולדתו התיחש אל אצילי הארץ; בנעוריו חנך על ברכי הורים עניים, ורק בבשרונות רוחו ושקידתו על למודיו התקדם ויעל מעלה. עוד בקדמות ימי נעוריו נגלו בו הנטיות, אשר התוו את דרכו בחלד. בעודנו נער בן 13 שנים — כן יספר הוא — הרגיש בנפשו תשוקה עזה ללמודים, וישקוד על תורת תולדות ימי העמים, חכמת השירה והמליצה, חכמת הזמרה, תורת מנהגי החיים בכלל ומנהגי הדת בפרט. אמנם מה שאנחנו מפרידים את המנהגים לשני ענפים, אחד של קדש ואחד של חול, הוא רק לפי השקפותינו אנחנו, בעוד אשר לפי מושגי הסינים בני דורו של קנפוציוס, הנה הקו המגביל בין שתי הרשויות האלה הוא בהה ומטושטש, מבלי להכיר את גבולו של כל אחת ואחת מהן.

מערכת מעשים ופעולות, אשר החובה מוטלת על כל בעלי הדת למלאותם בדיוק ובסדר נכון; האיש הידוע מחויב להקריב את קרבנו לשם העצם הידוע ובסדר הידוע.

קנפוציוס לא שאף מעודו להמיר ולשנות את דת ארץ מולדתו; הוא גם לא מצא ענג לשוחח ולהשתעות על דבר עניני דת, וביראת הרוממות מלא את חקי הדת הקדמוניה, אשר השתררה לפניו בארץ הסינים. שיחותיו הרבות משתרעות בגבול עניני העולם והחיים, אשר תכונתם תכונת חול, וקשה מאד למצוא פשר דבר מדוע זה נקראת דת הסינים, אשר השאירה הוא אחריו בתמונתה המקורית, מבלי לעשות בה כל תמורה ותקון — על שמו. אמנם כי דת הסינים מתיחשת אל קנפוציוס רק הודות להטעמים האלה:

1) על ידו נתבררה ונתלבנה תורת הסינים על דבר הנהגת העולם וחובת המוסר בשפה ברורה וסגנון פשוט, דבר אשר לא הקדימו איש מעולם; ובאופן הזה פעל דבר מה, אם גם בלי כונה ורצון מצדו, להעניק לדת הסינים לקח ותורה דתית.

2) הוא אסף ויוציא לאור ספרים קדמונים, שהם הנמו המקורים היחידים, אשר מהם נובעת הדת הסינית, ואשר בהם כלולות התעודות הספרותיות הנוגעות אל יצירתה וקיומה; ולמן העת ההיא היו הספרים ההם לספרי למוד ומקרא לכל מפלגות עם הסינים. העם בקבלו ברצון את ספרי קדמוניותיו מידי קנפוציוס הנה בדרך טבעי החל להביט עליו כעל מחוקקו ונביא דתו.

תולדות חייו. קונג־פו־טְסֶה (המורה קונג. השם הזה נהפך בפי השליחים הקתולים לשם קנפוציוס), גלוי וידוע לנו בכל תכונותיו וארחותיו יתר הרבה מכל מחוקקי יתר הדתות. הוא האריך ימים עד 73 שנה, וכל ימי חלדו הורה תורה ודת בחוג תלמידיו השותים בצמא את דבריו, ואשר שקרו למסור לדורות הבאים את כל אשר ראו בו וכל אשר שמעו מפיו. המסרות האלה נשמרו בעצם תמן בספר לון־יו, ספר האוצר בקרבו שיחות המורה, אשר נערכו ונסדרו על ידי התלמידים בדור השני, כאמור למעלה. היסוד הפלאי העובר את גבול הטבע, מופתים ומחזות פלא, אשר בכל מקום במקרים כאלה הם

הכנעה נמרצה, בטול ישות עצמו ונחם מעיק לב, ורק תחנונים ורגשי תודה. המתפללים מתכונים בתחנוניהם רק אל בצעם ותועלתם החמרית, לבקש אשר זמני וטוב ארץ; מעשה הקרבנות היא התחבולה הרצויה להשיג על ידה את שפעת הטוב והאשר מידי הכחות השולטים במרומים. במרבית המקרים יגישו בתור קרבן מיני בעלי חיים שונים, ולפעמים גם פרי עץ ותנובת שדה. לפי רבות ערך המקרה אשר בשלו יקריבו את קרבנם, כן גם תרב יקרת ערך הקרבן במחירו, וכן ירבו גם המינים השונים הכלולים בו. הקרבנות הגדולים מוגשים בהמון חוגג, במקהלת נוגנים מטיבי נגן, באשר כי זמרת כלי שיר נחשבת לענג ועדנים להכחות העליונים. קנפוציום יאמר באחד מספריו „הזמרה מתארת ומציירת לעינינו את חרצובות הקשר אשר בו נאגדו יחד שמים וארץ. על ידי התפלה וזמרת כלי שיר אין לך דבר אשר הויתו בלתי אפשרית בקרב הממלכה". המחוקק הסיני הביט על חכמת הזמרה כעל מתת אלהים ממרומים, אשר נתנה להאדם, כעל סגולה יקרה המרוממת את נפש האדם, המוסכת בלבו רגשות עדינים, ומשכבת את סערת מאויו המרגזות את נפשו, וממציאה לו ענג זך מלא תם וטהר רוחני. התענוג הרוחני הזה, לפי דעת הסינים, הוא חובק בזרועותיו את שני העולמות, החמרי והרוחני גם יחד, באשר כי בארץ הסינים אין הדת נבדלת במאומה מן החיים, וכמו כן אין כל קיר מבדיל בין שני העולמות, והכל אחד. דת הסינים מצוינת ביסוד הדמוקרטי, אשר הכה בה שרשיו מראשית היותה ועד היום הזה; בה אין מפלגה מיוחדת אשר בידה נתנה משמרת הדת, אין כהנים למלא בשם העם את חובת העבודה הדתית; כל איש ואיש מן העם דואג לנפשו למלא את חובת הקרבנות המוטלת עליו, באשר כי העבודה הזאת היא לפי מושגי הסינים חובה המוטלת על האדם מצד הטבע. ומאשר כי ספר תורה המוקדש ביחוד לשם הדת אין, על כן אין לקח ותורה דתית במובנה האמתית, והיא איננה מוגבלת ואיננה ברורה בכל דבריה, ועם כל זה, הנה העבודה הדתית ותורת מנהגי הדת ערוכות וקצובות לכל פרטיהן על פי המסרה, ושמירת מנהגי הדת היתה לחובה קדושה לכל בני העם. דת הסינים היא

כּרה ומשתה; כל בני המשפחה נאספים למשתה חג, אוכלים ושותים יחד עם נפשות המתים הקרואות אל הזבח. ולמען הלבש את דמיונם בתמונה חיה שמו לפעמים את בגדי המת על נכדו, והוא היה הפעם לגבור החג. וכן כתוב בספר השירים (שי־קינג) אשר להסינים:

„המתים לא ישובו עוד אלינו עטויים במעטה חמרם;
תחתם יקומו אחרים, אשר יופיעו בתארם בתמונתם,
פנו מקום לאורחינו, קבלו ברגש כבוד ויקר פנימו —
אכלו ממתקים ושתו לרויה, הוי מחמדי יקירי!
נרבה פאר הגנו, ירויו נא מדשן ביתנו
מושלינו אלה, וימים טובים מלאי אור
ונגה יורידו לנו ממרומים מלאכי שלומנו אלה".

עבודה דתית כזאת נערכת רק אל אבות המשפחה ובחוג חיי המשפחה הפרטית. המלך בתור עומד בראש העם ובא בכחם, הוא מקריב את קרבנו, לא רק אל אבות משפחתו הפרטית, כי אם גם אל כל המלכים אשר ישבו לכסא הסינים לפניו. סדר עבודת הקרבנות נקבע אצל הסינים הקדמונים על פי מערכת שלמה של חקים ידועים. הם הקריבו את קרבנותיהם לעתים קרובות ורצופות. כל תקופה ותקופה מתקופות השנה, כל חזיון נפלא בממלכת הטבע, כל אות מאותות השמים, אשר לפי אמונת הסינים הם כמבשרי מקרים רבי ערך המתעהדים לבוא, כל צעד נכבד בחיי הצבור וגם בחיי איש פרטי, — את כל אלה קדשו הסינים בקרבן וזבח. כדרך המתאים אל רוח העם והשקפתו הדתית הקריבו הסינים את קרבנותיהם, לא לכפר עון ולמחות פשע, כי אם על ידם הביע המקריב את רגשי התודה ורחשי הידידות אשר ירחש לבו אל העצם הנעבד. הנזירות ותורת סגופי הגויה לא מצאו להן מקום בתחומה של הדת הזאת, אשר רוח צהלה ונגה ששון מרחפים על פניה תמיד. לפני הקריב איש את קרבנו הוא מקדים איזה ימים לטהר את נפשו בתפלה, והוא מתבודד בחדרו למען צרף וזקק את יצרי לבו; אפס כי מלבד המנהג הנכון הזה, אין פה שברון רוח ותוגת לב, והתפלות הקבועות להחגיגה הנוכחית אינן אוצרות בקרבן

בחיים. האמצעים היותר פשוטים והיותר טבעיים להביע את רגשי תודתנו להמתים הם המנהגים העתיקים, אשר נקבעו עוד בימי המלכים הראשונים. בלי תפונה הנה צאצאינו אחרינו יכבדו אותנו כפי כִבדנו אנחנו את אבותינו. וכפי הכבוד אשר נִתן אל אלה אשר אנחנו ממלאים את מקומם על פני הארץ, כן נכֻבד גם אנחנו מאת אלה אשר ימלאו את מקומנו אָנו על פני הארץ". אולם גם המחוקק בעצמו, בהרגישו, כי הבסיס אשר התבצר עליו הוא מתמוטט תחת רגליו מבלי עצור כח לשאת את המשא העמום עליו, הוא מתאמץ במקום אחר למצא בקרב המתים איזה צד של קדושת אל, או יותר נכון לאמר קדושה עצמית, במצאו איזה דמיון בין המתים ובין השמים: „השמים הם ראשית כל והמקור אשר ממנו נובע כל חיים וישות. אבותינו גם הם הנמו מקור חיינו וישותנו וישות הדורות הבאים אחרינו. החובה הראשונה המוטלת עלינו היא להביע את רגשי תודתנו להשמים, והחובה השניה במדרגתה אחריה היא לרחוש רגשי הודה לאבותינו ואבות אבותינו. כהשתחותנו אל השמים הננו משתחוים גם אל אבותינו". אכן זאת היא פלוסופיה מתוך הלחץ והדחק, פלוסופיה מלאכותית באמצעי להצדיק את המטרה.

וכן היה סדר העבודה. בכל בית ובית מוקצה חדר מיוחד בעד נפשות האבות, שם יגישו למו קרבן ומנחה וישתחוו למו בחרדת קדש. איזה פרטי העבודה הדתית הזאת מזכירים לנו את העבודה שעבדו הרומאים אל רוחות גבורי משפחתם. בחדר הזה תקועות טבלאות קטנות, אשר כפי ההשערה תנוחינה עליהן נשמות אבות המשפחה, אם רק יעתירו אליהן בחזקה, למען התרועע יחד עם בני משפחתן. הנפשות ההן נקראות לבוא בכל יום חג ומשתה, אשר יוחג בחוג המשפחה לרגלי כל מקרה נכבד אשר יקרה בחייה. בעבודה הדתית הנוכחית ישתתפו האיש ואשתו יחד, יען כי התנאי הראשי המוכרח לחפץ עשיתה הוא, כי תערך רק על ידי אנשים החיים חיי משפחה, ועל כן הנה ברית הנשואין בראשית ימי העלומים היא חובה דתית לכל בני הסינים.

ככל קרבנות הסינים כן גם זבחי המשפחה נערכו בתכונת

לצאצאיהם, אשר בהיות לבם מלא רגשי אהבה אל אבותיהם יתמכרו בכל מאדם אל עבודת רוחות האבות, מבלי לדאג לנפשם ולחייהם פה על הארץ; ולהפך אם אמר, כי המתים אינם יודעים מאומה מחיי צאצאיהם על פני הארץ, כי אז יתרפו אלה האחרונים מתת כבוד לאבותיהם המתים, ואז הנה תופר הברית הכרותה בין החיים ובין המתים. לכו בדרככם, מבלי חקור מאומה, והנו נא כבוד למתים, בשוותכם לנגד עיניכם את אבותיכם המתים כעדים חיים הרואים את כל מעבדיכם. זאת היא הדרך הרצויה מכל". המחוקק הזה בעל הנסיון בתחומו של החיים המעשיים בכל בני עמו, או כאשר יכנהו אחד מסופרי אירופה: „סיני הסינים", או טוב אמור: „הסיני הגדול מכל אחיו הסינים", הנה בּאחזו בנקודת המבט של פלוסופיה נסיונית פשוטה כזאת, אשר בבקשה איזו תועלת, אם גם מסופקת מאד, היא נותנת היתרון לאמת מעשית מדומה על האמת המוחלטת, הוא מתאמץ להרחיב את השקפתו ולהאציל עליה איזו רוח של פלוסופיה מוסרית מדומה. לרגלי שומו לחובה דתית לכבד את המתים בכל מיני כבוד בעת קבורתם, ובמנהגי אבלות הקשים אל קרובי המת יותר ממיתתו א), ובהקרבת קרבנות לעתים רצופות, — הוא נותן טעם לדבריו, כי האדם מלך התבל הוא היצור הנשגב תחת פני כל השמים ולו יאתה הדרת כבוד ויקר תפארת, וכי כל המביט בקור רוח על המעטפה החמרית, אשר בה תתעטף נפש האדם, הוא כמחלל כבוד האדם ומשפיל אותו למדרגת בעלי החיים. „אהבו נא איש את אחיו" — יאמר המחוקק — „וכמו כן את כל המין האנושי, השלשלת הארוכה אשר כל אחד ואחד מכם נחשב כחוליא אחת ממנה. אתם כלכם הנכם אסירי־תודה להמתים בעד כל אשר לכם. לולא הראשונים לא היו האחרונים. החיים הם מחויבי תודה להמתים בעד מדת טובם וחסדם בעודם

א) הסינים נוהגים אבלות על מות הוריהם שלש שנים, כאשר כי במשך שלש שנים ינשא הילד בזרועות הוריו. במשך ימי האבלות אסור לשתות יין, לגשת אל אשה, לקחת חבל בכל חג ומשתה, וכמו כן חוב האבל להתבודד בביתו מבלי לצאת החוצה, ללבוש בגדי אבל מיוחדים, ולחדול כל איש מעבודתו ומשלח ידו, ולהתאבל רק על מתו. — המתרגם.

מתחת, ועל כן עליהם לפנות בעבודת דתם המעשית אל נפשות אבות המשפחה שמתו. הסינים הקדמונים האמינו בתקומת הנפש אחרי המות, ובחגותם יום חג קראו אל הנפש לשוב אל גויתה העזובה. מסופקים אנחנו מאד אם יתכן לקרוא את אמונת הסינים הזאת בשם אמונה בתקומת הנפש אחרי המות לחיוה חיים פרטיים לה לבדה; האמונה הזאת מתקרבת יותר אל הרעיון על דבר השארת תקומת המין, מאשר אל השארת הנפש היחידה. האיש הפרטי איננו מעלה על לבו את הרעיון על דבר חייו הרוחניים אחרי הקבר, ומחשבה כמו זאת איננה משפעת עליו פעולתה עד מה; כמעט אשר לא נראתה בחיי הסינים איזו אמונה, תהיה איך שתהיה, בגמול וענש הצפויים אל הנפש אחרי המות. בארץ הסינים יחסר מקום הגיהנם וגן־העדן. לא העתיד כי אם העבר הוא משפיע את פעולתו על ההוה; בני המשפחה אחרי מותם הם נחשבים כמו קשורים בחבלי אהבה אל שארית משפחתם, והם הנם כמלאכי השלום הסוככים עליהם באברתם. נפלאה מאד תשובת קנפוציוס, אשר השיב לאחד מתלמידיו על שאלתו על דבר מצב הנפש אחרי המות: „אם לא תדעו מהות החיים, איך זה תדעו את הכונת המות?"

ובכל רוח השפק אשר מלאה את לב המחוקק בדבר תקומת הנפש אחרי המות, בכל זאת החזיק בכל תקף ועז בעבודה הדתית המקודשת לשם רוח האבות, בראותו בזה איזו תועלת מעשית לחפץ קיום הדת, ועל כן הוא מזהיר מאד על הקרבת קרבנות לרוח האבות, אף כי לפי דעתו אין בכחם לטעום מן המטעמים המוגשים למו. „הננו עושים כזאת" — כן דִּבְרוֹ אל אחד מתלמידיו — „רק למען אשר נסבין את נפשנו להגות רגשי יקר אל האבות אחרי מותם ולכבדם כמו היו בחיים". הטלתו ספק בהשארת הנפש עוד בולטת ומבצבצת יותר מזה בתשובתו אל אחד מתלמידיו, אשר שאלהו: „האם יש להמתים דעת והרגשה לחוש את כל הנעשה בעולם החמרי?". „אמנם כי קשה מאד" — יאמר המחוקק — „להגיד איזה דבר מוגבל. אם אמר כי המתים מרגישים את הכבוד אשר יכבדו אותם בניהם אחריהם, ויודעים מכל הנעשה על פני הארץ, יראתי מאד פן יהיה הדבר למוקש

העננים, המטר, הרוח, כל הר וגבעה, הנהרות, כל מחוז ופלך, ועוד עצמים רבים לאלפיהם — הנה לכל אחד ואחד מהם יש רוח המיוחד לו. הרוחות אינם חפשים לנפשם, אינם מפליאים במעופם במעגלה, כאשר כן נוכל לדמות לנו, כי אם הם נקבצים לאגודה אחת, ועומדים כל אחד על משמרתו הקבועה, וזה הוא אשר ירופף את הקשר אשר בינם להעצמים השונים אשר בטבע. בכלל נדמו הרוחות בעיני המאמינים במציאותם בתור המון עצמים רוחניים המאוגדים לאגודה אחת, וכל אשר דבר לו אליהם הוא פונה אל ועד האגודה, אל מרכזה, לא אל חבריה הפרטים. רק להמלך בלבדו המשפט להקריב קרבן אל רוח הארץ ולרוחות ההרים והנהרות אשר על ארמת ממלכתו א). הננו רואים, כי דת עבודת השמים ודת עבודת הרוחות הן שתי דתות נבדלות זמ"ז. הראשונה היא עבודה דתית המצומדת אל הממלכה. רק המלך לבדו הוא העומד בראשה והכהן המכהן בה; בעוד אשר האחרונה היא עבודה דתית רשמית המיוחדת אל המדינות והעדות הקטנות אשר בקרב הממלכה. שתי האלהויות האלה אינן מתאחדות לשיטה אחת שלמה; הרוחות אם כי גם הם סרים למשמעת שַׁנג־טי, אפס כי הם אינם ציריו ומלאכיו. אי אפשר לבלי הסכים, כי שתי העבודות הדתיות האלה צמחו בתחלה בשני תחומים שונים, כל אחת בחוג של דעות ומחקר דתי מיוחד לה לבדה, ועל כן לא התאחדו מעולם אחדות שלמה. לאחרונה הננו להעיר, כי הרוחות כלם הם אוהבי שלום וטובי לב; בכל גבול דת הסינים לא נראה ולא נמצא איזה רוחות רעי לב, מלאי זעם וכעס.

3. האבות. העבודה הדתית לנפשות אבות המשפחה אחרי מותם נועדה מראשית היותה בעד אנשים פרטים מן העם. אלה האחרונים אינם באים בקרבת האל שנג־טי היושב במכון שבתו במרומים, כאשר גם אינם נגשים אל המלך פה על הארץ

א) הדת היפנית „שין־טה", אשר יסודתה הכנעה ועבודה להמון רוחות לאין מספר, בלי הקרבת קרבנות וגם בלי כל תורת מוסר, נוגעת גם היא בהנקודה הזאת מדת הסינים. וכן הוא גם ביחס אל הדת השוררת בארץ „קורעא". — המתרגם.

כל איש ואיש הנועדה לו מראשית — מִינְג, לאמר: גורל כל איש קצוב לו מראש, ורק ביום בואו אז יודעו עקבותיו. „האמנם יודיעו השמים בשפה ברורה את גורל בני האדם?" — כן שאלו תלמידי קנפוציוס את רבם. אך הוא ענם „לא, השמים לא יגידו מאומה, ורק עם מרוצת המקרים כסדרם הנועד למו יודע רצונם, אך לא באופן אחר". אולם כי גם לפי מראה הטבע החיצוני יוכל האדם לדעת אם לב השמים טוב עליו, ואם אין. בהמטר השמים מטרות עז, או בהעצר השמים ימים רבים והיה חֹרב על פני הארץ, אות הוא, כי הופרה הידידות בין השמים והארץ. במקרה כזה על המלך להשיב על מכונו את השלום אשר השתרר עד כה בין רום ותחת. רק אל המלך לברו המשפט להקריב קרבן להשמים; רק הוא הקרוב אל השמים הקשורים בו בחבלי אהבה וידידות, באשר כי הם אבות משפחתו. והיה בזעום השמים, אז הנה החובה על המלך לשכך חמה ולרצות את פניהם, אם במנחה וזבח, ואם בהיטיבו את דרכו ובזכותו את ארחות ממשלתו לעשות לעמו צדק ומישרים. אולם במקרה יוצא מגדר הרגילות, ביום צרה ותוכחה בקצוף השמים קצף גדול, אז הנה מנקודת מבטם הדתית יחרצו הסינים משפט, כי בשל המלך גדל הקצף ועליו לרדת מכסאו. אז יש להעם המשפט להדיח בחזקה את המלך מכסאו ולהושיב על כסא המלוכה איש אחר וטוב ממנו, אשר אליו יֵרָצוּ השמים ובאו אתו במסרת הברית כמשפט. עוד מימי קדם השתררה הדעה בארץ הסינים, ועוד היא שוררת שם גם כעת, כי לפעמים ינתן אות ממרומים כי נבאש המלך בעיני השמים, ואז הנה החובה מוטלת על העם למלאות את רצונם.

2. ה ר ו ח ו ת. העבודה הדתית אל הרוחות — היא אחת מן החובות הדתיות היותר נשגבות העמוסות על כל איש ואיש מן העם. אפס כי „הרוחות" הם בכלל עצמים בלתי־מוגבלים מאד; דבר ידברו על אדותיהם רק בלשון רבים כעל שם הקבוץ; בהעלות למו זבח וקרבן, יקריבום רק אל אגודתם הכללית, מבלי להזכיר בשם את אחד מקהלם. הרוחות הם צמודים ומשולבים עם העצמים הטבעיים, באשר כי לכל חלק וחלק מחלקי הטבע הכללית יש רוח מיוחד. השמש, הירח, חמשת כוכבי הלכת.

ומראשית ועד אחרית עוד לא התערב האלהים בכל מעבדי בני האדם א). אולם כי היא כוללת בקרבה את האמונה במנת גורל

א) הכלל הזה יצדק אמנם ביחוס אל קנפוציוס, אשר בכל ספריו נזהר מאד לבלי פרוץ את הגדר הזה, אך לא אל הקודמים לפניו והבאים אחריו. כן יסופר בספרי הדת של הסינים על אדות פו־סי־שי (3468 לפני ספה"נ), הראשון אשר הנהיג את חקי הדת וחקי האזרחים בקרב הממלכה, אשר בחפצו לטעת בלב העם רגשי אֵמון אל התורה אשר נתן למו, העביר קול, כי את החקים אשר הוא מציע לפניהם העתיק למענם מרשימה הרשומה במכתב אלהים על גבו של דרקון אחד, אשר הופיע לו ממצולת תהום. בזה דמה המחוקק להראות את עמו לדעת, כי החקים האלה נתונים לו מאת האלהים, וכל אשר יפר אותם הוא ממרה את פי האלהים. הסופרים אשר קמו אחרי קנפוציוס, אם אמנם כי לא פארו את חיי המחוקק וחלדו בחזיונות פלא הפורצים את גדרי הטבע, הנה לעמת זה הרבו לספר מופתים ונפלאות הקשורים ואחוזים עם מולדתו, ויהיו להפך מכל העמים אשר יעטרו בזר של מופתי פלא את תקופת המעשה והעלילה של המחוקק, אך לא את ימי ההריון והמולדת, אשר אז הנה לא רק כי עוד טרם נהיה למחוקק, כי אם גם עוד טרם התפתח לאיש. אמו של קנפוציוס, אשר באה בברית הנשואין בימי נעוריה את אבי המחוקק, איש כבן שבעים שנה, ומיראתה פן תגרום זקנת אישה לבלי הולד לה זרע, עלתה — כן יספרו הסינים — על הגבעה הקדושה ני־קיאו ותעתר אל שנג־טי אשר נעתר אליה ותהר בן. ברדתה מן הגבעה כרעו וישתחוו לה כל צמחי השדה ועציה. בגן אשר סביב ביתה הופיע אז יצור נורא הנודע בקרב הסינים בשם קי־לין כמבשר איזה מקרה נכבד המתעתד לבוא. היצור־המפלצת הזה הקיא מקרבו אבן שהם, ועליה חרותים כדברים האלה: „כנטות משפחת המלוכה לבית צאו לנפול, אז יולד בן בעל נפש זכה ובהירה כעין הבדלח לטהר, הוא יהיה מלך בלי ממלכה". בימי הריונה נראה אליה „טי" (האל) בחלום הלילה לבשרה, כי תוליד בן על יד עץ נבוב מעצי התותים. במלאת ימיה ללדת שמה העלמה את משכנה במקום אשר אמר אליה האל. בליל הולד הילד רחפו ברוח משני עברי הגבעה מימין ומשמאל שני דרקונים להיות למשמר על הילד והיולדת. קול שירה נעימה המוסכת עונג נעלה בלב כל שומע נשמע ממרומים, ורוחות נעלמים מעין כל חי השמיעו זמרתם: „השמים יגילו ברעדה עת יולד ילד קדוש עליון". ויהי אך יצא יצא הילד מרחם אמו התפרץ ממעמקי האדמה זרם מים זכים וחמים, אשר נעלם כרגע אחרי אשר רחצו את בשר הילד. ספורי נפלאות כאלה כוונתם רק למען הציג את המחוקק בתור איש קדוש וציר שלוח מאת השמים לבשר לבני האדם את רצונם, וכמו ותרו ממלכת השמים וממלכת הטבע על המשטר הקבוע להם למען בחירם זה. כה נקדש מחוקק הסינים כאיש נביא וקדוש עליון ביום הולדו, וכה התעלה למדרגת אל ביום מותו כאשר עוד נספר הלאה. — המתרגם.

אותו א), הסינים השתמשו בהשמות „שמים" ו„המנהל העליון" מבלי הבדל בין אחד למשנהו. בכל ספריו מזכיר קנפוציוס את השמים רק בלשון סתם; בנבור עליו יגונו הוא אומר „השמים יתבוננו אלי". באופן הזה הנה לפנינו תמונה דתית קדמוניה, עבודה דתית לאיתני הטבע.

והכח הנשגב הזה השולט בכל והנוהג את כל, הוא הוא השולט והמנהיג, כן בחוג עלילות הטבע, וכן גם בחוג המפעל המוסרי (ר"ל מעללי האדם ויצרי לבו). שני חוגי המפעל האלה הם נחשבים למדובקים ובלתי נפרדים זמ"ז. רוח אדון התבל ומנהלה מתגלה לנו בכל מסבות מעללי הטבע וכל תמורותיה, ועם זה הנה מעללי איש ומעבדיו נחשבים גם הם לפעולות חיצוניות, עלילות הנצבות עלי קו אחד עם התנועה הגדולה הנשקפת בתוך הטבע; שני התחומים האלה נחשבים כשני חלקים הכלולים במערכה אחת, והם משפיעים זע"ז בדרך ישרה ובלתי אמצעית. ולהיות כי השמים יפלסו את דרך רוח היום ומצבו ומפעלותיו, וגם את מפעלות בני האדם, באשר כי „יום יום עיני השמים צופיות על כל מפעל ידינו, והם מרחפים על ראשינו בכל מקום" על כן תהיינה שתי העלילות האלה של ההשגחה העליונה קשורות ואחוזות יחד, ובעצמותן הנן רק דבר אחד. השמים יודיעו לנו את רצונם בשפתם הטבעית. אחת מן התכונות הנשגבות אשר בה תצטין דת הסינים היא, כי לא נודע בקרבה התגלות האלהים אל בני האדם. בה לא נודעו אותות ומופתים,

---

א) החכם לידז, לרגלי הנחתו כי הסינים הקדישו בקדושת אל לא את עצם כפת השמים, יחליט, כי עוד לפני הבקע עפעפי שחר של ההיסטוריה עברו הסינים את הנקודה הקדומה הידועה בדרך השתלמות המחשבה בקרב החברה האנושית, אשר על פיה הנה כל העצמים שבתוך הטבע הם בעלי רוח חיים, ויהיו לבעלי אמונה זכה במציאות אלהים, בהאמינם בעצם נשגב רוחני. לידז יחשוב כי במעגל השקפתו הדתית היה קנפוציוס נופל בערכו מבני דורו אשר האמינו בעצם נשגב רוחני. וכמו כן יחשוב, כי העבודה הדתית להרוחות ורוחות האבות נולדה בעת מאוחרת, והיא כעין סלף בדרכי הדת, גליזה ונסיגה לאחור מן האמונה באל יחיד. — המתרגם.

היחיד אשר להסינים, יען כי בלעדו אין להם משפחת אלים ככל עמי הקדם; השמים הם תחת העצם הנשגב, ואליהם יכרעו וישתחוו כל בני ארץ הסינים. תחת גדר שם „שמים", הכולל בקרבו מושג האלהות, מבינים הסינים את כפת השמים הבהירה והטהורה, אשר פניה פני התכלת מפיקים צהלה, נעם וידידות, ועינה צופיה על פני כל הארץ, אך לא שמים נועמי פנים מעולפים בערפלי ענן, או עת תסערנה רוחות על פניהם ומטר גשם ירד ארצה. שמים שוקטים ושאננים, מרוממים מעל כל התנועה והנודה, אשר עליהם יביטו כל יצורי תבל כעל איזה עצם מרומם ונשגב, הם נחשבים בעיני הסינים בתור עצם המחונן בכח חיים, אליהם ישתחוו ויעבדום בחרדת קדש. פה יכבדו בכבוד אֵל לא איזה רוח הכלול בקרב הרקיע, לא איזה כח המרומז תחת גדר השם הזה, כי אם את הרקיע בעצמו, — את הרקיע החי כפי שהוא מושג מבחינת המחשבה הקדומה ההיא, אשר איננה יודעת עוד להפריד את הכח מן החמר, — את הרקיע החי המרחף ממעל על פני כל, היודע כל ומושל בכל, ועל פיו יתנהלו תבל ומלואה.

והשמים האלה מכונים בשמות שונים גם בהספרות העתיקה של הסינים, כמו „טי" — מנהיג, או „שנג־טי" — המנהל העליון. האם הבינו הסינים תחת השם „מנהל" את עצם השמים, או את איזה עצם רוחני או חמרי השוכן בקרבם או ממעל למו? שעור ישערו כי הן שתי אמונות שונות, וכי בראשונה האמינו הסינים במציאות מנהל ראשי, היינו: אל יחיד ומיוחד אשר כנוהו בשם „טי" ויעבדוהו, רק כי לאחרונה זנחו את האמונה הטהורה באחדות האל, וימירו את האל הרוחני בעצם גשמי — השמים. לפנים החליטו צירי המיססיון הקתולים, כי שנג־טי אצל הסינים הוא עצם האלהים כפי מובנו האמתי אצל היהודים והנוצרים, והוא איננו עצם הרקיע, כי אם הכח הנשגב והעליון בתוך הבריאה. אבל הסינים בעצמם מכחישים את ההנחה הזאת, באמרם כי לא עלה מעולם על לבם ההבדל בין המושגים האלה, וכי גם קצרה בינתם מהבין

תורתה אינם מוגבלים ואינם מבוררים כל צרכם, עד כי נפלגו חכמיהם בבאורם, והם מפרשים אותם בפנים שונים סותרים ומתנגדים זל"ז. הדת הזאת אמנם תדמה מאד אל הדת אשר השתררה אצל האדם הקדמוני, באשר כי גם בה הכל ערוך ומיוסד על פעולות חיצוניות בלי כל רחשי לב וכונה פנימית, וגם היא מפלסת את דרכה לא על פי ספר חקים ערוך ברוח דעת והגיון משפט, כי אם על פי המנהג והמסורה. כל האותות האלה דים להוכיח אותנו לדעת, כי דת הסינים נתיסדה בתקופה קדמוניה מאד, וכי התפתחותה נעצרה מלכת הלאה עוד בעת קדומה מאד, טרם עוד התפתחו בעולם: מתילוגיה, מפלגת כהנים, מצוות מעשיות, אמונה ודעות, וספרות מקודשת טבועה בחתמתה של הדת. האותות האלה גם מראים באצבע על פעולת איזו סבה רבת כח ואון, אשר עצרה כח להכחיד מגבול הדת, — אחרי אשר התפתחה זאת האחרונה בתמונתה היסודית, — את האמונות העתיקות והחקים הנושנים, ותאכוף על הלאום לדבקה בדת מחודשת באיזו בחינה. איך קרה כדבר הזה? — עלינו רק לשער השערות, אבל נקל להבין, כי המורה כזאת לא התחולל בשום אופן, לולא התאימה הדת החדשה אל תכונת הלאום, ולולא השתוו שני אלה יחד בכל דבר. אי אפשר לדת בעלת צורה מיוחדת כמו זאת להולד וגם למחוק ולטשטש את צורת האמונה הקודמת לה בזמן מבלי אשר יוכרו גם עקבותיה, וכמו כן אי אפשר לה לעמוד ולהתקים תקופת ימים ארוכה כזאת, — לולא התגלמו בה רוח העם, טעמו ויצר לבו במדה מספקת מאד.

ה ע צ מ י ם ה נ ע ב ד י ם ב ת ו ר א ל ה ו ת נחלקים בדת הסינים לשלש מחלקות. הסינים הקדמונים, כמו גם נכדיהם החיים אתנו בהוה, מכבדים ומקדישים בתור אלהות את:

1) השמים.
2) הרוחות השונים.
3) רוחות האבות אחרי מותם.

1. השמים (Tian) הוא אביר האלים אשר להסינים, גם אם נדבר את דברינו בסגנון מדויק עלינו לאמר, כי הוא האל

הדת השולטת בארץ מולדתו, ומעולם לא נועז לחשוב את עצמו למתקן ולמחדש בתחומה של הדת. דת הסינים לא נשתנתה בכל כ״י תכונתה ושרטוטיה הראשיים ולא נתחלפה במאומה מכפי היותה לפני קנפוציוס, ואת אשר נקרא כיום תורת קנפוציוס היא מערכת הדת העתיקה בעצמה באין נגרע כל דבר. הלקח והתורה אשר הורה קנפוציוס ואשר נספחו אל תורת הדת הם לא שנו במאומה את תכניתה ותבניתה. באמת הנה הדת הסינית כבר התפתחה למדי בתקופת הימים הקדמוניה, בעת אשר נפגשנו אתה בפעם הראשונה, ואשר עוד יפליא אותנו ביחוד הוא, כי היא כבר נטהרה ונזדככה מן היסודות הפרועים והתפלים הממרים את הבינה הישרה. בקרבה אין כל מקום לתורת אגדות בדים (מיתולוגיה), ורק בכבדות הננו מכירים בה את האגדה, אשר התפשטה בקרב כל עמי הקדם על דבר ברית הנשואין הכרותה בין השמים והארץ, אפס כי נפקד בה מקום האגדות ההפלות על דבר אלים ואלילות מכל וכל. מלבד מקרה קדמוני יהידי, אשר הובא זכרונו בספרי הדת, לא נראה בכל גבול דת הסינים קרבנות נפש אדם, או גם חקים ומנהגים מלאי משובה ואכזריות לב. הכל במשטר נכון, הכל יפה ומלא כבוד והדר. האלים — עצמים הראוים להכבד ולהקדש, ואינם דורשים מאת המחזיקים בם עבודה תפלה חסרת דעת וטעם. בכל פנות הדת אין כל דבר אשר יכאיב את רגש הכבוד והצניעות, ואשר יעורר בלב האדם רוח שפק והטלת דופי בדתו. אין לך דת אחת בעולם הקדמוני אשר נראה בה משטר נעים הראוי להיות למופת כאשר ראינו בדת הסינים.

ומצד השני הנה אין הדת הזאת מצוינת במדרגה גבוהה של התפתחות. האמונות הכלולות בקרבה עתיקות מאד, ומצבן על אחת מן התחנות בנתיב השתלמות המחשבה והרעיון, תחנה אשר אין גם אחת מן הדתות הלאומיות אשר נעצרה בה מבלי הוסף עוד ללכת הלאה. בה לא נראה את התכנית המיוחדת לכל שיטה ערוכה במשטר נכון, אין צלמים ופסילים, אין מפלגת כהנים, אין גם ספרי קדש המקודשים מטעם הדת, ואין תורת דת מיוחדת להורות את העקרים והיסודות אשר הדת נשענת עליהם; מוסדי

ההיסטוריה והוא, כי למרות הדבר אשר ספרי דת הסינים לפי תמונתם הנוכחית כפי שהם נמצאים בידינו היום הם כוללים בקרבם את תורת קנפוציוס בעצם טהרתה, הנה ידוע כי בעת אחת עם תורת קנפוציוס הופיעה בארץ הסינים עוד דת אחרת, דת אשר רוח ונטיה אחרת לה, ואשר גם היא ינקה את לחה ולשדה משרשי השיטה הדתית הנושנה. אות הוא כי בתחום הדת העתיקה של הסינים נמצאו עוד שרשים פורים אמונות ודעות מלבד אלה האסופות בספרי קנפוציוס. יוכל היות, כי קנפוציוס לא שקד בעבודתו למסור לנו את תורת הסינים העתיקה במלא רחבה והיקפה, כי אם מסר לנו רק את קויה ושרטוטיה אלה אשר הסכימה דעתו עליהם. אפס כי הוא עשה את מלאכתו באמונה, בתתו לפנינו את התוצאות הלקוחות מן הדת העתיקה בתמונתן המרויקת והנאמנה בלי כל זיוף, ומבלי לעקם ולעקש את הדברים, כן בתוכנם וכן בתמונתם החיצונית. אין כל מקום להסתפק עד מה, כי כל הענינים אשר מצא קנפוציוס טובים ונכוחים כמבחר הדעות שבקרב הדת, עד כי חשבם לנכון להעתיקם אל הדת החדשה, בטח הם היו החלק היותר נכבד אשר בקרב הדת העתיקה, התכן הדשן והרענן אשר בה.

ספרי המופת ממדרגה השניה אוצרים בקרבם ארבעה ספרים:

1) לון־יוא, שיחות המחוקק ומדברותיו, מסודרות במשטר נכון, או כאשר יכנהו הדוקטור לירז בשם „לקט אמרים מתורת קנפוציוס". ממקור הספר הזה הננו שואבים את כל ידיעותינו על אדות הפלוסוף הסיני וקורות ימיו. בטח הנה נתחבר הספר על ידי תלמידי תלמידיו בזמן מאוחר אחריו.

2) תַּה־חֶאָה, או התורה הנשגבה.

3) צונג־יונג, או „תורה ולקח ערוכים בסגנון קל בעד המון העם", מאמרים קצרים ופשוטים, אשר בהם התלבשה תורת החכם בתמונה ספרותית נאה וקלה.

4) מֶנג־טְסֶה, כולל בקרבו את תורת מנציוס.

הדת השולטת בקרב ממלכת הסינים הקדמוניה. קנפוציוס לא החליף ולא המיר מאומה בחוקי

שירי דת, נאספו על ידי קנפוציוס ממבחר שירי הסינים, איזה מהם עתיקים לימים מאד ומוצאם עוד מראשית ימי העם.

4) לֶה־קֶה, או „ספר המצות". לפי המסרה נתחבר במאה הי"ב לפני ספה"נ על יד הנסיך צֹה, והוא המקור הראשי אשר ממנו נשאב את כל ידיעותינו על דבר הדת הקדמוניה אשר השתררה בממלכת הסינים. בו מפורשת לא רק תורת חקי הדת המעשית, כי אם גם חובת האדם לבני משפחתו, וגם החובות המוטלות עליו ביחס אל החברה האנושית. ובכלל הוא ספר קבץ חקי הדת ומשטרי החיים, ועל פיו יתנהגו בני הסינים עד היום.

5) צון־טְסֶה, או „האביב והסתיו", והוא ספר דברי ימי הנסיכות לָאָה, מקום מולדת קנפוציוס, בתקופת הימים מן 721 עד 480 לפני ספה"נ. הכן הספר הזה וסגנונו הוא רזה וצנום עד מאד, וכפי המסרה נתחבר הספר על ידי קנפוציוס בעצמו. לוא יכולנו לרדת לסוף דעתו של מֶנציוס המחליט, כי על ידי ספרו זה הרבה קנפוציוס מאד לפעול על לב בני דורו ולהאציל עליהם מרוחו, כי אז הנה נגלו לנו דברים רבים סתומים בתולדות דת הסינים ובתכונות העם הזה, תחת אשר חתומים לנו הדברים בעת ולא נדע את פשרם.

לפעמים נוסף על חמשת הספרים האלה עוד ספר ששי, והוא: חסיאַאָ־קינג, או ספר „אהבת בנים", והוא שיחה לקנפוציוס עם אחד מתלמידיו על נושא הענין הזה.

בין המון הענינים הנכללים בספרים הקדמונים האלה קשה מאד להגביל מה הם הדברים המקוריים אשר יצאו מלב קנפוציוס. רבים נוטים לשער, כי רק מעטים הם השנויים, התקונים וההוספות אשר נעשו בקרב הספרים האלה על ידי קנפוציוס, וכי באמת הנה גם קנפוציוס בעצמו הנהו אסיר תודה להספרים האלה בעד התורה אשר שאב ממקורם ויורנה לעם. יש אשר יחליטו כי קנפוציוס המריץ את ספרי הסינים העתיקים לפרסם בעולם את התורה אשר ישרה בעיניו הוא, בהשמיטו מקרבם את הדברים אשר אינם מתאימים אל תורתו והשקפותיו; כאות ומופת לתמוך את השערתם הם מראים על המקרה המאומת בעדותה של

1) „יִיְ־קינג" או „ספר התמורות". הוא כולל בקרבו תעלומות ורזים. בו הבואנה המון חקירות המתיחסות אל המלכים אשר מלכו במאה השתים עשרה לפני ספה"נ, שלשלת דורות אשר מוצאם ומולדתם מעולפים במסוה תעלומה. הסינים מכבדים ומעריצים את הספר הזה יתר מכל קבוצת ספרי הדת, באשר כי דבריו סתומים ועטוים במעטה חידות ורזים א). הספר הזה יצא מכלל הספרים אשר נאסרו בימי המלך שי־כְאַנג־טי.

2) „שו־קינג" או „ספר התולדה". אוצר בקרבו מנאָמים ותעודות אשר מוצאם מימי המלכים הקדמונים, מן המאה הכ"ד ועד המאה הח' לפסה"נ.

3) שי־קינג, או „ספר השירים". בו נכללים כשלש מאות

א) סופרי הסינים אשר כתבו את תולדות קנפוציוס מספרים, כי בשבתו פעם אחת במסבת תלמידיו לבאר למו את הלקח הצפון בספר הזה, ואחרי צללו בתהום סרעפיו, הביע המורה את רוחו לאמר: הכל בא במועדו הנועד לו, כל אשר על פני תבל משתנה ומתחלף, וחולף ועובר, רק למען לשוב ולהופיע בתמונה חדשה, רק כי אחרי ההתחדשות תבוא שנית הזקנה והכליון, ואחרי כן ישוב להתחדש שנית, וכן סובב הולך כליון והתחדשות לאין קץ ותכלית. הדברים האלה מזכירים לנו את דברי הקהלת: „מה שהיה הוא שיהית ומה שנעשה הוא שיעשה ואין כל חדש תחת השמש". עוד נשוב נראה העתקת דברי קנפוציוס עוד בתמונה יותר בולטת מזה. פעם אחת — יוסיפו הסופרים הנזכרים לספר — יצא קנפוציוס לטיל יחד עם תלמידיו על פני השדה וירא גבעת עפר, אשר הקים אחד משרי הצבא הקדמונים למזכרת לנצחונותיו במלחמה. החזיון הזה מלא את לב המורה רגשי תוגה, אשר הביע אותם בסגנון הזה: „החום יחלוף ותחתיו יבוא קור; יעבור אביב, יחלוף קיץ, ובא החורף. השמש תופיע מפאת קדם רק למען התגולל במרוצתה ולרדת ימה; הנחלים שוטפים במרוצתם רק למען השתפך אל הים הגדול המשתרע לאין קץ. אפס כי אחרי החרף יופיעו שנית חום ושרב; השמש אחרי רדתה ימה, היא עולה וזורחת שנית מפאת קדם, ומי הנחלים המשתפכים אל הים הם מתחדשים ושבים ללכת תמיד. אבל מה היה להגבור אשר הקים לו למזכרת את הגבעה הזאת, איה סוסיו ואיה אנשי חילו? הה! המזכרת האחת אשר נשארה לו היא גבעת העפר אשר עלו עשבים על פניה". את הד קול הדברים האלה הננו שומעים גם בפתח דברי קהלת (א', ד'—י"א). —

המתרגם.

מחבואם, אשר שם השתמרה העתקה נכונה מכל ספרי הדת. תולדות הסינים מהיום ההוא והלאה אינן נוגעות לנו במאומה, מאשר כי אין להן יחס ישר אל הדת.

המקורים. הספרים אשר נחרץ עליהם משפט כליון וקרץ כפי האמור למעלה, ואשר הופיעו שנית ברצון המלכות לעיני יושבי הארץ, הם ימציאו לנו את הידיעות הדרושות על דבר קדמוניות בני הסינים ודתם העתיקה. בארץ הסינים אין כתבי קדש מקודשים לשם הדת (Bibel) במובנם האמתי, באשר כי אין כל ספר מיוחד נקדש ונערץ, אשר ישתמר בידי נשיאי הדת בתור יסוד מוסד אשר עליו בנויה מערכת הדת כלה; כהני דת הסינים — אם רק ישנם כאלה — הם הנם מכבדי הספרות המצוינת והנצבת למופת במשגב חכמתה הם הוגים בספרי הספרות הקדמוניה המהוללה, יוקירוה וינצרוה מכל משמר. ספרי המופת נקראים על שם קנפוציוס, אשר קבץ את נפוצותיהם ויוציאם לאור, ומבלעדי זאת הנה גם הוא בעצמו הנהו אחד מסופרי המופת (Klassiker). הספרים האלה אינם נחשבים לספרי תורת אל, הם לא נתחברו על פי רוח הקדש אשר הוערה ממרום על מחבריהם, כי אם הם נכבדים על פני כל העם בתור ספרי חכמי קדם, הם מכובדים ומְערצים רק מאשר כי כן כבדו והעריצו אותם בני האדם בעתותי קדם. אין לך עם בתבל אשר פעולת הספרים משפעת עליו במדה מרובה כזאת כאשר השפיעה על עם הסינים. מפלגת החכמים והמלומדים נחשבת בארץ סינים בתור אצילי הארץ, היא התחנכה רק על ברכי הספרות ותשאב את השכלתה ממקור הספרים המיוחסים לקנפוציוס. באמת הנה הספרות הזאת איננה טבועה בחתמת קדושת אל, כי אם נתקדשה רק מטעם המסרת.

הספרות הראשית והכי־נכבדה אשר להסינים כוללת בקרבה חמשה ספרי־מופת ועוד ארבעת ספרים נוספים. הראשונים נתחברו על ידי קנפוציוס, והאחרונים — על ידי תלמידיו, או על ידי מֶנציה, המורה הגדול והמצוין אשר מבית מדרשו של קנפוציוס, אשר חי כמאה שנים אחריו. המצוינים במשגב קדושתם בקרב כל ספרי הסינים הם חמשת ספרי־המופת, והם:

להשיג מטרתם בכח כלי נשק, מהם אשר דמו לפעול בתחבולות מדיניות, בהשענם על הפתגם השגור על שפת חכמי הסינים. „לשון נבונים מכרת שתי אצבעות שקולה כנגד מאת אלף איש צבא". ולעמתם התעוררו החכמים לעזור לעמם בהורותם למו תורת מוסר וארחות צדק ומישרים, והם המחוקקים אשר קמו אז בארץ הסינים לחוקק בעד העם אמונה ודת ולהציעה לפני העם בנוסחא קבועה ומקוימת. המצויין שבהם הוא קנפוציוס אשר עולל את עלילותיו בתקופה הרעה הזאת, ואשר תורת דתו, אשר נפוצה מהרה בקרב העם, מלאה את תקות מחוקקה, ותבכר את פריה פרי השלום והמרגוע, ותשכך את הלבבות הסוערים מרוח זדון ומכל תאות ותשוקה שפלה, עד כי התעורר העם להיטיב את מצב הממלכה, ולשוב להתאחד אחדות מדינית כשהיה. אפס כי תורת קנפוציוס הביאה את ברכת השלום המדיני בקרב הארץ רק כאיזה מאות שנים אחריו. הפרעות אשר גברו בארץ הביאו במאה השלישית (לפני ספה"נ) לידי מהפכה עצומה בקרב הממלכה, כי אז התקוממה משפחת טסין ותמגר לארץ את כסא המלכים לבית צְאו. המלך שִׁי־חְאַנגְ־טִי הרביעי למלכי משפחת טסין, אחד מן המלכים האדירים אשר מלכו בארץ הסינים, אשר התכנה בשם „המלך הגדול המושל בכל הארץ", הוא השבית את שלטון המדינות ההפיזיות בקרב הממלכה, ואחרי הקימו שלטון מרכזי בקרב הממלכה הנאחדת ראה לחזק את הממלכה ולבצר עמדתה. הוא הדף את אויבי הממלכה ויגרשם מעבר לגבול הארץ, ויחל לבנות את קיר החומה הגדולה הסובב את כל ארץ הסינים. אפס כי מערכת הממשלה הערוכה על יסוד שלטון המדינות (Feodalität) עוד נשארה חיה וקימה בזכרון העם אשר נטה אחריה בכל לבו, ומאשר כי רגשי הכבוד והיקר, אשר הָגה העם אל המשטר הקדום, נוסדו בעקרם ויסודם על ספרי הדת, על כן צוה המלך לבער אחריהם ולהשביתם כליל, וגם שקד על פקודתו להוציאה לפעולים כפים בכל תקף ועז. כה כהה מאור הדת בארץ סינים ימים רבים עד שקמה משפחת המלכים לבית כַּן, אשר הגיעה למלוכה תחת משפחת טסין המוסרה מכסאה בשנת 206 לפני ספה"נ. היא צותה להוציא את ספרי הספרות הדתית הנושנה ממקום

חרשת ומלאכת מחשבת, ויחוקקו חקים טובים, אשר היו למוסדות לממשלת הארץ. אפס כי בשטף העת השחיתו המלכים את דרכם, עד כי נקעה נפש העם מהם. במאה השתים עשרה לפני ספה"נ התכוננה על כסא המלכות משפחת המלוכה לבית צָאו, אשר נתנה לממלכת הסינים איזה מושלים צדיקים, אשר בצדק יחשבו לבחירי מלכי הסינים, אף כי עד מהרה ירדה משפחת המלוכה מכסאה לרגלי התמורות הגדולות אשר התחוללו בארץ; הממלכה נקרעה לקרעים, למדינות נפרדות המתנהגות כל אחת בפני עצמה, עומדות בצל החסות תחת כנפי הממשלה המרכזית, ועד מהרה רפו ידי זאת האחרונה ומוסרות שלטונה נתקו, עד כי במאה הששית הננו רואים, כי קנפוציוס מעתיק את מושבו מאחת מן ממלכות הסינים אל משנה, ממלכות חפשיות עומדות ברשות עצמן. בהתפוצץ ממלכת הסינים הגדולה לרסיסים ותחתיה קמו הנסיכים המושלים איש איש במקומו (לפי עדות סופרי הסינים היו אז מספר נסיכי הארץ עד כדי 156), אז נראה החזיון אשר ראינו באירופה בימי הבינים עת נמוגה ארץ תחת ממשלת האבירים. הזדון ושרירות הלב היו למשפט, הנסיכים לא ידעו גבול למדת שלטונם ויכבידו את עולם על עם הארץ, אשר הלך הלוך והתדלדל ממצוק וממועקה. המלחמות הארוכות, אשר לחמו הנסיכים איש ברעהו לחפץ בצעם, ואשר לא חדלו במשך איזה מאות שנים, שמו שמה ושאיה בארץ. המהומות גברו בארץ באין מעצור ושלטון חקים נכונים מצד השלטון המדיני, חקי הצדק ותורת המוסר נרמסו ברגל, ותחת שלום ואשר מלאו נאות ארץ הסינים פרעות ומבוכה, עשק וגזל, ריש ומחסור. התרבות ומשטרי החיים הנכונים, אשר התרוממו למדרגה גבוהה בארץ, החלו להתמוטט, וכמעט אשר חדלו גם עקבותיהם. בתקופת ימי הרעה אשר ארכה כשמונה מאות שנים התעוררו לפעמים טובי העם, אשר הרגישו את הנחיצות לחדש את ימי העם, לתקן איזה תקונים בחיי הארץ, למען שפות לה שלום ומרגע ואחדות מדינית כקדם. אוהבי עמם אלה שאפו אל מטרה אחת להכניע את לב העם ומושליו ולהטות אותם אל משמעת המנהגים ומשטרי החיים אשר התאזרחו בארץ עוד מקדם, רק כי נפלגו בהאמצעים אשר בחרו להפצם. מהם אשר אמרו

למערכת הבלי בדים ותורת קסמים ונחושים, ומצד השני הנה תורת בודהו הובאה הנה מארץ נכריה, ועל אדותיה עוד נדבר את דברינו במקום אחר בספרנו זה. דת קנפוציוס בהיות מוצאה מגזע הדת הקדמוניה שהשתררה בממלכת הסינים עוד לפניה, הנה היא נחשבת בעינינו בתור התפתחותה הטבעית של רוח העם. כשפת הסינים כן גם דת הממלכה מוצאה מקדמת עתותי העם, וכמוה נכרו בה עקבות התפתחות קדומה, אשר בראשונה מהרה את דרכה עד מאד, אך נעצרה במהלכה עוד בזמן קדום.

דברי ימי ארץ הסינים. האגדה, אשר אין מעצור למעוף דמיונה, היא תרקיע הפעם אל גבהי עתותי קדם, ובשפה מסוכסכת ואי־ברורה תספר לנו על דבר בוא הסינים מפאת ים (אמנם חוקרי קדמוניות העמים חושבים את הדבר למקרה אמתי), ועל דבר מושלי הארץ הקדמונים, הראוים אמנם לעמוד למופת לבאים אחריהם, בדאגם לשלום העם כאשר ידאג אב רחום וחנון לשלום בניו, ואשר המציאו למענו את כל ענפי העבודה וחרשת המעשה, אשר עליהם נשענים כל מוסדי החיים בקרב הארץ. התולדה האמתית תחל את ראשית דרכה בארץ הסינים רק כאלפים שנה לפני ספה"נ, אף כי מעשה הכתב כבר היה בארץ עוד כאלף שנים לפני זה. על פי תוצאות החקירות המדויקות, אשר נערכו זה עתה על ידי איזה חכמים מובהקים, הננו חורצים משפט, כי איזה גרעינים מזרע התרבות יחד עם איזה דעות דתיות הובאו בראשונה ארצה הסינים מארץ כשדים. בפרק הקודם הראינו על איזה תוים ושרטוטים דומים ברשמי פני הדתות של הסינים ושל הכשדים גם יחד. בספר מדעי כספרנו זה, ונוסף לזה לפי מצב המדעים בימינו אלה, נכון מאד להפריד את דת הסינים מכלל הדתות ולחקור אותה לבד. בעת החלה התולדה את דרכה על אדמת הסינים אז כבר היו כל מנהגי העם, מדות מוסרו, תכונתו וכל מוסדי החיים — קבועים ומבוצרים במצב איתן. אז יופיעו הסינים בתור עם מצוין בהשכלה ותרבות, עם דת מסודרת וערוכה בכל, אף כי נכחדה מאתנו הדרך אשר הלכו בה למען הגיע אל כל אלה. המלכים הקדמונים היו אנשי צדק ומישרים. הם המציאו כל עבודה מועילה, כל

אל התמונה הקרומה אשר למבטא שפת האדם הטבעי, ואשר איננה מסוגלת להביע על ירה דעות מופשטות והגיון שיר ומליצה.

על פי הדברים האלה לא יפלא עוד בעינינו החזיון אשר אנחנו רואים, כי למרות כשרון רוח הסינים להמצאות נשגבות ולחרשת המעשה אשר השתלמו בה מאד, הנה רפה כשרונם להתקדם באיזה מקצוע של מלאכת מחשבת, כמו חכמת הציור, חכמת הבנין וחכמת יצירת פסילים, אשר מלבד היסודות הראשונים אשר רכשו למו בידיעות האלה נשארו על עמדם מבלי לצעוד כל צעד לפנים. לרוח הסיני השקועה מאד בחשבון החיים, היבשת בלי כל לחלוחית של דמיון נאצל, בלי כל תגודה רוחנית והגיון שירה ומליצה, לרוח כזאת זר מאד רגש היופי והחן. וכמו ידע הטבע לבלי לפזר את חמדתו הרוחנית בקרב הסינים בעלי הנסיון ואנשי המעשה, התובעים מן החיים רק תועלת ממשית, אך לא יצירות של יופי ותפארת וצעצועים רוחנים. לעמת זה התקדמו הסינים בערך אל יתר העמים הקדמונים בחכמות השמושיות ובחכמת ההנדסה. כפי הנודע ידעו הסינים הקדמונים להשתמש במחט המגניטי לחפץ נוסעי הים ולמטרה מדעית. כן גם ידעו את חקי תנועת גרמי השמים, מהלך ומסלולי כוכבי הלכת, עד כי ידעו להגיד מראש את לקויי החמה והלבנה. הודות לידיעתם הרבה בחכמת התכונה ידעו הסינים לכַוֵן את חשבון העתים ולסדרו כפי המתאים אל חשבונות התכונה. נפלא מאד החזיון, כי חשבון הזמנים אצל הסינים דומה מאד אל קביעות הזמנים הנהוגה אצל היהודים מימות הבית השני, וביחוד נקבעה לחק בימי הלל השני בשנת 259 כידוע. עוד מימים קדומים חשבו הסינים את שנת החמה 366 ימים. ולמען השוות את שנת החמה אל שנת הלבנה, מצאו את המחזור של 19 שנים, ויקבעו לעשות בכל מחזור 12 שנים בנות 12 ירחים ושבע שנים מעוברות בנות 13 ירחים.

כעת שוררות בארץ הסינים שלש דתות, אשר שלשתן יחד נתאשרו מטעם המלכות, ולכל אחת מהן בעלי ברית רבים בכל קצוי הממלכה, והן: תורת קנפוציוס, תורת לַאֳ־טְסִי, אשר בעצם ראשיתה היתה תורה פלוסופית, הומרה בזרם העתים ותתהפך

ח.

בני הסינים.

מאז מעולם התבודדו בני הסינים בארצם ויהיו כמו עולם נבדל, סגור ומסוגר לפני כל עם זר. עם כל זה הנה יצרו למו לברם השכלה ותרבות, אשר בבחינות רבות היא יכולה להיות מוצגת בשורה אחת עם התרבות אשר נוצרה בארץ הודו וגם בארצות המערב. העם אשר ידע לעשות לו אבק שרפה, אשר השכיל להכין נייר ולהדפים ספרים עוד תקופת ימים רבים בטרם השכילה אירופה להמציא כזאת, הוא רק על פי כשרונותיו לבד היתה לו הרשות לחשוב את עצמו לראש וראשון בין לאומי תבל. אפס, כי השכלת העם הזה התכוצה רק בחוג משכנותיו מבלי להשפיע את פעולתה מעבר לגבולות ארצו, ולא הגיעה אל המדרגה העליונה בההפתחות רוח האדם. כחומת הסינים אשר היתה לקיר מבדיל בינם ובין יתר עמי הארץ, כן גם המנהגים אשר הסכינו בם שללו מאת הסינים את החפש להתקרב אל כל גויי הארץ, למען הביע את דעותיהם, מחשבותיהם והגיון רוחם זל"ז יחד. אמנם המשפחה המונגולית, אשר כהאונגרים והפינים יתחשבו עליה גם הסינים, היא מצוינת בתכונות שונות, עד כי איזה מחוקרי טבע האדם מצאו את לבבם להחליט, כי המשפחה המונגולית היא גזע מיוחד בתולדות המין האנושי. בהיותם מטבעם בעלי רוח קרה, קשים להתפעל ולהתרגש, דייקנים ונזהרים מאד בכל עלילותיהם הנוגעות בגבול חיי המעשה, מחוננים ברוח סבלנות, חריצות ואהבת עבודה, עם בעל כשרון למסחר וקנין, ואשר תשוקתו לחקות מעשי אחרים משתרעת עד הגבול הקיצוני, הנה נפלאים הם הסינים בהמגרעת הגדולה אשר היתה בם, כי הם משוללי רוח דמיון עז ואינם נוטים להגיון פלוסופי, מלבד אשר הם בעלי ערמה ונכלים, אהבי בצע ובעלי לב גאה. דמות דיוקנו של העם וטבעו מצוירת בשפתו בעלת ההברה האחת, המשוללת אותיות הנוספות בראש או בסוף המלות, המתיחסת

בערכה. אמנם כי בעיני איזה עמים בעלי דת נשגבה נדמתה דת הכשדים כדת אלילית רבת האלים שפלה ובזויה מאד. אפס כי משפט קשה הוא וקשיותו נפרזה מאד. גם הדת הזאת היתה מחוננת ברוח חיים, וגם היא התקדמה להתרומם נעלה מעלה במדרגת התפתחותה; גם היא השתכללה בתמונתה החיצונית והפנימית ותיטב את פניה ותכונתה לאטה, ומדת המקודשת לשם עבודת הרוחות, אשר הפיצו אימה ופחד על כל סביבותיהם, התהפכה לדת, אשר מטרתה עבודה דתית לאלים גדולים ואדירים, אלים אשר נדמו בעיני עובדיהם בתור שליטים עומדים בראש עדות בעלות עם רב וקבוצים מדיניים, ובתור בעלי ברית לבני האדם. היא לא היתה, כאשר כן הסכינו לחשוב אותה, רק מערכת שוטת אצטגנינות לנבא את העתידות טרם תקרינה, או הורת מנחשים וידעונים. אולם בהשָׁבֵת ממלכה מארץ כשדים; ובבל גם אשור תחת היותן חפשיות ברשות עצמן היו לאחד המחוזות בקרב ממלכת פרס הגדולה, אז נפלו אלי בבל ממרום מצבם, כ ר ע ב ל ק ר ס נ ב ו, וגם מפלגת כהניהם, המצוינים בהשכלתם וחכמתם, לא עצרה כח לעצור בעד מפלתם, ועד מהרה נכחדה הדת הכשדית ותעלם מעל פני אופק החברה האנושית. רפיון כח החכמה לתת תקומה להדת אם גם לזמן קצר מתבאר לנו בזה, בדעתנו כי חכמת הכשדים לא התמזגה יחד עם דתם, וכשמן הטוב צפה למעלה על פני הדת הקשורה אליה רק בזה, כי היא נאצרת אתה יחד בכוס אחת; ועל כן נשארה הדת גסה ופשוטה כשהיתה, מבלי אשר נאצל עליה רוח חכמה או כח מוסרי ומדעי, אשר יחזיקה על עמדה בעת סורה מבין זרועות הממלכה הסוככת עליה. אמנם כ ר ע ב ל, ק ר ס נ ב ו, ולא הוסיפו עוד לשאת ראשם, באשר כי החברה האנושית לא מצאה בהם כל חפץ וענין; היא סגלה לה כבר ברבות מארצות מושבותיה דתות נשגבות העולות בערכן על פני הדתות אשר להכשדים.

מן האמונה באחדות האלהים, אף כי מספרם מעט מאד. על אחד מלוחות ההרס, אשר נחפשו באור־כשדים, הננו קוראים את דברי התפלה הזאת לאמר:

„מי הוא הרם והנשא על כל אשר בשמים? רק אתה האחד והיחידי. מי הוא הרם והנשא על כל בארץ? רק אתה היחידי. שמך ישתבח ויתפאר בשמים, וכל מלאכי מרום יכרעו וישתחוו לפניך!" (נתחברה 2500 לפני ספה"נ).

ישנו עוד שיר תהלה האוצר בקרבו את האמונה באחדות האל בתמונה עוד זכה וצרופה מזה, ובו אנחנו שומעים כדברים האלה:

„אבינו הרחום והחנון! מלא חנינה וסולח לכל עון, אשר בידך נפש בני האדם. אדון! כחך אלהים גדול לאין קץ ותכלית, שמי שמים ומצולת ים ייראו ויפחדו מפניך!"

הננו רואים, כי האמונה בכח נשגב המתרומם למעלה מגדרי הטבע, אמונה זכה בנויה על הגיון פלוסופי נעלה, מצאה גם היא קן לה בפנה אחת קטנה בארץ כשדים על יד קהל הדתות האליליות המלאות להן תהפוכות. הננו נוטים לשער, כי האמונה הזאת איננה אמונת מפלגה או כתה מיוחדת בקרב העם, כי אם היא אמונת איזה חברה קטנה ואגודת חוקרים הוגי דעות, אשר גם אחרי אשר נתבררה בלבם נשארה עצורה בקרבם מבלי התפשט החוצה, ועל כן אין לה כל זכר בדת הכשדים, ועקבותיה ופעולתה אינם נכרים בכל הדתות ששלטו בארץ כשדים. אולי השתררה האמונה הזאת בקרב השבט העברי אשר נאחז באור כשדים, מקום מולדת אברהם העברי. נפלא הדבר כי התפלות האלה דומות אל התפלות שנתחברו בקרב העם העברי הנמצאות בכתבי הקדש.

הזרמים הרבים והנטיות השונות, אשר אנחנו רואים בתחום הדת של הכשדים, היו כפי הנראה תוצאה מחויבת ממזיגת שני יסודות, התבוללות עמים השונים בטעמם, ברוחם והגיון לבם, אשר הולידה תסיסה רוחנית, ומזה סבך מושגים מסובכים אשר קשה מאד למצוא ראשיתם ואחריתם.

ואחרי כל אלה הננו יורעים לכבד את הדת הכשדית

לזכור, כי כבארץ מצרים הנה גם פה לא הצליח בשלמות הנסיון אשר ערכו לטהר את הדת ולהקימה על יסודות מוסריים ורוחניים. בבל ואשור לא התקרבו ככה אל גבול האמונה באחדות האלהים כפי קרבת המצרים לה בתקופה הקדומה ההיא כשלשת אלפי שנים לפני ספה"נ. האחרון למלכי בבל נבוניטום אסף את כל אלילי בבל אל בירת ממלכתו בחפצו לערוך מהם מערכת אלים תחת פקודת מרדך העומד בראשה. אפס כי התקונים אשר חשב לעשות בתחום הדת הביאו יותר לידי פלגות הדעות מאשר אל השלום, יען כי האלים השפלים במדרגתם (פה נחוץ להבין תחת שם אלים את כנסיות הדת שלהם), אשר נשלו את צלם תבניתם מהיכלי קדשיהם הרגישו כאלו מחצו את לבם, וכפי הנראה חשבו למו לחובה לסגת אחור ולמנוע מן הממלכה את עזרתם הדרושה לה עתה לרגלי תנאי מצבה הקשה. בכלל היתה דת הכשדים מנופצת מאד, המון שברים ופרורים, קהל דתות מקומיות נפרדות ובודדות אשה אשה לבדה, עד כי התאחדותן נחשבה בצדק לדבר היוצא מחוץ לגבול היכלת. הענין הכי־נכבד בערכו אשר יכלו להשיג הוא, כי אחד מן האלים הגבוהים נבחר לאלהות בעיר אחת, והשני — בשניה, ועם זה העמיקו מעט את המושגים הרפורים תחת הדת, וגם האצילו עליה איזה דעות נאצלות.

ובהיות דת הכשדים מנופצת לרסיסים ושסועה לשסעים רבים מבלי אשר תדע כל אחדות בקרבה, לא יפלא עוד בעינינו אם אחרי ההסתכלות הנכונה נמצא בה זרמים שונים השוטפים איש בדרכו מבלי להשתפך אל מקום אחד, ולפעמים גם בנטיות מהופכות. מצד האחד הננו רואים צבא רוחות נפוצים בכל קצוי הבריאה, להטים, נחושים ופתגמי קסם, ומצד השני — אלים גדולים בעלי תבונה מוסרית במדרגה ידועה, אך מפוזרים ומפורדים בתחומים שונים, מבלי להשפיע איש על רעהו; ומתוך סבך המושגים הזה, ומקרב בלבול הדעות האלה הננו מקשיבים גם איזה ניבים מקוטעים, איזו דממה דקה הקוראת בשם העצם הנשגב, הכח העליון היחידי המקיף את המציאות כלה מחוץ, וחודר בה בפנימיותה. בין שרידי הספרות הכשדית הקדמוניה הננו מוצאים גם כאלה האוצרים בקרבם איזה קטעים ופרורים

עצום אל להטי הקסמים ורזי ההשבעות, אשר אמנם הם הנם הגרעין הפנימי בתוך קליפת הספרות הקרושה של הכשדים הקדמונים. הנוסחאות של הודויים השונים הכלולים בם, גם הן אינן מצוינות בתכונתן המוסרית; המתודה בתפלתו הוא נוטה יותר לבכות ולהתאַבל על גדל מצוקותיו מאשר על כבד עונותיו. אמנם כי בודויים כאלה נוטה המתפלל יותר למשמש ביסוריו ומכאוביו, ועל פיהם הוא בא לידי תוצאה משוערת, אולי הצרה הבאה עליו היא גמול עונו, אולי הובילוהו רגליו אל מקומות האסורים מבוא, אולי טמא את פיו במאכלים אסורים — מאשר להכיר את עונו ולהצדיק עליו את הדין, כי ישרים דרכי אלהים המיסר אותו בעד פשעו. מה רב המרחק בין שירי התהלה והודויים האלה, ובין שירי התהלה וההתודות על עון הנמצאים בכתבי הקדש העברים! התועלת האחת אשר אנחנו מוצאים בשירי קדש אלה היא, כי הם מוכיחים לדעת, כי היתה הדת בארץ כשדים לסגלה גם לכל איש ואיש מקרב העם. האלהים איננו עוד צרך כללי רק להלאום לבדו הבא אתו במסרת ברית בדרך רשמי; עתה יבקשו את קרבת אלהים לא רק למטרה מדינית, כי אם כל איש ואיש פרטי יבקש גם הוא את קרבת אלהיו. עתה נהבכרה האמונה בלב בני האדם, כי האלים ישימו אל לבם גם מכאובי איש פרטי וחפציו. עתה בטח לב בני המשפחה, כי גם האלים דואגים לשלום קרובם המת, בהסתירם את נשמתו בצל כנפיהם.

אבל כל ידיעותינו על אדות הדתות שהשתררו על נהרות בבל הן דלות ורזות עד מאד, ובהיותנו נשענים עליהן אמנם אין לנו המשפט להוציא תוצאות נרחבות ורבי התכן. יודעים אנחנו ידיעה בלתי שלמה המשתרעת רק עד מרחב ידוע, מה היתה דת הכשדים טרם נכנסו בחוג השפעת עמי בני שם; גם הננו רואים בעליל, כי תכונת בני שם והטפוס המיוחד להם לא הכריעו תחתם בשלמות את תכונת אזרחי הארץ ורוחם. האֵלים הגדולים כמו בֵל ואַסור, אשר אמנם להם המשרה לשלוט על בני האדם, הם לא נבדלו כל הימים מקרב אגודת הרוחות והמזיקין, אשר שמה את משטרה בארץ כשדים מימים קרומים, ואלה הראשונים גם לא הפריעו את העם מעבוד את הרוחות תמיד. אמנם עלינו

בממלכה גדולה ואדירה. היא נשתה את יסודותיה הראשונים הדלים והקלושים, והרוח אשר האצילה עליה מפלגת כהנים, מלומדים ורבי מדע, פעלה את פעולתה הטובה לשכללה, להעמיק את הרעות הכלולות בה, ולזקק אותה מכל סיג וחלאה. המצבות המפוארות אשר השאירו אחריהם מלכי בבל ואשור הן הן עדות נאמנה על התפארת החיצונית אשר חוננה הדת הזאת במדה מרובה למאד. מקדש האליל „בל־מרדך", אשר הוקם בעיר בבל, נחשב בעתו לאחד משבעת פלאי התבל. האליל מרדך, אשר נבחר להיות לאֵל בעיר בירת הממלכה, הנה מצבו זה הרימהו למעלה וישימהו לראש לכל האלים, עד כי כבדוהו וינשאוהו בתור בעל ברית למלך בבל האדיר — ראש כל מלכי הארץ — ובתור אֵל מגנו. בנו הנולד לו „נבו", היה לאל המנבא עתידות ואליל החכמה. ואת אשר היה מרדך לארץ בבל, היה גם האליל „אַסור" לארץ אשור; באמת הנה האליל הזה הוא האל היחיד, אשר היה לסגלה לארץ אשור לבדה. בזה הנה לפנינו מופת נמרץ ונאמן לקים את אמתת המשפט, כי כל דת ודת במדה אשר תפארתה החיצונית משתגשגת ועולה, כן במדה ההיא ירב גם ערכה, כחה ופעולתה פנימה, וכן תגאה גם תכונתה הרוחנית. האֵלים, אשר התהפכו ויהיו לכח מוסרי, הם דואגים באמת לשלום בני האדם, ואז הנה רוחם ונפשם נתונים לא רק אל המלך העומד בראש העם, כי אם אל כל קהל עובדיו המחזיקים בו. מרדך יְהֻלל מאד בגלל מדת החמלה והחנינה המתנוססת בלבו; הוא איננו רק נלוה על מלכי הכשדים לעזור להם בכל מלחמותיהם הנזכרות אחת אחת בתוך הכתבות הקדמוניות, כי אם הנהו גם רופא כל חלי ומדוה. הוא ינחם את החוטאים המתמוגגים מנחם לב על רוב פשעיהם, ישיב מתי עולם לתחיה חדשה, והוא מקבל ברחמים רבים במעון קדשו את הנפשות המופקדות בידו. יוכל היות כי בדברינו אלה הננו עוברים את גבול התקופה הקדמונית של הדת והננו נוגעים בתקופתה החדשה, בימי ההשפעה הדתית אשר השפיעו עליה עמי בני שם. שירי הקדש, אשר תוכנם נחם לב והתודות על עון, שמהם מלאה הספרות החדשה ילידת התקופה המאוחרת, הם נצבים לעינינו כעין תהפוכה נמרצה ונגוד

ידענו, כי נמצאה בימי קדם גם אלילה בשם „איסתר" השואפת לקרב ונשק, אלילה זועמת, אשר עבדו אותה נשי החיל כרותות השדים (Amazonen), הנשים אשר יצרו למו היונים באגדותיהם. האלילה הזאת היא מקבלת אל אַרטמידה היונית אלילת המלחמה, כאשר גם תשוה איסתר אלילת האהבה אל אפרודיתה היונית.

עוד קדומות ועתיקות לימים מן האגדות על דבר האלילה איסתר הן המסרות העתיקות אשר התנחלו בספרות הכשדית על אדות בריאת העולם. הספורים האלה נמצאים לפנינו בנוסחאות אחדות. בעוד אשר באחת מהן יאֹמר, כי האל הקדמון „אָאַ" הושיב בגבול התהו והבהו, אשר היו בעולם מקדם, המון יצורים מוזרים ומפלצות נוראות, המעוררים זועה ופלצות, הנה יסֻפר בשנית, כי האלים נוצרו יחד עם יצירת התבל, או בסגנון אחר, כי הממלכה נוצרה יחד עם המלכים המולכים בה; התהו הנסוך אז על פני חלל העולם התגלם בדמות מפלצת איומה ממין נקבה, בדמות נחש עקלתון מקור כל הרעה בתבל, ואז התפרצה מלחמת ארוכה בקרב הבריאה; רבות נלחם אלהי התבל עם הכח הזה המלא רעות בקרבו, ואשר צללי חשך ישתרעו לרגלו, עד אשר צלחה בידו להשבית את הכח הרע הזה ולהפיץ על פני תבל אור ונוגה. האמת מאלצת אותנו להודות, כי האגדות של הכשדים על דבר יצירת העולם אינן מצוינות בתכניתן. הן אינן כוללות בקרבן הצעת דבר שלם מראש ועד סוף, וכמו כן הנן מלאות תהפוכות וסתירות בתוכן, בעוד אשר הדברים האמורים בספר תורת משה על דבר מעשה בראשית הם עולים מזה בערכם וברוממות הרעיון הרצוף בם. לעמת זה הנה הספור המסופר בספרות הכשדים על דבר המבול אשר היה על פני הארץ והתבה הבנויה להנצל ממנו, הוא מתאים יותר אל ספורי תורת ישראל, את שני הספורים האלה אמנם אי אפשר לחשוב לצומחים כל אחד ואחד מגזע אחר ובתחום מיוחד לכל אחד לבדו; אך למי נתן את משפט הבכורה? — וזהי שאלה, אשר לפי מצב ידיעותינו בהוה, אין לה עוד פתרון שלם.

ד ת ה מ מ ל כ ה. הדת הכשדית והאשורית, אשר רק קוים מעטים מקוי תכונותיה נודעים לנו ממוצא פי הספורים הנכללים עַל ארותיה בכתבי הקדש, היתה בזמנה דת רבת פאר והוד שולטת

האלילה דבקינא. האגדה הכשדית על דבר רדת איסתר מתארת לפנינו את האלילה הזאת, איך היא יורדת מטה אל ממלכת צללי החשך לשאוב מים ממקור החיים, למען השיב על ידם לתחיה את אהובה ובחירה, את האליל תמוז. שירת החזיון (Poema), אשר בה נכלל הספור הזה, תתאר במחזה את „מעין החשך, מקום אשר אין קרני אור נוגה מגיעות נצח", ואחרי כן יסופר, כי על פי פקודת מלכת התפתה האלילה נינקאַ־גַל או אֶלת ינצלו מעל איסתר את עדיה, למרות התלונות הנמרצות אשר תבענה שפתי זאת האחרונה, ואז יתנו צו אל נַמתַר רוח הנגף להפגיע בה כל מדוה ותחלואים קשים. בהסָתר איסתר מתחת לארץ נשבת רגש האהבה על פני כל הארץ: אז הופרו ותכחרנה האחוה והרעות, כן בחברת בני האדם וכן בקרב כל בעלי החיים, עד כי נאלצו לקרוא את „אֶאַ" לשום קץ אל המצב הפרוע בקרב הטבע. אז שָׁלח ציר ממהר אל התחתיות הארץ לקרוא דרור לאיסתר ולהשיבָה כבתחלה אל עולמה, אשר שם נמצא אהובה האליל תמוז. האלילה איסתר הנה היא באמת מיודעתנו מכבר, באשר כי שמה נודע לנו על פי אגדות רבות גם מבלעדי האגדה הזאת. היא תופיע לעינינו בתמונות שונות, ותמורות שונות עברו עליה בימי חלדה, אשר שנו את גורל חייה חליפות. האלילה איסתר מעיר ארך היא בעצמה מושכת את האליל תמוז ברשתה למען עשות בו כלה. בתקופת עת קדמוניה מאד הופיעה איסתר בתור אחד מכוכבי נשף, ותהי לכוכב מזהיר הנלוה על הירח בדרכו. על פי תכונתה היסודית הבולטת על פניה אנחנו מכירים בה את אלילת האהבה. רק ממקור האלילה הזאת נמשכת ושופעת ברכת פרי הבטן; היא הרד כפעם בפעם אל תחתיות ארץ לבקש את אוהביה ועוגביה. התכונה הזאת בעצמה מתנוססת בהאלילה הזאת גם עת נפגוש אותה בארץ צור וכל מדינות ארץ סוריה, בהיותה מלובשת שם תמונה חדשה על פי טעם עמי בני שם ורוחם, ומופיעה לעינינו בתור האלילה „עשתרת". אפס כי שם היא מגאלה מחלאת עבודת זמה ותבל, אשר בהן יעבדו אותה שם בעלי בריתה. ואחרי כל אלה הנה

מכאובים כל ימי חלדו, מראשית הולדו ועד יומו האחרון. יחד עם השלטון המדיני חדרה גם השפעת הדת האלילית של הכשדים אל אדמת יהודה, אשר הנטיה אל האמונה המוגשמת באלילים כבר מצאה לה מקום בלב יושביה; ועם כל הבלי הדת הכשרית ואגדותיה התפשטה גם האגדה על דבר האליל דומוז או תמוז, וביחוד משכה אליה את לב הנשים, אשר על פי חום ורוך רגשותיהן, הן עלולות להתרגש מפני כל מחזה תוגה ומצוקה. נשים מבכות ומקוננות כאלה ראה הנביא יחזקאל עורכות מספד לתמוז בשער בית ה' (יחזקאל ח' י"ד). האליל הזה בחר לו מקום לשבתו בעדן (מקום או מחוז, אשר יצרה לה המתולוגיה הכשדית לחפץ אגדותיה) הקרוב מאד אל ערד. שם יצמח וישתגשג העץ הענקי העומד מן העולם ועד העולם, אשר אהבו האלים לשכון בצלו; הוא יוצא ומתנשא למעלה מן הנקודה המרכזית אשר בפנים הארץ, ומקורות מי אלהים הנטלאים בידי האליל „אֶאַ" ישקוהו וירווהו תמיד, ועל פי תכונתו הוא מתחשב לאחד ממיני הארזים (מקביל לזה הוא גם עץ האלה „אִיגְדְרַזִיל", באגדות הסקנדינבים). לפעמים הוא מתגלה לרגלי תנאים קיצונים בתמונה מיוחדת; אז נראהו איך הכרובים עוטרים אותו מכל עבריו, אשר כל אחד מהם אוחז בידו אחד מפרי העץ. בעץ הענקי הזה נוטים חוקרינו להכיר את עץ החיים ואת עץ הדעת הנודעים מכתבי הקדש, אשר התהפכו באגדת הכשדים לעץ ארז ענקי מעוטר בכתרת פלאים. הננו חושבים לנחוץ להזכיר, כי החכמה, אשר גדלה על ברכי מפלגת כהני הכשדים, היתה סגורה ומסוגרת מבלי תת לכל איש זר מן העם לקרוב אליה, מלבד הכהנים, אשר על פי משמרת דתם היו מקודשים לכל דבר חכמה ומדע, ועל כן לא נפוצה חכמתם על פני חוץ, ושטף העת גרף אותה ואת בעליה יחד.

מן האליל תמוז הבה נעברה נא אל האלילה איסתר, אחת מן האלילות, אשר מספרן לא רב בקרב קהל האלילים בארץ כשדים, והמצוינת מכולן. מראש מקדם היתה איסתר אלילת הארץ, ועם זה יחד גם אֵם ואחות לאלהי השמש, יען כי יש יסוד להההלטה ההיא המחלטת, כי בראשונה עמדה היא במקום

בידוע לכל חוקרי קרמוניות ארץ כשדים.

תורת האגדות (מתולוגיה). לרגלי הנסיון, אשר נסינו זה עתה להביא בחשבון את החלקים היסודיים, אשר מהם נתיסדה הדת הכשדית לפני הכנעה תחת השפעת עמי שם, הנה כבר נעתקו רגלינו בתחום תורת האגדות, מבלי להרגיש זאת מצדנו. אגדות מיוסדות על רפידת דת, ספורי אהבים אשר נושאיהם הם גבורים וגבורות, אלים ואלילות — הוא החלק היותר ידוע מן הספרות הבבלית אשר נגלתה מחדש, והמענין את הלב בתכנו יותר מכל זולתו. אנחנו מדי דברנו על דבר האלים כבר נגענו באיזה שברים וקטעים מתורת האגדות, כמו ד"מ הספור על ארות האל השוכן בים וביבשת גם יחד, האליל „אָאַנים" המתרומם יום יום ממעמקי תהום, בבקר הוא עולה על פני יבשת ארץ, ובערב הוא שב אל מעונו בעמקי מצולה. גם באנו בשיחה מכֻוֶּצת בקצר מלין על דבר המסרה הדתיה, אשר על פיה נחשב הירח בתור אבי השמש, על דבר מוסרות קרבת המשפחה, אשר בם נצמדו יחד האליל „אֶאַ" ורעיתו „דַבקינא", ובנם הנולד למו השמש. שתי האגדות האחרונות אינן מתאימות אשה אל רעותה, ואולי עוד באות לידי איזה סתירה גלויה. אפס, כי האגדה על דבר הבן הנולד להזוג המרומם האליל אֶאַ והאלילה דבקינא התפתחה עוד הלאה. הוא נקרא בשמו „דורו" או „דומוזו", והוא הוא האליל תמוז הנזכר בספר יחזקאל. האליל הזה נצב על מדרגת מצבו בקהל האלים בתור אלהי השמש, שמש האביב המופיעה בקרני אורה וחומה הנעימים והממוזגים. רק כי פעולת חום השמש הבוער באש פלדות בימי הקיץ תמיט עליו נזק וכליון, והוא מִתְנַוֶּנה והולך, עדי נפחו את נפשו לעת גבור החום עד הגבול הקיצוני בירח יוני (מקביל אל חדש תמוז). טללי בקר ונשמי הקיץ, המפעמים לבוא בתקופת השנה הזאת, הם הן הדמעות אשר תרדנה עיני צבא ממלכת האלים על מות האל האביר הזה. מכון אל הרמעות היורדות מן השמים היתה למצות דתית אצל בעלי הדת הכשדית לנסך נסך דמעה על קבר האליל המת גם על הארץ. בחגיגה נהדרה ערוכה בסדר ידוע ספדו ויבכו על מות האליל ועל גורלו המר, אשר נועד לו לשאת

ואגודת מלומדים. דת המשולבת בקשר פנימי עם גרמי השמים, הנה עם כל רפיון יכלתה להמציא לבעלי בריתה בשלמות את הצרכים הפשוטים והשפלים המבוקשים מידה, ועם כל רפיון רוחה להלחם עם האמונות התפלות ולהכריען, הנה מוטבעת בה הנטיה ליסוד מפלגת כהנים, אשר היה תהיה באמת למרכז ההשכלה והתרבות בקרב המדינה. והמשפט הזה יצדק במלא תקפו ואונו בארץ שנער. רק להתוכנים הקדמונים האלה הנהו עולם המדעים אסיר תודה בעד „חגורת המזלות״, אשר גלו הם על אופק חכמת התכונה כחמשת אלפים שנה לפני ספה״נ, ואשר תהיה לנו כמופת חי לעדות נאמנה, איך הקדים האדם עוד בקדמת עתותיו להשקיף על פני הרקיע הנטוי על ראשו בלילה ולמצוא את העצמים הנטועים שם, אשר נתקדשו על פני הארץ בקדושת אל, עד כי כרעו ותשתחוינה למו כל משפחות האדמה השוכנות על פני שני חצאי הכדור הארצי, — הצפוני והדרומי. הכשדים הקדמונים הם המציאו בראשונה את השעון השמשי והמימי לחפץ מדידת העת. עוד יותר יפלא בעינינו בדעתנו, כי בבתי עקד הספרים אשר נחשפו ממעמקי האדמה נמצאו יחד עם לוחות חרס, אשר האותיות החרותות עליהם הן זעירות וקטנות מאד, גם פיסות זכוכית מלוטשות גבנוניות, אשר יאלצונו להניח, כי בהן השתמשו הקוראים למען הגדיל את המוחשים. איזה מן הרשימות הרשומות על לוחות החרס כמו מורות על מציאות ארבעת ירחים סביבות הכוכב צדק, ובכן הלא אות הוא כי כבר ידעו הכשדים את הטֶלֶסקופ, בלי הראות המקרב את המוחשים, יען כי מבלעדו נבצרה מהם להגיע אל הידיעה הזאת. מלבד זה הנה נמצאו רשימות רבות אשר תוכנן חשבונות מחכמת המדידה וההנדסה. כן גם קביעת יום השביעי ליום מנוחה וקדושה היא המצאת בני אכד, אשר נחו בכל חדש ביום 7, 14, 21, 28; אפס כי נכחד מאתנו הטעם אשר הסב את לבם לזה, בלי אשר נדע, אם חלוקת הירח לארבעה שבועות היא תלויה בארבעת חליפות המראה הנראות בלבנה במשך ימי החודש, או כי שבעת ימי השבוע הם מכֻונים אל מספר כוכבי הלכת אשר נחשבו אז לשבעה במספרם? המספר שבעה הוא מספר קדוש להכשדים, ודברים רבים קשורים ואחוזים בו,

התחתונה הקצו מקום לעבודת האליל „בל". שבעת הקומות העליונות היו מכֻוָנות במספרן אל שבעת כוכבי הלכת, ועל כן נקרא ארמון בל בשם „היכל שבעת הגלגלים". שבעת הקומות העליונות היו צבועות בצבעים שונים, למען היותן על פי צבען לסמל דמות שבעת כוכבי הלכת, ולולים יסֹבו אותן סביב, אשר בהם עלו אל כל מבואי הארמון. גובה הארמון 156 רגל. בקומת העליונה המרקיעה בגבהה לשחקים נמצא בית קדש הקדשים, אשר בו נפנה מקום לפסל האליל העשוי כלו מזהב טהור ואשר קומת ענק לו, בהיות מדת גבהו 40 רגל. וכפי המדה הענקית אשר לצלם האליל, כן גדלה גם מדת שלחן הזהב המוצג על ידו, בהיות ארכו 40 רגל ורחבו 15 רגל. ומלבד זה הוצגו שם עוד שני צלמי זהב קטני המדה, ועוד כלים שונים עשויים כלם מזהב טהור. אחת מן הכהנות עמדה על משמרתה יום ולילה תמיד לשרת לפני האליל בבית קדש הקדשים. לפי דברי הסופר היוני דיודר נערכו שם גם השקפות על פני גרמי השמים להכן את מהלכם ותנועתם. היכל „שבעת גלגלי השמים" הוא עתיק מאד לימים ועוד לא נגבל בדיוק זמן הבנותו. בעת המאוחרת בנו למו הכשדים את היכלי אליליהם על פי תכנית מיוחדה, בהקדישם חלק אחד ממנו לבית מצפה הכוכבים, אשר כנו בשם „זהורית". הכשדים היו הראשונים, אשר החלו לבנות היכלות אשר קוטרם הראשי פונה בנטיה ידועה לרוחות השמים, כפי המתאים לצרכם המדעי לחפץ מדידות התכונה. ישנם ביניהם היכלי אליל הערוכים במצב כזה, כי בעת שווי היום והלילה בעתותי האביב הפיצה השמש את קרני אורה על פני ירך הבית הפונה לפאת מערב, הצד הנקדש מאד בעיני כל בעלי הרת האלילית בכל הענינים הנוגעים לעבודת הדת; יען כי ביום ההוא החלו נהרות בבל לגאות ולהציף את מימיהם על פני הארץ, למען הפריא את אדמת שנער, דבר אשר ממנו היה תלוי מצב המדינה וטובה. באופן כזה הנה היו היכלי אלילי בבל במכונה מדויקת ערוכה לחפץ השקפות התוכנים, ומפלגת הכהנים המכהנים בתוכה היתה חבר אנשי מדע

„נרגל", האל הגבור והחזק, אלהי המות, היושב על כסא ממלכתו בעולם התחתון בתחתיות הארץ. הכשדים חוננו את עפר עיר כות, אשר חשבו את אדמתה לאדמת קדש, עד כי נשאו את נפשם להקבר על אדמתה. האליל „רמון" הוא אלהי הרוח, האליל „מַתו" — אלהי הסערה. זולת זאת האמינו הכשדים במציאות הנחש הענקי „תיאַמַת", אשר אתו נאבקו מימות עולם האלים האדירים וילחמו בו מלחמה ארוכה.

הכשדים עבדו בכל מקומות מושבותיהם את השמש והירח; אין לך עיר במרחבי ארץ בבל, אשר לא היו לה אלילי השמש והירח מיוחדים לה לבדה. היתרון אשר יתנו העמים הנודדים להירח על השמש, הוא השתמר בארץ כשדים גם בעת אשר העם היושב עליה אחז בעבודת האדמה, באשר כי שם נחשב אליל הירח בתור אבי אליל השמש, וכפי אשר עלה עליו במדרגת מצבו בקרב המשפחה, כן גם היה מרומם ונשגב ממנו בערכו מצד תכונותיו ועצמיותו. בעיר איר־כשדים חשבו את הירח לאל ראשי. ולעמת זה הנה נמצאו בבבל ערים כאלה, כמו הערים לַרְזה וספרוִים, אשר שם נחשבה השמש לאביר האלים, וכמו כן הנה רבים מן האלים הגדולים ילידי העת המאוחרת בקדמות מצבם היו גם הם אלהי השמש. מלבד השמש הקדישו והעריצו הכשדים בכבוד אל גם את הכוכבים. עוד מקדם נודעו הכשדים בתור הוברי שמים וחוזים בכוכבים. הארמון המפואר היכל „בַל" הנחשב לאחד משבעת פלאי התבל, היה להכשדים הנקודה המזהרת, אשר בה התאחדו שמים וארץ; וכפי הנודע היתה תעודתו כפולה: מצד האחד היה מקום עבודת דת, להעיר ולעורר את השפעת השמים על הארץ, ומצד השני היה גם בית מצפה כוכבים להשקיף בדיוק על תנועת גרמי השמים ולהתבונן אל מהלכם. הארמון הזה, אשר באמת נחשב כענק בין כל בניני ימי קדם, היה בעל שמונה קומות, אשר כל אחת היתה קצרה במדת רחבה מן הקומה אשר תחתיה, עד כי היה הארמון כלו ערוך בתבנית „פִּירַמִּדָה" (רחבה בתחתיתה וצרה מלמעלה). בקומתו

השליט בעיר ארך הבנויה במורד נהר פרת. כבני הסינים חשבו גם יושבי ארך את עצם השמים לאל נשגב, יוצר התבל ומנהיגה. אפס כי אצל הכשדים רכש לו המושג הזה תכונה יותר רוחנית מאשר אצל הסינים; בראשונה הננו שומעים את האגדות המספרות על ארותיו, כי מעונו של האל הזה היה לבית מקלט לכל האלים בימי המבול אשר היה בארץ, אך באחרונה הוא מתרומם בערכו עוד למעלה מזה, והנה הם מביטים עליו כבעל עצם נשגב מרומם ונשא בערכו על עצם השמים וכל יצורי תבל, והוא עולה ומתנשא גם על פני כל האלים. האל הגדול השלישי הוא „בֵּל" מעיר ניפור; הוא איננו „בל" הבבלי המאוחר בזמן, כי אם האל הקדמון, אשר נקרא בפי האכדים בשם „מול־לִילַה", אלהי השחת, אלהי העולם אשר מתחת לארץ. האלים היותר קדומים ועתיקים המתחשבים על דגל הדת הזאת הם: אלהי השמים, אלהי הארץ ואלהי הים. מאשר כי האלים האחרונים הנזכרים פה נִתנו לסגולה לערים שונות בקרב המדינה, על כן לא יתכן להשבם לאגורת אלים משולשת (Triada). אולי יותר נכון לכלול במסרת אגודה משולשת את האלים: „אֶאַ" מעיר ערד, את „דַבקינא" אשתו אלילת הארץ, ואת בנם דומוּזָה אליל השמש (באופן כזה נולדה בארץ כשדים האגדה הקדמוניה על דבר מסרת ברית הנשואין בין השמים והארץ, בתור יוצא מן הכלל אל החק האמור למעלה, כי האלים הם עצמים בודדים בלתי מזֻוָּגים). אבל המחזה הזה איננו נכבד מאד להתבונן בו. הבן אשר נולד להאל „אֶאַ" האליל „מירי־דוּגַה", או כפי אשר נקרא בכתבי הקדש בשם „מרודך" הנה הוא מקביל מאד אל האליל המצרי „אוזירים"; סמל דמות תבניתם — אחד הוא לשניהם, כל אחד מהם הוא אלהי השמש, לכל אחד מהם יש אחות הנשואה לאחיה בתור אשה; אחות ואשת מרדך — איסתַּר, ואחות ואשת אוזירים — אִיזידָה. האל הראשי בעיר סרגל היה אליל האש, אשר נקרא לפעמים בשם „סַבּוּל". יושבי עיר „כּוּת" עבדו את האליל

האלים הנשגבים. האלים הנשגבים אשר להכשדים נחשבו כלם על איתני הטבע וגרמי השמים, הם אינם אדונים, אינם שליטים, אינם בעלי תכונות מוסריות ורוחניות שאובות ממקור חיי המשפחה, כדמיון האלים אשר לעמי בני שם; הם אינם אבות ובעלים, כי אם יוצרי כל וכחות שולטים בכל העולם. האות השני המבדיל בינם ובין אלילי עמי בני שם הוא, כי הם בגפם ואשה עצורה למו מראשית היותם. אמנם כי גם נשים למו המכונות בשמות שאובים משפות בני שם, וזה לנו האות, כי בטרם הופיעו עמי בני שם לא נצמדו האלים לזוגות איש ואשתו יחד, וכי הזווגים של האלים היא בריאה חדשה, אשר יצאה לפעלה על ידי כובשי הארץ. אלה האחרונים נתנו לכל האלים נשים באופן פשוט מאד, בספחם אל שמות האלים הזכרים אותיות נוספות המורות על שם נקבה; כן נולדה משם האל „בֵל" — האלילה „בֵלתא", משם האל „אַנו — האלילא „אַנתה". דבר כזה לא יתכן מצוא אצל בני אכד, מאשר כי בשפתם לא הונחו אותיות נוספות בסוף המלה להורות על סמן הנקבה.

הננו להעביר ברשימה קצרה את שמות כל האלים הראשיים. אחד מן האלים היותר קדומים הוא האליל „אֶאַ" מעיר עֶרֶד, העיר אשר נבנתה בימי קדם על ראש גבעה נשאה על שפת לשון ים הפרסי. האל הזה הנהו אלהי התהום, ולא נוכל לדעת, אם תעודתו זאת נתיחסה אליו מטעם אשר האמינו אז, כי האל הזה עשה את דרכו דרך מצולות ים ומארץ אחרת הופיע למו, או כי יסודה בהאמונה אשר נתפשטה אז בארץ כשדים, כאשר בכל הארצות, כי כל יצורי תבל נחו בראשונה ממצולת התהום. באגדות האלילים, כפי תמונתן אשר נתנה להן בעת המאוחרת, יתיצב האליל הזה לפנינו בשם „אֶאַנים", והוא נגלה לנו בתור יצור השוכן במצולת ים וביבשת גם יחד: דמותו כפולה, מחציתו אדם ומחציתו דג, וזה דרכו לעלות מבטן תהום כפעם בפעם, למען למד לבני האדם כל דבר מדע ומלאכת מחשבת. עד העת האחרונה עוד השתמרו ספרים כתובים בעצם ידו, באשר כי רב כחו גם בחכמת סופרים. האל השני הוא האל „אַנו"

באמרם: „כל מקום שגלו ישראל שם שכינה עמהם". העם בארץ גלותו שואף לראות את השכינה גם היא בגולה על ארץ נכריה, במצב זר לה, ולהתאימה אל תנאי המקום. הנה כי כן תסתפחנה אל אמונת ישראל הזכה והבהירה נוספות זרות לטעמה ולרוחה.

ככל הדתות הקדמוניות התפוררה גם הדת הבבלית להמון דתות מקומיות. דת אחת כללית לא השתררה בכל הארץ, כי אם כל מחוז ומחוז התחזק באלילו, או באיזה אלים כאחד, אשר עבדום על פי מנהגי דת מקודשת במחוז הזה ומיוחדת להם לבדם. אמנם גם בארץ מצרים השתרר מצב דתי כזה, אך שם הוא מיוסד על ההשערה הידועה המשערת, כי מקורו במערכת סדרי חיי החברה, הערוכה על פי האמונה הנבערה במוצא האדם מגזע בעלי החיים (Totem). אפס כי ההשערה הזאת בעצמה תוכל להתאמת גם ביחס אל הכשדים. אם בימי קדם היתה לכל שבט ושבט חיה קדושה לו לבדו, ובעלי החיים הקדושים האלה התהפכו במשך הזמן ויהיו לאלים, הלא נקל הוא להבין, כי בעת אשר זנחו השבטים הנודדים האלה את נדודם ויאחזו בארץ נושבה לחיות חיים מסודרים, כי אז קבע לו כל אחד מן האלים את מושבו במקום ידוע ובעיר ידועה, ובמדה ההיא שהשתגשגו והתגדלו הממלכות הקטנות האלה, כן גאה גאו גם האלים אשר בקרבן. בכל אופן שיהיה הנה אלילי בבל נפרדו לפי ערי המדינה, וכל אחד מהם היה קנין דתי לעיר ידועה בקרב הארץ. ואם כי בעת מאוחרת נעשו נסיונות שונים לקשור יחד את האלים השונים, ולחבר מהם מערכה אחת שלמה בעד הממלכה כלה, וגם להגביל את הקשר והיחס אשר בקרב האלים בין איש לרעהו, אפס כי הנסיונות האלה לא הצליחו במפעלם. כדבר הנוהג במקרים כאלה הנה גם פה, האלים הבודדים והנבדלים בפני עצמם הופיעו על אופק הדת לפני הגלות איזה מערכה ושיטה השואפת לחבר אותם ולאגדם לאחדים.

הוא יושב על כסא תפארת ואוחז בידו טבעת עגולה סמל הנצח. לפניו עומדים יצורים בעלי כנפים לשרתו, הדומים בתמונתם אל החיות המתוארות בחזון הנבואה של הנביא יחזקאל. המתרגם.

על כן הוצגו על יד שערי הארמונות הגדולים, לבלי תת לרוחות ולמזיקן לבוא בחצרות הארמון. כן גם התיחסו אל קהל האלים צלמי מיני בעלי חיים אלה: האיל, הנחש, בתור דמות מוגשמת של נכלי הלב ורוע הנפש, העז, החזיר והנץ. מכל אלה הננו נוכחים לדעת, כי המעבר מצלמי אלילים ערוכים בדמות בעלי חיים אל צלמי אלילים מצוירים בדמות אדם וצלמו, — חזיון אשר הגיע אל מרום קץ שלמותו על ידי היונים, הודות לְהרשת המחשבת אשר התקדמה אצלם, — כבר החל להתהוות על אדמת שנער.

מושגי הכשדים על דבר אלילי השלום, אשר תעודתם להיות למגן ולמשמר להבוטחים בם נִשתלו גם על שדמת האגדה הדתית של העברים, וימצאו למו מקום גם בספור על דבר גן־העדן ועץ הדעת, והם הכרובים אשר השכין אדון כל הארץ מקדם לגן עדן לשמור את דרך עץ החיים. בשפה האשורית נקראו בשם „Kirubu", המקביל אל השם „כרובים" בעברית. המושגים האלה התרוממו למדרגה עוד גבוהה מזה בעת המאוחרת, בצאת יהודה גולה ארצה בבל, כי אז השתמש בהם אחד מנביאי ישראל בלהב רוח דמיונו בתור חמר לעדי וצעצועים לפאר את כסא הכבוד אשר אלהי ישראל יושב עליו, והם החיות הרתומות בתוך המרכבה, אשר ארבעה פנים להן: פני אדם, פני נשר, פני אריה ופני שור, בעוד אשר דמותן היסודית היא דמות אדם, והנן גם בעלות כנפים. כהמשוררים כן יטולטלו גם הנביאים במעוף דמיונם טלטלה עצומה, אשר תרחיקם הלאה ממצבם הקבוע מבלי כל כונה רצונית מצדם. אדירי אמונה אלה, אשר הרהיבו בנפשם למרות את פי שוביהם אדוניהם, לבלי לשיר את שיר ה' על אדמת נכר, הם בחפץ לב לקחו ציצים נובלים משדמת דת אלילית, לקלוע מהם זר תפארה להעצם הנשגב, לאלהי ישראל הרוחני א). הטיבו מאד לראות חכמי ישראל הקדמונים

א) האליל „שַׁמַּשׁ" היה נכבד מאד בעיני הכשדים בתור אל ראשי אדיר ונאור, אלהי האור והשמש. בארמון אשר הוקם לשמו בעיר ספרוים נמצא צלם האליל הזה חטוב מאבן, והוא מתואר בדמות איש עם זקן ארוך ומסולסל.

ישתמשו בם נגדם, היא הנודעת בשם דת הַשַּׁמָנִית (Schama-nismus), אשר אך במעט היא עולה בערכה על האמונה השוררת בקרב כל העמים העומדים בתחתית מדרגת ההשכלה וההתפתחות, אשר כבר זכרנוה, והיא: כי כל העצמים הנמצאים בעולם הם מחוננים ברוח חיים (Animismus). באמת הנה אמונה נבערה כזאת איננה ראויה להקרא בשם דת, בהיות, כי הכח המניע אשר ביסודתה היא היראה והפחד, ועוד לא הגיעה אל המדרגה ההיא המכשרת את האדם לבוא במסרת ברית אחוה וידידות עם כח טמיר ונעלם.

2. בעלי החיים. למעלה בכדי מדרגה אחת מזה (ר"ל הליכותיהם של בני האדם עם הרוחות בארח כזה), היא ההכנעה ונתינת כבוד־אל לבעלי חיים ידועים, עבודה אשר לפי דעת החכם סיים היתה היא התמונה הראשונה של דת הכשדים, בחשבו, כי על ידה יתבארו לנכון כל קויה ורשמי פניה השונים. כבארצות מצרים ויון כן גם בארץ בבל הנה רבים מן אלי הארץ מתארים בתאר פני בעלי חיים, אשר נקדשו בתור סמל דמות האלהים, כאשר יעידו לנו, כן הפסילים הרבים המחוטבים מעץ ואבן, וכן האגדות המסופרות על אדותם. צלמי פרים בעלי כנפים ובני אדם אשר ראש נשר למו, אשר נמצא לרוב בחרשת המעשה (קונסט) אשר להכשדים היא תמונה מדויקת מן התמורה אשר התהותה בגבול הדת, אשר על פיה עברו האלים בראשונה ממדרגת בעלי החיים למדרגת חצי־אדם, ואחרי כן לאלים בדמות אדם בשלמות, — מעבר, אשר כפי הנודע לנו, הנה כדמותו וכתבניתו נראה גם בארץ מצרים. בתור תַּחֲנָה תיכונה בדרך המעבר הדתי הזה נראה בבבל פסילי אלילים עשוים בדמות אדם רוכב על אחד מבעלי החיים, טמין ההוא אשר לפנים נחשב לאֵל בפני עצמו. האליל האשורי „דָגון" נעשה בצלם דמות אדם, אשר קשקשות תכסינה את כתפיו וראשו סביב. כן גם נראה אצלם אלילים ואלילות מחוטבים בצלם דמות אדם אשר כנפים לו; הננו נפגשים אצלם עם צלמי נחשים בעלי כנפים, פרים ענקים, אשר ראש אדם להם ממעל וכנפים בתוך, והם נחשבו לאלילי השלום, אשר תעודתם להיות למגן ולמחסה לעובדיהם, ואשר

להיות נכללים וערוכים לתמונה אחת כללית, הלא יצא לנו הפרק הנוכחי יבש וצנום למדי, על כן בחרנו הפעם להציע לפני קוראינו את תוצאות החקירות בהענין שלפנינו, רק מן המובחר והבריר, ורק אלה המיוסדות על יסוד חזק. הקוים והרשמים ההם המתקימים בקרב הדת בימי בגרותה ובעתותיה המאוחרות, הם כפי הנראה מפיצים אור בהיר על קדמות מצבה. הבה ננסה נא לאסוף את כל הנודע לנו על אדות מצב הדת בעת ההיא עוד טרם נכנעו יושבי ארץ כשדים לפני עמי בני שם.

1. דת עבודת הרוחות. כבני הסינים האמינו גם יושבי ארץ בבל, כי חלל העולם כלו מלא רוחות מכל המינים; הם ראו בכל תנועה ותנודה המתחוללת בתבל ידי הרוחות או כאשר כנום בשפתם בשם „זי". לפי אמונתם אפשר לקצוב ולהגדיל את הרוחות האלה תמיד, אותם, ישותם ודרכיהם, לבקר ולמצוא חשבון מכח פעולתם, אם כי תכונתם העצמית לא נודעה למו; יען כי לפי השערתם הנה איזה קסמים ידועים, איזה השבעות ולחשים, יש בכחם להשפיע עליהם. ובכן אפוא דמו בלבם להתחבר יחד עם העולם הטמיר והנעלם רק על ידי קסמים. איזה פרקים מקוטעים מן הספרות הדתית היותר עתיקה המונחים לפנינו כוללים בקרבם תחבולות קסם, אשר נחשבו כמחוננות בכח גדול להאדיר עלילה, והם לא רק כי לא נדחו מכלל כתבי הקדש, כי אם עוד להפך, הם נתקדשו בקדושה נשגבה ויוסיפו להתקים גם אחרי אשר נפקחו עיני העם לדעת עצמים רוחנים יותר נעלים ונשגבים, וגם אחרי אשר נגלו לו תחבולות יותר רצויות איך להתהלך אתם. אז יחסו סבת כל מחלה ומדוה אל פעולת הרוחות, ובכן היו הקוסמים לרופאי כל מחלה, בהיות לאל ידם לגרש מקרב החולה את הרוח המחליא והמענה אותו. בין הרוחות נמצאו גם רבים העולים בכח ואון על יתר אחיהם, ובכן נקרא הרוח התקיף והחזק, למען אשר יהדוף מפניו את החלש ממנו. רוח השמים או רוח הארץ הם נקראו בתור תקיפים לארר את הרוח אשר יגוף את בני האדם בדבר ומגפה, או את הרוח אשר יגוף במחלת העינים, הלב, הראש, וכל אחד מיצורי הגויה. אמונה כזאת בשלטון רוחות העומדים על משמרתם לפקד כל עלילות תבל והאמצעים אשר

ויחד עם מלך מדי התנפל על נינוה בירת אשור, וישם קץ אל הממלכה העריצה הזאת א), רומא הקדמוניה, אשר בכח נִשקה דמסה משפט כל העמים, עד כי נמשלה בחזון אחד מנביאי ישראל לאריה טורף הממלא טרף חֹריו ומעונותיו טרפה. ומני אז היתה בבל לגברת ממלכות, עד אשר בא גם הקץ לה בימי מלכה האחרון נבוניטוס (555 לפני ספה"נ), אשר נפל לפני מלך פרס במלחמה, וארץ בבל נספחה אז על גבול ממלכת פרס.

אבותינו לפנים שאבו את ידיעתם על דבר קדמוניות ארץ בבל ממקור ספרי חכמי יון ורומא, אשר הכניסו בספריהם הערות מקוטעות וצנומות על אדות הבבלים הקדמונים; אפס כי בתקופת חמשים השנים האחרונות נפתחו לנו מקורות חדשים, אשר הפיצו קרני אור בהיר על הענין הנחקר. לרגלי החפירות שחפרו על אדמת אשור ובבל השוממות נגלו בתי עקד מלאים לוחות רעפים ולבנים שהשתמרו בתחתיות הארץ עד היום הזה, אשר הם היו להאשורים והכשדים במקום גליון וספר, ועליהם חרתו כל ענין וחפץ הנוגע אל לבם. הספרות הקדמוניה הנרחבה הזאת, אחרי אשר הושם בה משטר נכון, גלתה לנו בשפה ברורה את קדמוניות אשור ובבל וקורות ימיהן מעולם, הודות לעמל חוקרים מצוינים, אשר חכמתם ומסירות נפשם אל הענין הנחקר עמדה למו לפתור כל סתום וכמוס. החכמים הבקיאים במקצוע המדעי הזה מחליטים, כי לפי מצב הידיעות שרכשנו לנו בהוה, עוד לא יתכן לכתוב את תולדות דת הכשדים ולכַוֵּן לאמתה. הלוחות והכתובות הנמצאים ברשותנו היום אינם עתיקים לימים יותר מן שמונה מאות שנה לפני ספה"נ; ואם כי הם כוללים בקרבם תעודות וידיעות על מקרי עת יותר קדומה מזה, אפס כי הידיעות אשר השגנו על ידו עד היום הנן מקוטעות מאד והן נפתרות בפנים שונים, אשר אמתותן מוטלת בספק, מבלי אשר נוכל לשום אותן ליסוד איתן לבנין היסטורי. בשום לב אל כל זה ובדעתנו, כי לרגלי תכן ספורי מעשים ומקרים בודדים, אשר אינם מוכשרים

א) בשנת 609 לפני ספה"נ.

המונגולי. הם נקראו בשם בני אכד על שם „אכד", אשר הוראתו „ארץ הררית", וכמו כן נקרא העם היושב בנגב הארץ בשם „שומירים" על שם ארץ מושבם הנקראת „שנער". עיר הבירה בממלכת בני אכד היא העיר „ספרווים" הנזכרת בכתבי הקדש, ועיר בירת השומירים היא העיר „ארך", ואחרי כן העיר „אור" עיר מולדת אבי העברים אברהם. לרגלי איזו תנועה מדינית, אשר לא נדע את נסבתה, התאחדו שני העמים האלה בעלי מולדת אחת ויהיו לממלכה אחת, תחת שלטון המלך המורַבי, איש גבור חיל ובעל בינת מושלים, אשר הרבה מאד לעשות לטובת הממלכה הנאחדה, כאשר תעידינה הכתבות הרבות אשר שרדו אלינו. נזר מפעליו היתה התעלה החפורה על ידו הנקראת בשם „תעלת המלך". העמים האלה ידעו את מעשה הכתב עוד לפני בוא עמי בני שם בארצם, וכתב היתדות אשר להם (לפני זה היה שורר בארץ כתב ההירוגליפים כדמיון הכתב המצרי, ואחרי כן המירו אותו בכתב היתדות) נתקבל במאור פנים גם אצל ארוני הארץ החדשים, אשר השתמשו בו משך איזה אלפי שנים בתור כתב מיוחד לכתבי קדשם. על ידי העמים האלה התפתחה חכמת הגזרה וחרשת יוצרי פסילים במדרגה גבוהה מאד. שם נמצאו מעשי צעצועים עשויים במלאכת מחשבת, חטובים מאבני סלע, אשר הובאו הנה ממדבר סיני, ועם זה הנה סגנון מלאכת המחשבת שלהם ערוך בטעם החרשת, אשר השתררה בארץ מצרים בימים הקדמונים, אשר יהיה לנו לאות מוכיח על היות זאת האחרונה שאולה מן הראשונה הקודמת לה בזמן. כובשי הארץ, עמי בני שם, בלעו אל תוכם את העמים הנכבשים אשר התבוללו בם, עד כי נכחדו הם ושפתם ולאומיותם יחד; אפס כי גם המנצחים לא ידעו להתאחד יחד, ונקרעו לשתי ממלכות והן: אשור ובבל, אשר מגאונם, עריצותם וחמס ידם מלאו כל ארצות אזיה בימי תקופת כתבי הקדש. כאלף וחמש מאות שנים לפני ספה"נ נקרעה אשור מתחת ידי בבל, אשר סרה עד כה למשמעתה. המלך תגלת־פלאסר הראשון (1100 לפני ספה"נ) נצח את בבל ויכניעה אל משמעתו. ומני אז לא חדלו שתי הממלכות האלה מהאבק יחד, עד אשר התקשר נבופלאסר המשנה למלך בארץ בבל על מלכו,

אשר נמצא בתחתיות ארץ, זה לא כבר, מאלצות אותנו לפנות מקום להדת היוצאת מארץ כשדים בראש כל הדתות, ולהכירה בתור הראשונה בזמן בין כל הדתות הגדולות השולטות בעולם. המחברת והקשר אשר השתררו בימי קדם בין ארצות ארם נהרים ומצרים, אשר אמנם נחשבו עד כה לקרובים יותר אל גבול ההשע״ה מאשר אל הידיעה הנכונה, הם מתבררים לאטם הלוך והתברר, עד כי יותר ויותר תתאמת לנו הידיעה, כי הראשונה משתי הארצות האלה היא המקור, אשר ממנו נבעו השכלה ותרבות לכל עמי הקדם. מקדש כל האלים א) (Panteon) אשר במצרים דומה בתבניתו ובתכנית בנינו אל מקדש האלים אשר בבבל, דמיון נמרץ אשר ישתומם עליו כל רואה, וכמו כן הנה יתר ארמנות המצרים לא ינכרו אותותם, כי מוצאם מן הארץ המשתרעת על גדות נהר פרת וחדקל. את הדמיון הזה בעצמו אנחנו מוצאים גם בארץ הסינים, ואם אמנם כי שם איננו מוגבל ככה, בכל זאת הוא נכבד מאד בערכו. באופן הזה הנה בארץ כשדים דבר לנו, לא עם אחת משלש דתות נבדלות, כי אם עם הדת הראשית הנחשבת בתור אֵם לשתי בנותיה. אם רק אמת היא הדעה אשר הורה הח׳ לקייֶר, כי המצרים שאבו את ידיעותיהם בחכמת התכונה, חכמה אשר היתה לה יחס וקשר עם עבודת בניני היכלי אליליהם, — ממקור חכמי בבל עוד כחמשת אלפים שנה לפני ספה״נ, כי עתה הנה עלינו להקדים את תולדות הדת הבבלית לתקופה קדומה מאד.

העם והספרות. לפני הכבש הארץ לפני בני שם ישבו בארץ כשדים שני עמים, בני אַכַּד מצפון והשומירים מנגב; שני העמים האלה לא נחשבו על משפחת בני שם, כן על פי מולדהם וכן על פי שפתם הרחוקה משפת בני שם תכלית מרחק. שני העמים האלה נקראו בשם טורַנים, וכפי הנראה היו קרובים בקרבת משפחה אל בני הסינים, באשר כי מוצא כלם מגזע

א) מלבד הארמונות אשר בנו בעלי הדת האלילית לכל אל ואל לבדו בנו גם היכל מקדש המוקדש לעבודת כל האלים יחד. ארמון כזה נקרא בפי היונים והרומאים בשם „פנטיאון״.

צמחה גם היא בראשיתה משרשי יסודות גסים, ותתפתח בכח עצמה מבלי לינק מתחומים זרים — בקרב עם נבדל ובודד לנפשו, ובארץ המסוגרת בפני כל השפעה ופעולה חיצונית. אמנם כי הסכן הסכינו מאז לחשוב אותה בתור אחת מן הדתות אשר נולדו על ברכי עמי בני שם; אך לא כן הדבר באמת. בעת אשר נכבשה ארץ בבל לפני בני שם בימי המלך סרגון הראשון בשנת 3750 לפני ספה"נ א), כבר עברה הדת הבבלית את גבול ימי נעוריה, וכבר ראתה הקופה ארוכה של ההפתחות משתרעת מאחריה. ובכל זאת הנה בכל תמורות העתים לא הומרה דת הכשדים במדה מרובה כזאת עד להתהפך לאחת מדתות בני שם בכל פרטי תכונותיה, ועד אחרית ימיה השתמרו בה קויה ושרטוטיה המקוריים. ועם כל זה הנה רק אחרי אשר קבלה במקצת את התכונות והסגולות המיוחדות לדתי עמי בני שם, רק אז נגלתה בראשונה השפעתה ופעולתה באזיה המערבית, ואחרי כן גם על חופי אירופה, בהאצילה מרוחה על עמים, אשר מוצאם איננו ממשפחת בני שם. עוד מימים קדמונים הרגישו העברים את השפעת הדעות השופעת אליהם מארץ כשדים; מעיר „אור" אשר בארץ כשדים הופיע אברהם העברי, ומשם בא להשתקע בארץ כנען; לנביאי ישראל היו גלוים וידועים כל מוצאי ומבואי סחר ארץ בבל; המית משק חיל הכשדים וקול צלצלי נשקם נשמעו לא פעם אחת ושתים בארץ יהודה גם לפני גלותה גלות שלמה בבלה, ששם ישבה יהודה האֻמללה על נהרות פרת והחדקל (נהרות בבל) ובדמעתה על לחיה זכרה את ציון. כן גם ראינו, כי האמונות והדעות שהשתררו בארץ בבל עברו עוד בימים קדומים דרך ארץ כנען ותחדורנה אל תוך ארץ יון. ההתגליות

א) בבית עקד הספרים, היינו לוחות החרס אשר עליהם חרות בכתב היתדות, אשר נמצא בהרבות נינוה, ישנו לוח אחד אשר נתחבר בימי המלך אסרבנפל בשנת 650 לפני ספה"נ, ובו יסופר כי 3750 לפני ספה"נ כבש המלך סרגון את בבל ועל ידו נקבעה השפעת בני שם בארץ בבל. על פי פקודת המלך הזה נעתקו שירי הקדש ולוחות התכונה של השומירים (כן נקרא העם היושב בארץ שנער) לשפת בני שם ונחרתו על לוחות חרס, אשר נתנו למשמרת בבית עקד ספריו בעיר ארך, — המתרגם.

נבוא באחרונה אל הדתות ילידות העת המאוחרת, אשר הורו תורה ודעת אֵל יתר הרבה מכל ההולכות לפניהן. גם פה עלינו לשום לב אל שתי משפחות גדולות בקרב המין האנושי, או אל שתי קבוצות של עמים, אשר כל אחת מהן מצטינת בכשרונותיה הנפלאים, וכל אחת עזרה הרבה להשתלמות תורת הדת, והן: משפחת עמי בני שם, ומשפחת עמי הודו-אירופה; בכל אחת מהן נמצאות איזה דתות המצוינות היטב בקרב כל רעותיהן, ובפנותנו ראשונה אל משפחת עמי בני שם, באשר כי דתיהם קדמו בזמן, נתאמץ לפתור את השאלה: האם לא נמצא איזה יסוד כללי המשותף לכל הדתות אשר להם, או אם לא נמצא איזו דת, אשר נוכל להביט עליה כעל הזרע, אשר ממנו התרקמו יתר הדתות, ואשר האצילה את תכונתה על הדתות בנותיה? ורק אחרי כן נבקר אותן אחת אחת לבדנה. אחרי כן נתבונן אל האמונות והדתות אשר השתררו אצל האריים בכלל, וגם נחקרה לדעת את הדתות אשר להעמים הנכבדים בקרב משפחת האריים. בפרקים האחרונים נשים לב לחקר יסודות הדת הנוצרית, ונברר לפני קוראנו את המסקנא האחרונה היוצאת לנו מדברינו, בתארנו לפניו את תכונת התפתחותה של הדת, כפי אשר נוכחנו לדעת בדרך חקירתנו.

ז.

אשור ובבל.

את דת הכשדים, וכמו כן את הדת הדומה לה בעקרי יסודותיה אשר השתררה בארץ אשור, אי אפשר להציג בשורה אחת עם יתר הדתות, מבלי אשר נביא את עצמנו במבוכה. דת הכשדים מוצאה מראש מקדמי ארץ, ובבחינה הזאת הנה יש לה היתרון גם על דת המצרים והסינים. אמנם כי באלה האחרונות

נחשוב להגביל את חקירתו רק בחלקי התולדה הדתית ההם, הנכנסים בגבולה של ההתפתחות הזאת, או רק את החלקים ההם אשר יסכנו לנו לברר על ידם את היסודות, אשר באמצעותם יצאה ההתפתחות הזאת לפעלה. אין את נפשנו לצרף וללבן את תורת כל הדתות השולטות בעולם, וכמו כן אין חפצנו לאסוף את כל החזיונות המוזרים הנפרצים מאד בקרב הפנה הנרחבה הזאת. אמנם כי בתתנו לפני הקוראים את הרשימה הקצרה מקורות דת האינקים, הנה עשינו זאת, לא מאשר היה הדבר מוכרח מאד ובלעדו היתה חקירתנו חסרת הבנה וטעם, כי אם מאשר שהיא כעין דוגמא מדויקת מן החזיון הנגלה תמיד לרגלי השתלמות הדת, כי החקים ומנהגי הדת הבלתי מסודרים השוררים בקרב המון שבטי עמים, הנה בעת התכונן הלאום, הם מפנים את מקומם אל הדת הלאומית העולה עליהם במשגבה ורוממותה. וכן הוא גם בכלל הענין אשר לפנינו; הדתות הגדולות, אשר עליהן תסב חקירתנו בספרנו זה, הנן קשורות רק בקשר רפוי ומרולדל בהמהלך המרכזי של התקדמות הדתית בעולם. אין גם אחד מן הספרים העוסקים בחקירת הענין הנתון לפנינו, ולוא גם הוא מרפרף על פני הדברים ונוגע בם רק מגע קל, אשר יעבור בדרכו הלאה, מבלי עמוד על אופיה של דת המצרים והסינים; אף כי באמת אין ליהם אל הדתות הנזכרות כל ערך נכבד, בהיות כי לא העשירו את ההכרה הדתית של החברה האנושית בדעות חדשות. גם הדת הבבלית (ר"ל שהשתררה בארץ בבל) אשר יש לה איזה יחס וקשר עם שתי הדתות שהזכרנו זה עתה, גם היא התפתחה בפני עצמה, מבלי להיות מושפעת מיתר הדתות רעותיה, ונוסף לזה הנה היא רחוקה מאתנו כן בזמן וכן בקרבת ההיסטוריה. כהררי עד הרמים והנשאים, אשר מוצאם מימי קדם, ומפורדים אחד אחד לבדו בארצות רחוקות מאתנו, אשר אנחנו מתענינים בדעת תכונתם ותולדות ימיהם, אף כי אין אנחנו נכנסים בחוג השפעתם ופעולתם, כן תמשוכנה הדתות האלה את לבנו, לא מאשר כי הננו מושפעים מהן באיזו בחינה, כי אם מהיותן ראויות להתענין בהן מצד עצמן.

אחרי אשר נבאר את הדתות החשובות אחת אחת לברנה,

העצם הנשגב הזה הוא מקור כל המציאות, הוא אדון התבל, יוצרו, נוצרו ומקימו: ובכל זאת לא בנו לכבודו ארמנות ומזבחות, לא הקריבו לו קרבן ומנחה; הם עבדוהו ויכבדוהו בלבבם בתור אל צפון ונעלם.

אבל, לפי אשר יספרו רבים מסופרי ספרד, לא התאימה תורת דת האינקים אל עבודתה הדתית. מלבד השמש נקדשו גם עצמים רבים אחרים; בני העם התפללו אל יוצר התבל, גם אל השמש והרעם. כן נתקדשו בקדושת אלהים עצמים קדושים רבים כמו גויות חנוטות, גויות אבותיהם, ופסילי אלילים שונים. בקרב האינקים רבו מאד הקוסמים למיניהם, ועוד רע מזה, כי עבדו את האלהים בימי חג ומועד, בהעלותם לקרבן על מזבחות אליליהם נערים צעירים ועלמות רכות בשנים לעיני מלכי האינקים. כאשר נחזה הנה התמורה אשר חוללו האינקים בהדת לא היתה מתוקנת ושלמה למדי, ולולא הספרדים אשר הופיעו אז בארץ, כי אז בודאי רבתה מאד העבודה על הדת החדשה לטהר את הדת מהבלי תעתועים ומעשי רצח. עכ"פ הנה בכל החזיון הזה הננו רואים כעין ראיה נכונה, אשר די כח בה לאַשר את יסוד ההנחה שהנחנו, כי הדת מתרוממת ונשגבת ברוחה ובארח מוסרה בכל עת אשר תופיע דת לאומית. משפחת האינקים בודאי עמדה בראש שבט אחד כביר כח, אשר נצח במלחמה את יתר שבטי הארץ, ויאלץ אותם לקבל עליהם עם עול שלטונו המדיני גם את תורת דתו. הדתות המנוצחות אמנם לא נכחדו פעם אחת, כי אם הוסיפו לעמוד ולהתקים יחד עם הדת הראשית המרכזית, אשר הביעה מלבה רוח לאומי ותקוות לאומיות. ובהיות כי שבת עם על אדמתו לעבוד את האדמה מחישה את מהלך ההפתחות כשרונותיו הרוחניים ומפנה מקום להתפתחות חיי הצבור בו, על כן הדפה הדת המרכזית לאט לאט את יתר הדתות מפניה, והטהר גם היא מאמונות תפלות ומיסודות בלים ונשחתים, ותהי לדת נשגבה ומוכתרת באור הדעת.

עתה הנה מקום אתנו להתוות נתיב לחקירתנו אשר בה נלך בהפרקים הבאים. בהיות כי מגמתנו לבאר את מהלך ההפתחותה של הדת בעולם בתור דבר אחד שלם, על כן

שמו למו לאלהים רק את העצמים, אשר הפיקו למו כהם איזה חפץ ותועלת, כמו ד"מ הנהרות ומעיני המים. יש מהם אשר הקדישו בתור אל את הארץ ויקראו לה אם־כל־חי, באשר כי היא תכלכל את היושבים עליה בתנובת אדמתה, ומהם גם אשר השתחוו אל הים הגדול ויכנוהו בשם „מַמַה־קָחַא". סיפרנו זה מזכיר בשמותם עוד עצמים רבים אשר השתחוו למו יושבי פירו ויעבדום. מלבד תנובת אדמתם ובכורות צאנם הקריבו יושבי פירו קרבן לאליליהם גם נפש אדם, ולא רק שבויי חרב אשר שבו במלחמה, כי אם גם את צאצאיהם, אשר זבחום וימשחו מדמם את פסילי אלהיהם. בקרבם נמצאו שבטים אחרים פראים ופרועים, אשר משובתם עוד גברה מזה, בהסכינם לטרוף נפש אדם ולהתכלכל בבשרו. כן גם רבו מאד בקרבם קוסמים ומכשפות, אשר התעו את העם בהבלי תעתועיהם.

וכל אלה חלפו ועברו הודות לתורת האינקים. הם היו בני משפחת המלוכה, אשר רבו מאד האגדות המסופרות על אדותיה, על דבר מוצאה ותולדותיה, ואיך הגיעה למלוכה. הם דברו על לב העם, כי הופיעו עלי ארץ בםלאכות השמש ראש אבי משפחתם, ללמד את שבטי העמים כל עבודה ומלאכה ותורת דעת, אשר תועלתן רבה מאד לבני האדם: לעבוד את האדמה, לאחוז במרעה צאן ובקר, לבל יכבוש איש את אשת רעהו או את בנותיו, ולקחת לו איש איש רק אשה אחת. לפי דברת העם השכילו האינקים מאד מכל יתר זולתם לבחור אלהים לעמם, והם חוו את דעתם, כי חובת בני האדם לעבוד את השמש, השופעת חום ואור על פני תבל, ומצמחת כל יבול ופרי תנובה; על כן הנה על בני האדם לדעת את חובתם להביע רגשי תודה אל השמש בעד שפעת טובה וחסדה, ולעמת זה תשלם השמש למו את משכרתם ביד נדיבה אם רק יכנעו מפניה בלב תמים. ההודים הכירו עליהם את השמש לאלהים „השמש היחידה אשר אין לה אב ואח", ואמנם כי חשבו את הירח לאחות לה ולאשתה, אבל מנעו ממנו כבוד־אל ולא עבדוהו. נוסף לזה הננו יודעים, כי מלבד השמש הכירו האינקים גם את מציאות אֵל נשגב, אֵל רוחני, אשר קראו לו בשם „פַּחַקַמַק", לאמר: נפש העולם.

המתנהגות בדרך התרבות, אשר נגלו בארץ החדשה ע"י הספרוים, נצבת לנו מְקסיקה למופת ברתה המלאה לה תהפוכות, בהיות כי הדת השוררת בקרבה הכלולה מיסודות רבים כוללת בקרבה תורת מוסר נשגבה ועבודת אלהים מפוארה, ועם זה יחד השתמרו בקרבה גם המוֹן מנהגים אכזרים ומשובה פראית. ובארץ פֵּירוּ שם נמצא דת מסודרת, אשר ירשה את מקום הדתות הקדומות, אשר לא נשכחו מלב יושבי הארץ עד היום הזה. עוד כחמש מאות שנים לפני בוא הספרדים בפֵּירו התחוללה שם מהפכה גדולה בגבול הדת. הדתות הקדומות נכבשו לפני הדת החדשה, אשר יסדו המלכים ממשפחת האינקים המולכת אז בארץ, ומני אז קמה דת חדשה בארץ. בהיותנו נשענים על מגלת הספר „באורי המלכים האינקים" אשר כתב הסופר גַּרְצִילַזָה דֵי־לַא־וֶגַא בראשית המאה השבע עשרה, הנה יכול נוכל לבאר את תכונת הדת הַפֵּירוּאַנִית כפי היותה לפנים וגם אחרי התקונים שנתחדשו בה על ידי המלכים ממשפחת האינקים.

לפני מלוך האינקים בארץ — כן יספר הסופר הנ"ל — רבו מאד בפירו האלים לאין מספר. כל שבט, כל בית אב עבד איש איש לאלהיו אשר בחר לו לבדו, בהיות כי נואלו יושבי הארץ להאמין, כי מלבד האלים התושבים היושבים בקרבם לא יעצרו אלהי בני הנכר כח להגן עליהם. יושבי פירו עבדו אלים רבים ושונים, ומהם עוד נזכרים בשמותיהם, כמו עשבי השדה, הצמחים, פרחים, עצי השדה למיניהם, הגבעות הרמות, סלעים גדולים והנקרות אשר בתוכם. וכמו כן הקדישו בקדושת אל את המערות אבני השדה וכל מיני האבנים היקרות. נוסף לזה הקדישו והעריצו את חית השדה, — את הנמר, הארי והדוב בעד כחם ואונם לטרוף טרף, את הקוף — בעד ערמתו. לפני החיות הקדושות האלה כרעו יושבי ארץ פירו וישתחוו למו אפים ארצה, ובחפץ לב נתנו את גום להיות טרף לשניהן, בחשבם את בעלי החיים האלה לאבות שבטיהם. כן נקדשו בעיני יושבי הארץ כל בעלי החיים למיניהם, ואין לך אחד ממיני בעלי החיים, גם מאלה אשר יעירו געל נפש וזועה בלב האדם, אשר לא כבדו הַפֵּירוּאַנִים בכבוד אל. ההפך מהם היו יתר שבטי ההודים, אשר

ובנטיה כזאת שואפת דת הלאום להתרומם על פני דת השבט. אמנם כי העבודות הדתיות של השבטים השונים יכולות עוד להתקים גם להלאה, וכמעט בתמונתן הראשונה; יוכל היות כי המריבות והתחרות עוד תוספנה לסכסך את השבטים איש ברעהו, למרות ההתאחדות אשר קמה ב'ניהם, וכל האמונות התפלות בנות הדת הקדמוניה עוד תשארנה במקומן לארך ימים; ובכל זאת הנה הופיע כח דתי חדש, אשר במשך הזמן הוא בונה ויוצר שיטה חדשה בהחלט. על כן הנה היסוד האמתי, אשר עליו תתכונן מערכת חלוקת הדתות למחלקותיהן, הוא מסתעף רק מן ההבדל אשר בין דת השבט ודת הלאום, באשר כי ההבדל הזה הוא בולט ומסומן מאד, וממנו תסתעפנה פלגות כל הדתות.

המעבר מדת אל דת כפי המתואר פה יצא לפעלו בתקופות זמן שונות ובארצות שונות. הוא החל ראשונה בימי קדם, ונשנה גם בעת החדשה, ורבים משבטי העמים בארצות שונות על פני כדור הארץ עוד עומדים לאחור, ועוד לא הגיעו עדיו. המעבר אשר לפנינו הוא ממין כזה, אשר אי אפשר לתאר אותו בכל פרטיו. במרבית המקרים הנה נכחדו מאתנו פרטי הדברים, וכאשר נחזה, הנה לא הביאה לנו עבודתנו כל פרי לוא גם נאמר לתאר אל נכון, איך נפגשו הדתות הקדמוניות יחד, ואיך התאחדו זב"ז או כי נשארו מפורדות זמ"ז, ואיך הרכבתן זב"ז הביאה באחד המקרים לידי יצירת דת לאומית חדשה, ובהמון מקרים זולתו לא הצליחה להשיג תוצאות נכבדות כאלה. ישנם ספרים רבים המְקֻדָשִים ביחוד אל החקירה הזאת, ושם יוכל הקורא למצוא דברי חפץ הנוגעים אל הענין שלפנינו; אפס כי במקצע הזה נשארו דברים רבים כמוסים וסתומים עד היום. בפרקים הבאים עוד נביא דוגמאות שונות על דבר יצירת הדתות הלאומיות.

ד ת ה א י נ ק י ם. בתור דוגמא אל המעבר הדתי אשר הארנו פה הננו לספר בקצרה מקרה נכבד בחיי עם אחד, אשר קרה באחת הארצות הרחוקות מאד מן התנועות הכבירות אשר בתולדות בני האדם, ואשר התוצאות המסתעפות ממנו הן ברורות ככה, עד לבלי הכחיש את ערכן ופעולתן. מן שתי הממלכות

אל החברה מתיחסות רק אל בני המשפחה. אולם בעת אשר בני האדם מקבלים עליהם דת לאומית, אז הנה בהכרח תופענה בתוכם חובות חדשות ביחס אל החברה. אלהי השבט הוא קרוב בקרבת משפחה רק אל שבט אחד מן השבטים הנכללים באגודת הלאום; לא כן הוא הקשר אשר בין האלהים ובין יתר שבטי הלאום. הוא (האל הלאומי) נצח את אלהיהם, או כי הם בעצמם ברצון לבם בחרו בו להיות למו לאלהים ראשי, ובכל אופן שיהיה, הנה לא קרבת המשפחה היא המאגדת אותם יחד, כי אם איזה קשר רוחני נשגב ונאצל מזה, כדמיון הקשר אשר בין המלך ובני עמו, בין איש החסד ובין האיש החוסה בצלו. וכן הוא גם ביחס אל בני העם; הפעם הם מתאגדים יחד לאגודה דתית גם עם בני אדם, אשר אינם קרובים למו בקרבת המשפחה. הדת הלאומית רחבה מאד בגבולותיה, ולה צר המקום לדור בשכונה אחת עם שיטת קרבת המשפחה הגסה מאד בחמריותה. ועוד גם זאת, כי היא כמו מרחקת את האלהים מגבול העולם החמרי ומרימה אותו למעלה ממנו, ובמעשיה אלה היא מהפכת אותו לאל רוחני. כל אלה מכניסים בגבול החובות המוטלות על האדם ביחס אל רעיו אשר אינם מבני משפחתו — איזה רגש מוסרי יותר זך ונעלה.

3. **אלהי החסד והחנינה.** האל הלאומי החדש, הרם והמתנשא על פני תבל, הנהו עם זה יחד גם עצם יותר נשגב, והוא מצטין יותר בשלמות תכונותיו. הנה הוא אלהים לכל שבטי הלאום, ואיננו עוד בעל ברית מיוחד רק לאחר מהם; כמלך הוא מתרומם למעלה על פני דברי הריבות אשר בין השבטים השונים, קנאתם והחרותם, וכל חפצו הוא למנוע את בני העם מזדון ועשק ולהתהלך בצדק ומישרים עם כלם יחד. אליו יפנו לעזרה כל עשוק ושסוי וכל נענה ונדכא באין איש עוזר ותומך בידו פה על פני הארץ. ובכן הנה נטיה מוטבעת בלב האלהים להתרומם ברוחו, להיות לסמל הצדק והרחמים, ולענות ממרום שבתו בעולם העליון לקול המית רגשות לב גבר העולה אליו מן העולם השפל, ועם זה הוא שואף להשבית זדון ועשק ולעשות משפט צדק בלי משוא פנים.

ההכרה הדתית הפנימית בתמונתה החדשה. בני האדם החלו להאמין לא רק באלים מוגבלים ומצומצמים בחוג השבט, כי אם גם באלים גדולים לאומיים, מרחיבים שלטונם על לאום כלו, ובכן הנה הופיעה הדת הלאומית.

המעבר מדת השבט אל הדת הלאומית היא אחת מן העלילות היותר מצוינות בתולדות האמונה והדת. התמורה אשר התחוללה לרגלי זה בתכונת הדת היא נכנסת תחת גדר החקים האלה.

1. בני האדם ימירו את אלהיהם באל גדול ואדיר ממנו. לפני זה האמינו באלהי השבט, אחד מהמון אלים ממין ידוע, כאשר גם שבטם היה אחד מקהל שבטי הלאום, אשר כל אחד ואחד חסה בצל האלהים המיוחד לו לבדו. לא כן כעת, האדם בחר באלהים העולה במשגבו ורוממותו על כל אלהי השבטים הרבים, כאשר גם המלך, אשר תחת שבט מלכותו התאהדו יחד כל שבטי הלאום, הוא מרומם ונשא במצבו על פני כל נשיאי המטות. כן ירב המרחק אשר בין האלהים ועובדיו, וכפי אשר תמעט קרבת האדם לאלהיו, כן יגדל כח הדת להשריש עמוק בלב האדם רגשי כבוד ומשגב לאלהיו, לכבדו ולהקדישו ברגש רב. ואם גם כי העבודה לאלהי השבט עוד לא נכחדה כליל, אולם אם ההכרה הלאומית הפנימית, אשר התחוללה בלב בני העם, היא רבה ועצומה, כי אז תתגבר תמונת הדת הלאומית על הדת השבטית, ורק היא תטביע את חתמתה על הרגש הדתי בלב כל איש פרטי.

2. התאגדות חדשה בחיי החברה. כן תשתנה גם השפעת הדת על חיי החברה בכל תכונותיה. קרבת המשפחה — זה הוא הקשר, אשר בו נקשרו יחד האלהים ועובדיו, ואלה האחרונים איש אל רעהו, — כל ימי השתרר דת מיוחדת לכל שבט; האלהים הוא אבי השבט ומולידו, ודמו הוא הנוזל בלב כל בני השבט. החרצובות אשר בהם תקשור הדת את בני חברתה זל"ז, אינם עוברים להלאה מחוג השבט. האדם מביט רק על בני שבטו כבעל אחיו שארי בשרו, אך יתר האדם הם אויביו; תכלית שנאה ישנא אותם, כאשר ישטמם גם אלהיו. חובות האדם

בדים ואגדות לבאר לנו את ראשית מוצאה. ואם אמנם כי ראשיתה, כראשית כל דבר חפץ, נחלת דורות קדומים, מעולפת בעננֵי אפל, בכל זאת הנה דת לאומית נצבת לפנינו. בתולדות בני האדם נפנה לה מקום לבדה; מיסדה היה איש נעלה וגדל ערך, אשר בכחו או בחכמתו ידע לאחד שבטים בודדים לעם אחד, או כי היה הראשון להורות למו תורת דת הנשאה ורוממה בערכה ותמונתה מדתם הקדומה; הגלותה והתיסדותה היו על פי ראש האלים, על פי רצונו והתעוררותו; תורתה ואמרות פיה נכתבו בספר, ותסגלנה להן את הכח והאון אשר לחקי אלהים ומצוותיו; בה יגלה האלהים את רצונו בשפה ברורה ומגבלת די צרכה.

אין את נפשנו להחליט, כי המהוה אשר תארנו פה הוא מוצא לו מקום בגבול כל הדתות הלאומיות. כל עם שונה מרעהו בתכונותיו ותנאי חייו, ואין אנו צריכים להניח, כי כלם טִפחו ורִבו את הדת השולטת בקרב הממלכה בדרך אחד שוה. ביחס אל איזה דתות הנה יותר קרוב להאמין, כי התיצבו בראש הלאום לרגלי הנצחון אשר נחלו בעלי בריתן, מאשר על ידי התפתחות, ואיזה גם מהן, אשר באמת הן ראויות להקרא בשם „לאומיות", ובכל זאת לא הצליחו מעולם להעָרך על פי מערכה מסודרת למטרה לאומית. אולם מערכת גלגולי המקרים והמעשים המתוארת פה על ידינו, תוכל להתחשב בכלל לצורה קבועה המיוהדת לכל תמורה בגבול הדת כמו זאת, היינו, בהתהפך דת השבט לדת לאומית. כל הדברים, אשר בהם נבדלו הדת הקדומה אשר לפני ההיסטוריה מהדת בת לויתה של ההיסטוריה זמ"ז, נוכל לכוללם רק בהענין האחד הזה. עוד לפני ערוך דת הלאום את תורת אמונתה ואת עבודתה הדתית במערכת שיטה נכונה במדה כזאת, למען אשר תוכל להתחשב באמת לדת חיובית (ר"ל ערוכה על פי חקרי לב מחוקק); עוד לפני החלה לפרסם בעולם, כי נִתנה לבעלי בריתה על פי „התגלות האלהים"; עוד לפני היותה תורת דת כתובה בספר בעלת תכונה מוגבלת, מוקדשת ומוערצת עד לבלי הפל דבר מדבריה, — לפני כל אלה הנה כבר נעשה הצעד הגדול ורב הערך, כבר נגלתה

התגלות דת לאומית. התרבות האנושית צועדת צעד גדול לפנים, בכל עת האסף גדוד שבטי פראים לכונן למו אגודה לאומית. מעקת איזה מחסור נורא, או מהיותם מאֻלצים מיד קשה של איזה מושל אדיר, יזנחו השבטים המפוזרים והמפורדים איש איש לבדו — את ראשיהם, יבחרו איזה מבצר עז להיות למו למקום מרכז, ויסדו למו הנהגה כללית. ועם כל זה עוד זכור יזכרו את המסרות ומנהגי החיים, אשר השתררו בקרב שבטם, ועל פיהם הם מרגילים את עצמם לפעול ולעשות בתור בעלי עדה הגדולה ורחבה יותר מן השבט. וזאת היא ראשית התרבות במובנה העצמי. תחת ההרגל והמנהג יופיע החלק; הממשלה הראשית מעמסת על עצמה את החובה לענוש את הפושעים כרשעתם, ואז אין כל מקום לנקמת איש פרטי בקרב הממלכה. הממשלה מתחובבת להיות למגן להחלשים מפני התקיפים מהם, ובאופן הזה יגלה רגש אהבת אדם, אשר יירה את אבן הפנה לבטחון החיים והרכוש, ובקרב חברה מסודרת כזאת אין כל מעצור להפרחת המדעים ומלאכת המחשבת.

ובהיות כל אלה אז תתחדש גם הדת בתמונה חדשה. בעת אשר כל שבט ושבט מתחזק להשאר נאמן לאלהיו עת ארוכה מבלי להמירו, — אז יוכל היות, כי אלהי השבט ההוא העולה בגבורתו ותקפו על יתר השבטים, הוא יתנשא למעלה והיה לראש האלים. העבודה הדתית אשר יעבדו לו, היה תהיה להדת המרכזית בקרב העם, וסביב לה התחנינה יתר הדתות ותסדרנה לפי מדרגתן, עד אשר תתכונן שיטה דתית המקפת את כלן יחד, ובנתה מהן דת בעלת תכונה חדשה, ובאופן הזה תתגלה דת לאומית. אמנם כי פרטי מסבות העלילה הזאת הם מחוץ לחוג השקפתנו והתבוננותנו. יוכל היות, כי כעבור מאות שנים למן העת אשר החלה הדת הלאומית להשתרר, רק אז יעלה על לב הרעיון לחקור אותה ולהתבונן בה; רק אחרי השתלם מלאכת הכתב למדרגה ידועה, אז יכתבו את תורת הדת ההיא בספר, ובארו את תכונתה ותמונתה, והגבילו את חקיה; ובעת כזאת הנה כבר צללו בתהום הנשיה הזכרונות הנכונים והמדויקים, זכרונות ימי נעוריה וראשית הגלותה, ותחתם באים המון ספורי

מלבד ההוראה, אשר יחסנו אל השם „דת טבעית", הנה יש לו עוד הוראות אחרות, ואת איזה מהן אמנם נוכל לחשוב בקולעות יותר אל המטרה. יש אשר הואילו לחלק את הדתות ל„טבעיות" ול„חיוביות", או לאלה אשר נולדו והתפתחו מעצמן בדרך טבעי, ולאלה אשר נוסדו מדעתו ורצונו של איזה מחוקק. הדתות הקדמוניות אינן יצירות כפם ופרי הגיון דעתם של איזה אנשים מצוינים, כי אם הן תוצאות התפתחות בלתי־מורגשת ואי־מְכֻוֶנֶת, ונולדו מכחות כאלה, אשר באמת נוכל לכנותם בשם טבעיים, כאשר כי פעלו את פעולתם באופן אחד שוה בכל חלקי העולם. הדתות האלה אינן נובעות מחקרי לב של איזה מחוקק ומיסד, כי אם נולדו מכח המנהג והמסרת הקדומה. לעמת זה הנה רבות מן הדתות שהופיעו בדורות המאוחרים נקראות על שם מיסדיהן, וגם נדע את הזמן והמקום שנתיסדו שם. הדתות האלה כוללות בקרבן סכום ידוע של אמונות וחקים, אשר נולדו על ברכיהן עוד בראשית הוסדן, ואשר לא יגרע מערכם גם בימי הדורות הבאים.

ושיטת החלוקה הזאת, אם כי בראשית השקפתנו אנחנו מרהיבים לקוות ממנה הרבה, הנה אך בכבדות רבה תסכון לנו להשתמש בה בפועל; יש דתות הממהרות לעבור מתחום המנהג וההרגל אל תחום של חק ומשפט, מבלי אשר נרגיש גם את מעברן, וישנן גם כאלה, אשר שני היסודות האלה עולים בלולים בתוכן, עד כי קשה מאד לקצוב את שווי המשקל אשר ביניהם. הננו חורצים משפטנו, כי ההבדל האמתי אשר בין הדתות הקדמוניות ובין הדתות שקמו אחריהן, הוא צמוד ומשׁולב עם איזה כח חיים, אשר אין דוגמתו בכל השיטות שבארנו פה. משגב ההגיון ועקבות איזה מחוקק, אשר נכרו על פני הדתות המאוחרות, הם לאות על התמורות הגדולות שהתחוללו אז בעולם, והן אשר הולידו דתות חדשות; אפס כי התמורות בעצמן מעמיקות את שרשיהן עוד יותר מזה. רק הודות להצעדים, אשר תצעד התרבות האנושית לפנים, תתרומם הדת במדרגתה, וזאת היא אחד מן המופתים המוכיחים, כי החברה האנושית הגיעה אל תחנות חדשה בדרך התפתחותה.

על פי שיטה אחת נושנה נחלקו הדתות לאמתיות ולכוזבות, אנחנו איננו יכולים לקבל את שיטת החלוקה הזאת, בהיות כי היא מתנגדת אל היסוד המוסד לנו להשקיף על הדתות השונות כעל מדרגות שונות בסולם התפתחותה של הדת בכלל, ועל כן הן צודקות כלן אשה אשה לפי זמנה ומקומה.

שיטת החלוקה השנית, אשר אמנם הביאה איזו תועלת,— היא התחלקות הדתות לדתות טבעיות ולדתות שנולדו לרגלי התגלות האלהים לבני האדם. בשם „דת טבעית" אנחנו מכינים את הדת ההיא, אשר השיג אותה האדם בשכלו בלי עזרת התגליות המופיעות מחוץ לגבול הטבע; אבל הגבלה כזאת איננה מסתגלת לא אל אחת מן הדתות אשר השתררו באחת הארצות באיזה זמן. כל הדתות שהשתררו בעולם כלן יחד הן רק תולדת המנהג, ההרגל ומסרת קדומים, אך לא פרי כח השופט והגיון הדעת. על כן הנה קריאת השם „דת טבעית" לא תתכן לשיטת החלוקה הזאת, באשר כי גם אחת מן הדתות הידועות לנו, אשר אנחנו באים לדון עליהן, איננה מְכֻוֶּנֶת אל השם הזה. כן גם אין כל מקום בספר מדעי כמו ספרנו זה להשתמש בבשם „דת־מיוסדת על התגלות האלהים". רבות הן הדתות המתפארות בכבוד מולדתן, כי הופיעו על פי התגלות האלהים, בעוד אשר רק מעטות מהן, אשר החליטו כזאת בעת הופיען על פני תבל. להשם בלבד אין כל ערך, אשר נוכל להוכיח על ידו דבר על אדות תכונת הדת בעצם ראשיתה; על פיו יכולים אנחנו רק לחרוץ משפט, כי באיזו תקופה ידועה טימי חלדה, החלה הדת הנתונה להכריז ולהודיע, כי ראשית מולדתה היתה על פי כח היוצא למעלה מגבול הטבע. לו אספנו את כל הדתות הבנויות על יסוד התגלות האלהים ונקבצן לקבוצה אחת, כי עתה נוכחנו לדעת, כי אין אחת מן הנקבצות דומה לרעותה באיזה צד, מלבד שהן משתוות במצבן המקרי הזה, כי כל אחת מיחסת את ראשית הויתה אל התגלות האלהים. זולת זאת הנה חקירת החכמה איננה רשאית לשום את התגלות האלהים ליסוד לאיזה דתות כאחת, כי אם עליה לחקור ולבאר את כל אחת ואחת מהן בלי הנחה קודמת.

ו.

הדתות הלאומיות.

עתה נעזבה נא את הדתות של שבטי העמים הפראים, ונשימה נא פנינו אל הדתות שהשתררו בקרב ממלכות אדירות, לשון הים המפריד בין שני חלקי הענין, אשר אנחנו עסוקים בחקירתו, הוא רחב מאד כפי הנראה, וגשר אין אשר יוכל החוקר לעבור עליו מעבר האחד אל משנהו. פעמים רבות נאֱלץ להניח בלי כל ראיה נכונה לזה, כי הדתות הגדולות בנויות גם הן מן החמר הנאסף, כפי שראינו, בימים הקדומים, אשר קדמו עוד להיסטוריה האנושית. ההנחה הזאת היא שקולה כנגד אותות ומופתים רבים אחרים, עד כי בטח נוכל להשען עליה. באיזה מקרים הננו רואים בעליל, איך התפתחה איזו דת השוררת בקרב איזה ממלכה, ותלך הלוך והשתלם בלי הפסק, וראשית מוצאה ומולדתה היתה על ברכי דת קדומה של איזה שבט פראי; וגם במקום אשר אין לנו ראיה מוכחת ומופת חותך, עכ"פ יש לנו הרשיון לשער, כי רק בדרך כזה הגיעו אלינו התוצאות הגדולות האלה. על כן הננו מתבצרים על הנקודה הזאת והננו שואלים את עצמנו: מה היא תכונת התמורה הגדולה, אשר התחוללה במקצוע הזה? או במלים יותר רצויות: מה הוא ההבדל אשר בין הדת הקדמוניה ובין הדתות המאוחרות שקמו אחריה? בוראי הנה ההבדל איננו רק בכמות; הוא איננו נכלל רק בזה, כי מספר בעלי הברית המחזיקים בהדת של הממלכה הוא רב מאד ממספר בעלי הדת הקדומה, אשר היתה רק סגולת שבט אחד; ההבדל איננו רק בכמות, כי אם גם באיכות. למטרת חקירת השאלה הזאת הננו חושבים לנכון לברר פה איזה ממערכות החלוקה של הדתות, כפי שהן מסודרות למחלקותיהן, מהיות כי מרבית סדרי החלוקה ההם מבדילים את הדת הקדמוניה למחלקה מיוחדת לבדה, בהפרידם אותה מן הדתות הידועות לנו, אשר נצרפו בכור ההיסטוריה.

השבט ואשרו; הוא משתתף בכל מגמותיו ומעבדיו, ופניו הולכים אתו בקרב ביום נשק. על כן היתה פקודת הדת נמרצה מאד לכל המחזיקים בה, להתמכר בכל לב ונפש אל השבט, ולהזהר בכל מנהגיו מאד. הודות להדת הסיר האדם מלבו את חפציו הפרטיים, כל עת אשר הדבר נוגע אל עניני השבט, ורצונו האדיר לא התנודד עד מה להקריב את עצמו קרבן לתועלת הכלל וטובתו. אולם מן הצד השני, כללה הדת הקדמוניה בקרבה כח חניטה עצומה, כח גדול לנצור כל דבר בצורתו הנושנה. היא הכריעה את החיים ומלואו תחת מנהגי השבט, והעצור בעד כל הנהגה מוסרית עומדת ברשות עצמה וחפשית מאפוטרופסותה. היא הזהירה על חובות מוסריות ידועות, אך גם תנאי התנתה, כי מחוץ לחוג בני שבטו הנהו האדם חפשי מכל חובה ומצוה מוסרית, וגם ביחס אל בני שבטו פקדה עליו למלא את חובותיו המוסריות כמכונה, בהיותו נדחף בעבודתו המוסרית מכח חקים קצובים, ולא מרחשי לב ורגש מוסרי. הדת הקדמוניה היתה בית ספר מופלא להתורה המוסרית ההיא, המיוסדת על ממשלת החברה באישיה הפרטים ועל הכנעת הפרטים לפני החברה. אפס, כי היא לא הגיעה אל מרום המוסר הנשגב ההוא, אשר כל חקותיו חרותות על לוח הלב, ואשר מטרתו לעורר את הלבבות לעבודה מוסרית יותר נשגבה מעלילות ומעשים אשר היו לחק מכח ההרגל. האמונה בכח אלהותם של איתני הטבע, הכחות האדירים והנשגבים השולטים במרומי שחקים, בהיותה שואפת לפרוץ את גבולות המקום והלאום, היא כמו נועדה מראש לחוקק תורת מוסר בעלת רוח נדיבה ורגש עדנים יתר הרבה מן הדת המצטמצמת בחוג המשפחה והשבט. השאיפה הזאת בלי ספק היתה מורגשת בלב האדם, אם גם ברגש כהה ומטושטש, עוד תקופת ימים ארוכה לפני העת המאֻשרת, אשר המציאה לו היכלת ללכת בנטיה אשר התותה לפניו מלפנים.

כי מחסורי האיש הפרטי ודאגתו לנפשו גם הם יוכלו להיות לנושאי כל תפלה וכל נדר, אפס כי הדת בכללה אין לה דבר עם איש פרטי, כי אם עם השבט כלו, או גם עם איש פרטי, אבל רק בהור חבר באגודת השבט. החובה על כל איש להשתתף בחליפת־הענינים אשר להצבור עם האלהים, ואשר יזיד להפר את חובתו זאת ונכרת האיש ההוא מקרב שבטו (ר"ל יבדל מאגודת השבט). הדת הקדמוניה, הנה תכלית תעודתה היא רק חיי השבט כֻלו. היא לא תטיף נחומים לאיש פרטי בצוּתו ויגונו, באשר כי הדת לא תשים לב אל חליפות גורל איש ותוגת לבו. ומאשר כי השבט לא יפון עד מה באהבת אלהיו ונטיתו הטובה אליו, והוא מביט על אלהיו כבעל בעל בריתו הנאמן, אשר בכל הרוחות הסוערות אין די כח לנתק את חבלי האהבה אשר ביניהם, על כן הנה רוח ששון ומבטח עז מרחפים על פני הדתות הקדמוניות, ובזה הן מצטינות על הדתות הנאורות כעת המלאות ספקות ויגונים המכאיבים את לב בעליהם ומנקרים את מוחם. העתים הנועדות לעבודת אלהים הן ימי מועד וחג לכל בני השבט, אשר ישמחו שמחה גדולה לפני אלהיהם בהתערנם על משתה וזבח, ולבם מלא רגשי בטחון במעוז מצבם. הם שרים בשירים ויוצאים במחול, ולפעמים מגעת שמחתם והתרגשות לבם עד לגבול השגעון. הם מפזזים ומכרכרים בכל עז, עד אשר דעתם נטרפת עליהם, והם מרגישים כמו רוח אלהים מתכנסת במו, ורוח הקדש השורה עליהם בדמיונם היא מביאת אותם לידי מעשים מוזרים כאלה, אשר לא עלו גם על לבם בעת אחרת.

תורת המוסר. מה היתה פעולת הדת הקדמוניה על רגש המוסר? עד כמה השפיעה היא את פעולתה על מעשה הצדק והמישרים? לשאלה הזאת יש פתרונים משני צדדים. ראשית, הנה בימי נעוריה השפיעה הדת הקדמוניה את פעולתה להגביל את מאויי האיש הפרטי. ומאשר כי האל היה קרוב בקרבת המשפחה אל בני השבט העובדים אותו, על כן נקדשו מטעם האל ורצונו כל דרכי בני השבט, הליכותיהם ומנהגי חייהם; אין להאלהים כל חפץ וענין מרום ונשא יותר משלום

למקרים כאלה — עד בוא העת הנועדה לעבוד את האלהים בקרבן וזבח.

תכונת הדת הקדמוניה. אם אמנם כי ערכנו השקפה נכונה על ראשי מנהגי הדת הקדמוניה וחקיה, אפס כי טרם נשלים את הפרק הזה הננו חושבים לנחוץ להעיר איזה דברים בנוגע אל השאלה: מה היה מצב הדת הקדומה בקרב החיים של הדורות הקדמונים, ומה תכונתה ורוחה? ראשית, הנה כאשר העירונו למעלה היתה הדת בימי קדם הענף היותר נכבד בחיי הצבור ועבודתו. על כל מקרה היוצא מגדר הרגילות שאלו את פי האלהים, ואין לך צעד אחד נכבד אשר נעשה מבלי להוָעץ מראש את אלהי העם או השבט. החובה הראשית המוטלת על המושל או הנשיא היתה לבל תופר ברית האחוה והידידות בין העם ובין אלהיו, ולהפיק רצון מאת האל להיות מגן ומחסה לעם. בדאגו לטובת עמו ולתועלתו שקד הנשיא בכל עז על תעודתו המושמה לפניו למלאותה בלב תמים; ובאין נשיא הוטלה החובה הזאת על שכם בני העם כלם, אשר שקדו למלאותה בחפץ לב. האל היה למו לאב ולאדון, ועליהם הושמה החובה להתחשב אתו על דבר צרכיהם ועלילותיהם כלם. כן חזקו הקשר והאחדות בין האלהים ובין צרכי בני העם וחפציהם, עד כי לא החריד כל ספק את לבות אלה האחרונים, אולי אין אלהים בעזרתם. כל עוד ישתמרו החקים הנהוגים למען הגן על ברית הידידות הכרותה ביניהם, אז הנה מוכרח להיות האלהים נוטה אחריהם, ואז גם זר למו הרעיון, כי יוכל היות אשר יתנכר האלהים וסר מעליהם. בעלי הדת הקדמוניה הסכינו לחשוב, כי כה דבק האלהים בעמו, עד גם לבלי הפרד מעליו (כפי הרגיל הנה לכל אל ישנו רק עם אחד אשר הוא דבק בו), והוא יושיע לו נגד כל הקמים עליו. רק במשך הזמן בהגיע הדת למדרגה מאוחרת, רק אז החלו לפון בהאמונה התמה הזאת, ואז הופיעו זבחי חטאת ואשם לכפר עון ופשע ולהשיב את לב האלהים אל עמו אחרי אשר פנה לו ערף. אולם אם הדת היא מוקדשת כלה לעבודת הצבור ולעניני השבט, אם כן אפוא נשאל: איזה מקום פנוי בקרבה בעד האיש הפרטי? אמנם

ועוד מיני מלאכת מחשבת שונים. לפעמים יתחשב גם לאיש הרוח, היינו כי איזה רוח מרוחות הקדושות נכנסה בו, והרוח אשר שמה משכנה בו היא המחוללת נפלאות, ומבלעדה יסור כחו מעליו א). איש קוסם קסמים הוא צרך הכרחי, אשר בלעדו לא תסכון כל דת מן הדתות הקדמוניות, ואף כי בפרטי תכונותיהם נפלגו הקוסמים למפלגות שונות. לפעמים יופיע הקוסם בתור איש בעל שלטון מריני רב הערך. לרגלי האמונה, כי הקוסם הוא בעל ברית להעצמים הרוחניים, רב מאד מוראו ופחדו על פני כל העם והכל סרים למשמעתו, ועל כן לא יפלא אפוא כי נכנעו מפניו גם המושלים והנסיכים.

בחיי הרורות הקדמונים לא היו מועדים וימים קדושים מסודרים לפי ימות השנה, יען כי אז טרם עוד היתה קביעות לעתים בסדר קצוב ומוגבל. ובכן היה הכל תלוי במקרי יום ויום, במחסורים אשר העיקו עליהם ובסכנות אשר רחפו על ראשיהם. אפס, כי מעת אשר החל האדם לעבוד את האדמה אז בהכרח שם לבו אל תקופות מועדי השנה, ויבקש לו קנה מדה למד את זרם העת. מצב השמש במסלולה בקיץ ובחרף, שווי הימים והלילות, מולדות הלבנה, — כל אלה הם מועדים וזמנים אשר נחוץ לעובד האדמה בימי קדם לדעתם; ובימים הקדמונים ההם נתקדשו על פי המנהג ימים קבועים בשנה להיות לימי חג, אשר בהם התאספו כל בני השבט יחד למלא את חובתם המוטלת עליהם מטעם הדת כפי המבואר למעלה. ויש אמנם אשר התרגש לב האדם מרגש דתי, או כי הצטרך לידי עזרת אלהיו, בימים התיכונים אשר בין מועד למועד. במקרים כאלה מלא האדם את חפץ רגשותיו הדתיים בהדירו נדר לאלהיו; היינו, כי ביום צרתו לא אחר מחלות את פני האלים להמציא לו עזר וישע, רק כי השמיט את העבודה הדתית הראויה

א) על כן יכנה הנביא הושע את נביאי השקר, אשר רבו מאד בימיו בממלכת ישראל בשם „איש רוח", המתאים מאד אל המושגים של עובדי הדת האלילית, אשר מצאו למו אז קן בישראל. „משוגע איש הרוח", מה מדויק הוא המבטא הזה! — המתרגם.

בקרב גבולה מקום פנוי לקוסמים וקסמים, היינו פעולות ידועות אשר באמצעותן יש היכלת בידי בעליה להשפיע שפע פעולתם על כל מקרי החיים ועלילות תבל, או להגיד מראש את בואם. האדם הקדמוני בבואו לשפוט על כל מקרה: אם אפשר לקרות ואם אין, — הוא חפשי מאד במשפטו, ואיננו סובל כל מועקה מצד הידיעה הנכונה בדרכי הטבע וחוקיה, או דעת קשרי הסבות ותולדותיהן; ובכן הוא מרמה בלבו, כי בתחבולות שונות אפשר להתוות נתיב לפעולות הטבע כרצון איש ואיש. הוא מחקה לעשות את הפעולות ההן, אשר לפי שגיון דעתו הן הן סבת החזיונות המבוקשים, בתקותו להשיג את החזיונות המסתעפים מהן בתור תולדה מחויבת, או כי ינסה דבר אל הכחות הנעלמים, אשר לפי דעתו בידם היכלת להשפיע את פעולתם על הרוחות, — ולעורר את לבם או לאלצם כי ימלאו את רצונו; או לפעול פעולות ידועות עם איזה עצם, אשר כפי ההשערה נתגלגלה בו נפש אדם, בחשבו להשיג את התוצאות המקוות בתחבולה ידועה. לפי זה הנה האמונה בקסמים היא קשורה בדת אלילי־הרוח (פֶעטישיזם) ובדת עבודת הרוחות. כפי הרגיל להיות, נמצא בכל שבט איש אחד הבקי במעשה הקסמים, וכל התחבולות הדרושות לזה גלויות וידועות לו. איש כזה יוכל להיות המלך או הנשיא (אפשר להוכיח על פי מופתים לקוחים מן התולדה, איך יחסו הקדמונים אל נשיאיהם את היכלת להת מטר על פני הארץ), או איש עתי מקרב העם, אשר נקרא בפי העם בשם: קוסם, נביא, רופא, מנחש וידעוני. איש כזה הוא מושל ממשל רב בהמון הרוחות הסרות למשמעתו לעשות את כל חפצו; בידו היכלת לרפא כל מחלה, לנבא העתידות טרם תקרינה, להפוך עצם אחר לעצם אחר, להפוך את האדם לחית השדה, לעץ או לאיזה עצם אחר; כן גם לא יבצר ממנו להתהפך לבריה אחרת כרצונו. ולמען השיג את עלילותיו אלה הוא משתמש במיני עצמים ידועים, במיני עשבים שונים, במיני אבנים ועוד דברים רבים, אשר איזה כח נפלא כמוס בהם. מלבד זה הנה ידועים לו אמצעים לרפא כל חלי ומדוה, כמו השפשוף והחכוך, יצירת פסילים בתבנית חלקי הגוף הכואבים והנשחתים,

את מעשהו. האבנים המתיחשות אל הדת הקדמוניה אינן פסילים מעשה יוצר. הן הנן אבנים טבעיות, לא מלאכותיות; הן אינן תארו ודמותו של האלהים, כי אם האלהים בעצמו, או למצער עצם, אשר בו שוכנת רוח אלהים, או אשר התאחד עמו איזה אל למטרה דתית. כן גם לא נודעה בימי קדם מפלגת כהני הדת, מפלגה מיוחדת, אשר מלאו את ידה לשרת בשם העם בעבודת הקרבנות. ההשקפה, אשר השתררה בזמן ההוא על מעשה הקרבנות, היא סותרת את ההשערה: כמו אפשר הדבר להיות, כי הקריבו את קרבנותיהם על ידי צירים מיוחדים באי כח העם. הקרבת קרבנות היא דבר הנוגע אל האדם, אל עצמו ובשרו, בהיות כי על ידה הוא מתאחד עם אלהיו ועם שבטו להיות לאגודה אחת, ודבר נכבד כזה בהכרח כי יֵעָשה רק על ידו בעצמו. הננו רואים כפעם בפעם איך הקריבו המלכים והמושלים את קרבן העם. המלך או הנשיא עושה את מעשהו זה בתור ראש העם על פי טבע מצבו, באשר כי עבודת הקדש דורשת איזה איש הבא בשם העם לעמוד לשרת לפני האלהים. ובהיות, כי הדת היא היסוד הראשי בחיי הממלכה, ומאשר כי החובה היותר גדולה העמוסה על הממשלה — היא לשמור לבל תנתקנה מוסרות האחוה והידידות בין העם ואלהיו, על כן הנה באמת יחשב במקרים כאלה ראש הממלכה להציר הטבעי של העם. כן יקריב ראש המשפחה את קרבנו בשם כל בני המשפחה, ולא רק קרבנות אל רוחות אבות המשפחה, כי אם גם לכל מיני האלים. המנהג הנהוג מקדם לא ידע כל חקים קצובים בנוגע לזה: מי הוא אשר יעמוד לעבוד ולשרת לפני האלהים לכל קרבן וזבח.

קוסמי קסמים. ומצד השני הננו נפגשים בקרב העמים הקדמונים במפלגה מיוחדת של אנשים, אשר היו מחוננים בתכונות ידועות, וחלק גדול מפעולהם השתרע גם הוא בגבול הדת. בעת אשר העבודה הדתית הרגילה לא דרשה מאת בעליה מפלגת כהנים, הננו מוצאים בקרב כל העמים בכל מקומות מושבותיהם אנשים המחוננים בכשרון מיוחד ובידיעת חכמה מיוחדת, ואליהם פנו בני העם להעזר על ידם בכל צרכיהם וחפציהם אשר מחוץ לגבול העבודה הדתית. כל אחת מן הדתות הקדמוניות הניחה

נקדשו גם היערות. בעת אשר מלחמה תמידית היתה להאדם עם חיתו טרף, הביט הוא בלב מלא רגשי אימה ופחד על המקומות, אשר שם נמצאו המאֻרות והקנים אשר למרדפיו ומועזיו אלה; ובתמונה הזאת נולדה בלב האדם התכונה להרגיש איזה תעלומה נוראה ואימה מסותרת בכל עת המצאו במקום בודד ורחוק מחברת בני אדם. אולם בעת אשר הומר המצב הקדום הזה לטוב, והיערות נהפכו בעיני האדם למקום משכן האלים, אז נהיו למקומות קדושים, אשר רק בזהירות עצומה וביראת הרוממות דרכה כף רגל אנוש עליהם. פה הננו לבאר מושג אחד, אשר פעולתו רבה מאד בקרב בעלי הדת הקדמוניה, רק כי לא הונבל עוד בבחינה ומובן קצוב, והוא מושג ה„טַבּוּ". טבו — היא מלה פולינֶזית. בשם הזה יסֻמן כל דבר האסור לאדם להשתמש בו וגם לגעת בו, מהיותו קנוי ומוקדש לאלהים. המקום אשר הֻקדש לאל אין לאדם הרשות לדרוך עליו; הבהמה אשר הקדשה לאלהים אסור לאדם לכבוש אותה ומה גם לאכול את בשרה. ראש השבט מהיותו מוקדש ומוערץ בתור אלהים הכל חיבים להכנע מפניו, לכבדו בדבר שפתים וגם בפעל כפים. בכל המשלים אשר הבאנו פה להוראת המושג „טבו", הנה העצמים המובדלים והמופרשים הם מקדשים וקנויים לאלהים, ובכן הנה פה מַקבלת המלה „טבו" אל המושג „קדש". אבל עוד יותר מזה התפשט בקרב הפראים השם „טבו" ביחס אל העצמים המושפעים מאיזה כחות רעים. כן יעטרו את הפראי סביב קדשי שמים כאלה או כל תועבה אשר טומאתה בה; לבו נוקפו פן יפגע על כל מדרך כף רגלו בעצמים אסורי מגע כמו אלה, ואז הנה נכונו לו שפטים קשים, אשר לא פלל מראש.

האלים הקדמונים, על פי תכונתם, יכולים להתקים בפני עצמם מבלי להתאחד עם עבודת פסילים ואלילים. אך למותר הוא לערוך דמות מוגשמת לאיזה עצם אשר מציאותו גלויה לעין, בעוד אשר אפשר להקדיש ולהעריץ אותו בעצמו כמו שהוא בהויתו וישותו המקורית. רק בתקופה מאוחרת החל עצם האלהות להפרד מיסודו המקורי ולהתגלם בצורה מיוחדת, ורק אז נולדה הנחיצות לתאר אותו בדמות ותבנית, רק למען הקל על הדמיון

המבוקש, מדאגתו פן יכֻון אז אלהיו את לבו לעבר אחר. תפלות כאלה כוללות בקרבן את הבקשות היותר גסות ופשוטות. בהן יבקש האדם מאלהיו להמציא לו טרף לפיו, כי יעשה חיל בצודו ציד חיה או דגים, לאמץ את זרועותיו במלחמותיו; יתפלל על פרי הבטן, על המטר וקציר האדמה. בהן נשמע קול מחסור מעיק, בהן נראה מה האדם דורש מאת אלהיו, ובהן נזכרים כל קרבן וזבח בעבר כאשר גם בהוה; הן תתַנֵינה גבורת אלהים ומפעלות עזו מימים מקדם, וגם השבע תשבענה אותו בשם הברית הכרותה בינו ובין עמו, לעשות את רצון עבדו המתפלל אליו. אולם בסור הסכנה המרחפת על פני האופק, אז יסורו הלאה גם הצללים הכהים, צללי חשבת יגון ומצוקה, מעל פני התפלה. אז הנה החדל התפלה מהיות חזיון מקרי, אשר נוצר מעקת המחסור הקיצוני, כי אם היא שבה לקדמותה, להיות לאחד האופנים הקבועים במכונת הדת, ולעלות על שפת העם לעתים מזומנות, ואז תתאמץ התפלה להיות יצוקה בתמונה ידועה, להקבע קביעה תמידית, ולקבל עליה תכונת עבודת הקדש. ולאט לאט תוקדש כל מלה ומלה מסגנונה, ובאופן כזה היא מתרוממת במדרגתה, עד כי תֵחשב היא לדבר עקרי והקרבנות כהטפל לה. אך זאת היא השבָעה רבת אונים הפועלת את פעולתה הרצויה גם על אֱלי מרום, — זה הוא הקסם העוצר בקרבו כח נשגב להשיג את המטרה המבוקשת.

המקומות והעצמים הקדושים ואנשי־הקדש. מראש מקדמי ארץ לא היו בארץ, לא פסילים, לא מקדשי־אל ולא כהני דת. העבודה לאיתני הטבע אינה דורשת ליעד מקום מיוחד לעבודתה, ומה גם לגדור או לבנות גדר או חומה סביב. בעת אשר יכבדו בכבוד אל את אחד מגרמי הטבע, אז יכרעו וישתחוו לו במקום אשר הוא נמצא. העובדים לעץ השדה או למעין המים יגישו את מנחתם אל מקום משכן האל; וכאשר יכבדו בכבוד אל גרמי הטבע המרחפים למעלה על פני הארץ, במקרה כזה יתחשבו ראשי הגבעות להמקום היותר נאות, אשר שם יתקרב האדם אל אלהיו, ועל כן העריצו והקדישו כל העמים הקדמונים את המקומות הגבוהים והרמים; וכמו כן

האדם, ורק לצאת ימי חובת שפך דמי אדם א), או להתר את ידי אלה אשר ידם איננה משגת, להקריב קרבן מבעלי החיים קלי הערך ודלי המחיר. במלה אחת, מנהגי הדת ועבודתה קולטים בקרבם ריח השכלה ותרבות יותר ויותר, והם מסתגלים אל תקופה יותר נאורה ומלאה אהבת אדם. ומצד השני הנה נפגוש את החפץ להקריב קרבנות יקרי ערך ורבי המחיר, ולהעריך את ערך הקרבן לפי ערך מחירו ולפי גדל מכאובו ומצוקותיו אשר ישא בעת הוגשו. ביום צרה ומצוקה לעם אז ייחסו למעשה הקרבנות ערך נשא ונעלה, מנהגי העבודה הדתית נמלאים בכל תקף ועוז ובדייקנות נמרצה, וכל קרבן לא יגדל בעיניהם, רק למען הפוך את לב האלים לחמלה על עמם; אז יזכרו גם להרשׁ את המנהגים החשובים העתיקים, חקי הדת מסתעפים ומתמלאים בהיקפם, ועבודת הקרבנות מתעשרת במיני קרבנות ועבודות חדשות. אז הנה כהה יכהה רעיון האחוה והרעות, אשר היה עד כה לרוח חיה במעשה הקרבנות, וצללי אפל ישחירו את תוארו; הקרבנות יהיו רק בתור החבולה למחות כבד עון ולהפיק חמלה וחנינה מאת האל הזועם. אז תחל להשתרר דעה מוחלטת, כי במדה שהקרבנות הם יקרים ונעלים במחירם, ובמדה אשר תגדל תפארת עבודתם והאכזריות הצמודה אל עשיתם, כן במדה ההיא פועלים הקרבנות יותר את פעולתם הרצויה.

התפלה היא בת לויתם התמידית של הקרבנות; בה ישפוך המקריב את שיחו לפני אלהיו, בה יביע את הנסבה אשר עוררתו להקריב את קרבנו, יעתיר לאל לקבל ברצון את מנחתו, ולהריק עליו שפעת חסדו וישעו. בשפלות המדרגה אשר עמד עליה האדם הקדמוני, הושם לב אל התפלה רק במקרי צרה ויגון קיצונים, או כי התאמצו להפנות על ידה את לב האל אל הענין

א) במקרים כאלה התגודדו בחרבות ורמחים בעור בשרם עד שפך דם עליהם, ובזה דמו לצאת ידי חובת קרבן נפש אדם, בהיות כי הדם הוא הנפש לפי מושגי הקדמונים. עתה נבין את הדברים במלכים א', י"ח: „ויתגודדו במשפטם בחרבות וברמחים עד שפך דם עליהם". — המתרגם.

הקרבנות ככריתת ברית, לא של אנשים פרטים, כי אם של השבט כלו; השבטים השונים הקרובים זל"ז בקרבת המשפחה נאספו יחד לזבוח זבחים לאלהים, — האלהים אשר בהיותו אב אחד לכלמו, הוא נדמה למו כמו עומד בראש החגיגה ומשתתף בחגם. לפעמים יקרה בקרב העמים המאמינים, כי מוצאם מחלצי בעלי החיים, כי יושבי אחד הכפרים נאספים יחד להקריב לקרבן את אחד מבני המין ההוא אשר ממקורו יצאו (טָטֶם), והם חוגגים ואוכלים את בשר אביהם הראשון (רק ביום חג כזה מותר למו לאכול את בשר הטטם), ובאופן הזה הנה יתחזקו ויתחדשו מוסרות האחוה והרעות בקרבם. באמצעות זבחי קדש הנה כמו יוגמר ויקים שטר התקשרות, אשר בעליו משני הצדדים הם האֵל וכל בני עמו.

לא נפון מאומה, כי אל המושגים העתיקים נוספו עוד כוָנות אחרות. תכונת הקרבנות, אשר תעודתם הראשית היתה תמיד לחדש את דברי הברית הכרותה בין השבט ואלהיו, לא היתה תכונה אחת קבועה תמיד בלי חליפות, יען כי היתה תלויה במצב הענינים בכל פעם. רגילה היתה הקרבת הקרבנות בימי קדם להיות ליום חג, אשר יוחג ברגש ששון, ולהפך הנה אלה אשר כרעו וישתחוו לאל זועם היתה גם עבודתם מלאה אכזריות ויגון. בימי התקופה הפרועה, עת אשר התאכזר האדם לאכול את בשר רעהו הנברא בצלמו, הועל גם האדם לקרבן על מזבח אלהיו, וקרבנות כאלה בודאי נחשבו לתחבולה הכי נמרצה, למען חזק את מוסרות האחוה בין האלהים ובין בני השבט הנאמנים בבריתו.

אם נחקור לדעת את דברי הימים אשר לזבחי הקרבנות אצל כל עם ועם, אז נראה במקצוע העבודה הדתית הזאת שתי נטיות מהופכות. מצד האחד נראה את מגמת בעלי הדת להמתיק את מרירותה של העבודה, להרך את קשיותה, להרחיק את המנהגים האכזרים, ולהסתפק בזבחי צאן ובקר תחת זבחי נפש אדם אשר הקריבו בראשונה, ובמקום אשר הסכינו בקרבנות נפש אדם — להסתפק בפצעים קטנים ובשרטת קלה בעור

תמיד, לא רק בתור מנחה מֻגשת אל האלהים, כי אם בענין וחפץ, אשר ישתתפו בו האדם ואלהיו יחד; ובעת אשר הובאו למטרת זבחי־אלהים, לכרות כרה קדושה, לקחו בם חבל האדם ואלהיו שניהם יחד. בכל עת אשר חגגו הסינים זבח משפחה קראו גם את נפשות אבותיהם המתים לבוא אל הכרה, ואת המנות הראויות למו שמו לפניהם במקום הנועד לשבתם. בשירת האילַיְדה יְסֻפר על אדות הכרה הגדולה אשר כרו לשם הדת: אחרי התפלה שחטו קהל הקרואים את הזבחים, נתחו אותם לנתחיהם, ואת מבחר הנתחים צלו באש ויאכלו וישבעו ואחרי כן:

„שרו יושבי אַחֲאוס שירי תפלה לאל כל היום,
וצעיריהם הרימו קול לשיר שיר תהלה לְאַפּולון,
בפארם את רומי קשתו לששונו ולשמחת לבבו".
(אִילַיְדה 1. 474 — 457).

לפעמים הקריבו קרבן לאלהים רק את הדם לבדו, ויִשנם קרבנות שונים, אשר בעת הקרבתם נתנו לאלהים את מנתו חלקים ידועים מתוך הגויה, והנותר אכלו הכהנים. בראשונה הקריבו קרבנות גם בלי אמצעות כהני הדת; המקריב אחרי הביאו את קרבנו לפני מזבח אלהיו, השבית אותו כליל מבלי השאיר לו שריד, והמחזה המגונה והמכוער הזה היה גם הוא לענג ושעשועים לבעליו, כשמחת חג עלי זבח וכרה. באמת היו הקרבנות רק כמשתה וכֵרה, והחזיון הזה הוא נראה במלא רוחב מובנו בזבחי אלהים, אשר היו נהוגים אצל העמים בני שם, כאשר הוכיח לדעת הח' רָבֶּרְטְסון סמיט. הקרבנות קבלו אצל בני שם הקדמונים תכונת מסרת־ברית לאחוה ורעות. האלהים בשבתם לסעוד את לבם עלי זבח בחוג משפחת בני האדם, כרתו ברית בין שניהם, ברית אהבה ואחוה והתאחדות בלב ונפש, או כי חדשו את דברי הברית הכרותה ביניהם מכבר א). יוכל היות, כי העמים האחרים נבדלו בזה מבני שם באיזה פרטים, אולם בכלל נאמר, כי בעצם וראשונה היו

א) קרבנות כאלה הם הם זבחי השלמים, הבאים לא לכפרת עון ופשע, כי אם תעודתם לחזק ולהאדיר את רוח השל׳ם, וע״כ נקראו בל״ר „שלמים".

את ערכה למעלה על פני משא ומתן ומתת שוחד. אבן רב מאד ההבדל בין מתת שוחד כסף ובין הכבוד, אשר יכבד איש את רעהו בקראו אותו לאכול אתו לחם, אם כי מטרה אחת היא לבעלית בשני האופנים; והיה בקרוא איש את רעהו אל ביתו למשתה היין כפעם בפעם, אות הוא כי אגודת שני הצדדים האלה נוסדה על יסוד מוסרי בלי כל פניה שפלה ובזויה.

במקום אשר יקריבו קרבן לאלהים מיני מזון ומכלת, אות הוא על השאיפה וההתאמצות לבוא בברית יחדו. שם הנה יהרקמו בין המקריב ובין האל הנעבד איזה רגשי ידידות; עמידתם איש ביחוס אל רעהו איננה כיחס נותני שוחד אל מקבלו, או כיחס הקונה אל המוכר, כי אם הם מתיחסים זל"ז כיחס האב אל בנו, או כיחס איש חונן ומיטיב אל המרוחמים והמחוננים על ידו.

אולם אם נניח, כי הקרבנות אשר הקריבו בדורות הקדמונים לאלהים היו במרבית המקרים כעין כַּפרה, עבודה דתית משולבת יחד עם איזה יסוד לקוח מחיי החברה, המביא את האל הנעבד ואת האדם העובד אותו לידי יחס וקשר ידוע, אז הננו מתעַנְינים מאד לדעת: מה היתה מטרת הכַּפרה ההיא והרגש, אשר המריץ את האדם לזה? כפי הנראה הנה באיזה מקרים היתה מגמתו להוסיף און ועצמה להאלים, להוסיף גבורה על גבורתם, למען תהי לאל ידם למלא להאדם את בקשתו. בשירי הקדש אשר להודים הננו מוצאים נסיונות כאלה המכֻוָּנים לעורר את רוח האלים. האדם הקדמוני על פי סלף דרך הגיונו הוא מסוגל לקלוט בקרבו את המושג, כי כשם שהאדם מצטרך לידי חסדי אלהיו, כן גם האלים תלוים באיזה מקרים מידי האדם ורצונו, אשר בידו לעוררם למפעל ומעשה ועל ידו יוָשעו. ישנם איזה ממיני העבודות הדתיות, אשר בהם נראה את מגמת האדם להסבים אל מעבדי האלים ולהשתתף במפעלותיהם, בעשותו גם הוא כמעשיהם. כמשל ומופת לדברינו הננו מראים על מוקדי האש, אשר הבעירו בעלי הדת האלילית לעתים מזומנות, אשר יש למו איזה יחס וקשר עם השמש, ועוד מנהגים כאלה.

אולם גם זאת איננה הסבה הראשית, אשר עוררה את לב האדם הקדמוני להקריב את קרבנו לאלהים. הקרבנות נחשבו

המנחה מה שוהי, אם בכורי פרי עץ ויבול הארץ, ואם בכורות צאן ובקר, אשר הקריבום אל מצבת אבן, יקריבו נא את קרבנם לאל בהעלותם אותם על המוקד, או כי יביאום ויניחום לפני האליל, או כי יקראו לאל לרדת משמי מעל ארצה או להופיע מארץ רחוקה, ממקום אשר נדד שמה, למען רצות את מנחתם — בכל האופנים הנה הביאו את קרבנם רק ממיני הכלכלה אשר יסכנו למאכל האדם. ישנם מקרים כאלה, אשר יאמינו מגישי־ המנחה, כי האליל בולע אל קרבו את אשר יגישו אליו, ד"מ: עובדי האיש בהגישם לה מנחה אשר יעלו על מוקדה, או הקרבנות אשר יקריבו אל הארץ הנבלעים בתוך הבקיעים אשר על פניה; אפס כי במרבית המקרים הם מדמים, כי האל יתענג על ריח הניחוח או על התמצית הדקה מן הדקה, אשר ימוץ מן המנחה, בהשאירו את יתר המנחה לבני האדם. על כן נראה תמיד זבחי אלהים יחד עם משתה וכרה. הקרבן מוגש כליל לאל, אך המגישים הם נלוים עליו ומשתתפים באכילתו (של הקרבן). האל נוטל את חלקו מן הקרבנות, את מתקם ולשדם, את הריח הניחוח המתנשא ועולה אליו אל מרום שבתו, בעוד אשר חלקיו הפשוטים והחטריים יהיו למנה למקריביו. בהקריב איש את קרבנו לאל, הנה יחוג לו אז יום חג ומשתה. אם כן אפוא הנה אין לנו כל צרך לעבור על פני החקירות הרחבות, אשר מטרתן לבאר את ערך הקרבנות ותעודתם בעצם וראשונה, חקירות אשר משכו עליהן לפנים את עין כל שוחרי דעת. איזה מבטאים וניבים, אשר הֻנחלו לנו מימים קדומים המה כמאשרים את ההשקפה, כי הקרבנות נחשבו לפנים כעין מתת שחד להאלים למען הפיק מהם רצון: „הנני נותן לך למען יִתתן גם לי". אבל האמנם כי הקרבנות היו בראשונה רק כעין מסחר ומשא ומתן בין האדם והאלים, כי בהגיש האדם את מנחתו לאלהיו היתה בזה מגמה אחת לפניו, רק למען מצוא חן בעיניו, ולמען עורר בלבו החפץ למלאות את משאלות לבו, כאשר כן הסכין לעשות לנסיכיו ומושליו? ולוא גם היתה בזאת, לוא הסכין האדם להגיש את מנחתו לאל רק בתקותו לקחת כפרה מידי אלהיו משכרת ושלומים — ובכל זאת מהיות, כי מנחתו נכללה כֻּלה רק ממיני מזון ומכלת, הנה הענין הזה בעצמו מרומם

ורחבה של המלה, עד כי לא נמצאו אז עוד בגבול ישראל בעלי השקפה מוגשמת, אשר בגרשם איש מאדמת הקדש ידמו בלבם, כי גרשוהו מהסתפח בנחלת ה׳ לאמר לך עבוד אלהים אחרים. ספחת אלילית כזאת בגבול דת ישראל נהשבה כעת רק לנחלת העבר. אין כל פלא, כי דאגו מאד זרובבל ונשיאי העם לאמונתם הזכה, פן תסוג אחורנית לרגלי נקודת־המגע הדתית, אשר תתהוה בין בני יהודה ובין השמרונים, אשר בתעתועי דמיונם יחסו לאלהי ישראל תכונת אלהות מקומית, למרות ההבטחה אשר הבטיחו השמרונים להתכחש אל העבר שלהם ולקבל עליהם את היהדות במלא מובנה, כאשר נראה מדבריהם „כי ככם נדרוש לאלהיכם ולו אנחנו זובחים". דעות מוגשמות כאלה תוכלנה להתפשט הלאה בקרב כל העם ולעכור את המושגים הדקים, אשר קנה לו העם בעמל רוחני רב ובנסיונות קשים.

הננו כופלים את דברינו, כי העבודה הדתית בימי קדם היתה קנין כללי לכל העם הקרוב מאד בקרבת מקום לאלילו המקומי. רק בימים המאוחרים עברה העבודה הדתית לידי מפלגה מיוחדת, ותהי כעין רז וסוד כמוס בקרב מפלגת הכהנים.

הקו המגביל את רשמי פני הדת הקדמוניה והסגולה המצינת אותה היא עבודת האלהים בקרבן וזבח. בכל העתים ובכל הארצות כברו בני האדם בימי קדם את אלהיהם במנחה וזבח. רק בדרך הזה כרתו העמים הקדמונים ברית את אלהיהם, ויאמצו את חרצובות הקשר אשר בו נקשרו לבותם יחד. זבחי אלהים ושמירת הדת הם הם מלות, אשר נחשבו אז לבעלות הוראה אחת ואשר תכן אחד להן. מהות המנחה המוגשת לאלהים ואופן המשתה היו שונים ורבים לאין מספר, וכמעט תמיד נפגוש על דרך העבודה הדתית קרבן וזבח, אשר הקריבום באופנים שונים. מובן מאליו כי המנחות משתנות לפי האלים השונים אשר תוגשנה למו; לאליל העץ ינסכו נסך על גזעו ושרשיו, או כי יתלו על ענפיו את שלל המלחמה וציד היער. בתור מנחה לאליל הים ישליכו סוסים התהומה. בנוגע אל הקרבנות נוכל להחליט, כי כללו בתוכם את מיני המזון והמשקה, אשר יתכלכלו בהם בני האדם. תהי נא

ען ·כי העבודה הדתית לא היתה מוגבלת בימי קדם על ידי חקים קצובים, כי בכלל עוד לא הוחקו אז כל חקים בתחומה של הדת, כי אם היתה קצובה על פי המנהג, ההרגל ודעת הקהל. העם היושב סביבות מקום משכן האליל, רק הוא יודע איך לעבוד אותו ובמה להתרצות אליו, וזולתו אין איש יודע. הגוים, אשר הביא מלך אשור מארץ רחוקה ויושיבם בערי שמרון, הביאו אתם מושגים שאובים ממקור הדת האלילית, ועל פיהם ערכו דמות גם לאלהי ישראל (עיין מלכים ב׳, י״ז, כ״ד—ל״ג). הגרים החדשים האלה, אשר לא יכלו להתרומם למעלה מנקודת ההשקפה המיוחדת לדתם האלילית, הביטו אל אלהי ישראל, לא כבעל נשמת כל הבריאה, המקור, אשר ממנו שופעות כל הויה וישות, כל תנועה ופעולה בעולם כלו, כי אם כבעל איזה אֵל מקומי, אשר ממשלתו מוגבלת בגבולות ארץ מושבו. הם ראו במשלחת האריות הטורפים, אשר רבו בארץ ישראל אחרי השמה — קצף גדול וזרמי זעם השפוכים עליהם מאת אלהי הארץ, אשר באו לשבת בקרבה, על אשר לא ידעו את משפט דתו ועבודתו. אל ההשקפה הזאת מַקְבֶּלֶת גם פקודת מלך אשור לאמר: „הוליכו שמה אחד מהכהנים אשר הגליתם משם.... ויורם את משפט אלהי הארץ״, כאלו לא היתה העבודה הדתית הנועדה לאלהי ישראל ברורה ומפורשת למדי על פי החקים הקצובים וכתובים בספר תורת ישראל. וגם אחרי התורה, אשר הורם אחד מכהני ישראל, נקלטה אמונת היהדות בלבם רק למקצת, עד כי נראה החזיון המוזר — לפי השקפתנו אנו — כי „את ה׳ היו יראים ואת אלהיהם היו עובדים כמשפט הגוים אשר הגלו אותם משם״. גם פה יתאמת המשפט האמור למעלה, כי נקל לבני האדם להמיר את אמונתם מאשר את מנהגי הדת אשר הסכינו בם. המושג הגס הזה בתבונת האלהות הוא אשר החריד מאד את זרובבל וראשי העם בימי יִסֻּד המעלה, בעת אשר הציעו השמרונים להשתתף בבנין הבית השני. המושג מאלהות התרומם בקרב בני יהודה למדרגה נשגבה מאד, ותהי לדעה נאצלה בקרב כל פנות העם, הודות לתורת הנביאים, אשר הרימו את האלהות למעלת עצם נשגב מופשט מכל הגבלה ותאר, עצם נשגב במלא עמקה

ה.

ראשית התפתחות הדת.

החקים.

אין לשכוח, כי בכל הדתות הקדמוניות לא היה להאמונה ערך חשוב ונכבד כפי ערכה היום. לעצם הדת נחשבה אז העבודה הדתית, או טוב מזה, מִלוא מנהגי הדת ופקודיה, אך לא אמונה והגיון בדרכי האלהים. מלבד זאת, הנה החקים והמנהגים הוא היסוד הצנום והמְקשה אשר בקרב הדת, שהתפתחותו מתונה מאד בכל העתים ובכל הארצות. גם בימי תקופת המהפכה אשר תמצא את הדת, בעת חליפת אמונות נושנות וצמיחת דעות חדשות, גם אז נראה כי מנהגי הדת מתקימים בכל תקף עזם בתמונתם העתיקה, מבלי כל הבדל אם הם פשוטים ואם נעלים ונשגבים, כְּאִלו אינם נכנסים תחת גדר החליפה והתמורה. נקל לבני האדם להמיר את אמונתם מאשר את מנהגיהם אשר הרגלו בם, וביחוד את המנהגים שיש למו יחס וקשר עם הדת והנה אם החזיון הזה הוא מצוי מאד ורגיל להיות תמיד, הנה פעולתו היתה נכרת עוד יותר בימי קדם מאשר בעת. המרכז הדתי לכל דת מקומית היה היכל הקדש הבנוי לשם האל הנבחר. הדת השוררת באיזה מן היכלי הקדש יסודתה באגדה ידועה על דבר האל הנעבד, ובעבודה ידועה, הנעבדת לשם העצם אשר נקדש בתור אל, לפניו או בקרבתו. אפס כי לא הושם לחובה על עובדי האל, או המשתתפים בעבודתו, להאמין בלב שלם בהאגדות המסופרות על אדותיו. החפש היה נתון לכל איש בנגוע לאמונות ודעות; האיש אשר לקח חבל בעבודת האליל בהיכל קדשו הוא נחשב כחרד ונאמן להדת, אם רק לא נועז להתל ולשום דופי בהדת המקובלת בקרב בני דורו.

העבודה היתה קלה ופשוטה מאד. קרבת אלהים לא דרשה בימי קדם מאת החפצים בה עבודה דתית מדוקדקת על פי מערכת חקים. הדבר היה מסור בידי כל איש ואיש לעשותו,

תולדות

האמונות והדתות.

תורות הדתות הקדומות ותכונת השיטות הדתיות אשר
התעררו בקרב עמים שונים, מוצאן ותולדות התפתחותן

חלק ראשון.

האמונה בדורות הקדמונים.

ספר שני.

Дозволено Цензурою
Варшава, 13 Октября 1898 г.

תולדות
האמונות והדתות

מאת פרופיסור א. מֶנזים.

תרגום

יעקב פרֶנקֶל.

חלק ראשון.

ספר שני.

הוצאת „תושיה".

ווארשא. תרנ"ט.
בדפוס מ. י. האלטער ושותפו, נאלעווקי 7.

Толдотъ гоемунотъ вегадосотъ

т. е.

ИСТОРІЯ РЕЛИГІИ.

Соч. проф. **А. Мензиса.**

Перев. **Я. Френкеля.**

Часть I. Книга II.

Изданіе „ТУШІЯ".

ВАРШАВА. 1898.
Типографія М. И. Гальтера и Комп., Налевки 7.

האנושית דלה ומושפלת במדרגת הדעת, הנה אז יטביע דלדול הדעת את חתמתו גם על פני האמונה והדת. ומצד השני, הנה הדת היא גדולה ועולה בערכה על הדעת; הדת היא גם אמונת הלב ודבקותו אל עצם נשגב, ושני הצדדים האלה יכולים להיות אמתים וחודרים במעמקי הנפש, אם גם הדעת אשר על פיה היתה נסבה להוית האמונות האלה, היא שוגגת ומוטעת בבחינות רבות. והיה בהגלות הדבר, כי תמונות הדעת אשר התלבשה בהן הדת הן מוטעות, אז יש לאל יד הדת להשליכן מעל פניה ולקחת תמורתן חדשות, כאשר יתחדש העין בעלים חדשים תמורת עליו הנובלים.

אולם כמשגה היה נחשב גם לנו, לוא נואלנו לדמות, כי הדת הקדמוניה היתה כשגגת הדמיון גם בנוגע אל תכונתה ואיכותה של הדעת. הרוח הפיוטי, הוא הכשרון למצוא בתוכנו בפועל ממש את הדבר אשר אנחנו מרגישים בנפשנו, ולהחליט את מציאותו וישותו, הוא נחה את האדם, לא לנכח ה..א והתעתועים, כי אם בדרך הנכונה. הוא כרע וישתחוה לא אל העצם הפשוט כפי שהוא מורגש אל העין או אל האזן, כי אם הקדיש והעריץ אותו בתור בעל התכונות ההן כפי אשר תאר אותו ברמיונו, וכפי אשר השיג אותו. האדם השיג בדעתו, כי מחוצה לו ישנו איזה דבר, אשר על ישותו נאמנה לו עדות הכרתו הפנימית, היינו איזה רוח נאצלה (אידיאַל), עצם הבלתי מורגש על ידי הרגשתו החיצונית, הנכון לבוא אתו (עם האדם) במסרת הברית, ואשר עולה הוא עליו בכח ואון. רק זה, אך לא המבטאים החיצונים הנפתלים ומשחתי הכונה אשר בם התלבש רגש האדם, הוא אשר היה ליסוד מלא חיים וכח התפתחות בתוך הדת של האדם הקדמוני.

ואת השאלה הזאת בעצמה עלינו לפתור גם בבואנו לחקור את אחת מן הדתות הגדולות. האמונות והדעות שנתבררו פה על ידינו הן הן החמרים אשר מהם קרצו גם האמונות הגדולות. לא הן — ר"ל האמונות הגדולות — היו הראשונות להורות את האמונה באלים נשגבים המניעים את גלגלי הטבע, וכמו כן לא הן הולידו את האמונה ברוחות שפלות הערך המתפרצות להכנס אל תוך חוג מפעלות בני האדם ומעבדיהם. לא הן המציאו את האמונה בתקומת הנפש אחרי המות, לא הן הגבילו עתים מזומנים בתקופת השנה לקדשם בקדושת הדת, ולא הן אשרו וקימו את קדושת המקומות הנועדים לעבודת האלים. כל אלה מוצאם מימי קדם עוד לפני ההיסטוריה; הם לא יצאו מלב האמונות הגדולות, כי אם נתאשרו ונתקימו על ידן ונכתרו בעטרת קדושה ותקף דתי. הדתות הגדולות שמו לחוק ומצוה דתית את האמונות וסדרי העבודה, אשר התפתחו עוד לפניהם בלי כל אונס ועקיפין, כי אם מכחו של ההרגל והמנהג מבלי כל הכרה רצונית. לא אחד ממחוקקי הדתות הגדולות אשר המציא מלבו דת עם יסודות ועקרים מחודשים בהחלט, כי אם הליט את הנושנים בתמונות חרשות, ויוסף עליהן פקודות ומצות חרשות.

אולם אם באמת אלה הם היסודות אשר מהם הורכבה הדת הקדמוניה ומהם כלולה תכניתה כפי שהיא לפנינו, כי עתה יש לנו הרשות להחליט, כי הדת החלה לצמוח בראשיתה משרש שגגת הדעת ותעתועי הדמיון. אך שוגה היה האדם הקדמוני בהחליטו, כי כחות הטבע הם כמהו עצמים בעלי רוח ונפש, והם מוכשרים להיות לו לבעלי ברית ולהמצא לו בעת דרשו אותם; אך תעתועי הדמיון היו לחשוב כי בקרב האבן או העץ כלולה רוח ונפש, או להאמין כי נפש האדם אחרי המות או גם בחלום הליל בחייו תוכל ללכת לנפשה ולשוטט על פני הארץ. אפס כי על ידי השגיונות האלה הביע האדם את הצד החיצוני של הרוח הדתי אשר השתרר אז בעולם, ויציר אותו ציור בלתי שלם. הדת היא מתוארת תמיד ומובעת על ידי מבטאים קצובים המתאימים אל מצב הדעת (ידיעות העולם ודעת טבע הבריאה) השורר בעולם בזמן ידוע. בעת אשר החברה

נראים לנו תוים ושרטוטים רבים במקומות שונים על פניה צבועים בגונים שונים ובצבעים חיים ומבהיקים. מעון הנשמות, מעשיהן ותענוגיהן, מתוארים על ידי אגדות תמימות ופשוטות באופנים שונים. הארץ, אשר הן מתגוררות שם, מתוארת לפנינו בדמות הארץ אשר יצאו ממנה בעת מותן, רק כי נוספו עליה איזו הכונות אשר יסודן רק בדמיון. הן מבלות את עתותיהן בכל המעשים אשר הסכינו לעשות בהיותן חיות על הארץ, הולכות לצוד ציד, תטיבינה את לבן במשתה יין, תנגנה בכלי שיר, או כי תשתעינה יחד. באיזה מקרים יסֻפר (גם זה צעד לפנים) על דבר בית משפט אשר שם תעמודנה הנפשות למשפט, ובאופן הזה יחָלק עולם הרוחות לשתים, למעון הנפישות הזכות והתמימות, ולמקום תפתה בעד הרוחות החוטאות. המסרות העתיקות, אשר בהן יסֻפר בפרוטרוט על דבר מעון הצדיקים ומקום מושב הרשעים בעולם הרוחני, דבר אשר באמת איננו פרי המצאת הדתות המאוחרות כאשר כן ידמו רבים — הופיעו על אופק הדת הקדמוניה, רק אחרי התפתחה למדרגה גבוהה. טילור יחליט, כי בראשונה לא ידעו הפראים מאומה על אדות הגיהנם ומוסר שדי הצפון לנפש בעולם הרוחות. לעמת זה התפתחה תורת גלגולי הנפש עוד בראשית עתותי קדם.

על יסוד האמונות האלה התפתחו הדתות הגדולות. המושגים השונים על דבר האלים המבוררים פה התפתחו עוד מקדם קדמתה, וזה הוא כל ידיעתנו במקצוע הזה. היסודות השונים אשר בררנו פה בקצרה, הם מזדוגים בתהומם של הדתות הקדמוניות להרכבות וצרופים שונים לאין מספר, ואין גם אחד מהם הנצב בודד לבדו מבלי הקשר ברעהו. אין לך אחת מדתות אלילי־הרות, אשר לא נכרו בה עקבות אמונה באלים נשגבים; ואין לך אמונה באלים נשגבים, אמונה זכה, מבלי אשר תלוה אליה אמונה תפלה ברוחות ממין השפל, אם מקוריות ואם מגולגלות. בבואנו לחקור איזו דת קדומה נחוץ מאד למצא חשבון: מה הם היסודות הכלולים בקרבה, ובאיזה אופן השתלבו אמונות ודעות קדמוניות הנובעות ממקורות זרים ותצטרפנה יחד בקרבה לצרופים שונים.

הקדמוני, כי נפש האדם אחרי המות לא תשנה את הליכותיה וארחות חייה מדרכי החיים עלי ארץ, אף כי תקומתה רעועה והיא רפת אונים, עד כי קרא לה הומירוס בשם „חדלי אונים". הנפשות אוכלות ושותות כבעודן בחיים, והאמונה גברה אז, כי הנפשות מפיקות מן המזון המוגש לפניהן, איזו תמצית דקה מן הדקה, וביחוד הן מתענגות לאכול דם; וכפי אכלן ושתותן, כן גם נעמו להן כל תענוגי החיים. האמונה הזאת, כאשר עוד נחזה, היא מצוינת ונבדלת מכל התורות אשר הורו על דבר מציאות הנפש אחרי המות. גם הפראי בכל בערותו וגסות דעתו לא יאבה להאמין בשיבת הגויה לתחיה חדשה. הוא יודע כי הגויה לא תשוב עוד מקברה; אפס כי גם זה ברור בעיניו, כי יש תקומה לנפש גם מחוץ לגויה, וכי היא מתנועעת ועושה כל המעשים אשר עשתה בחייה ככל בני האדם החיים על פני האדמה. אמנם כי לא נוכל לאמר כי האמין הפראי בהתקומה הנצחית של הנפש. בגדר השם הזה אנחנו מבינים „חיים רוחניים נאצלים", תקומה חפשית בלתי תלויה וקשורה בשום דבר. לא כן הפראי, מושגו מתקומת הנפש אחרי המות היא עכורה וחשוכה ומתנודדת בלי מעמד נכון. הנפש — לפי מושגו — היא קשורה ומשולבת בנקודה ידועה על פני הארץ, במקומותיה הנודעים לה מכבר; וכאשר צר כחה להשגיא פעלה וחוג פעולתה מוגבל מאד, כן היא סובלת גם עוני ומחסור. כמו כן אי אפשר לאמר, כי האמין האדם הקדמוני בגמול הנפשות על כל מעשיהן בחיים. ואם אמנם, כי פה ושם נשקפים לנו בדת הקדמוניה והאגדות התלויות בה איזה קטעים ופרורים של האמונה הזאת, אבל באמת הסכין הפראי לחשוב, כי אין שלטון לאלים בעולם הרוחני לפלס את מעגל חיי הנפשות; המות יחלץ את האדם מתחת ידי האלים, כפי אשר יעשוק אותו מבין זרועות בני משפחתו. נפש האדם אחרי המות היא חפשית ונהונה ברשות עצמה מאפס כל שלטון עליה.

כן הוא מושגו של האדם הקדמוני מתקומת הנפש מחוץ לגויה. אפס כי עוד מימים קדומים החל רוח דמיונו של האדם לפעול את פעולתו גם הוא בגבול האמונה הזאת, ובכן הנה

הנה הכונתה הכונה מקומית. לב האדם מתרגש ומתלהב לרגלי עבודת הדת, רק ביחוס אל אחיו בני שבטו, אשר כמהו נוזל בלבם דם אב ואל אחד; ובזה הוא ממלא את חובתו אל שבט מולדתו, ושואף לשפות לו שלום רב. לעמת זה הנה דבר אין לו עם בני שבט אחר, ואין כל קשר דתי ביניהם, באשר כי האנשים ההם הם בני משפחה אחרת, בעלי דת אחרת. דתו מטלת עליו חובה לאהוב את רעו ושכנו בן שבטו ולשטום את אויבו, היינו את האיש המתיחש על פי מולדתו לשבט אחר. ומצד השני הנה האדם ממלא את חובתו אל הדת רק בקרבתו אל מקום ידוע ובמלאו אחרי מנהגים ידועים, והיה כבצעו את מעשה מנהגיו הדתיים ובעזבו את ארמון אלילו, אז הנה כמו יפרד האדם מעל דתו. ואם אמנם הבט יביטו בעלי הדת על מקדש אלילם ברגש כבוד גדול מאד, וגם בלב רועד מיראה ופחד, אפס כי במרחק ידוע ממנו מתחוללת בלבם תמורה נמרצה, כי כפי רחקם מארמון אלילם כן ירחק לבם מדתם, וכן יעזבוה ויטשוה. דת כזאת הנה בכהה לאמץ את בעליה ולעורר את לבם — היא עולה על האמונה באלהותם של איתני הטבע, באשר כי היא מקולעת ושזורה יותר עם פתילי חיי החברה. אפס כי עם כל זה היא מנחת מעצורים גדולים מאד על דרך בני האדם מלכת קדימה, בצמצמה את אהבתו ודבקותו של האדם רק בגבול שבטו וארצו, ומכנסת בקרבו חבה עמוקה לכל נושן ודעה קדומה.

3. המצב אחרי המות. האמונה, כי נפש האדם איננה נכחדת במות הגויה, והיא מארכת לחיות ולהתקים גם מבלעדה, הולידה המון שיטות והשקפות שונות. מושגיו של האדם הקדמוני על דבר הרוחות ותקומת הנפש אחרי המות, הוא החלק היותר נכבד בקרב הדת הקדמוניה ההיא, אשר את יסודי השקפותיה הורישה אחריה אל הדתות הגדולות יורשי נחלתה הדתית. המנהג המוזר אשר הסכין בו האדם, לשום בתוך קברי הוריו וקרוביו חפצים שונים, התשורות השונות אשר יגישו אל המת בעת הקברו או השרפו, וגם בעת החגיגה אשר יחוגו לשמו ולזכרו, — הם מוכיחים לרעת, איך האמין האדם

דתי האליל מן הארץ וישמידו את כל אלילי השוא מבלי השאיר למו שריד ושארית.

אי אפשר לנו לבלי שום לב אל רשמי הפנים המשותפים לכל הרתות ממין הזה, והיא על תכונתם המקומית, המטבעת איזה חתמת בעלת רשמים ידועים על פני הדת של הארם הקרמוני. יתכן לעבוד ד"מ את האֵלה הקדושה יחד עם האל הצמוד אליה רק בקרבת העץ; ואלה הפונים בבקשתם אל המעין למען ימלא את חפצם, הנה נטל עליהם לבוא בקרבת המקום אשר הוא שם. האלים של הדתות ממין הזה הם כמו תקועים במסמרות אל נקודה אחת מבלי יכלת לזוז ממקומם ולהתנועע. עם מקום מושב כל אֵל ואֵל ממין הזה משולבת שלשלת ארוכה של מעשים ומקרים, תולדה ארוכה ושלמה; בהיכלו ערוכה עבודה דתית מסודרת על פי חקים שנתקדשו מטעם הדת, וכה יעברו עליהם עתותי נצח. פה נראה אֵל אסור אל מקום שבתו, והוא נקדש ונערץ רק על ידי העם אשר סביבות מקום מושבו. אֵל כזה שוכן בתוך עם סגֻלתו, ומלבד עמו אשר יכבדהו ויעבדהו אין איש פונה אליו ואין דורש לשכנו. כן החלק הארץ לממלכות קטנות בין אגודת האלים האלה, אשר כל אחד ואחד מהם ישפוך ממשלתו בתור מלך בקרב ממלכתו, ויכונן לו ארמון מלוכה בקרב בני עמו הסרים למשמעתו. האיש הנודד מארץ מולדתו אל ארץ אחרת, הנה הוא עוזב את גבול ממלכת אֵל אחד, והוא מעתיק את מושבו בגבול ממלכת־משנהו; ומאשר כי עבודת כל אל מצטמצמת רק בהיכל מקדשו הבנוי לשמו, על כן הנה בעזוב איש את מולדתו, הוא זונח גם את דתו, ואז הוא אנוס אם ללכת לעבוד אלהים אחרים, או להסתלק בהחלט מכל חובה דתית. על כן הנה בקרב רבים מן העמים הקדמונים היתה האמונה על דבר מוצאם ותולדהם מבעלי החיים (Totem) מקבֶּלת אל עבודת הדת המקומית המצומצמת כלה רק בארמונו של האליל המקומי, ושניהן השלימו זא"ז. יושבי המקום אשר סביבות ארמון האליל כלם הם בני משפחה אחת, והאליל המקומי הוא אבי המשפחה וראשה. הנה כי כן תהי הדת בעלת תכונה כפולה, מעבר מזה הנה היא דת המשפחה, ומעבר השני

זה פרס ידוע — יזכירנו גם הוא את הדת העתיקה הזאת.

יוכל היות כי בעצם וראשונה השתחוו למעיני המים מפאת אלהותם העצמית, ורק אחרי כן נספחו עליהם אלילות המים (Nymphen), אשר לפי אמונת הקדמונים הן רוחצות במים וחופפות על פניהם תמיד. וכך היה סדר העבודה: העוברים הביאו אתם חפצים יקרי הערך וישליכום אל תוך מי המעין, או כי תלו את מנחתם על העצים בסביבות המים, ועם זה יחד העתירו אל האליל כי ימשוך למו חסד. כן התקדשו בקדושת אל גם היאורים והנהרות. וכהמעינות כן גם נקדשו אבני השדה, לא אבנים מחוטבות מעשה ידי חרש חושב, כי אם אבנים פשוטות, אשר נקדשו בתמונתן המקורית כפי שיצאו מתחת ידי הטבע. והדת הזאת התפשטה גם היא עד מאד בקרב העמים הקדמונים, אפס כי מעטות הן ודלות הידיעות שהגיעו אלינו על אדותיה ודרכי עבודתה. אבן הקעבה אשר בעיר מֶכָּה א) וגזרת האבן אשר בהיכל דִּיַנָא בעיר עֶפָּהאס הן הן השרידים היחידים אשר שרדו אלינו מכל קדשי הדת הזאת. לפי השערת איזה חכמים נקדשו בכבוד אל עמודי האבן מעשי ידי הטבע, הנמצאים במערות האדמה בכל ארצות אירופה וגם בנגב ומערב אזיה ב) בכל ארץ יהודה לא נראו ולא נמצאו אבנים כאלה עד היום, אף כי בארצות שכנותיה נמצאו לרוב. הח' קֶנְדֶר נותן טעם לדבר, כי מלכי בית דוד החרדים לתורת ישראל שקדו להעביר את

א) לפי המסות והחקירות שנערכו בעת החדשה הוחלט הדבר, כי אבן הקעבה היא אבן אלגביש, אשר ירדה באחד הזמנים על פני הארץ. מסרת עתיקה היא אצל הערביאים, כי את האבן הזאת הוריד אדם הראשון משמים ארצה. כפי הנראה נבאו ולא ידעו מה נבאו, יען כי באמת הורדה האבן משמים ארצה, כדבר הידוע כי אבני האלגביש הם אורחים המגיעים אלינו במקרה ומוצאם מגבהי מרומים, בהיותם משוטטים במרחבי חלל העולם על פי חקי התנועה הכלליים השולטים בקרב כל העולם; והיה כי יקרה מקרם להתקרב מאד אל הארץ אז הם נמשכים על פי כח המושך של הארץ ונופלים על פניה. — המתרגם.

ב) בלו"ס הן הן מצבות האבן הנזכרות בכתבי קדשנו. שקידת מלכי יהודה האחרונים להעביר את הדת האלילית מן הארץ היא הנסבה כי לא נמצא כעת כל זכר לעבודת האלילים בכל הארץ. — המתרגם.

החרשה הסכינו בני האדם האמונים על ברכי דת אחת לאהבה איש את אחיו ולהביט זה על זה כבעל אחים מלדה, יען כי הדת, זאת אומרת, חרצובות רוחניים או שכליים מקשרים את לבותם יחד. לא כן היתה האחדות בימי קדם. אז חשבו בני האדם את רעיהם לעצמם ובשרם, ויאהבום אהבת אחים, רק אם באמת יצאו ממקור אחד ויהיו צאצאי אב אחד. הננו רואים כי העברים התאחדו יחד בתור בני אברהם, האדומים — בתור בני עשו. מולדת המשפחה נחשבה בימים הקדמונים כתנאי הברחי לאחות בני האדם ואחדותם; רק אלה אשר ממקור אחד יצאו ודם אב אחד נוזל בעורקיהם, הם יכלו להתאחד יחד במסגרת דת אחת. האנשים אשר דם אב אחר נוזל בעורקיהם, הם יוכלו להתאחד רק תחת דגל דת אחרת, ולחסות רק תחת כנפי אל אחר. אולם אם נסוג עוד מדרגה אחת לאחור בדרך ההשקפה הזאת, אז הנה תהי הדייקנות עוד גדולה מזה; אז יתאחדו בני האדם תחת דגל דת אחת, רק מאשר כי מוצאם מבעל חי אחד, מטֹטם אחד, אשר אליו הם גם כורעים ומשתחוים כלם.

ב) המעינות, עצי השדה והאבנים. העבודה הדתית התלויה בכל אחד משלשת העצמים האלה, הנה היא בפני עצמה שדמה נרחבה לעיון ומחקר, רק אנחנו נסתפק בזה במועט, בתתנו לפני הקורא את ההשקפות הראשיות שנערכו במקצוע הזה. הח' מונגַרד ופְרֶזֶר מצאו שרידי עבודה דתית לשם אלהותם של עצי השדה בקרב איזה מנהגים הנהוגים אצל האכרים באיזה מקומות באירופה. אין כל תפונה, כי האדם הקדמוני כרע וישתחוה אל עצי השדה רק מפאת חשבו אותם לעצמים מופלאים בעלי רוח חיים. עד מהרה נוצר בדמיונו המושג על דבר רוח העץ השוכן בקרב העץ בעצמו, כאשר תשכון הנפש בתוך הגויה, והרוח הזה הוא שולט (כאשר האמין) בדברים רבים, כמו ד"מ להמטיר מטר ולהפרות את הצמחים וגם את בעלי החיים. רוח העץ אמנם התהפך במשך העת ויהי לאלהי העצים, ובמצבו הרם הזה עזב את העץ הנקדש ויהי לראש ולשליט על כל עצי השדה. המנהג הנקדש בעיני האכרים להתחרות זב"ז להעפיל עלות על ראש תורן תקיע בתוך הגן ולקבל בעד

לא אל אישים ידועים מקרב המין, כי אם אל המין כלו בתור דבר אחד שלם, רק כי בחר לו לעבודתו — יוכל היות — שועל גדל קומה או ארנבת גדולה, אשר היו בעיניהם לסמל המין וכעין בא בכחו, מאשר כי למטרה הזאת נבחרו מקרב המין אישים כאלה המחוננים בהתכונות המיוחדות להמין — במדרגה גבוהה מאד. כפי הנראה הנה חשבו בני האדם את עצמם בימי קדם, בעת עמדם בתחתית המדרגה בסולם התפתחות האנושית, לצאצאי חיות השדה למיניהן, שבט זה התיחש על פי תולדתו למין אחד, והשני — למין אחר. מן האמונה המוטעת הזאת יצאו גם שמות שבטי העמים השונים, ועל פיה שרטו כל בני השבט בבשרם כתבת קעקע, אשר בה תארו את דמות בעל החי אבי השבט. ד"מ הבֶּחואינים הפראים נחלקים לשבטים רבים על פי מוצאם בתור צאצאי הקרוקודיל, הקוף, השור היערי, הפיל, האריה ומיני דגים רבים וכדומה לזה. את החיה השעירה בעלת הקרנים או בעלת קשקשת הנחשבת לאבי השבט (Totem) יקדישו ויעריצו כל בני השבט, ואיש לא יעיז לגעת בה לרעה ומה גם לאכול את בשרה. האנשים המתיחשים על פי מולדתם לצאצאי „טֹטֶם" אחד יתחשבו לשארי בשר בני משפחה אחת. יש אשר יתחשב בתור „טטם" גם אחד מצמחי שדה, ובמקרה הזה הנה חלילה לבני השבט ההוא לעקור מעפר גזעו או לאכלו.

האמונה התפלה הזאת נתקימה עד היום הזה באיזה מקומות על פני הארץ; כעת מצאה לה קן בקרב הפראים יושבי אמריקה הצפונית. באמת הנה היא מדרגה ידועה בהתפתחות הדת והחברה, אשר בימי קדם עברו עליה כל עמי הארץ. מזה תסתעפנה שתי תוצאות רבות־הערך, אשר נפגוש אותן תמיד מדי לכתנו בדרך חקירתנו זאת. ראשית, הנה האמונה בבעלי החיים היא חזיון נפרץ מאד, אשר ערכו ותעוזתו עוד לא נתבררו לנו בשלמות. הח' לֶנן מוכיח לדעת, כי העבודה הדתית לכבוד בעלי החיים, אשר התפשטה מאד בקרב העמים, מוצאה מימי המדרגה השפלה של התרבות האנושית, עת האמינו במוצא האדם מחית השדה. שנית, הנה על ידי האמונה הנבערה הזאת אנחנו מכירים לדעת את השקפת הדורות הקדמונים על הטבע וע"ל כנסית הדת. בעת

ועוברת עם שבטי העמים הנודדים ממקום למקום, באשר כי בכל מקום לא תחסר היכלת לכרוע ולהשתחוות אל השמים, השמש והרוח. נופלת ממנה בבחינה הזאת היא העבודה לחזיונות הטבע הקטנים; העבודה אל אחד מבעלי החיים היא אפשרית רק במדינה שהוא (בעל החי הנעבד) מצוי שם, וכמו כן העבודה לעץ ולאבן או למבוע המים — יוצאת לפעלה רק במקומות קצובים ומוגבלים. לעבודה דתית כזאת, שהיא תלויה במקום וקשורה בנקודה אחת ידועה, נקרא אנחנו בשם דת מקומית. בימים הקדמונים מלאו הדתות המקומיות האלה את פני כל הארץ, ושרידים רבים מהן עוד נפגוש בארצות שונות, אם גם שם נבחרה הדת האלילית המקומית, היא והאגדות התפלות התלויות בה יחד, עוד מימי קדם. בכל מהפכה דתית, אשר תוצאותיה היא תמורת הדתות, שם שרידי הדת המקומית מוצאים קן למו בקרב הדת החדשה, למרות התאמצותה לגרש כל דעה נושנה מפניה.

ובהדת הזאת, היינו העבודה למחזות הטבע קלי הערך, אשר נתיבותיה השתרגו עברו וימלאו פני תבל, בה נשקפת כבראי תכונת החברה האנושית בימי קדם. כל שבט ושבט, כל כפר וכפר, בנה לו מזבח בפני עצמו, ויבחר אלהים מיוחד לו לבדו, וכלי הקדש אשר ישרתו בם לחפץ עבודת האלהים — לו לבדו. הדת היא השלשלת, אשר בה תרתקנה יחד כל החוליות הרבות, כל האגודות הקטנות אשר בקרב הכנסיה, אבל היא מפרדת בין הכנסיות השונות. הננו להביא פה משלים אחדים המורים את דרך התפתחותה של הדת הזאת:

א) ההכנעה והעבודה אל בעלי החיים. הסכן הסכין האדם הקדמוני להגן על עצמו מפני חית השדה, אם בכחו ועצם ידו ואם בחכמתו וערמת לבו, ועל כן למד לדעת בדיוק את תכונתם וארחות חייהם. לבו הגה למו רגשי יקר בעד התכונות הטובות, אשר בהן יתרון למו עליו, את הארנבת — בגלל קלות המרוץ, את הביבר — בעד כשרונו להרשת מחשבת, ואת השועל — בעד ערמתו. אולם בעת בחרו לו לאלהים את אחד ממיני בעלי החיים, היתה עבודתו מכֻונת

על דבר אֵל השולט לזמן קצוב, אשר בתקופת זמן ידוע יכרעו וישתחוו לו ויתנוהו עליון על כל האלים, וגם יתאריהו בתמונות נשגבות ונעלות, מבלי להכחיש עם זה את הכח האלהי השוכן ביתר האלים.

הננו חושבים לנחוץ להראות על עוד אחד ממצבי הדת, היינו על האמונה בשתי רשויות (Dualismus). אמונה כזאת מבצרת לה את שלטונה בקרב הארצות ההן, אשר שם תגלה בעליל מלחמה עזה תמידית בין שני כחות הטבע, בין כח חונן ומיטיב ומשפיע עתרת ברכה, ובין כח זועם מקיר צרה ואסון. האדם הקדמוני, אשר בקצר ראותו יציר לו את ההשפעה הנעימה וטובת המזג השופעת מן הטבע — בתור חסד וברכה, אשר יריק האל הרחום והחנון, הנה בהכרח יבאר לו גם את החזיונות הנזעמים אשר לרגלם יבואו לעולם כליון ונזק — בתור כח משחית השופע מאת אל זועם החפץ בהשחתת עולם. במקרה כזה הסתעף העבודה הדתית לשני סעיפים. פעם יביע האדם רגשי תורה לאלהי חסדו, ופעם הוא מתאמץ להתרצות אל האל הזועם ולהשיב את ידו מבלע; והיה אם ישתוו שני האלים בערכם ובכח פעולתם, אז הם שניהם שקולים, אין אחד מכריע את השני, וחלק כחלק ינחלו כבוד ויקר מאת עובדיהם. בכלל נוכל לאמר, כי ההכנעה והעבודה לאיתני הטבע מרוממות את רוח בעליהן, בהיות כי הן מקרבות את האדם אל הכחות הנשגבים וממריצות אותו, גם במובן הטבעי, להרים מבטי עיניו רק למעלה ולא למטה. במקומות אשר כחות הטבע מלאים שם זעם, בארץ אשר תפיץ בה השמש קרניה כפלדות אש, ומשברי ים סוערים בה בחמת כח, שם הנה האמונה באלהותם של האיתנים האלה, בתתה את לקחה לשאה ולסבול הכל מרצון האלהים ברוח שקטה ולהקריב את חייו בעד אלהיו, תועיל הרבה מאד לעורר את האדם ולאמץ את רוחו. אולם אלי הטבע, מלבד אחרים היוצאים מן הכלל, הם אלהי חסד וחנינה, מלא אור ונגה.

2. ההכנעה והעבודה לחזיונות הטבע קלי הערך. האמונה באיתני הטבע האדירים יש לה תכונת דת כללית. היא יכולה להתפשט בכל הארצות; היא נעתקת

זולתו, בחשבו אותם לאלהים, אם לא לו הלא לאחרים, ומה גם כי הם עצמים הנכללים בסוג אחד עם אלהיו הוא. כן היה האדם הקדמוני למאמין באלים רבים ושונים. האמונה באלים רבים הוא חזיון מורכב ומסובך מאד; הנה הוא ערבוב של דתות שונות, אשר כל אחת ואחת התפתחה לבדה על פי דרכה, ונוספו אשה על רעותה להגדיל את בלבול המושגים.

ישנם מצבים שונים גם בחוג האמונה באלים רבים. יש אשר ירגישו בני האדם, כי כל האלים, אשר הם מאמינים במציאותם, כמו דורשים מהם הכנעה ועבודה דתית, ואלה הראשונים בתם לבבם הם ממלאים את רצונם ועובדים את כלם יחד. במקרה כזה הנה כפי המתאים אל רגשותיהם ומושגיהם הנושנים הם פונים אל אלים שונים חליפות, פעם אל האחד ופעם אל משנהו, או כי יתחכמו להגביל את הזמן והמקרה, מתי הוא נאות לעבודת אֵל זה, ומתי — אל משנהו, או למלא ע"י איזה אמצעים נאותים את דרישותיהם השונות וחפץ כלם. ומעבר השני הנה יתכן הדבר, כי בני האדם עם כל אמונתם החזקה באלים רבים הם מצמצמים את הכנעתם ועבודתם הדתית רק לאל אחד. יודע הוא האדם כי ישנם אלים רבים בעולם, ועם כל זה הוא בא בדברים וכורת ברית רק עם אחד מהם. המצב הדתי הזה היה נוהג כפעם בפעם בהעת העתיקה, ואז נגלה המחזה הזה בכל תקפו; בני האדם האמינו במציאות המון אלים, אפס כי רק לאחד מהם נפנה מקום בראש ויְכֻבד בתור אל ראשי, אביר כל האלים.

הננו להביא פה מספרי בעלי הדת האלילית דוגמאות ממצבי הדת השונים:

האמונה באלים רבים אצל היונים וסגנון לשונה:

צִיאוּס הגבור! הגדול והמהולל, השליט במרומים!
הֶליוס, אשר עיניו פקוחות ואזניו קשובות תחת כל השמים!
הארץ, הנחלים, ואתם אֵלַי, אשר בתחתיות ארץ מעון הנשמות
תיסרו את בני תמותה בעון שבועת שוא, —
ראו נא כלכם וענו בי....

(אילְיַדָה 3, 280—276).

שירי הקדש בספרי הֹוּדוּס הקדמונים ישאו מדברותיהם

אחת כהתרפק ילד על אביו; כאשר לא יוכל העבד להתמכר ולהיות נאמן אל אדונים רבים בעת אחת, כן גם ישאף רוח האדם על פי טבעו לרבקה רק באל אחד. הוא פונה אל האל ההוא הנחשב בעיניו לראש וראשון לכלם, ואשר יעצור כח — לפי דעתו — להמציא לו עזר וישע יותר מכלם, בהיות כי באמת לא יתכן להמצא שני עצמים נשגבים כי אם אחד. אולם כי מצבו של האדם הקדמוני לא הרשהו להיות נאמן אל הרגש הדתי הזה, בהיות כי רואה האדם את עולמו החיצוני מתיצב לפניו היום בצורה אחת ומחר הוא פושטה ולובש צורה אחרת, על כן הנה בהאמינו באלהותו של איזה כח מכחות הטבע, נבצרה ממנו לראות בתוך הטבע אל אחד נצב על משמרתו תמיד בלי חליפות. אבל האמנם כי אי אפשר לו להשתחוות לאל אחר, אחרי אשר הראשון חלף ויעלם ממנו? ואם גם כי אתמול עוד כרע וישתחוה להשמים, הזה יהי לו למעצור לבלי לכת אחרי אלהי השמש, הים והרעם? ואם גם הדורות החולפים נשאו את אחד האלים לכל לראש, הנה מדוע זה יבצר מאת הדור החדש להכיר לו איזה עצם אחר בתור העצם הנשגב? אמנם כי גם הכח הקודם נשאר בתקפו ואלהותו לא חדלה ממנו, רק כי האל הזה התרחק עתה מעל פני אופק ההשקפה הרוחנית של האדם. הוא לא חלף ולא עבר מן העולם, עוד כח אלהותו אתו, ובעוד מועד ותקופת זמן מה ישוב האדם להפנות אליו לבו ושמהו עליון על כל האלים. ובכן הנה כח משפט הגיוני דוחף את האדם להודות, כי בקחתו לו אלים מקרב ממלכת הטבע, אז הנה יהיו אליו רבים מאד במספרם. גם בעת יָצרו בדמיונו אֵל חדש, אין את נפשו להכחיש את מציאות הישנים, יען כי עוד לא התפתח שכלו למדרגה גבוהה כזאת, עד להבין כי יתכן להיות במציאות רק אל אחד ולא יותר. האדם בעת השתחוותו לאל אחד ידוע, אז הנה כמו ירגיש בנפשו, כי אלהיו זה הוא האחד בתבל ואפס זולתו; והרגש הזה בעצמו יתעורר בלבו בזמנים שונים וביחס אל אלים רבים ושונים, מאפס און ועצמה רוחנית לחלץ את נפשו מן הסתירות וההתהפוכות המפעמות אותו כפעם בפעם. כן קשה מאד על הפראי להתנכר אל האלים אשר נקדשו בעיני אחרים

איש ציד או בעל מלחמה. באופן כזה יסגלו למו האלים איש איש תכונה פרטית מיוחדת לו לבדו, והם מתפתחים איש איש במחיצתו ובכחו המוטבע בו; הדברים המסופרים על אדותיו הם קשורים ומשולבים בעצם ההוא אשר הושם ליסוד לו בעת יצירתו, או — ליסוד החזיון המתאחד אתו. אפס כי האלים הולכים הלוך והפרד מעל העצמים הטבעים, עדי קנותם למו את הזכות על היסטוריה מיוחדת להם לבדם. האגדות אשר נושאי ספוריהן הם האלים, הן משתנות זמ"ז לפי המדות והמושגים של העמים השונים. באיזה מקרים נשארו האלים זכים וטהורים, והם מזהירים בתור עצמים נעלים, בעוד אשר ברובם — הם מעולפים בספורי בדים פרועים ותפלים. האגדות התפלות האלה תדבקנה בעצם האלים והתאחדו להיות אתם לבשר אחד, וכה תשארנה קשורות בם ימים רבים, גם אחרי אשר יקבלו האלים תכונה יותר נשגבה ופנים של תרבות נכונה, הודות להתפתחות המוסרית של העם העובד אותם. אנחנו נוכל להוכיח על ידי משלים רבים, כי האלים ממין המופלא (אשר יסודם בחות הטבע) נתגשמו ויתהפכו לבני אדם וגם לבהמת הארץ, ויתעטרו בספורי בדים ואגדות תפלות סביב. זה הוא הסדר הקבוע להתפתחותם של האלים הטבעים, זה הוא המעשה אשר יעָשה בם, אם רק התיצבו על דרך ההתפתחות המיוחדת למו.

המון אלים. נחוץ גם להראות על תכונה כללית אחרת אשר להדתות המיוסדות על עבודת איתני הטבע האדירים. לכל אחד מן האלים ישנה היסטוריה מיוחדת, כל אחד מהם התפתח לבדו על פי דרכו, בעת אשר עלה על לב בני האדם להתענין בו ולשום אליו לב. אולם מאשר כי האלים מתפתחים איש אחרי רעהו בזמנים שונים, או מאשר כי האלים המתפתחים בארצות שונות הם מתאחדים לאחרונה יחד, על כן יקרה כי יתרבו מאד האלים, ואין גם אחד מהם אשר נוכל לחשבהו לאל ראשי ואביר האלים. גם במעט עיון הננו באים לידי הכרה, כי בכל מעשה ומעשה מן העבודה הדתית יְפַנֶּה האדם את רעיונו ומחשבתו רק לנכח עצם אחד. זאת היא התכונה המצינת את עצמיותה של הדת. כאשר לא יתרפק הילד על איזה אנשים פעם

הירח בעת שהוא חסר הוא נראה ברמות קרנים, ובכן הירח הוא — פרה. השמים הם רמים ומתנשאים ממעל על פני כל צבאות תבל, ובכן השמים — אב. ומאשר כי האדם יודע ומכיר היטב את כל הדברים הנוגעים אל האב והפרה, על כן יתחשבו האלים האלה בעיניו בתור היותר אמתים ונבונים, והוא מעריץ ומוקיר אותם ואת מצבם הנשא. אולם מצד השני הנה מוצא האדם בקרב האלים איזה דברים נכבדים ונעלים יותר מכפי הכלול בקרב העצמים אשר שמם נקרא עליהם. הנה הוא כורע ומשתחוה לא אל עצם השמים לבדו, לא אל עצם הירח בלבד, כי אם הוא משתחוה למו ואל ההוספות המשולבות במו, אשר נוספו עליהם על פי הגות לב האדם ודמיונו.

וההוספות האלה מתרבות במשך העת הלוך ורוב. ובהיות להאדם הקדמוני אלים בעלי רוח חיים, יודע הוא לקלוע את תולדות ימיהם ועלילותיהם למקלעות שונות. אם באמת הירח פרה הנהו, הלא יהיה השמש פר המקיף במרוצתו את השמים מסביב. הדבר הזה הוא לנו כעין דוגמא ומשל אל היסוד הקבוע, אשר הושם לחק במרבית הדתות הקדמוניות, ואשר נכבד הוא לנו מאד לבלי הסר אותו מלבנו, והוא, כי בראשונה התמשלו כחות הטבע אל כל בעלי החיים אשר על פני הארמה. המדרגה הקדומה ההיא בהשתלמות הדת, אשר אז נערכה אל כל כחות הטבע דמות בהמה וחיה, קדמה לבוא לפני המדרגה שבה תארו את כחות הטבע בדמות אדם ובצלמו, ועוד השתמרה עד היום הזה אצל רבים מעמי הפראים.

התמורה אשר התחוללה ברמיון האדם לערוך אל אליו דמות אדם, נחשבת גם היא לצעד גדול קדימה על דרך התפתחות האלים. לרגלי התקבל המושג לחשוב את השמים בתור אב, הלא נקל מאד להוסיף לכת הלאה. כדבר המתאים אל המושג הזה תהי הארץ לאם (הרמיון הזה התאזרח בכל העולם), ובני האדם יתחשבו לצאצאי הזוג הזה. אם יכונה השמש בשם ממין זכר (אף כי השמש תכונה גם בשם נקבה) אז הנה עליו להראות את גבורתו ומשגב עלילותיו למען הראות בתור בעל התכונה המצינת אותו. אם הרעם הוא אל הנקרא בשם ממין זכר, בוראי הנהו

אֶל את העצם הנעבר בעצמו, אשר נחשב אצל האדם הקדמוני לבעל רוח חיים. האדם התפלל ויגש מנחה אל השמים בעצמם; הוא כרע וישתחוה אל השמש, הכוכבים ואל רוח הסערה, אל גופם ועצמם.

אבל כל אלה לא הניחו את דעתו של האדם, בהיות כי מחשבתו ורוח דמיונו התנגדו לזה. אמת כי אצל איזה עמים התעוררו הדעת והמחשבה להגות ולחשוב יותר מאשר אצל יתר מרעיהם. אפס כי אין לך עם אשר קפאה מחשבתו בקרבו בלי כל תנועה והתעוררות. ועל כן נגלה החזיון הזה, כי החל האדם להתרומם פה ושם, אם במדה מרובה ואם במדה מצערה, למעלה על פני העבודה הפשוטה והבזויה אל כחות הטבע בעצמם. צעד גדול קדימה — בערך אל הגסות הקודמת — נעשה בעצם היום ההוא, עת החל האדם לקרוא שמות לכל מחזות הטבע. השם בלבד הנהו גם הוא איזה כח ידוע, הנה הוא כעולה בערכו על הכנוי והתאר; השמות אשר הונחו על ידי הקדמונים הם אוצרים בקרבם איזה מושגים חדשים במובנו של העצם נוסף על הידועים מכבר, ובכן התחיל האדם ליחס אל העצמים המסֻמנים על ידו בקריאת שם — תכונה חדשה וכחות חדשים. בני האדם מתחילים להעמיק בחקרי משפט על אדות השמות החדשים, ולרגל ההתבוננות הם באים לחרוץ משפט על דבר טבעו וטיבו של העצם הנקדש והנעבד, עד כי תשתנינה דעתם והשקפתם על האלים שבחרו למו. גם חלוקת העצמים למחלקות וסוגים וכמו כן שמות התאר שהניחו למו, כמו השמות „מזהירים" „בעלי רוח חיים" אצל האריים הקדמונים, אות הם על מצב הגיון חפשי מבלי להתלות בהדעות הקודמות, והם מעוררים את הרמיון והמחשבה לצעוד לפנים ולהגביל את תכונת האלים על פי הכרה פנימית. האדם הקדמוני בשאפו להמציא שמות מגבילים ומצינים את העצמים, אשר הוא כורע ומשתחוה למו, ואשר כל מחשבות לבו מלאו מהם תמיד, הנה הוא קורא למו שמות כשמות העצמים בעלי רוח חיים הקרובים אליו, והוא מדמה בלבו, כי באופן הזה הם מתקרבים אליו יותר, ועם זה יתר הוא מאמין, כי רחבו גבולות ידיעתו בנוגע אליהם. ד"מ

הדור הצעיר, אשר העלם מתהום הנשיה להשיבם אל כבוד אלהותם כבראשונה. חליפות ותמורות לאין קץ ומספר, צעוד לפנים ונסוג אחורנית, התקדמות וירידה, — כל אלה נשנו וחזרו ונשנו וימלאו תקופות ארוכות ומרחבי עתותי קדם, אשר חלפו על משפחת בני האדם בטרם ילדה ההיסטוריה האנושית, מרחבי עתים המשתרעים במדתם לאין גבול כמימי ים האוקינוס הסובבים את פני כל הארץ.

ד.

ראשית התפתחות הדת.

האמונות.

כבר ראה ראינו את החמר אשר ממנו יצר האדם הקדמוני את אליו ואליליו. כאשר שונים היו האלים על פי מולדתם ותולדתם, כן גם השתנו זמ"ז בדרך התפתחותם מראשית היותם ועד היום. האלים הטבעים האדירים הולידו דת ממין ידוע, האלים הטבעים הצעירים — דת ממין שני, האמונה ברוח האבות אחרי מותם — עוד מין שלישי. אפס כי להדתות השונות האלה אי אפשר היה להתפתח יחד מבלי להשפיע את פעולתן אשה על רעותה. מראשית היותן התערבו הדתות השונות יחד, עד כי הופיעו דתות מורכבות ובלולות מערב עבודות דתיות שונות. הבה נתבוננה נא אל הדתות היסודיות אשה אשה לברנה.

1. הצמיחה והגדול של האלים רמי המעלה. בהתבוננו אל העבודות הדתיות השונות לפי הסדר ההוא שחקרנו אותן בפרק העבר, הננו שמים לב בראשונה אל עבודת מחזות הטבע האדירים ואל האלים אשר יכבדו על ידה. והם: השמים, השמש וכל גרמי השמים, השחר, דמדומי חמה בין הערבים, ואחריהם מחזות רוח היום, הגשם, הסערה, הרעם והברק. נחוץ לברר את מושג העבודה הזאת, כי בראשונה הכירו בתור

הרשמים שהרשמו מחזות הטבע וכחותיה האדירים בלב האדם הקדמוני. כמו כן מובנה לנו האמונה באלהותם של מחזות הטבע קלי הערך, גם מבלעדי שיטת טילור המיוסדת על האמונה ברוחות. האם לא דבר קרוב הוא מאד אל טבע הפראי להקדיש ולהעריץ בתור אֵל את מפל המים או את עץ האלה רמת הקומה ורבת הענפים? או אם זר הוא בעיניו להאמין, כי המון עצמים כמוסים ונעלמים עוטרים אותו סביב? באופן הזה הננו באים לידי מסקנא, כי, גם מבלעדי התורה על דבר גלגולי הנפשות אחרי המות, עלינו להביט על העבודה הדתית אל הטבע כעל התמונה היסודית של הדת.

ובהיותנו עסוקים הפעם לחקור את מושגיו של הפראי, עלינו להזהר לבלי יחס אליו את התכונות המסוגלות לאיש נאור בעניני אמונות ודעות, כמו אמץ רוח להתחזק בדעותיו לבלי החליפן, ולאחוז במשטר הגיוני נכון. גם אצל בעלי הדתות, אשר התפתחו עד המדרגה היותר גבוהה, הננו מרגישים את הכשרון לאחוז בדעות מהופכות ומתנגדות זל"ז, ומה גם אצל בני הדורות הקדומים טרם עוד השתלמה בינת האדם לחשוב מחשבות בהגיון נכון. בעיני הפראי אין כל זרות ותהפוכות; על כן לא נתמה על החזיון, כי היו להפראי המון אלים שונים, והם נדמו בעיניו כבני משפחה אחת המתרועעים יחד באהבה ואחוה. הפראי בוחר לו אליל חדש ועם זה יחד איננו זונח גם את אחד מאליליו הנושנים; הוא בקש ויחפש למצוא לו אל אחד ומיוחד, אך רוחו קצרה מצמצם את אמונתו ואלהותו בעצם אל אחד, בעוד אשר לפניו המון אלים שואפים להסתפח על המשרה הכבודה הזאת. לא מאין ואפס ייצר הוא את אליו, כי אם מהמון נסיונות ורשמים שונים, והם האצילו את פעולתם זה על זה וגם היו מושפעים איש מפעולת רעהו בדרכים שונים ורבים לאין מספר. אחד האלים התרומם על במת החזיון במקרה האחד ומשנהו — בשני; עצם אחד נקדש בתור אל באחד המקרים לרגלי נסבה אחת, ובמקרה השני — לרגלי השניה; אלים חדשים נתישנו בשטף העת ונשכחו מלב, בעוד אשר האלים הנושנים ילידי עתותי קדם אחרי אשר כבר נשכחו מלב שבו לתחיה בלב

הצמאון הרוחני, תשוקת האדם לדעת את טבע עולמו אשר הוא חי בקרבו, וחפץ לבו להתלות ביסוד גבוה ונשגב; החפץ לבוא בדברים עם העצמים הממלאים את דמיונו והמלבבים אותו, הצרך המוסרי אשר הרגיש האדם לבלי היות בודד ועזוב לנפשו, לסור למשמעת איזה דבר גדל דעה, ולהרגיש איזה חובה המוטלת עליו, — כל אלה היו ליסוד מוסד בדת האדם בבואו לעבוד את הכחות האדירים שבטבע, אם כי המושגים אלה היו מעוננים ומטושטשים וקרובים יותר אל רחשי הלב מאשר אל הכרה ברורה. היתרון אשר להשקפת פֿלידר על שיטת הרטמן הוא בזה, כי הראשון יתאר את התפתחות הדת מעצם ראשיתה בלי כל הפסק ומקום פנוי באיזה צד, בעוד אשר הרטמן יציגנה לפנינו בעת עשותה את צעדיה הראשונים — טגאלת ושקועה ביון אהבת עצמם של בעליה, באמרו, כי הדבקות והאהבה אל המרום והנשגב נכנסו בגבול הדת רק בעת התרוממה אל המדרגות היותר גבוהות. אם באמת נוטה האדם מטבעו אל הרגש הדתי, הנה יחויב להיות, כי כל היסודות הכלולים בהרכבת הדת יהיו מוטבעים בתכונת האדם מראש, אם גם בתמונה גסה ומבלי היותם ידועים ומורגשים לבעליהם.

ת ו צ א ת ה ח ק י ר ה. אנחנו העברנו פה את כל מיני האלים אשר השתחוה למו האדם הקדמוני ויעבדם: הרוחות, אלילי־הרוח ואיתני הטבע. הננו רואים איך חוקרינו כלם מסכימים פה אחד, כי עבודת אלילי־הרוח איננה התמונה הראשונה של הדת, כי אם תוצאת הירידה והנסיגה לאחור של איזה דת רבת המדרגה, אשר במקרה שֶׁנה מצבה לרוע ותשקע מטה. בנוגע אל שני מיני האלים האחרים, אין להכחיש כי בעצם וראשונה נוצרו רק בשני הדרכים האלה. עבודת הרוחות אשר התפשטה בין בני האדם הקדמונים איננה מסתעפת מן האמונה באלהותה של הטבע, כי אם נולדה מן האמונות התפלות הקדמוניות, הודות להמסות אשר נערכו בחוג חיי המשפחה כאמור. ומצד השני, הנה לא יתכן להוכיח בראיות נכונות כי הכרת האדם הקדמוני את כחות הטבע בתור אֵלים הסתעפה מן האמונה ברוחות. יכולים אנחנו להשיג ולהאמין כי התהוותה מן

תחת אשר עד כה היה ריק מרגש דת ומוסר. המהפכה הרוחנית הזאת באה ונהיתה רק מדאגת האדם אל מחיתו וכלכלתו, יען כי ראה ראה האדם הקדמוני הדואג רק לבטנו איך כי כחות הטבע יעצרו כח להמציא לו מחיתו, או למנוע זאת ממנו, השמש תצמיח לו יבול ופרי כל עץ לאכלה, או כי תכלם בחומה, ומטר השמים ישיבם לתחיה, ובאופן כזה נוכח לדעת, כי מן הכחות האלה תלוי אשרו וטובו, עד כי התאמץ למצוא לו בעלי ברית ביניהם, למען יעזרו לו להשיג את חפצו ומשאלותיו. הנה כי כן יתפלל למו, ישפוך לפניהם שיחו, יביע למו את חפצו, ושואף להתרצות אליהם במנחה וזבח, ובאופן הזה החלה צמיחת הדת. ואם גם הכחות האדירים האלה היו גלוים וידועים לבני האדם עוד לפני זה, אפס כי העבודה הדתית מאשרת ומקימת אותם על משמרתם, מאצלת למו תעודה ידועה מוגבלת, אשר חסרו למו עד כה. הרטמן נוטה מאד ליחס את מוצא כל הדתות שהתפשטו בארצות שונות המיוסדות על עבודת כחות הטבע — אל מרכז אחד ראשי, ועם זה יחד הוא מחליט, כי אם אמנם התמונות השונות של הדת הזאת אינן עולות אל מוצא אחד, אבל כי ראשית התפתחותן היתה בהכרח לפי הסדר המבואר בכל הארצות אשר היושבים בהן השתוו יחד בטבעם ובתכונתם. בעמים כאלה הנה התכונה הנפשית המשותפת לכלם יחד מביאה לידי תולדה מחויבת, כי ישתוו יחד גם בדרך התפתחותם, והיא היא המבארת לנו את החזיון, כי לפעמים התגלתה דת אחת בארצות שונות ובקרב עמים שונים.

אל השקפת הרטמן יסכים גם הח' אוטא פלידר ויתר חכמי אשכנז. לפי דעת החכמים האלה צמחה הדת לא מנגע האמונה ברוחות, כי אם מפעולת הרשמים שהתרשמו מחזות הטבע וכחותיה בלב האדם, אפס כי איננה מסתעפת, כפי דברי הרטמן, רק מרגש אהבתו אל נפשו. החכמים האלה חושבים, כי לא יתכן לחשוב את הדתות הקדמוניות בתור נסיון ומסה לשחד את הכחות הנשגבים. ההתעוררות שנולדה בלב האדם, אשר המריצה אותו ליחס אל הכחות השולטים בשמים כח אלהי, הנה בודאי מוצאה מאיזה צרכים אחרים, ולא רק מחסר כלכלה,

שהרגש הפנימי והדעת דורשים ממנו. הצרכים האלה האוכפים על האדם להכיר בתור אלהים את הכחות הנשגבים השולטים בשמים ובארץ, אינם צרכים גשמיים, כי אם הם נחשבים להצד הרוחני שבו. בני אדם, היוצרים למו דת כזאת, ודאי כבר התרוממו למעלה על פני הצרכים המעיקים המסוגלים אל המצב הפראי; הם לא היו עוד שקועים בדאגת פרנסתם במדה מרובה, וגם היו מחוננים בכשרון להפשיט את הרעיון, להכליל את הפעולות המתרשמות בקרבם למחלקות וסוגים, ולקרוא להם שמות שונים מסודרים זה למעלה מזה, דבר המעיד על עמק הרעיון והמחשבה. מצב כזה אי אפשר לקרוא בשם ראשית צמיחת הדת. באמת הנה דת כזאת מכֻוֶנֶת אל מדרגת תרבות גבוהה בערכה, אשר בטח קדמו לה מדרגות רבות של תרבות יותר נמוכה.

החכם אֶדואַרד הַרטמַן הנהו אביר המחזיקים בהדעה, אשר כמילֶר יחשבו גם הם את עבודת השמש והכוכבים המדרגה הראשונה בהדת. החכמים המכחישים את השיטה הפלוסופית של הרטמן, הם מערערים גם על השקפתו על הדת, יען כי הוא מביט על הדת, וכן גם על ההכרה והדעת, לא כעל יסוד מוטבע בטבע רוח האדם, כי אם כעל דבר הנקנה לרגלי ההתפתחות; הוא חושב כי הסבה הראשונה אל צמיחת הדת יסודתה באהבת האדם את עצמו ובחפצו למצוא את אשרו, אשר בהמצב הקדמוני ההוא היתה היא, ורק היא, לקו ולמשקלת בכל דרכיו. ננסה נא לבאר את התוצאות המסתעפות משיטתו הפלוסופית של הרטמן.

הדת הראשונה שהופיעה על פני הארץ היתה מיוסדת על עבודת גרמי השמים. שגגת הדעת של האדם הקדמוני השתרעה ביחוד על גרמי השמים; האדם טתעתע ברמיונו ליחס אל גרמי הטבע רוח חיים וכח עצמי לעולל עלילות ברצון. השקפה כזאת נולדה ברמיון האדם, לא מיושר הגיון ולא מחפצו להשתמש בה להועלתו, כי אם מהתעוררות דמיון אשר רוח פיוטי נסוך עליו; אפס כי הדת תגלה בראשונה רק בעת אשר יפנה האדם את לבו להשתחוות אל העצמים הנזכרים ולכבדם בכבוד אל, בתקותו להקל מעליו את נטל צרכיו הגשמיים, ואז יחל רגש הדת לפעמו,

מאין ערוך אליהם, והוא קורא למו שמות נשגבים, כמו „dewa" (מזהיר), „asur" (חיים), „amarta" (בן בלי תמותה). בתחלה היו השמות האלה רק כנוי ותאַר להמחזות האדירים המתגלים בתוך הטבע, המסודרים בדמיון האדם למחלקותיהם. על ידם הביע האדם רגשי ששון והשתוממות, אשר הרגיש בנפשו למראה החזיונות האדירים שבתוך הטבע. אולם לרגלי קריאתו אותם בשמות כאלה, החל האדם, גם בלי כל רצון מצדו, לגַשם אותם, ביחסו למו את כל התכונות האנושיות, עד כי היו בעיניו ליצורים פרטים בעלי רוח חיים מוגבלים ונשגבים; והם הם הניחו יותר מכל האלילים הקודמים את רוח האדם בדרך שאיפתו אל האין־סוף. כן התפתחו האריים הקדמונים בעברם „מן הנראה אל הצפון והנעלם, מן העצמים המזהירים המוחשים ע"י חמשת חושינו (כמו קול הרעם, השמש ומשברי ים), — אל הַדֶּוים", אשר אין העין יכולה לראות, ואין האזן יכולה לשמוע, ולא היד — לגעת במו. ידי הטבע התוו את הדרך הזה".

תורת השיטה הזאת, למרות התהלה אשר יפזרו לה, הנה אם נתבונן בה היטב, נמצא אותה כלה מסובבת ומסוכסכת מאד. מלבד אשר איננה מבארת לנו את נסבת ראשית צמיחת הדת, הנה עוד נמצא בה שתי נטיות הסותרות אשה את רעותה. אם מצד האחד הולך ומונה ח' מילֶר את העצמים, אשר יד אדם תופסת בם, ומניח כי מהם עבר האדם אל עצמים יותר גבוהים במעלתם לבחור בם לו לאלהות, הנה מצד השני הוא מכחיש את אפשרות הדבר, כי התמונה הראשונה שבה נגלתה הדת היתה עבודת אלילי־הרוח. הנה הוא מחליט כי עוד לפני ה„דֶּוִים" היו אלים אחרים, מבלי להגיד דבר מה על אדותם, מלבד כי אלהותם היתה גרועה ופחותת ערך. השקפתו על ראשית צמיחת הדת מתוארת באופן כזה. הדת החלה לצמוח בתחלה, הודות להרשמים שהתרשמו בלב האדם למראה המחזות האדירים המתגלים בתוך הטבע, והרשמים האלה הבאים מן החוץ יחד עם הרגש הפנימי ממציאות האין־סוף, הם הם אשר השפיעו עליו יחד בנטיה אחת. יסתעף מזה, כי צמיחת הדת בראשיתה היתה פעולת הרשמים השופעים מן החוץ, המתאמת אל צרכיו הרוחניים

רחב ידים בראש אל החקירה על דבר מוצא הדת ההודית, אשר המדרגות הראשונות בדרך התפתחותה הן מְכֻוָנות בדיוק, לפי דעתו, אל הצעדים הראשונים של צמיחת הדת בכלל. אך מכלל דבריו אין אנו שומעים, איזוהו הדת, אשר היתה היסוד להתפתחות של דת האריים, אשר השתמרה בעצם תומה בארץ הודו, ומה היא תכונת הדת, אשר קדמה לפני התחבר שירי הקדש של הוֶדוס. אפס כי דעתו בזה מבצבצת ועולה לפנינו מפָּרָשַׁת דברי חקירתו המעַנינת את לב קוראיה, אשר בה יתאר את התפתחות נפש האדם ושכלו, התפתחות אשר עקבותיה נכרים בבחירת העצמים אשר השתחוה למו, ובנתיבת המעבר ממין אחד של עצמים אל משנהו. בתחלה הופיעו העצמים, אשר יד האדם תופסת אותם, כמו האבנים, העצמים ושבלולי ההומטים; אפס כי ח' מילֶר מכחיש גם את האפשרות, כי כה השתולל האדם באיזה זמן מן הזמנים, להכיר עצמים כמו אלה בתור אלהות שלמה ומוחלטת. אחרי כן הופיעו עצמים אשר יד האדם תופסת במו רק למחצה, כמו ההרים, עצי השדה, הנהרות, הארץ והימים; והעצמים האלה המציאו את החמר הדרוש ליצירת יצורי רוח כאלה, אשר נוכל לקרוא אותם בשם „חצאי־אלים". בשלישית הופיעו על פני אופק הדת העצמים, אשר אינם נתפסים ברשותו של אדם, כמו השמים, השמש, השחר, הירח והכוכבים, ובהם נחזה שרש פורה אלים. האדם בעת עמדו על כל אחת מן המדרגות האלה הוא חותר להגיע אל דבר אשר אין לו גבול ותכלית; מעצם ראשיתו הוא מקדים להרגיש את מציאות איזה דבר נשגב ומרום ממנו. ובהשתחוותו לאליליו הוא בוחר לו תמיד עצמים חדשים להקדישם ולהעריצם, לא מאשר כי העצמים הם בעצמם לוקחים את לבו, כי אם מאשר הם כמו לוחשים באזניו דבר מה על דבר העצם הבלתי בעל גבול ותכלית, אף כי איננו שוכן בקרבם. והרגש הזה ממציאות האין־סוף גם בהיותו מוגשם באמונות תפלות, אשר אינן מתאימות אל משגב מטרתו, הוא הוא גרעין הזרע המצמיח אמונה ודת בלב האדם. והיה אחרי כלותו את מסעו הארוך, ואחרי שוטטו בדרכים עקומים ונלוזים, בהשקיפו על כחות הטבע האדירים, אז הוא מוצא בם גֹדֶל ומשגב

בראשונה הכיר האדם את אלהותם של העצמים הפשוטים, אשר יוכל לשלוח ידו ולמשש בהם, ואשר נתנו לו רק חצי־אלים, ומן האמונה הזאת התרומם למדרגה גבוהה מזה, אל האמונה בעצמים שאין היד משמשת בהם, וימצא לו אלים נשגבים במלא מובן המלה. לעמת זה יחזיקו חכמי אשכנז בדעה, כי בראשונה הוחל לתת כבוד אֶל להמחזות האדירים אשר בתוך הטבע, ואולם העצמים הגסים, כמו העץ והנהר נקרשו רק לאחרונה, בעת אשר החלו בני האדם להשקיף גם עליהם כעל עצמים בעלי רוח חיים, רק כי הם דלים במדרגתם; אך ביחס אל כח האלהות הצפון בם, בזה אמנם אינם נופלים מן העצמים הגבוהים מהם במדרגתם. חכמי צרפת ידמו, כי האמונה באלהות של העצמים הפשוטים אשר בחיק הטבע נולדה מעצמה, יען כי האדם בהיותו שקוע במצולת הבערות ומצבו היה קרוב יותר אל המצב הבהמי מאשר אל האנושי, ראה את בעלי החיים כראות את בני גילו, וירא את העצים כדואגים לטובתו ונותני כלכלתו וביוצא בזה; אל העצמים האלה נספחו הרוחות להתאחד אתם, רק בעת אשר נגלתה בקרב בני האדם התנועה הגדולה, תנועת הרעיון והמחשבה, ליחס לכל גרמי הטבע רוח חיים ונשמה.

IV בראשונה הוחל ליַחֵס כח אלהי לחזיונות הטבע האדירים. לאחרונה הנה הגענו אל מפלגת האלים אשר הזכרנו לראשונה, — אל כחות הטבע. רבים מן החכמים מחליטים, כי ההכנעה לפני כחות הטבע ועבודתם היתה הצעד הראשון במסלת הדת. הננו להציע פה את השיטות הראשיות אשר נערכן במקצוע הזה, את שיטת מילֶר והַרְטְמַן.

מַקס מילֶר מתנגד בכל תקף ועוז אל ההשקפה, כי התמונה הראשונה של הדת היתה תורת אלילי־הרוח, והוא מניח, כי האלהות של עצמים המזדמנים במקרה אי אפשר להיות ליסוד דת מקובלת ומתפשטת בקרב כל העם, בהיות כי התפתחותה איננה מחויבת מצד תולדתה ותכונתה, אלא היא מתגלה לנו בתור חזיון המתגדל והמתקים על חשבון אחרים. אפס כי הוא איננו מחוה את דעתו על דבר מהות הדת הראשונה של בני האדם. בספרו, אשר שם הוא נוגע בשאלה הזאת, פנוי מקום

למען הרגיש בלבו רגשי השתוממות עליהם וחפץ לבוא בברית אתם ולהתרצות אליהם?

האֵלים והרוחות. מודעת היא, כי רבות מן הדתות הגדולות מוצאן מתורת הרוחות, ומן המדרגה הזאת עברו אל האמונה באלים. האלים יבדלו מן הרוחות בזה, כי האלהות יש לה תכונה פרטית מוגבלת, בעוד אשר הרוחות הן המון גדול, אשר אין תכונה אחת מגבלת את כל אישיו. כמו כן נבדלו בזה, כי לאל י״ו עובדים ידועים וקצובים המכירים את אלהותו וממלאים את רצונו, בעוד אשר עובדי הרוחות הם רק אלה הדורשים עזרתן. לאלהים יש דת מסודרת וקבועה, בעוד אשר הרוחות תעבדנה רק במקרים ידועים. עוד הם נבדלים גם בזה, כי עובדי האל הם נצמדים אליו ברגשות אהבה והגיון כבוד, אך לא מרגשות מורא ופחד, כאשר כן יעבדו את הרוחות. יש מן הסופרים האומרים, כי ראשית הדת היא בעת אשר יופיעו האלים על אופקה, אך לא קודם לזה; עד העת ההיא תגלה נקודת המגע בין האדם והעצמים הנעלמים בתמונת השבעות ונחשים, ורק בהגלות האלים תופיע הדת המעשית, באשר כי רק אז ישאפו בני האדם בהכרה ברורה לבוא במסרת הברית עם העצמים ההם, אשר יחשבום לקרובים אליהם, ואשר יחוסם למו הוא קצוב ומוגבל. אם נולדה אמונת האדם הקדמוני בהמון הרוחות העוטרות אותו לפי דעתו, רק לרגלי אמונתו במציאות הנפש הנאצלה אשר להאדם, ואם אין — אך בכל אופן אין כל ספק, כי האמין האדם, כי המון רוחות עוטרות אותו סביב, והן ממלאות את כל חלל העולם. במובן הזה אין כל ספק, כי האמונה במציאות הנפשות בכל מקצעות הטבע, היא כעין ראשית אל איזו מן האמונות הגדולות.

III בראשונה נולדה האמונה במציאות כח אלהי בחזיונות הטבע קלי הערך. החו׳ רֶויל יניח, כי בראשונה הופיעו בתור אלים עצי השדה, הנהרות וכרומה לזה, ורק בתור הרחבת גבול של היסוד הדתי הזה, נגלתה באחרונה האמונה בהכוחות האדירים השולטים בחיק הטבע. בעקבות ההשקפה הזאת יצא גם החו׳ מקס מילֶר, באמרו, כי

אשר אין כל קשר לחברן יחד עם איזו גויה. הרוחות חפשיות לנפשן לנוע ולשוטט בעולם כרצונן, ככל מלאכי השלום, המזיקין והעצמים הרוחניים השונים, אשר המציא לו רוח דמיונו של האדם בימי קדם, למלא על ידם את מרחבי חלל העולם.

עד הנה בארנו שלשה מיני רוחות: נפש האבות, רוחות הקשורות בענפים שונים מחיי הטבע, ורוחות אשר מציאותן בלתי תלויה באיזה דבר. אולם האם נוכל לבאר ממצב ההשקפה הזאת גם את האלים הטבעיים הגבוהים במדרגתם, כאשר בארנו את הרוחות שפלות הערך, שכל פנות הטבע מלאות מהן? טילור משיב על השאלה בחיוב, בהחליטו, „כי גם האלים הנשגבים נכנסים במערכת שיטת אלילי־הרוח". לפי דבריו, הנה בכל דת ודת מן הדתות הקדמוניות, מלבד אחדות היוצאות מן הכלל, ישנם אלים ראשיים ואלים משנים, גבוהים וקטנים יחד, והם שוים יחד כן בתכונתם ועצמיותם, וכן גם ביחס אל מקור מוצאם; ההבדל בשניהם הוא יותר במצבם, מאשר בעצם תכונתם. תעודת האלים האבירים בתוך קהל המון האלים הקטנים והרוחות היא כתעודת מלכים ושרים בקרב בני האדם. השמש, השמים והכוכבים — הם מחוננים ברוח חיים, בהיות כי נפש חיה שוכנת בקרבם הדומה בתכונתה אל נפש האדם, וכמו כן הוא גם המעין או הנחל, באשר כי גם בקרבם יש נפש חיה. כן נחוה בתורת הרוחות את גרעין הזרע, אשר ממנו צמחו כל הדתות הקדמוניות. ובכל זאת מודה טילור בעצמו, כי אי־אפשר לתאר את דרך גלגולי המסבות, אשר על פיה השתגשגה תורת הרוחות ותהי לאמונה אדרת עם אלים גדולים ועצומים.

נקודת הרפיון של ההשקפה הזאת היא, כי היא מכחשת את אפשרות הדבר, כי הכירו בני האדם את איתני הטבע לאלהים טרם עוד התפתח שכלם להכיר ולדעת, כי הכחות האדירים האלה הם בעלי רוח ונפש. אולם איך הביט האדם הקדמוני על הכחות האלה, עוד טרם נשלמה ההתפתחות השכלית הזאת? האם לא מצא אותם ראויים להכבד ולהעבד בתור אלהים רק לרגלי הרשמים שהתרשמו על ידם בלבו וברגשותיו השונים? האם היה דרוש לו להקדים ולהאמין, כי הם בעלי רוח ונפש, רק

השדה, השמש, הירח וביתר מקצעות הטבע, הוא נובע ממקורות זרים, ומוצאו הוא, לפי דעתם, כי בקרב כל העצמים האלה התגלגלו רוחות בני אדם אחרי מותם. עם כל רגשי הכבוד אשר ירחש לבנו אל ספנסר ואל שיטתו המחוכמת לבאר את האמונה הקדמוניה בגלגולי הנפשות, הנה אין אנו יכולים להסכים אל השקפתו על אלילי היונים וההודים הקדמונים כעל גלגולי רוח האבות שנתקדשו בתור אלהות אחרי מותם. הננו מרגישים בנפשנו בלי כל רצון מצדנו רגשי אי־אמון אל תורת ספנסר המלמדת אותנו, כי בגלל זה נקדשו השמש, הירח והכוכבים, האלילים אינדרא ויופיטר וכל הרי הקדש, יען כי האמינו, כי בכל אחד מן האלילים האלה שוכנת רוח אדם. נחקרה נא ונראה, האם לא תמצא ידנו לבאר את קדושת האלילים האלה על פי טעמים יותר פשוטים ונכונים.

הח' טילור נסה גם הוא להטעים את צמיחת הדתות וסבת מוצאן על יסוד האמונה ברוחות, רק כי דרכו בזה היא דרך אחרת. בהשענו על האמונה ברוחות, אשר הגיע אליה האדם הקדמוני על פי הדרך המבאר למעלה, יתאמץ טילור להוכיח, כי אם רק פעם אחת נולד המושג הזה בלב האדם, כי אז איננו מצמצם רק בבני אדם, כי אם גם בכל גרמי הטבע זולתו, מבלי דעת את ההבדל אשר בינו ובין העצמים האחרים זולתו, הלא אך נקל הוא להאדם לחרוץ משפט, כי גם העצמים ההם הם בעלי רוח ונפש כמוהו, ובאופן הזה נולדה ההנחה, כי כל גרמי הטבע הם בעלי רוח חיה, ורק על פי מציאות הנפשות האלה מבארת היטב סבת כל המעשים הנעשים בעולם. כן צמחה, לפי דברי הח' טילור, הדעה, כי המון רוחות ונפשות ממלאות את כל מרחבי הטבע, דעה הכלולה בסגנון קצר לאמר: כשם שגוית האדם נחשבת לבעלת רוח חיים רק בגלל הרוח או הנפש השוכנת בקרבה, כן חשבו גם את כל מחזות הטבע, כי פעולתם מסובבת מכח הרוח אשר בקרבם. מנקודת המבט הזה נחשבה הנפש בתור עצם רוחני עצור בתוך הגויה, היא חיה ומעוללת עלילה כל עוד אשר היא צמודה אל גויתה. מן הנקודה הזאת הלא אך נקל הוא לצעוד עוד צעד אחד להלאה ולהגיע אל האמונה ברוחות חפשיות,

לבו אל מפעליו הסכיל לעשות מאד ויתעתע בדרכו כפי אשר הורהו שכלו הגס. התרבות והדת הולכות תמיד שלובות יד יחד, ואם אפשר הדבר כי תסוג התרבות האנושית אחורנית, הלא יתכן כי תרד הדת גם כן מדרגות רבות מטה (החכמים המצוינים בחקירת קדמות האדם מחליטים, כי באיזה מעמי אוסטרליה ומערב אַפריקה נכרים עקבות תרבות גבוהה, אשר נאבדה בשטף הזמן). העם, אשר מצב השכלתו בשפל המדרגה, הוא יוכל לסגל לו מושגים דתיים ממקור זר, מעם נאור ומשכיל ממנו, ולהבין את הוראתם הבנה נפתלה ונלוזה המתאמת אל מצב התפתחותו הוא, זאת אומרת, להשפיל את ערכם. בכלל הנה אפשר הדבר, כי תצעד הדת לפנים ותשתלם, למרות תקופות הירידה והנסיגה לאחור אשר נראו בקרב עמים ידועים. על יסוד הדבר הזה ועוד יסודות רבים התבצרה בעת האחרונה הדעה, כי לא יתכן היות עבודת אלילי־הרוח ראשונה לכל הדתות, וכי אי־אפשר כי מתמונה דתית שפלת ערך כמו זאת, תצאינה דתות גדולות רמות המדרגה. האמונה באלילי־רוח אות היא תמיד על הירידה הדתית של העם המחזיק בה, ירידה דתית המסובבת מסבה כזאת, כי האל או האֵלים האדירים אבדו חנם ונבאשו בעיני העם, או כי נגלה רפיונם, ויודחו משאתם, ומקום מצבם נמלא אז באלים צעירים ורוחות. ממלכת הדת נקרעת מן העצמים הנשגבים, מן האֵלים אשר נולדו על ברכי העם מקדמת עתותיו (אף כי האמונה בם עוד משתמרת בתמונה בלתי מוגבלת), ועוברת אל המון־אֵלים קטנים ודלי ערך מהם; היא נעתקת מן האֵלים הטובים אל הרעים.

II בראשונה הוחל לעבוד את רוחות בני האדם אחרי מותם. האמנם כי היתה העבודה הדתית לשם רוחות המתים התמונה הראשונה של הדת? החכמים ספֶּנסֶר וטילור מתאמצים בספריהם לקַיֵם את הדעה הזאת בכל תקף ועז. לפי דעת ספֶּנסֶר הנה „התמונה הראשונה של הדת בעת אך החל זרעה לצמח, היתה ההתרצות אל רוחות האבות שמתו, למען הפיק רצונם ושפעת חסדם". בני האדם, אך בהתעורר בקרבם כשרון דעת לחשוב מחשבות, חרצו משפט מעוקל, כי כח החיים, אשר הרגישו את מציאותו בקרב בעלי החיים, צמחי

מכל בני החברה האנושית והם נצבים היום על מדרגת ההשתלמות שעמדו עליה בני האדם הקדמונים, יוצאים גם הם בעקבות האדם הקדמוני, בחשבם לאלים את הרוחות השוכנות בגרמים טבעיים פשוטים — ובכן הנה השאלה מוצעת: איזו מן האמונות האלה היא היסודית, ואיזו הופיעה לראשונה? בבחינת השאלה הזאת נפלגו מאד הדעות, ולכל אחת ואחת ממיני האמונות האלה נמצאו גואלים, אשר הקדימו את זמן הולדה לפני רעותיה.

1. בראשונה הופיעה האמונה באלילי־הרוח. הדעה כי האמונה באלילי־הרוח (פֶעטישען) נולדה לראשונה התקימה בכל תקפה עד העת האחרונה. בראשונה החל האדם לקבל עליו לאלהות את כל העצמים שהזדמנו לפניו במקרה — כפי שנתברר למעלה.— אחרי כן בחר לו את העצמים היותר חשובים במעלתם, עצי השדה, הררי עז, נחלים ויאורות, ואחריהם את השמש וכוכבי השמים, ולאחרונה שם את השמים לראש אליליו. ובהגיע האדם בדרך התפתחותו למדרגה יותר גבוהה מזה, ויכר בשכלו את מציאות הרוחות, אז שם לו את אליליו רוחות, ובהתקדמו ללכת בדרך השתלמותו בהדרגה ידועה, הגיעה לאחרונה לידיעת האחדות המוחלטת.

ההשקפה הזאת נראית לנו כאמתית, יען כי על פיה מתחלת הדת את התפתחותה מן המדרגה התחתונה, ובאופן הזה היא מאַשרת ומקימת את חק ההשתלמות המודרגת של הדת. והנה עם כל ישרת משפטה היא מעוררת את לבנו להטיל ספק בדבריה, וגם ספק נמרץ: כי מה המריץ את הפראי להכיר עליו לאלהות את המוט ואת האבן וליחס לו כח אדיר הפורץ את גדרי הטבע? מי העיר אזניו על דבר הכחות האדירים הצפונים בקרב המוט והאבן עד כי יוכל לשום בהם תקותו כי יחוללו למענו נפלאות? ובאמת הנה בתכונת המוט ועצמותו לא נראה דבר מה אשר בכחו לעורר בלבו תקוות ומחשבות כאלה. ובכן אין להאמין כי האמונה בכחות נשגבים עושי פלא תשתכלל על יסודות רעועים כאלה, הלא יותר רצויה מזה היא ההנחה, כי המושג מעצם האלהות נקלט באופן יותר טבעי בלב האדם, אשר בבואו לצרף את אמונת

זה יחד הם מאמינים ב ה ר ו ח ה ט ו ב, האֵל הגדול העולה על כלם יחד. יושבי האי זֶלנדיה החדשה יכנו את העצם הנשגב בשם „טַנְגַרָאַ", והם מתארים אותו בסגנון פלוסופי בתור מצוא ראשון ובורא כל הנבראים. אפס כי פה יש מקום לחשוד, כי יד השפעת הדת הנוצרית היתה בזה. על שפת הזולוסים שגור שֵׁם האֵל המכונה „זקן הזקנים", אשר כפי הנראה הוראתו „ראשית כל". אולם אם נתבונן היטב נחזה, כי הוא מוסב על האדם הקדמוני אבי כל המשפחה האנושית. כפי הנראה צר כח השקפ־תם מלכת להלאה מזה. לא חזון יקר הוא לפגוש בארצות אמריקה הצפונית שבטי עמים פראים המכירים לאֵל גבוה מעל גבוה את אחד ממיני בעלי החיים, השועל, העכבר היערי והקוף. לעמת זה הנה בעברנו על פני הדתות הקדמוניות, הננו נפגשים כפעם בפעם עם אֵלים כאלה אשר פעולתם איננה מוגבלת, ואשר מצבם — בערך יתר האלים — הוא מחוץ לגבול מערכת תבל. הם לוקחים חבל בשטף מעשי עולם רק במדה מצערה, והעם ממעיט מאד בכבודם ועבודתם. חשכת תהו נסוכה על פני מושגו של הפראי מהעצם הנשגב, כאשר נוכח לדעת מן המשלים המעטים האלה, עד כי אי אפשר להוכיח את אמונתו ב ה ע צ ם ה נ ש ג ב המוחלט כפי שאנחנו מבינים אותו, בהשענו רק על היקשי השכל ההם, אשר על ידם צמחה האמונה ביתר האלים. עוד נראה במרוצת דברינו, כי במקום שיש המון אלים, הנה בדרך טבעי יתרומם ויתגדל רק אחד מהם, והנשארים יאבדו ערכם וכבודם. האלים הראשיים אשר להעמים הפראים, כאשר נחזה, אינם נובעים ממקור אחד, כי אם העפילו עלות אל מרום מצבם מתחומים שונים, תחומים הסרים למשמעתה של התכונה המוטבעת בשכל האנושי, אשר על פיה הנה עם כל אמונתו באלים רבים, יבחר לו האדם רק באחד מהם לבכרהו על פני רעיו ולנשאהו למעלה.

ה א ל י ם ה ק ו ד י מ י ם ב ז מ ן. בהיות כי האדם הקדמוני בחר לו לאלהים את איתני הטבע, את רוחות אבותיו אחרי מותם או גם את גבוריו לוחמי מלחמתו, ובהיות כי העמים הפראים החיים אתנו כיום הזה, אשר פגרו מלכת בדרך התרבות יותר

לבלבול הדעות והמושגים בקרב החכמים, בהיות כי הפלוסוף קֶנט ומרעיו החלו להשתמש בשם הזה להוראת הדת האלילית, המיוסדת על עבודת השמש וחזיונות הטבע האדירים. אולם הנכון מכל הוא להגביל את הוראת השם כפי האמור למעלה, ולכנות בו עבודת אלילים כאלה, אשר יעבדום לא בגלל כחם ועוזם או איזה יתרון שנמצא בם, כי אם בגלל האמונה כי איזה רוחות קלוטות בהם.

התתכן אמונה תפלה כזאת להקרא בשם דת? לא ולא, בשום אופן. עלינו לזכור, כי לא את עצם זה או משנהו יכיר הפראי לאלהות, כי אם את הרוח הנצמד אליו. על פי כל הדברים האלה אין אנחנו נמנעים מהחליט, כי בעלי אלילי־הרוח האלה יותר נכון לכנות בשם „מבקשים למצוא „Fetisch'en" דרך אמונה" מאשר לאמר, כי הם בעלי דת באמת.

4. העצם הנשגב. האמנם נחוץ עוד להעיר, כי על שלשת מיני האלים הנזכרים יש להוסיף עוד מין אחד, וכי מלבד הטבע והרוחות הכיר האדם הקדמוני לאלהים גם את העצם הנשגב? אצל מרבית הדתות הקדמוניות ישנו אל אחד ראשי, אשר מפניו נכנעים כל יתר האלים המשנים. אולם אם נאסוף בדמיוננו את כל הדתות ההן יחד ונתבונן אל האלים הראשיים אשר לכל אחת מהן, איש אחרי רעהו, אז נפון מאד, אם יש תכונה אחת משותפת לכלם, עד כי נוכל לכוללם יחד לסוג אחד בפני עצמו. רבים מהם הם אלים טבעיים, אשר השתגשגו ויעלו למעלה מכל יתר אלי הטבע, ועל כן התעלו למדרגה מיוחדת. ההודים הפראים יושבי צפון אמריקה עובדים את „הרוח הגדולה", השמים ונשמת אפס, ולה נתנו אלים משנים לשרתה: השמש, הירח וכל איתני הטבע. אצל עמים רבים נחשבים השמים לאביר האלים, ורבים מכירים את השמש לעצם נשגב. האל הראשי אצל הפִינים אוקאָ — הוא אלהי השמים והמטר. האל הזועם אשר להליטאים — פֶּרקון, הוא אלהי הרעם והמטר, ומצד השני ישנם עמים אשר אלהי משגבם, האל הראשי, הוא נפרד ונבדל מהאלים הטבעיים. הַסָּמֶיְדִים מכירים עליהם לאלהות את השמש והירח, ועובדים גם את הרוחות אשר ביתר מקצעות הטבע; ועם

כל דבר, אשר בגללן ייחסו להם כח אלוה, כי אם בגלל הרוח השוכנת, לפי השקפתם הגסה, בקרבם. לב הפראי הוגה כבוד לעצמים פשוטים: אבנים, ענפי עץ, עצי שדה, פרורי המחשוף אשר עליהם, גם שרשי הגזע אשר מתחתם, גרעיני זרע, צפרני עוף, שִׁנַּים, עורות, נוצות, כלי בית מעשה ידי אדם וכדומה לזה, אם רק נתעה בשוא להאמין, כי איזה רוח שוכנת בקרבם. כל הדברים המפעמים את דמיונו של הפראי להשתומם עליהם כעל דברים היוצאים מגדר הרגילות, יחשבו גם הם על סוג העצמים המחוננים, לפי שגגת דעתו, בכח נעלם ואדיר. הננו כופלים דברינו, כי הכח המשוער הזה איננו קשור בתכונותיו הטבעיות של העצם ואיננו מסתעף מהן, כי אם הוא שורר פה הודות להרוח העצורה בתוך העצם, אשר ברצותו יעזוב מקומו, ואז יסור כחו מעל העצם המְדֻבר. אלילים כאלה הם נתונים ברשותו של האיש, אשר בחר בם בתור אלהות לעשות בם כרצונו. ברצותו יתפלל לאלילו זה, יפאר וירומם את גבורותיו ועלילותיו; והיה אם לא ימלא את משאלות לבו, אז ישליך את אלילו מעל פניו בבוז כדבר אין מועיל בו וחדל מהתפלל אליו. ולא זאת בלבד, כי אם גם יחרפהו וינאצהו במו פיו, וגם מהלומות לא ימנע ממנו, למען אשר יתעשת לעבוד את בעליו באמונה. זאת היא אלהות בעלת דו־פרצופים, אלהות מצד אחד ועבדות מצד השני; האֵל נתון ברשות האדם ומשועבד לו למלאות את כל חפץ לבו, או טוב אֱמָר: האדם כבש לו אֵלים לשרתו ולהמציא לו את מאוייו.

השטה הדתית הזאת נודעה בספרות העמים בשם „פֶּטִישִׁיזם", מלה אשר מוצאה מן השפה הפורטוגיזית, והיא נגזרת משם „Feitico", אשר הוראתה „עשוי, מלאכותי". במלה הזאת, אשר בעצם וראשונה הונחה על הקמיעות אשר היו נהוגות לפנים אצל הקתולים, השתמשו חובלי הים הפורטוגיזים במאה הי"ח לקרוא לעבודת האלילים השולטת בקרב הכושים יושבי חופי אפריקה הצפונית. החָ' הצרפתי ד'־בירַס בשנות המאה העברה השאיל את המלה הזאת, לכנות על ידה את הדתות השולטות בקרב העמים הפראים בכלל. מאת הכנוי הזה היתה נסבה

המת מביאים כפעם בפעם כל מיני מזון וצדה ומניחים אותם על קברו, ולא יחדלו מהתפלל אליו תמיד.

אמונה כללית השתררה בעולם הקדמוני, כי האדם חי וקים גם אחרי מות גויתו; ובכח האמונה הזאת התכלכלה הדת הקדמוניה שהתפשטה אז בארץ, יותר הרבה מאשר התכלכלה בהעבודה הדתית וההשתחויה לאלים ואלילים. אמנם כי במקרים רבים חשבו את רוח המת לצר ואויב, ובאופן הזה הנה היתה ההשתחויה וההתרצות לה ענין בפני עצמו, אשר אין לו כל יחס וקשר עם הדת, אשר תעודתה לקשר את האדם במסרת ברית עם הכחות הנשגבים, אך לא להתרחק מהם. ומהיות כי הפראי איננו מיחל לקבל מידי הרוח איזה טוב וחסד, על כן איננו שואף להתודע אליה ולהצמד בה. אולם יחד עם האמונה בחיי הרוח אחרי מות הגויה, הנה במרבית המקרים יכריעו גם רגשות אחרים את הכף. בלב בני המשפחה מורגשת נטיה טבעית אל קרובם המת. אבי המשפחה אחרי מותו נחשב לה לראש ולאלוף, והיא מוצאת את עצמה מחויבת להכנע מפניו, ובמדה ידועה ־ת להקריב את עצמה לקרבן לו. רוח המת היא הנוצרת את המסרה שהתנחלה בקרב המשפחה מלפנים לבל תכחד, מסרת אבות אשר גם החיים חיבים להקדישה ולהעריצה. גם במקרים ההם, אשר אף כי לפי ראות העין נשקפים לנו רק הפחד והיראה בתור הסבה הגורמת, בכל זאת הנה פועלים שם הרגשות שהזכרנו את פעולתם גם הם במדה ידועה.

3. עבודת אלילים. עוד מיני אלים שונים מזה היו לבני האדם בימי קדם. לכל המקרים שנקרו פה יש תכונה אחת משותפת והיא, כי העצם הנעבד בתור אלהות הוא עולה במדרגתו במובן ידוע על העובדים אותו; האדם מקדיש בתור אלהות את השמש, רוחות המתים או חית השדה, בגלל תכונה רוממה אשר מצא בהם, ואשר ביחס הענין הזה יתרון להם עליו, והם עולים עליו במדרגת חשיבותם בבחינה ידועה. לעמת זאת הנה יחסר הקו המגביל הזה בקרב הדת המקובלת אצל איזה עמים פראים, וביחוד בנגב אפריקה, ששם יכבדו בכבוד אל את איזה עצמים, לא בעד תכונות נעלות שנמצאו בם בעצמם בלי אמצעות

בדמות שֵׁנה ממושכה, בהאמינו כי גם בעת השנה תפרד הנפש מעם הגויה לשוטט במרחקים, ובכלותה את מסעה היא שבה אל גויתה. גם החלומות נחשבים בעיני הפראים לחזיון הנכנס תחת הסוג הזה. אם קרה מקרהו לראות בחלום לילה את רעהו היושב רחוק ממנו, הוא מאמין כי רוחו ונפשו של רעהו זה באו לבקרו בחלומו א). כן יולד ברמיונו המושג של רוח האדם, אשר לה הכשרון להפרד מעם הגויה ולהתקים מחוצה לה; הרוח הזאת נקראת בשמות רבים: צל, תמונה, לב, נשמה ונפש. בעזוב הרוח את הגויה, אם עזיבה עולמית ואם על מנת לחזור, אז יבוא המות. אפס כי הרוח בעצמה איננה נכנסת תחת גדר התמותה, היא העוף לה ותעתיק את מושבה אל מקום אחר. בתמונתה ותארה דומה הרוח אל הגויה, רק כי יצירתה מחמר זך ודק, עד כי לא יבצר ממנה להכנס ולעבור דרך סרק או חור קטן שבקטנים. קולה מוזר ובלתי נעים, והיא מתודעת אל החיים בדרכים שונים. בעתותי קדם חשב הפראי את רוחות המתים לאויביו, ויחבל תחבולות שונות למנוע את הרוח משוב אל מגוריה ומהרגיז את היושבים בם. הפראים הרבו עצה ותחבולה למען כפר את פני הרוחות, להיטיב מצבן ולהגדיל את שלומן שם במקום נודן; אם אמנם כי נכחד מאתנו אם עשו את מעשיהם אלה מיראתם את הרוחות או מהשתתפותם בצערן. הפראים מאמינים, כי הרוח לא תחדל מהצטרך גם אחרי המות לכל הדברים אשר הם צרכי האדם בחייו, ועל כן הם מעניקים להמתים בעת קבורתם או שרפתם די מחסורם, בשומם בקברם מכלת וכלי נשק; גם ימיתו את עבדיהם, למען אשר תשרתנה רוחותיהם את ארונם גם אחרי המות. כמו כן הומתה גם אשת המת אם ברצון ואם באונס, למען הלוות אל אישה בדרכו אל מעון הרוחות. צאצאי

א) זה הוא פירוש הכתוב „ויבא אלהים אל אבימלך בחלום הלילה" (בראשית כ. ג.), אבימלך בהיותו שקוע בהאמונות התפלות שהשתררו אז בארץ דמה, כי אלהים בא אליו בחלום. את הסגנון הזה בעצמו הננו מוצאים גם בחלומותיו של בלעם „ויבא אלהים אל בלעם לילה" (במדבר כב. כ.) וכן הוא גם אצל לבן, אות הוא על ההשקפה הגסה של האנשים האלה, אשר ההזיות של בני הדור ההוא מצאו קן בלבם. —

הגילום והגנגס נקדשו בעיני מעריציהם, לא מאשר כי האמינו כי רוחות קדושות שוכנות בקרבם, כי אם הם נקדשו מפאת קדושתם העצמית. בכל הארצות ישנם לרוב מקומות כאלה, אשר שמם מוכיח עליהם, כי נקדשו בעיני העם בימי קדם. הרים, יערות, כיפים, סלעים, עמקים וגבעות פוריות, — כל אלה היו בימי קדם לאלהים לפראי אדם אשר השתחוו למו ויעבדום. מרחבי ארץ בריטניה מלאים בארות קדושים, אשר התפללו להם בימי קדם ויעבדום בקרבן וזבח. אין לך אחד ממיני בעלי החיים, אשר לא השתחוו לו בימי קדם ויעבדוהו כאלהים. כתכונה בולטת בחיי האדם הקדמוני היא ההכנעה וכריעת הברכים לפני הטבע, אך לא לפני חלקים בודדים ממנו, כי אם לפני ידו הגדולה, לפני משגב עלילותיו ופעולותיו בכלל, אשר כמו רוח חיים נוספה בהן למראה עין. רבים ממנהגי הדת, ירושת ימי קדם, שרדו אל עמים שונים יושבי ארצות אירופה, אשר בהם נכיר עבודה דתית, אשר על ידה דמה האדם הקדמוני לבוא במסרת הברית עם הטבע האדיר בכל חליפות מצביו, בימי גבורתו ועזוז, בימי השקט ומרגוע, ובימי שובו לתחיה חדשה. בלבו הגה האדם רגשי השתתפות אל הטבע ויחקה גם את מעשיו, ובזה דמה בלבו למצוא חן בעיניו, לחונן אותו ולהריק עליו את שפע הטוב הנובע ממקורו, כאשר כי הסכין תמיד לראות זרם כחו, אדירים זורמים בכל עלילותיו הנשגבים, ויאמין כי לו היכלת להיטיב לו ולעטרהו ישע, והנהו גם בעל רצון ובחירה חפשית.

2. האמונה בנפש האבות שמתו. עתה יעברו לפנינו המון אלים מסוג אחר. אם צלחה בידי האדם לגלות בקרב העולם החיצוני המון עצמים המוכשרים בעיניו להיות לו לאלהים, הנה לעמת זה פגש על דרכו בחוג חייו בביתו עצמים בעלי סוג אחר, אשר בכל החזיונות והמעשים ההוים בעולמו החיצוני אין די להוכיח את מציאותם. האמונה באלהותם של האבות אחרי מותם התפשטה בימי קדם על פני כל הארץ, ועוד גם היום הננו נפגשים עמה אצל מרבית עמי הפראים. פעולת המות ומהותו אינן נתונות להיות מושגות מושג שלם אל האדם בעת המצאו במדרגה שפלה של התפתחות. הוא מצייר לו בדמיונו את המות

מקום. המינקפים משתחוים אל השמש אלהי הטוב והחסד, וכמו כן אל הירח, אשר במדרגת טובו וחסדו הוא למטה ממנו. השמש יקר ונכבד מאד בעיני הנַצסים בתור האל הנשגב אביר האלים. רקיע השמים יחד עם הרוח הנושב ממנו, והוא הנקרא בפי לונגפלו בשם „הרוח הגדולה" או „הנשיבה" נחשב אצל מרבית הפראים השוכנים בצפון אמריקא לראש האלים. האינקים שתפו בתפלותיהם אל אדון כל היצורים גם את השמים והרעם. הרעם נחשב לאחד מראשי האלים אשר להגרמנים. הַסַּמּוֹיֶד כורע ומשתחוה אל השמש מדי יום ביומו בבקר ובערב, וקורא לאמר „בעת צאתך על פני ארץ הנני מתעורר משנתי גם אני ובבואך אלכה גם אני לנוח". האִבְ.יִם הפראים כבדו את האש בכבוד אל, ועל כן בערה על מזבחם אש תמיד וינצרוה לבל יחֻלל כבודה. גם הארץ נחשבה בימי קדם בכל ארצות תבל לאל כביר ואדיר, אשר העריצוהו ויעבדוהו בעבודה דתית ידועה. בשירת פרומיטֵיאוס יאמר, כי גבור החזיון פונה אל גרמי הטבע, אשר חשבם לאלילי הדור הישן, ובתקותו כי גם הם יעזרו אחריו להלחם בהאליל צֶיאוס, יאמר:

לך, אויר שמים, לכם רוחות
מהירי כנפים, הנהרות, והאדמה
הרת כל היצורים, גם משברי ים
שהֶמית שאונם לשחוק נעים נדמתה, —
את כלכם אקראה, ראו נא והעידו,
הביטו נא איך יְעֻנה אֵל בידי אֵל משנהו!...

למטה מהם במדרגתם וכבוד אלהותם הם: הנחלים והמעינות, העצים והיערות, הקמה ופרי הארץ, האבנים והסלעים וכמו כן חית השדה. גם פה אל נא ימוש מנגד עינינו הדבר אשר הגרנו למעלה, כי הסכן הסכין האדם הפראי לחשוב את כל גרמי הטבע לבעלי רוח חיים דומים אליו בכל תכונותיהם. האיש אשר דעתו על דבר טבע הנמצאים יוצאת מנקודת מבט כזה, לא מצא לנחוץ לפניו להחליט, כי המעין הוא מקום הרחצה לאלילת המים, וכי אליל היער (Driada) שם משכנו בתוך העץ, רק האמן האמין כי המעין והעץ שולטים ומשפיעים עליו, ויתאמץ לכפר את פניהם בקרבן ונסך, למען אשר ישפיעו עליו את מדת טובם וחסדם.

השמש, אשר על אורו ותומו התענג תמיד, על אדות המטר, אשר כפי אשר נוכח לדעת, יניב כל תנובה ויתן לחם לאוכל. העבים נחשבו בעיניו לכח גדול, אשר ישקו את השדה וישימו קץ אל החֹרב והיבֹשת; גם הרוחות נשגבו בעיניו מהיות כחם גדול לשבר ולהסיע עצי ענק מעפר גזעם, להוביש את פני האדמה הרטובה ממטר ולהביא עננה הרת רביבים וגשם. ממעל לכל אלה ישתרעו שפרירי שחקים, ומתחתם האדמה היוצרת ומחוללת כל, וממנה נובע מקור חיים לכל השוכנים עליה. כהשמש כן גם הירח הוא כח אדיר, חונן ומטיב, וישנן גם ארצות, אשר שם יריק הירח עתרת ברכה יותר מן השמש. האש היא גם כן בלי ספק בעלת רוח חיים, פועלת פעולות נשגבות והרבה תלוי בה; כהדברים האלה נוכל להגיד גם על אדות יאורי המים הגדולים, על אדות ים האוקינוס וכדומה לזה. את כל אלה יקרא הח׳ רויל הכנעה וכריעת ברך לפני הכחות הנשגבים איתני הטבע, למען הבדילם מן עבודת הכחות הזעירים שבטבע, אשר עוד מעט נשא את דברינו גם עליהם.

אין את נפשנו להכנס בגבול המיתולוגיה, זאת אומרת, אנחנו לא נגע בפרטית בכנויי השמות, אשר כנו העמים הקדמונים את איתני הטבע, בעת אשר הוחל לעבוד אותם בתור אלהות, וכן גם בהתארים והתכונות המיוחסות אליהם, והספורים המסופרים על אדותם. יצירת האגדות המיתולוגיות החלה עוד מקדם קדמתה, ומקום מולדתן על פני כל כדור הארץ. בראשונה הקדישו והעריצו בתור אלהות את עצם הגרמים הטבעיים, אשר חשבום בבערותם לבעלי רוח חיים, אך לא את הרוחות השוכנות בקרבם כפי שהאמינו אז. על אמתות המשפט הזה יוכיחו ענינים רבים, אשר נכללו בהדתות הצעירות. האליל יופיטר הוא השמים. האליל היוני הֶליוס מכֻוָן אל השמש, והאלילה סֶלֶנָה הוא הירח. בארץ הסינים יעריצו ויכבדו את השמים בתור אלהות עד היום הזה. האלילים הנזכרים בספרי הֹדוּס היו בעצם ראשיתם איתני הטבע והזיונות טבעיים. הרבה דוגמאות נוכל למצוא בחיי העמים הפראים, המאַשרות ומחזקות את משפטנו על דבר האלילים הקדמונים, אף כי לרגלי המיתולוגיה הסתבכו כל הדברים בכל

החיצונית, ובשימנו לב אל הצד ההוא של הרעיון המתגלה בכל עזוז רוח החיים הצפון בו, מבלי הכט אל הענינים המוזרים שבו המעוררים רק את לב הצמאים לחדשות — הננו מרהיבים עוז בנפשנו לקוות, כי תצלח בידנו לפתור את השאלה הנתונה לפנינו. מגמתנו בפרק הזה לעסוק בפתרון השאלה: איזה עצמים בחרו למו הפראים הקדמונים לאלהים? הננו להראות, כי אלילי הפראים נחלקים למחלקות שונות; ובזה הננו חושבים למועיל לברר את השאלה שנפלגו עליה החוקרים בדעותיהם, מי הוא האליל הראשון אשר הוחל להעָבד בתור אלהות? העצמים אשר נבחרו מאת בני האדם בעת עמדם במדרגה שפלה של תרבות להיות למו לאלהות, הם נחלקים לארבעה מינים, והם:

1) מחוות הטבע: א) הגדולים. ב) הקטנים.

2) נפש האבות אחרי מותם וכל יתר הרוחות.

3) העצמים אשר כפי ההשערה נתגלגלו בתוכם רוחות.

4) העצם הנשגב.

1). עֲבודה דתית אל כחות הטבע. נקל להבין מדוע פנה לב האדם הקדמוני אל איתני הטבע; הוא ראה איתנים אדירים לפנים המרגיזים ארץ בגבורתם ויחשוב בתומתו, כי יש לאל ידם להושיע לו, ועל כן מצא לטוב לפניו ילבוא אתם במסרת ברית דת ולעבדם באמונה. במדה שהאדם שקוע ויורד ועמידתו שפלה במדרגות התרבות וההשכלה. כן בערך הזה הוא נעזב לנפשו בלי מגן ומחסה מפגעי הטבע, ובמדה ההיא בעצמה הנה שלומו וטוב מצבו תלויים בפעולת השמש, הרוחות ומטר השמים. והנה אם נדמה לנו, כי לפי דרכי ההגיון והמחשבה של האדם הקדמוני, יחשוב הפראי את העצמים המנויים פה לבעלי רוח חיים הדומים אליו בכל פרטיהם, מחוננים בדעת, ברגש ובמאויים, כפי מאוייו הוא, הנה בוראי תתעורר בלבו התשוקה לתת להם יד ולבוא עמם בברית. לעסקי דברים ממין הזה דיה אך הידיעה הפשוטה, כי העצמים הם בעלי רוח חיים מחוננים ברגשות לב כפי רגשות לבו הוא. מעקת מחסורו הרב, מכבד רעב וקור, הגה לב האדם, גם מבלעדי רצונו, על אדות העצמים ההם, אשר לפי דעתו יש לאל ידם למלא את מחסורו, ויחשוב מחשבות על ארות

ג.

האֵלים הראשונים.

עתה הבה ננסה נא לצַיֵן את התוים הראשיים אשר ברשמי הפנים של הדת אשר להעמים הפראים. הנסיון הזה אמנם כבד הוא מאד, בהיות כי הדת של הפראים הוא יער רחב ידים מלא עצים מעצים שונים המעוררים רגשי פלא בלב הרואה. ספרים רבים וגדולים נכתבו לבאר את דרכי הדת ההיא, אולם אם נאמר לכלול את יסודותיה במאמר קצר, הנה יוכל הטוען לטעון נגדנו, כי החסרנו איזה דברים יסודיים ועקריים. בקרב כל העמים הפראים לא נמצא דבר מה, הראוי להקרא בשם שיטה מסודרת, וכל אחד מן העמים הפראים שונה מרעהו תכלית שנוי. בחפצנו לכון אל המטרה הנתונה לפנינו, הננו אנוסים לכלול בשם „פראים" שבטי עמים העומדים על שלבי המדרגות השונות בסולם השתלמות האנושית, גם שבטי עמים החיים בתנאים שונים, כפי האפשר על פי מצבם הגיאוגרפי, באקלימים חמים ובאקלימים קרים, מהם נבערים וגסים עד מאד ומהם מוארים באור השכלה יותר; התולדה המחויבת מזה היא, כי כל העמים השונים האלה, הנה כפי שהם משתנים זמ"ז במושגיהם וצרכיהם, כן תהיינה גם דתיהם שונות. על פי הקריאה בספרי החכמים פרֶזֶר וגֶרלַנד, המדברים על אדות דרכי החיים של האדם הקדמוני, הננו נוכחים לדעת, כי אפסה כל תקוה לכלול את תכונת הדת הקדומה בשרטוטים מעטים וקצרים.

החמר הרב שאסף הח' טילור בספרו, אשר בו יתאר את תכונת הדת הקדמוניה עם כל רשמי פניה השונים, היה יהיה לעזר לא מעט לכל הבא להתלמד במקצע הזה, ואין די מלין. כפי כל אוהבי חכמה להודות לו בעד מפעלו. אנחנו מצדנו, הנה אין דברינו מכונים אל דת הפראים לכל פרטיה, כי אם אל הנקודות הבולטות ההן מִמנה, אשר התפתחו ותשתמרנה בעצם תומן בקרב הדתות המאוחרות. אם נזכור את האמור למעלה על דבר אחדות הרעיון והמחשבה של הפראים, למרות השנוים אשר בתמונתם

אם אך חפץ האדם לראות חיי שקט ומנוחה, כי אז בלי כל סבה צדדית תתעורר בקרבו האמונה באיזה עצם, אשר השפעתו רבה כן על העולם החיצוני וכן על עולמו הפנימי, אמונה בעצם נשגב המשתתף אתו בכל רגשותיו ומשאלות לבו, ואשר ידיו רב לו להוציאן לפעולות ידים.

מראש מקדמי ארץ החזיקו כל שוכני ארץ באמונה כזאת. במחשבה ורעיון כזה ישתוו יחד כל בני האדם בעת עמדם על המדרגה הקדומה ההיא, אשר עליה עברו לפנים כל אחד ואחד מעמי הארץ; כל בני האדם בעת עמדם על המדרגה ההיא הרגישו את הקול הקורא אליהם ממעמקי לבם להאמין באלהים. אמנם אין אנחנו נמנעים מקרוא את הפנה החשובה הזאת בחיי האדם הפראי בשם „דת", אף כי רק צרכים חמריים נסים התוו לפניו את הדרך העולה אל האמונה באלהים, ואף כי אלהותו, אשר בחר לו, היתה ממין הזה אשר יעורר בקרבנו רגשות ידועים, ההפך מן רגש הגיון כבוד, ואף כי ארחות הפראי והליכותיו עם אלהיו נחשבים בעינינו לנבזים ושפלים, ואף כי התאמץ הפראי להתרצות אל המון הרוחות המעופפות סביבותיו בכל עבר ופנה (לפי דעתו הגסה), ודעתו עוד טרם נתבכרה לבוא בברית עם עצם אחד ולבחור אותו לאלהים. בכל מקום אשר הכרת האדם את רפיונו ורוע מצבו מאלצת אותו להת יד אל איזה כח נשגב, שם לפי דעתנו צומחת ועולה ראשית שרשי הדת. אם החזיון הזה נחשב כתכונה מיוחדת וכללית לכל בני האדם במצבם הפראי, בהכרח כי היתה הדת לסגולה לאבותיהם הקדמונים של כל העמים; ומעולם לא היתה כל נחיצות לכהני הדת בחפצם לעשות את הדת לכלי חפץ למטרתם השפלה — לבדות אותה מלבם. הדת כבר הקדימה להגלות ולהתקים טרם עוד הופיעה מפלגת כהנים על אופקה; היא היא נחלת קרומים, ירושה להמין האנושי מן העתים הקדמוניות ההן, עת אשר נסה האדם בפעם הראשונה ליגע את מוחו, למען הכיר לדעת את העולם אשר הוא חי בו.

ונהיה החזיון הזה, כי הרעיון הזה התפשט בקרב עמים, אשר עמידתם קרובה מאד אל תחתית המדרגה של ההשכלה והתרבות האנושית, ואשר חסרו הם כל הסגולות הנשגבות אשר סגלו למו בני האדם בימים הבאים?

בתור סבה להחזיון הנוכחי הננו מיחסים את האמור למעלה, כי האדם היה בעל דת עוד מעצם קדמותו, וכמו נולדה היא אתו יחד, וכי בגבול שכלו ומחשבתו כבר מצא האדם מוכן ומזומן לפניו את הרעיון, אשר הורהו את אשר עליו לעשות למען התאים אל מטרתו, ואיך לעשותו. אמנם אין לכחד, כי גם במפעלו זה שם לו האדם לקו ולמשקלת את ההתעוררות הפנימית אשר התחוללה ברוחו; אפס כי ההתעוררות הזאת איננה תולדות איזה כח מיוחד, אשר מקומו מחוץ לתחום של התכונות הראשיות אשר להטבע האנושי, כי אם מקורה בעצם נפש האדם ובמזג רוחו. אין אנו יכולים להסתבך בחקרי השאלה הפלוסופית: מה הסבות הגורמות להצמיח בלב האדם שרש פורה אמונה ודת? נראה הדבר, כי היא תולדה מחויבת מעצם תכונת נפשו של האדם. בכל מדרגה ומדרגה במצב חייו הסכין האדם לראות ולהכיר, כי מלחמה לעולמו הפנימי, לרגשותיו ומאוייו, עם העולם אשר מחוצה לו. אפס כי עם זה יחד תפעמהו הכרה פנימית, כי באופן ידוע יש ויש היכלת להשלים בין שני העולמות, וכי ישנו במציאות כח נעלם השולט בכל אחת ואחת משתי הרשויות הנלחמות זב"ז, אשר בהתרבקו אל מרותיו ובהדמותו אליו, ימלט האדם את נפשו גם הוא מרעת המשטמה אשר בין שני האיתנים האלה. אם כן הדבר, הלא אין כל ספק, כי יחד עם הדעת שהתעוררה בלב האדם להכיר את עצמו ואת העולם הסובב אותו, הרגיש האדם גם את הנחיצות לבקש למצוא איזה כח נשגב, אשר בו תלויה מנוחתו ושלום נפשו. גם הפראי הרגיש תמיד בנפשו את התהפוכה והנגוד, אשר בין הסגולה ההיא, אשר סגל לו מידי החיים, בין עולמו הפנימי המלא מזמות ומגמות רבות, ובין הטבע אשר מחוצה לו, אשר ימנע ממנו את משאלותיו, וגם סכל יסכל את עצתו ומזמת לבו, — הטבע האביר אשר מפניו הוא חת ומרגיש את רפיונו וקצר יכלתו. מצב הדבר מכריח אותנו להודות, כי

הנראה בקרב התבל הננו מוצאים איזה שאיפה למטרה ידועה. הן אמנם כי בהשקפה ראשונה אפשר להחליט, כי דרכי הרעיון והמחשבה של האדם הקדמוני, בהיותם נוטים בנטיות שונות ומשתנים זמ"ז בארצות שונות, הלא יביאו בהכרח לידי תהפוכות ונגודים והמון דעות והשקפות נבערות על טבע הנמצאים ועל תעודת האדם עלי תבל, ובכל זאת עוד לא קרה כדבר הזה. ההפך מזה אנו רואים, כי איזה אחדות שוררת בכל המון ספורי הבדים והאגדות המתפשטות בקרב כל העמים הפראים, וכמו דעה אחת והשקפה אחת להם על התבל והאדם. הח' לַנג יביע את דעתו לאמר: „האחדות הגמורה אשר נראה במצבם הרוחני של העמים הפראים, ההשקפה האחת והכחות הרוחנים האחרים השומים בפי כלהם לבאר על ידם את מחזות החיים והעולם, רק היא לבדה דיה לבאר לנו בלי כל התחכמות, ומבלי להעזר בשיטת החכמים המחליטים, כי האגדות הקדמוניות נמסרות ועוברות מדור לדור ומעם לעם, או להסתיע בשיטת האַחדות העצמית של בני האדם, — את סבת התפשטות האגדות הדתיות של הקדמונים על פני כל הארץ. יצורי הדמיון והאגדות של העמים הפראים ההולכים הלוך והשנות בדיוק נכון, ומתפשטים על פני כל הארץ, הם לאות ולמופת על ישרת התכונה המוטבעת ברוח דמיונם של בני האדם ושאיפתם למטרה אחת. הח' רֶוִיל בספרו „דתי העמים הפראים" מעיר לדעת, כי תכונה אחת לכל הדתות אשר להעמים הפראים, המשתנות אשה מרעותה רק בתמונת הדת החיצונית.

הדת היא סגולה מחויבת להעמים הפראים. הכל מודים בזה, כי האמונה באלהים, הכנעה וכריעת ברך לפניו, היא סגולה מיוחדת לכל בני האדם בהיותם במצב פראי, ערות הנוסעים המספרים על אדות איזה עמים פראים חדלי אמונה ודת, איננה דיה לסתור את ההנחה הכללית שהתאזרחה בקרב החכמים, כי האמונה נחשבת לסגולת המצב הפראי של האדם, ומה גם כי יותר קרוב ליחס את עדותם זאת אל שגגת דַעתם וההבוננות בלתי מספקת.

איך זה חדרה הדת אל תוך העמים הפראים? איך זה קם

האגדות עטויות במעטה יפה, ואז הן מושכות אחריהן את לב העם לתת אמון בהן בתור מעשים שקרו בפועל.

הננו מוצאים לנחוץ להעיר לדעת את לב הקורא על אדות תכונה אחת מיוחדת המשובשת ברוח דמיונו של הפראי. הפראי יחשוב את כל העצמים הנמצאים בתבל לבעלי רוח חיים המחוננים בכח חיים כמוהו. מושגו על אדות כח החיים הנטוע בקרבו גם הוא איננו בהיר ונקי מתעתועי הבל, והנה הוא חסר בינה להשיג אל נכון: מה רב הוא ההבדל אשר בין עולמו הרוחני ובין הטבע העוטר אותו סביב; בדמיונו הנה כל העצמים זולתו דומים ושוים אליו לכל דבר, ולא רק חית השדה, כי אם גם הצמחים; וכהעצמים המחוננים בכח חיים ותנועה כן גם הדוממים, הצורים והסלעים, הכל שוים בעיניו ומתדמים אליו. הוא יודע ומרגיש כי הנהו חי, ובכן הוא מאמין, כי כל הדברים העוטרים אותו סביב גם הם חיים כמוהו. בדמיונו יחשוב לו, כי כל אשר סביביו דומים אליו, מרגישים ומתאוים תאוה כמהו, וכמהו יש להם הכשרון לשקול כל דבר בפלס בינתם. ועל כן הוא מאמין לדברי האומרים, כי הגופים הדוממים אשר בטבע משתעים ומשתוחחים איש את רעהו, והוא רואה בזה רק סדרו של עולם ומשטרו הנכון. באופן הזה יחיה הפראי בעולם מלא מושגים מסובכים לאין קץ, עולם פשוט אשר אין כל חקים שוררים בקרבו, אין מחלקות, סוגים וגדרים, לסדר את הנמצאים למחלקותיהם, אין כל תחבולה לדעת על פיה את אשר יקרה בעתיד, ואין בקרת ופלס משפט לבחון כל דבר. בעולם כזה נחשבים כל יצורי הדמיון לנמצאים אמתים ורבים מאמינים בם. על כן ימשילו המושלים את עולמו הרוחני של הפראי אל ההזיה ותעתועי הדמיון של עולם המלא כלו הוזים ומוכי ירח (Somnabulen). אולם אנחנו משקיפים על העולם הזה בלי כל רגש אימה ופחד, בדעתנו כי איננו משולל גם הוא דעת ובינה; אך כי בו הדעת חותרת בכל מאמצי עוזה להגיע אל מקומה הנכון. המצב הזה הנהו מצב המעבר למצב טוב ומתוקן ממנו; בו נראים הנסיונות ההם, אשר בו יתנסה הילד בהתרגלו לאטו לסגל לו הכרה נכונה מן העולם ומלואו.

ולמרות כל אלה הנה בהמצב המסובך ובהתהו הגדול הזה

הראשון אשר ימָצא לו; ובעוד אשר הילד מכיר עד מהרה, כי הבאור המוצע לפניו להבנת איזה מחזה בשוא יסודתו, לעמת זה נבער האדם הפראי מדעת במדרגה כזאת, עד כי קצרה דעתו מהכיר את השוא והשקר של איזה באור גם היותר אוילי, והנה הוא מקבל אותו בתם לב ומחזיק בו בתור אמת מוחלטת. ברוחו אין כל מושג שלם ומקיף, והחסרון הנמרץ הזה המסכסך את הגיונו ועוכר את מקור מחשבותיו איננו מורגש לו מכל וכל. דעתו קצרה מהכליל את המוחשים והרעיונות ולערכם למחלקותיהם ולסוגיהם, כי אם הוא מתבונן לכל עצם וענין כפי שהוא לעצמו, מבלי להביאו בקשר ויחס עם ענינים אחרים הדומים לו והמתיחסים אליו על פי תכנם. ולא זאת בלבד, כי אם גם חסר לו המושג ממהות האפשר והבלתי אפשר; להמלות האלה אין כל ערך בעיניו, בהיות כי עוד לא סגל לו כל מושג מן החֻקים הנוהגים בכחם כל מחזות החיים ומעללי תבל. אין כל דבר אשר יעצור בעד מעוף דמיונו ואשר ישקול את משפטו בפלס נכון; בהסחבו בזרם מחשבותיו הוא נפגש עם הגיון דעות מוזרות, בעוד אשר יחסר לו כשרון בקרת למען בחון את אמתותן, וכה הוא שונה את שגגותיו ושוגה בתעתועיו ומאמין בם בתם לבו. ד"מ, ספורי הילדים, אשר בהם אין לך כל דבר נמנע האפשרות; אשר על פיהם לא יבצר מאת האדם לשחר את פני השמש וסערות תבל בחדרי משכנותיהם, ומחיות השדה — לדבר בשפת בני האדם; אשר על פיהם נתנה בינה יתרה בקוסמים וקוסמות לדעת את כל אשר יעשה על פני ארץ רבה, וגם יש למו היכלת להתהפך לכמה תמונות וגונים כרצונם; אשר על פיהם הרוחות משוטטות בעולם, ואת כל הדברים הנמצאים בעולם אמנם יתכן להפכם לעצם אחר כרצון איש ואיש — דברים כאלה אינם נכנסים בעיני הפראי תחת סוג ספורי הבל והזיה חסרת דעת, כי אם הם מתקבלים אצלו בתור אמת מוחלטת, בתור מעשים שהיו ושֶהוִים. הבקיאים בתכונת חיי הפראים אומרים: כי הפראים חיים בתקופת יצירת האגדות הדתיות התפֵלות (mytdos), ובתקופת זמן כזה הנה כל הבדים וההזיות אשר יכללו בקרבם ספורים מהבילים על דבר הקוסמים הם נחשבים בדעת הקהל כמקרים ומעשים שנתאמתו בנסיון. נחוץ רק כי תהיינה

וכולל מן הדת הקדמוניה של העמים הפראים.

להבנת הענין הננו מאֻלצים להקדים דברים אחדים על דבר התכונה הרוחנית של העמים הקדמונים ועל דרכי ההגיון והמחשבה אצלם. אך שוא נתפאר להבין אל מחשבות עמי הקדם, כל עוד לא נדע את הדרך הלכו בו עדי הגיעם לידי השגת רעיונות ומחשבות כמו אלה, ואת דרכי ההגיון כפי שהסכינו להגות ולחשוב. את האדם הפראי נוכל אמנם לדמות לילד קטן, אשר טרם עוד למד לחשוב כן, ועוד קצרה בינתו להכיר כל דבר הכרה נכונה. הוא עורך בתחום הכרתו והשגתו נסיונות רבים כפי מדת האפשרות, הוא נאחז בסבכי כל מיני שגגות וספקות העלולים לקרות את האיש הבלתי מנוסה בדרכי הרעיון וההכרה. והנה אם דיה לילד מדת זמן של איזה שנים למען סגל לו את דרכי ההכרה הנכונה, לעמת זה הנה למען השיג את המטרה הזאת בעצמה דרושה להאדם הפראי תקופת אלפי שנים. הוא איננו יודע להבדיל בין עצם אחד למשנהו, כמנו נכחד ההבדל אשר בינו ובין בעלי החיים הנמוכים, או ההבדל אשר בין בעלי החיים ובין עמודי המים הנשאים עם העבים א). הוא איננו יודע להכיר את מדת המרחק, אשר בינו ובין הגופים המובטים; בנוגע אל העצמים הנעים איננו יודע את הסבה הגורמת את תנועהם והמאלצת אותם לפעול את פעולתם; הוא הבין לא יוכל, איך יקיפו השמש והירח במסלתם, ואיך יסער הרוח; הוא איננו יודע להגיד מאומה על דבר שנוי מראה הגופים החיצוני, ד"מ: מדוע יאדמו פני הרקיע בעלות השחר, ומדוע זה איזה אבנים מחוטבים בתבנית איש. הן אמנם, כי הוא שואף לדעת כל דבר, והוא מציע לנפשו תמיד שאלות על אדות סבת כל החזיונות המתמיהים; אבל כל תשובה ההי איזה שתהיה מנחת את דעתו, והוא מקבל ברצון את הבאור

א) מחזה ידוע בתוך הטבע. עמודי מים נשאים על כנפי עבים, מעופפים ברוח במרומי שחקים ויורדים בקציהם ארצה, ובכל מקום עברם ישימו שממה נוראה, בטאטאם כבמטאטא את כל אשר יפגשו על דרכם, והוא נודע בשפת אַשכנז בשם "Wasserhosen". סבתו פגישת שני זרמי רוח מתנגדים, ומזה הסתיבבות הרוח במעגלה, עד כי יתהוה במרכז הסבוב מקום פנוי מאויר ושם ישטפו המים על פי חקי הכובד.

עלינו לחקור ולהתבונן אל מושגי הדתות הקדמוניות, אשר חלפו עברו מן העולם ותעזובנה את מקומן אל הדתות החדשות הטובות והנבחרות מהן. אמנם כבד מאד הדבר לחקור את כל אחת ואחת מן האמונות שהשתררו בין העמים הפראים הקדמונים בזמן קרוב לפני לדת האמונות הגדולות (מספרן עולה עד עשר או שתים עשרה). אפס כי גם מבלעדי זה השג נשיג את מטרתנו כאשר נראה להלאה. בין כל הדתות אשר להעמים הפראים יש איזה השתוות ודמיון, כבני משפחה אחת הדומים זל"ז בקלסתר פניהם, ועל כן אין לנו להתחבט בחקירת הדתות הקדמוניות אחת אחרי אחת לבדנה, כי אם לשום לנושא דברינו את הדת הכללית של העמים הקדמונים. בפרק הבא ננסה לתאר את הדת ההיא ולהתוות את גבולותיה; אפס כי הננו מקדימים להגיד לקוראינו גם פה, כי איזה קוים ושרטוטים ידועים נראים כבולטים לעינינו על פני הדת הכללית של העמים הקדמונים בכל מקצעותיה, שרשיה וענפיה; ולחפץ תועלת מעשית הננו כוללים לע"ע את הקוים והשרטוטים האלה למושג אחד, אשר יחשב בעינינו כעצם הדת הקדמוניה, הדת אשר בכל עת ומקום סללה מסלה לפני הדתות הגדולות הבאות בעקבותיה. הנה לפנינו — אם נבחר לנו שפת ממשלי משלים — יער גדול רחב ידים המשתרע על פני כל העולם הקדמון, ובקרב היער הזה השתגשגו ותגאינה דתות רמות המעלה כעצי־אל ענקים רמי קומה, אשר ממנו ינקו וגם יונקות שפע לח ולשד חיים ומעל פניו לא תזוזנה. הדתות הגדולות השוררות בארץ תשתוינה זל"ז ביסודות תורתן ועקרי האמונה, עד כי נשתומם מאד על וההשתוות הזאת. ארץ הסינים וארץ מצרים משתוות יחד בנוגע להלקח אשר בתורת דתיהן, ואשר דוגמתו נמצא גם בתורת האינקים; וכמוהן היו גם הדתות אשר לעמי הארים ולעמי בני שם. ובהיות, כי מצוא נמצא את הלקח הזה בעצמו גם בתורת הדת אשר בקרב העמים הפראים, הנה אז בהכרח תולד לנו השאלה: האם לא ינקו כל הדתות הגדולות גם הן את תורת לקחן מן המקור הקדמוני ההוא, או כי אולי תמצא ידנו ליחס אל החזיון הזה איזה באור אחר? כל עין תחזה, כי לא נעשה חיל על דרך חקירתנו כל עוד לא נסגל לנו מושג מקיף

בתולה אשר לא עֻבדה, ואשר לא הקדימו שם להכנע ולכרוע ברך לפני איזה אלהים, יהיה מה ואיך שיהיה (ולוא נניח את ההפך, כי עתה בהכרח היינו סותרים את דברינו האמורים למעלה, כי מעולם לא נמצאו על פני ארצנו עמים משוללים כל אמונה ודת). ראשית כל הנה צריכה היתה הדת החדשה למטרת קיומה להסתגל אל הדת הקודמת לפניה, ולקבל ממנה, כפי מדת היכלת, את אלה מחלקיה אשר עוד לא נבלו ולא נשחתו בתמורת העתים. ובכן הנה עלינו לדעת מראש, כי לרגלי ההתבוננות נמצא גם בקרב הדתות הנאורות איזה תוים ורשמים, אשר אינם לפי טעמם ורוחם, כי אם שאולים הם אם ברצון ואם שלא ברצון מן הדתות הגסות ההולכות לפניהן. עקבות החזיון הזה אנחנו מכירים בכל הדתות הנאורות, כאשר נבאר במרוצת דברינו; כלן הן מלאות שרידי חרבות ששרדו מן המצב הקדמוני. הדעות וההשקפות אשר להדת הקדומה כמו התערו בארץ מושבותן ותעמקנה בה שרשיהן, מאפס עוד יכלת לשרש מעפר גזען, למרות כל החליפות והתמורות שקמו בקרב האלים בהעולמות העליונים. עינינו הרואות איך אמונות תפלות, נחלת קדומים, משתמרות בקרב עמים רבים לארך ימים, וגם הרוחות החרשות הנושבות בכל תקפן, וכל כלי יוצר של ההשכלה לא יוכלו לסער אותן ממקומן. במשך תקופות ועדנים רבים יספר דור לדור ספורים מהבילים על דבר האלילים, ואף כי אינם מתאימים אל תכונת האלים לפי תכניתם ודמותם, אשר הערוך למו התורה החדשה בעת ההוה, וזה ירמוז לנו על תקופה קדמוניה, אשר יחסו אל האלים מעשים ועלילות כמו אלה. בספר אשר חֻבר מאת הח' לַנגע: „אגדות תפֵלות, הדת ופקודיה" ימצא הקורא אסף חמר למדי המוכיח לנו לדעת איך יסודות הדת העתיקה אחרי היותם לסגלה לכל העם הם מוסיפים לחיות ולהתקים גם בקרב הדת החדשה, אף כי פה לא יכירם מקומם, ואין לך אחת מן הדתות הגדולות והנאורות, אשר אין המשפט הזה מתיחס לה.

ובהיות, כי כל אחת מן הדתות הגדולות מיוסדת על אשיות איזה דת קדומה שהשתררה בזמן ידוע באיזה מן הארצות, הנה ברור הדבר, כי למען בוא עד תכלית חקר הדתות הגדולות,

כאלה אשר בגבולם עוד לא נכנסה התרבות גם במדרגה שפלה כפי שאנו מוצאים אותה בארץ חינא ופערו. העמים האלה נצבים לנו למופת, ומהם נדע מה היו אבות כל העמים הנאורים. הענין הזה הנהו כעין סעד וחזוק אל הדעה שהוחלטה בסוד חכמים, לבאר את המחזה המוזר המתגלה לעינינו תמיד, כי בקרב כל עם ועם מן העמים הנאורים נשקף לנו טור ארוך של חזיונות, מנהגים, דעות אמונה ומסרות, המוצאות מקום בקרבו יחד עם הדעות האמתיות והדת הנאורה שהתאזרחו אצלו, מנהגים ודעות כאלה, אשר אינם יכולים להיות מבוארים ומוצדקים על פי מצב העם והשכלתו, ואשר אי אפשר לחשבם לתוצאות פרי התרבות וההשכלה אשר מצאו להן קן בקרבו בהוה, והם נחשבים בהכרח רק כשרידים מן החיים של העת הקדמוניה, אשר עוד לא הספיקה יד התרבות וההשכלה להשמידם, — באשר כי כל המנהגים, הדעות והמסרות האלה הם שוים ומתדמים בדיוק אל הדעות והמנהגים שאנחנו מוצאים בקרב העמים הפראים. דבר המסתעף מזה, כי התרבות החלה להתרקם מן המצב הפראי; וכי אמנם נאמנים דברי הח' טילור באמרו: „המצב הפראי היא תכונה עצמית מסוגלת להאדם הקדמוני, ומן המצב הקדום הזה התפתחה לאִטה, הודות להסבות ההן בעצמן הפועלות גם כעת, תרבות יותר גבוהה". ובכן הנה ברצותנו לתאר את נתיבת ההיסטוריה של התרבות האנושית, עלינו להעזר בהמון הידיעות אשר רכשנו, ידיעות המתארות לנו את דרכי החיים אשר להאדם הקדמוני, ועלינו להביא בחשבון, כמה גרעינים מזרע החכמות, החֻקים, מלאכות־מחשבת ומוסדי החיים אנחנו מוצאים קלוטים ומתחילים לצמוח אצל העמים הפראים. הספרים אשר כתבו במקצע זה החכמים: מֶן, לאֶבוק וטילור יאלפונו לדעת מה פוריה היא הנתיבה המחקרית הזאת, וכמה זרמי אור נפוצים על ידה בגבול תורת השתלמות התרבות האנושית.

אולם הדבר אשר נחשב לאמת בנוגע אל התרבות בכלל, הוא יאֻמן גם ביחס אל הדת, מהיותה אחד מן היסודות העקרים של התרבות האנושית. אי אפשר לדת חדשה לצמוח על קרקע

לעבוד את האדמה? איך זה התכוננו חיי המשפחה, וההורים החלו לגדל ולחנך את ילדיהם? כל אלה הם נושאי חקירה אחת נרחבה, אשר אין פה המקום לבארה. רק ברוב עמל ויגיעה רבה צלחה לו, להאדם הקדמוני, לפנות לו דרך מן החיים הפרועים, חיי הבהמה, אל החיים המתוקנים, המכשירים את התפתחות כשרונותיו הטבעיים.

התרבות השתלמה בהדרגה ידועה ומוצאה מן המצב הפראי. כעת אין מי אשר יחזיק בהדעה הקדומה, כי האדם יצא מבית החרשת של הטבע חמוש ומזוין בכל הנמוסים האנושיים, מחונן בדעת ותבונה, ורק לרגלי נטותו ונפילתו ממצבו המתוקן לו בראשית הבראו, — התהוה לפרא. אמנם כי יתכן להסכים על היות תקופות ידועות במהלכה של התרבות האנושית, אשר בהן נראה נסיגה לאחור; אבל בכלל הנה מקובלת מאד כעת הדעה, כי התרבות היא תוצאות התפתחות מודרגת, והיא פרי הנצחונות, אשר רכש לו האדם לרגלי מלחמתו הארוכה עם כל העוטרים אותו סביבותיו. אפס כי ההתפתחות הזאת לא היתה שוה בהדרגתה בכל ארצות מושבותיו. באיזה מהן התקדמה ללכת, ומהירות תנועתה היתה נשפעת יותר מאיזה השפעה הבאה מן החוץ, מאשר מכח צמיחה פנימית בלי עזרה צדדית. בכל עת אשר באו שני עמים יחד במגע ובחליפת־ענינים, אז התחולל בקרבם הרעיון לחפש ולמצוא מסלות חדשות על שדה החיים. לעמת זה הנה נשאר האדם באיזה ארצות בקדמות מצבו כשהיה מבלי להתפתח מאומה. גם בימינו אלה עוד נמצאים עמים רבים אשר נשארו בקדמות מצבם הפראי. הבושמֶנים היושבים באוסטרליה, שוכני איי אַנדַמַן ורבים כמוהם, הם משוללי בינה לדעת את המלאכות היותר פשוטות, והם פרועים וגסים במדרגה כזאת, עד כי עלינו להשקיף עליהם כעל עמים, אשר לפנים עמדו במדרגה יותר גבוהה של תרבות, אך כי ע"י איזה מקרה נתטמטם לבם, נסוגו אחור ויפרעו עד מאד. בלעדם הנה יש בכל חלקי התבל המון עמים פראים, אפס כי הם עוד לא ירדו במצב התרבות עד התחתית המדרגה, והם נמצאים עד היום במצב הקדום ההוא, אשר בו נמצאו כל בני האדם לפני לדת הקולטורה. ישנם עמים

רק בתור נסיון לחקירת הענין, בהיות כי על כל צעד וצעד יכול נוכל להראות על אוצרות מלאים וגדושים בחמר רב, ועל מקורים יותר חדשים ויותר נאמנים;

ב.

ראשית הדת.

התרבות בראשית מוצאה. חוקרי קדמוניות מחליטים, כי פראי אדם ישבו לפנים בכל הארצות הנושבות כעת, וכי בכל מקום ומקום על פני כדור הארץ הקדימה תקופת כלי האבן לבוא לפני תקופת ההשתמשות בכלי מתכות. תקופת העת ההולכת לפני התרבות ותקון העולם היתה חשכה ואיומה. בתקופת העת ההיא שכנו בני האדם במערות ומחלות עפר, ואחריה הופיעה תקופת שוכני בניני העמודים א). בספרי התולדה אי אפשר להיות מקום פנוי בעד מעללי בני האדם הקדמונים, להזכר דברי ימיהם, מעבדיהם וקורותיהם, לפי סדר הזמנים שעברו עליהם. הם התכלכלו מציד חיה ודגים, השתמשו בכלי נשק חטובים מאבן, וישכנו יחד עם בעלי חיים פראים, אשר אין כעת דוגמתם בעולם. באיזה אופן התעודד האדם, תחת אשר היה בתחלה בודד ונעזב וחדל אונים להושיע לנפשו, להשיג את צרכיו בתחבולות חכמה? באיזה אופן מצאה ידו להשתמש בהאש? איך מצאה ידו להטיב ולשכלל את כלי נשקו ולהמציא לו כלים שונים הדרושים למלאכתו, ואיך השכיל לכבוש איזה מיני בעלי חיים ידועים, אשר לפני זה רדף אחריהם לצודם בחרבו ובקשתו, וילמדם לעזור לו בכל מלאכתו בבית ובשדה? איך הפך לבו לזנוח חיי נוד ותחת המסע בעדרים קבע לו מקום לשבתו ויחל

א) עוד נמצאו שרידי הבנינים, אשר בנה לו האדם הקדמוני על פני עמודים התקועים במים על פני הנהרים והיאורים, למען לא תשיגהו יד חיתו טרף. יעוין במאמרי „דורות הראשונים" „הצפירה" שנת 1876.

עמם הנצמד אליהם. ואם רק אמת המשפט שנחרץ בסוד חכמים, כי בכלל צערה תמיד התרבות האנושית רק לפנים, ואם נסכים לדברי הח' טילור, כי התפתחות האדם החלה מתחתית המדרגה; ומבלי הבט אל תקופות הירירה והנסיגה לאחור, לא חדלה החברה האנושית מעודה מהוסיף התפתח והשתלם, — הלא נוכל ליחס את המשפט הזה גם אל האמונה. גם היא החלה בראשיתה מן התמונות היותר גסות ותלך הלוך והשתלם ממדרגה למדרגה. הדת בעצמותה איננה אלא הצד הפנימי של התרבות, ובה תביע החברה את הרוח הנוהג את הייה בעתים שונות ובקרב עמים שונים. דת של איזה עם היא תמונה מדויקת מתכונתו, ועוד יותר מזה היא מתארת בדיוק את מצבו, מטרותיו ושיטתו המדינית. דת של איזה תקופת זמן ידוע תאלפנו לדעת את משא נפשה של החברה האנושית, שאיפותיה ותקוותיה בזמן ההוא, תודיענו מתי כמשו נבלו התקוות הנושנות והחתן החלו לצמוח הרשות. על כן הנה בצדק יאָמר, כי ידיעת תולדות הדתות השוררות בעולם היא שקולה כנגד ידיעה מקפת את נשמת ההיסטוריה של החברה האנושית מראשית ימי עולם; על ידה יודעו לנו כל התקות והמאויים, אשר הרהיבו את לב בני האדם בכל משך ימי ההיסטוריה הארוכה שלהם, ואשר הקדישון והעריצון תמיד. קשה מאד לציר לנו איזה ענף מדעי, אשר קסם שפוך על פניו למשוך את לבנו יותר מזה. אמנם כי למען בוא עד תכלית חקר הענין הזה דרושות ידיעות רחבות ועמוקות מאד, עד כי לא רבים הם הסופרים אשר יחכמו להתעסק בחקירתו. האיש החפץ לעבוד במקצוע הזה עליו להיות חמוש בידיעת תולדות התרבות האנושית, ידיעה רחבה ועמוקה; עליו לחקור את מקצוע תורת קדמוניות האדם בכל תחומיו הנרחבים, כפי שנגלו לנו בעת החדשה, ולדעת ידיעה מקפת את דרכי החיים בכל העתים ואצל כל העמים מעצם תחלת ההיסטוריה ועד הנה. העת הנוכחית היא פוריה במקצוע הזה עד מאד; שנה שנה ישתפכו זרמי אור חדש במחשכי הענין שלפנינו להאיר את כל פנותיו, ובמצב כזה הנה החקירה במקצוע הזה לא תהכן להיות שלמה מכל צדדיה, והיא נחשבת

הנה כי כן נאמר כי התפתחות הדת הולכת שלובת יד בדרכה עם התקדמותה של התרבות האנושית, וכדבר המתאים לזה, והוא: כי דת כל עם ועם היא מכֻוֶנת אל מדרגת תרבותו והשכלתו. לשוא ננסה למצוא דוגמאות בקורות ימי העולם, איך התלכדו אצל איזה עמים נמוסים גסים ומדות פרועות עם רוח דת נשגבה. עינינו רואות תמיד את ההפך. כפעם בפעם נחזה, כי התרבות האנושית מתקדמת ללכת ומעברת בדרכה הלאה את דעות האמונה ופקודי הדת, אשר גם בהיותם לאחור עוד מוסיפים להתקים לארך ימים למרות הבינה והרגש המעודן הנותנים בם דופי. הסבה הגורמת לזה היא, כי האמונה יקרה בעיני האדם מכל סגלות החיים, ולמורת רוחו הוא להמיר או לזנוח את דתו, אשר בה סִבכו שרשי כל רגשות לבו. אבל הן הדת צריכה להיות כראי נאמן, אשר בו נשקפו מחשבות החברה המחזקת בה וכל אידיאַליה; צרכיה הגשמיים או הרוחניים המורגשים לה הלא היה יהיו לתכן תפלותיה הקבועות אצלה; הקרבנות והזבחים, אשר היא מגשת, הלא דרושים להיות מתאימים אל הרגש המוטבע בלב העם; ולמען גם לא יאבד חנם, כבודם ומשגב ערכם בעיני החברה, הלא נטל גם על האלים להשתנות ולהתלבש בתמונות חדשות במשך הזמן, למען השאר בקשר דתי מלא רוח חיים עם

יכולה להיות נקלטת בקרבם, ואם כי לפרקים היתה מרפרפת ופורשת את צלה על העם, אך שרשיה לא העמיקו ולא התערו על אדמת יהודה. תורת ישראל הנשגבה והנאורה היתה מרוממת ומתנשאת למעלה על פני האופק של העם, אשר שפלות מצבו במדרגת התרבות וההשכלה עצמה את עיניו מראות את זהרה ונגהה, או טוב אמור: עוד לא הוכשרו המושגים לקבל את שפע הדעות הרוממות השופעות ממקור תורת ישראל. בצדק יעיר הח׳ באָקל, כי האמונה אחדות ה׳, אשר הורתה תורת ישראל, היא אחת מן הדעות הנשגבות אשר הקדימו לבוא לפני עתן, בעת אשר עוד לא הוכשר הדור להשיגן לאשורן. רק הודות להשפעת הנביאים האחרונים, אשר הטיפו לעמם דעת ומוסר, התעלה העם במדרגת ההשכלה, עדי התרחב חוג מבטו להשיג את הדעות הרמות אשר הציעה לפניו תורת משה. על כן הנה מראשית ימי גלות בבל נשבתה עבודת האלילים מקרב העם. העת הזאת מכוונת אל תקופת פעולת המורים הגדולים ירמיהו ויחזקאל.

ועמדה במרחב, ברשות הצבור, והמטרה אשר אליה היא שואפת מקבלת תמונה כללית, תמונת עבודה של צבור. צרכי הנודד הנוסע בעדר הם שונים מצרכי האכר העובד את אדמת ארץ אחוזתו, צרכי בן כפר נבדלים מצרכי יושבי הערים, צרכי יושבי ארץ לַפְּלַנְדְ הם אחרים מצרכי הכושים, וההבדל הזה מטביע את חתמתו על פני הדמות, אשר יערכו כל אלה איש איש לאלהיו, ועל פני העבודה הדתית אשר יעבדו לכבודו. אם יקרה, כי בקרב אחד מן העמים יגלו נצני מלאכת מחשבת אז נטל גם על אלהיו לחדש את תמונתו כפי המתאים אל טעם העם ההוא. בהיטיב החברה את דרכה ורגשי אהבת אדם ימצאו למו קן בלבבה, אז הנה עד מהרה יאבדו כל מנהגי הדת המגואלים ברצח ודם את ערכם בעיני הקהל, אשר ישקדו כעת להעביר את רעת החקים האכזרים, או כי ישנום לטוב; בעוד אשר חקי זועה כאלה מתקימים לארך ימים ונמלאים בכל תקף אכזריותם בקרב איזה עמים השקועים במצולת הבערות וההזיה. והיה בנשוב רוח חדשה בארץ המלמדת להכיר את כבוד כל איש ואיש מן החברה ואת כל יקרת ערכו האנושי, ובני האדם יחלו להרגיש את יקר ערכם ואת האחריות המוטלת עליהם בעד חיתם ותקומתם, אז עד מהרה יקל כבוד הדת העתיקה בעיני הדור החדש, אשר הפך לבו עתה לזולזל בה, והרעיון כבר נתכבר בלבו להמיר אותה באחרת המתאמת אל רוחו וטעמו א).

א) החזון הזה נראה בתמונתו המדויקת בתולדות ימי העם הרוסי. במרע עבדו הסלָוִים להאליל פֶּרוּן ויכבדוהו ברצח וקרבנות נפש אדם. עם שלטון הנסיכים הרוסים, רוריק־ואחיו, אשר נקראו למשול בהסלָוִים, התרוממה מדרגת השכלת העם בזמן קצר, עד כי בירוע נהיתה פעם אחת שערוריה בעם, כי בני משפחה אחת משפחה, אשר נפל הגורל על אחד מבניה לעלות לקרבן על מזבח האליל, יצאו ביד רמה ולא נתנו לנגוע לרעה בשאר בשרם. אות כי התעוררה רוח חדשה בקרב העם לראות עריצות ורצח בקרבנות נפש אדם, ואך נפקחו עיני העם ליהנות מאור התרבות זנח את דתו ואת אלילו מלפנים, וישאף גם הוא למצוא אשר רוחני בצל אמונה, אשר יסודתה באחדות האלהים המוחלטת. וכפי הנודע לנו, הנה לוא ידעו חכמי עמנו בזמן ההוא לחטות את לב העם הזה אל תורת ישראל, כי עתה היו נכונים להתיהד. ההפך מזה הננו רואים אצל אבותינו הקדמונים בימי הב״ת הראשון, אשר האמונה הצרופה באחדות האלהים לא היתה

איננו מצטרך למאומה, גם הוא לא ישפוך את שיחו לפני אלהיו לבקש ממנו צרכיו; אם לא ירגיש בנפשו רגשי אהבה וגעגועים אליו, או לולא רגשי אהבתו אל העצם הנשגב ודבקותו בו גוברים בו לרגלי העתר אלהיו אליו. אך פעם אחת נצמד אנוש אל אלהיו והנה דת נכונה מקוימת ועומדת לפנינו; ברגש מלא חיים ותנועה הנה בא האדם במסרת הברית עם כח נשגב, ואף כי בלי תפונה יערך לו דמות כדמותו הוא, בכל זאת הלא יחשוב את ערכו מרום ונשגב ממנו.

ובכן הנה רק הכנעה וכריעת ברך לפני כחות נשגבים הבאה לרגלי הרגש שמרגיש האדם את רפיונו וקצר יכלתו להושיע לנפשו, רק זאת היא התכונה העצמית של הדת, ומנקודת המבט הזה הננו נכונים להתוות נתיב אל ההיסטוריה הדתית, ולתאר למצער את קויה ושרטוטיה הכללים. על מהלך התפתחותה של הדת אפשר לשפוט על פי הגבלת מושג הדת בעצמה האמורה למעלה. במדה ההיא שנשתנו ונתחלפי צרכי האדם ומחסוריו, בה במדה התחוללו חליפות ושנוים בתכונת הדת. התרבות צרכי האדם ההולכים הלוך ורוב, הלוך והסתבך לפי מדרגת התקדמותה של התרבות האנושית, היא היא אשר היתה לכח דוחף ומניע בנתיב התפתחותה של הדת. כהאלים בעצמם, תולדות ימיהם בעבר ותכונתם בהוה, כן הקרבנות אשר יקריבו למו, וכן גם ישעם וחסדם, אשר בגללם העתירו אליהם, כל אלה יחד הולכים הלוך והשתגשג בערך אל מרת גדולו והתפתחותו של האדם בעצמו, והנה הם מזדככים ועוברים מן הגס אל הדק, מן התהו אל המשטר הנכון. יוכל היות כי בעמוד הדת במדרגה הראשונה בסולם ההתפתחות היתה רק ענין פרטי בין האדם הפראי ובין אלהיו, ותשתרע רק בגבול צרכי האדם הפרטיים והחמריים. לעמת זה הנה בהתרוממה אל המדרגות היותר גבוהות (אמנם כי לא תמיד), אז תצא הדת מרשות היחיד והיתה לסגולה למשפחה אחת, לשבט שלם או גם להמון שבטי עמים; כל אחת מהרחבות גבול כמו אלה מרחבת גם את תחום השאלות המוצעות לפני הדת בהמעיטן את תעודתה ותכליתה הפרטית הלוך והמעט. אז תפרוץ הדת את חוגה הצר

האמונה, כי העצם הנבחר להעבד בתור אלהות הוא בעל כח נשגב, אשר בידו היכלת להיטיב ולתת לעובדיו את אשר יבצר מהם לעשות לנפשם הם. קצר יד בני האדם לעזור לנפשם, להשיג מאוייהם ולמלא את צרכיהם בעצם ידם הם, היא הנסבה אשר הפנה את לבם אל האלהים, אשר בידו הגבורה והכח הנשגב ההוא אשר יחסר להם. לוא היתה היכלת בידם להעזר בכח עצמם, כי עתה אבדו להדת ביחוסה אליהם כל ערכה ונחיצותה; לוא היו בני האדם מאֻשרים מאד בחיים ולא חסר להם כל דבר, או להפך, לוא היו בני האדם אֻמללים ונגועים במדה כזאת, עד כי נואשו מקוות לטוב, כי עתה לא מצא האדם את לבבו לפנות אל הכחות הנשגבים. אבל מהיות כי בחיי האדם הנה אשר ואיד עולים בלולים יחד; האדם הוא חדל אונים להגן על אשרו לבל־יבגוד בו, וכמו כן קצרה ידו להזהר ולעמוד בפני כל הסכנות המרחפות על ראשו על כל צעד וצעד במסלת החיים, ומאשר כי בקרבו כבר גמלה האמונה — לא נחקור כעת על דבר הנסבה מחוללתה — במציאות כח נשגב, אשר ברצותו יש לאל ידו להגן עליו ולאשרהו, על כן קמה לו ברצונו הדת המעשית, והנה הוא בא בברית ובחליפת־ענינים א) עם הכחות הנשגבים. הנה כי כן נראה, כי גם בתמונתה היותר קרומה לא הופיעה הדת אלא בתור חזיון מיוחד נודע מרגש אהבה עצמית. ואם אמנם כי בעלי הדת יגישו מנחה וזבח בתקותם, כי תערב מנחתם עד מאד להעצם הנשגב, ואם גם אמנם כי בהתפללם יחלו את פניו להעתיר למו אך טוב וחסד אשר ועדנים; אפס כי בכל זאת לא נבוז לאלה ולא נוכל לחשבם לדברים מכוערים ושפלים, באשר כי ככל החזיון הזה נראה גם בחברת בני האדם, בין שני רעים נאהבים, בין האבות וצאצאיהם. גם האדם הפראי המתבודד במגוריו ומתנכר אל חיי החברה והתבל, אשר מלחמה לו תמיד עם כל העוטרים אותו, ואשר מלבד סוכה לסוכך על ראשו ומזון להשקיט את רעבונו

א) בחרנו לסמן בהמלה הזאת את הכוּשג המתאים אל מושגה של המלת „Сношеніе“ בשפת רוסיא או „Beziehung“ בשפת אשכנז.

הגבלה והגדרה על דבר מושג הדת לא תתכן להתחשב לנכונה ולממלאת את תעודתה בשלמות, כל עוד לא נכלל בקרבה גם מושגה של העבודה הדתית; יען כי העבודה היא עצם מעצמי הדת ויסודה העקרי. זולת זאת הנה לא את התכונה המדעית והשכלית לבד, כי אם גם את הצד המוסרי נחוץ להביא בחשבון. ומה היא הדת במובנה המוסרי? יכול נוכל להראות על מיני עבודות דתיות כאלה, אשר תבענה את כל מיני התכונות המוסריות, אשר רק אפשר למצוא כמוהן וכדוגמתן. בהן נראה תהפוכות והתנגדות מאין כמוהן: גאון רוח ושפלות נפש, קצף וקנאה, יראה ופחד ואמץ לב, רעב ונחם. אולם אם הדת בכלל יסודתה גם בהרגש הפנימי כאשר בגלוי הדעת והפעולה החיצונית, אם כן אפוא לא כל מיני העבודות תוכלנה להתחשב אל הדת; ובכן הנה דרוש עוד דבר מה כעין מלואים ושכלול אל ההגבלה שהגבלנו.

הגבלה יותר מדויקת. נמלא נא את החסרון באמרנו כי הדת היא הכנעה וכריעת ברך לפני כחות נעלמים מסובבת מרגש לב יודע מחסורו וחפץ בהמלאותו. ההגבלה הזאת מעלה על לב הקורא את זכרון דברי הח' שלֵיאֶרמַכֶר: „הדת היא רגש שעבוד והכנעה לאין גבול ותכלית". על המשפט האחרון הזה רבו מאד המערערים בכל עת, מהיות כי הוא יעד את מקום הדת במחיצת הרגש ורחשי הלב, בעוד אשר בלעדי זה הנה היא אמונה ודת בעלת עלילה ומעשים; אבל דברי האמת והצדק הנאמרים ע"י שלַיאֶרמַכֶר רב ערכם מאד לחקירת הענין שלפנינו. האמונה בעצם נשגב והעבודה הדתית הצמודה אליה איננה דת כזאת, אשר נוכל לאמר, כי יחסר בה בתור סבה מניעה „רגש לב יודע מחסורו והחפץ במלוא משאלותיו". משלשת היסודות האלה בהתחברם יחד הולד כל דת, הנצבת אם על המדרגות העליונות או התחתונות של התרבות האנושית.

תנאי הכרחי לקיום איזה דת הוא, שהעצם הנעבד בתור אלהות לא יחסר לו הכשרון למלא את צרכי העובדים אותו. אין לב בני האדם פונה להתפלל ולהגיש מנחה וזבח לעצמים כאלה, אשר יחשבום לחדלי כשרון להושיעם במצוקותיהם, או אשר אין לאל ידם להרע ולהיטיב. יסוד כל דת מעשית היא

מקצר דעתו של האדם ומהשגתו הבלתי שלמה, ומקרבת אותה יותר אל צד השלילה מאשר אל צד החיוב. וגם הפעם אמנם יש להשיב תשובה, כי בהגבלתו הזאת נוטה ספנסר יותר ליחד מקום למטע האמונה בתחום המחשבה והבינה מאשר להעמידה בעולם המעשה, וכמו כן איננו משים לב אל היסוד הדתי הגדול — העבודה המעשית.

רבים מן החכמים מבארים את מוצא הדת כתוצאת פרי תשוקת הדעת המוטבעה ברוח האדם. הדת היא ילידת ההתעוררות ההיא, הממרצת את בני האדם לחקור את סבת כל חזיון, וביחוד לבקש את הסבה הראשונה לכל החזיונות המתגלים בתוך הבריאה. פה הננו מתקרבים אל הקו ההוא, אשר בלי תפונה הוא נחשב תמיד כסמן מובהק להדת: הדת נצבת תמיד כמליץ בינינו ובין הבריאה, יודעת לבאר לנו את התבל ואת תעודתה, לטעת בדעת האדם ושכלו אחדות נמרצה, בפתרה לו את כל החידות הקשות המרגיזות את לבבו, ובהעמידה אותו על נקודת מבט ידוע, עד כי ממצב השקפתו זאת ידע וישכיל לפנות בתוך הבריאה לכל עלילות תבל וחפצי החיים לכל אחד ואחד את מקומו הראוי והנועד לו. אבל עם כל זה איננו מבואר לנו למדי: מה הוא עצם הדת? הן תשוקת הדעת, התשוקה לחקור ולהעמיק בכל דבר אינה תכונה מיוחדת מסוגלת אל הדת כלבדה, בעוד אשר יותר יתכן ליחס אותה אל הפלוסופיה. האדם מעצם ראשית היותו כרע ברך לפני העצמים, אשר לא נכנסו בגבול הכרתו והשגתו. התשוקה לדעת דחפה אותו לחפש את הסבה הראשונה לכל מעשי הבריאה; עד מהרה נוכח לראות בהדת איזה דבר מה, אשר הבטיחהו לבאר לו את התבל וכל רזי תעלומותיו, לפקוח את עיניו לדעת גם את מהותו, תעודתו ותכליתו הוא. אבל גם אחרי מצאו את הסבה הראשונה, הנה בלי"ם איזה דבר יותר נכבד ועולה בערכו על תשוקת הדעת, הוא אשר אכף עליו להכיר אותה לאלהות, לכרוע לפניה ברך ולהגיש לה מנחה וזבח. ומה היא הסבה הגורמת להעבודה הדתית? בלי ספק התגלות מופתי פלא ומעשי נסים נחשבת תמיד לאחת מן הסבות הראשיות; אבל האמנם כי נסבה מעוררת אחרת מלבד מופתי פלא אין? כל

הצד המעשי שבה, על העבודה הדתית, הנה בזה הכין ה׳ מילר בעצמו בלי מפץ לנפץ את משפטו. האמונה והעבודה הדתית הן הנה שני היסודות הגדולים בקרב הדת המצומדים יחד לבלי לזוז איש מרעהו, ובסור אחד מהם, אז אין כל תקומה לדת א). הדברים האלה בעצמם יסכלו גם את דברי החו׳ ספֶּנסֶר, אשר הואיל להגביל את מושג הדת באופן אחר. ספנסר רואה את היסוד אשר עליו הטבעו ארני הדת, בצעיף התעלומה הנסוך על פני כחות העולם, היינו באי־כשרוננו להשיג את מהות הכחות המתגלים לנו בעולם. לפי דעתו הנה אמונה אחת כללית משותפת לכל הדתות, והיא, כי ישנו בתוך הבריאה איזה דבר המרומם והנשגב מבינתנו. לפי החלטתו הנה הרעיון המופשט של האדם מוכשר להכיר מציאות איזה דבר שמציאותו איננה מוגבלת בתנאים ותארים, ולהכיר את ישותו על דרך החיוב. נמצא כזה מציאותו מתגלה לנו רק על פי המחשבה והרעיון, ואם אמנם קצרה יד שכלנו מהשיגו, בכל זאת יכול נוכל להחליט את ישותו. ההגבלה הזאת, כהקודמת לה, מבארת את מוצא הדת

א) על אמתות המשפט הזה נאמנה לנו עדותה של ההיסטוריה העברית. בתקופת השתגשגות הספרות העברית־היונית באלכסנדריה של מצרים אז נראתה בקרב חכמי היהודים ההיליניים השאיפה להליט את כל דברי תורת ישראל במעטפה פלוסופית, עד כי לחצו את הכתובים בחזקה, לשנות את כונתם ולהוציאם מידי פשוטם. אמנם נפלאה מאד מסכת הארג, אשר ארגו מן הפתילים הדתיים אשר טוו למו במלאכת מחשבת מצוינת כזאת; אפס כי ביחסם לכל דברי התורה, ספוריה ופקודותיה, כונות פלוסופיות על דרך משל ורזי מחקר ומליצה, באו לאחרונה לידי מסקנא, כי יש לזנוח את המצות המעשיות של הדת ולאחוז תחתם רק את הרעיון והכונה הצפונים בם, עד כי עד מהרה נהפכה היהדות לאמונה מופשטת בלי חקים ובלי עבודה דתית, ותהי רק לדת של התבונה והשכל. הנסיון הוכיח, כי התפלספות דתית כזאת חתרה חתירה עמוקה תחת עצם הדת, ורבים מן המתחכמים פשעו בהיהדות ויזנחוה כליל, בהנזרם למטרת בצעם אל הדת האלילית. לאשר היהדות ההילינית קם אז באלכסנדריה הפלוסוף הגדול ה׳ ידידיה האלכסנדרוני, אשר בתורת חכמתו היה הוא כמשקלת מכרעת לעֻמת פורעי הדת המעשית. הוא הורה לעם דעת, כי אין די רק לדעת את האמת הגבוהה המשובצת במעטי הדת, כי אם נחוץ גם להזהר בעשיתם, באשר כי חקי הדת הם כגויה אל הרוח — אל הכונה המשובצת בם, ואין תקומה לרוח בלי גויה, כאשר אין כח בלי חמר.

ולהצר את מובנו; יוכל היות, כי בטול העבודה הכעשית הוא רק מדומה, ובאמת הוא רק מעברה אל הכרת הכח הנשגב באופן אחר, היינו להעריצו להקדישו ולעבדו בתמונה דתית יותר יותר נשגבה. אפס כי במקים שבעלי הדת מעמידים את דתם רק על אמונתם בכח נשגב, ואינם שואפים בכל עז לדבקה באלהותם, לבוא בברית הכח הנשגב הנעבד על ידם ולהתרצות אליו, שם אין דת בטובנה האמתי.

ברורי דברים על דבר הגבלות אחרות.

על פי האמור בזה יש לאל ידנו לחרוץ משפט על דבר הדעות השונות שהוצעו על שדמת המדעים בימים האחרונים למען הגביל את מושג הדת. לא נזכור ראשונות לבאר את דעת הפלוסופים הקדמונים על דבר הדת; ובשימנו חק וגבול לדברינו, והננו מסתפקים בחקירות החכמים אשר התעסקו ביחוד בחקירה הזאת שאנחנו דנים עליה, נראה כי דעת רבים מן החכמים נוטה לחשוב את הדת לפרי עבודת המחשבה והדעת של האדם. החכם מַקס מילֶר יאמר, כי „הדת היא כשרון מיוחד ונטיה מוטבעת במחשבת לב אנוש, אשר מבלעדי השכל וכח השופט וגם בנגוד אליהם, היא ממצאת לאדם את היכלת להכיר את האין־סוף, כנותו אותו בכנוים שונים ובתארו אותו בתמונות שונות. מבלעדי הכשרון הזה אין כל דת יכולה לצמוח ומה גם להתקים". כנגד ההגבלה הזאת אפשר לנו להגיש את עצומותינו ולערער עליה מכמה טעמים. על פי ההגבלה הנוכחית נשארה לנו ההנחה, כי רק דרך אחת ישנה, אשר בלכת בה בני־האדם ישכילו להגיע אל גבול האמונה בהעצם הנשגב; הם מסגלים למו אמונה כזאת, אשר תמציא למו את הידיעה ממציאות איזה עצם המרומם ונשגב מהם, ובעיקרו איננו מושג למו, זאת אומרת, הם מגיעים אל תחום האמונה באמצעות עבודת המחשבה והשכל. אמנם יש לפון בההנחה הזאת, כי רק רגש אי־היקר אשר ירחש לב בני האדם אל כל העצמים בעלי גבול ותכלית, וכי רק התמעטות ערך האחרונים בעיני הראשונים — היא היא המסלה האחת המיוחדת והמשותפת לכל בני האדם, להגיע על ידה אל האמונה באלהים. מלבד זאת, הנה בפסחו במשפטו על הגבלת הדת על

הקדמוני איזה כח משפט, דעת ופלס בינה. איזה נטף של בינה וחריצות שכל להחליט דבר על פי שקול דעתו היו ליסוד מוסד גם להדתות הנתיקות של האדם הקדמוני. ולוא חסרה אז האמונה במציאות כחות נשגבים לא היתה הדת יכולה להתקים; ולוא גם נתקימה בתמונתה החיצונית, הנה בלי ספק חדלו בעלי הדת מהאמין באמתותה, ותוצאות המחזה היו כי היתה נהפכה לדת מדומה, דת מלאכותית, דת אשר תחסרנה לה התכונות הראשיות המיוחדות לכל דת בת־קימא. המשפט הזה מתאמת ביחום אל כל דת ודת. שנית, הנה מטבע האדם להכנע, לקבל עליו ארון ושליט. ולכרוע ברך רק לפני כח נשגב. הדת נותנת גדל ומבעת רגשי כבוד ויקר, לא אל עצמים אשר לפי דעת בני האדם הם שוים אליהם במדרגתם, או גם למטה מהם, כי אם אל עצמים כאלה, אשר באיזה יחס ובחינה הם נצבים במדרגה גבוהה למעלה מן האדם, ואשר הסכינו בני האדם להתיצב לפניהם באימה והכנעה וברגש כבוד. לוא נצטוה האדם על פי דתו להשתחות אל העצמים ההם, אשר לבו יהגה למו רק רגשי בוז, ואשר כעבור רגע ישליכם מעל פניו בגעל נפש, במקרה כזה היה חסר התנאי הראשי לקיום הדת, ועבודה דתית כזאת איננה מתאימה אל מושגי האמונה. אמנם גם עבודה דתית אשר תהפוכות בקרבה כמו זאת יכולה להתמך על יסוד רגש דתי; האדם במצבו הפראי הנה הוא מתעתע ברוחו, ולמחשבותיו אין כל קשר הגיוני, ואיש כזה גם בכרעו ברך לפני עצם אחד, אשר בחר לו לאלהות, הנה רגע יעריצהו ויחשבהו למרום ונשגב ממנו, ועדי ארגיעה יבזהו וישפילהו; אפס כי תוצאות מעשי תעתועים כאלה הן מאפע וערכם הוא למטה מערך הדת. שלישית, הנה הדבר הזה בעצמו, אשר הם כורעים ומשתחוים לפני הכחות הנשגבים, גם הוא כמו ראיה מוכחת; כונתנו לאמר, הדת כוללת בקרבה לא רק אמונה תמימה במציאות כחות נשגבים לבד, כי אם אל האמונה הזאת נלוהה גם עבודה מעשית קבועה, יחס מסודר בין העובדים והנעבדים. פה המחשבה והעיון הולכים צמודים עם העבודה והמעשה, וזה הוא סמן מובהק להדת. עם שביתת העבידה המעשית בטלה גם עצם הדת. אמנם אין להכנים את המשפט הזה בחוג צר

הצומח לרגלי התפתחותו של הזרע, שניהם הם דבר אחד בעיקרם ועצמיותם! ההבדל ביניהם הוא רק, כי הראשון הוא במצב הצמיחה, והשני כבר נגמרה צמיחתו. החכם העסוק בחקירת „תולדות הדתות" ההרשל מאד בעבודת חקירתו לפתרון השאלה הנתונה לפניו, לוא הציג לפניו מעבר מזה איש פראי ומעבר השני איש אירופאי חוקר וחושב בעל דת נצרת, ולוא העריכם זה לעמת זה ויחפוז לחרוץ משפט, כי יסודות הדת של הפראי ושל הנוצרי רחוקים זה מזה תכלית מרחק, מבלי היות ביניהם כל נימא, וגם דקה שבדקה, אשר תקשרם יחד ותביאם לידי נקודת מגע אחת, וכי שונה הפרי בעקרו ועצמיותו מן גרעין הזרע אשר הסב את צמיחתו. על כן עלינו בהכרח להגביל את מהות הדבר אשר הננו מתעתדים לכתוב את תולדותיו, או בשפה יותר ברורה לבאר את המושג המובן לנו בגדר שם „דת". אין לשכוח כי הגבלה נכונה ושלמה של איזה דבר המשתרע ומשתפך על כל סביבותיו היא אפשרית, רק אחרי אשר הגיע אל מרום קץ התפתחותו. בעת צמיחתו יתודע הצומח על פי איכותו ותכונתו כפי שהוא בהוה, וגם נכרים בו עקבות התכונות יותר נשגבות וגם יותר שפלות המסוגלות לו מאת הטבע. גדר מושגו של הדת עוד לא נתברר במלא שלמותו ועמקו לבני האדם החותרים בכל עז להגיע אל פתרון השאלה: מה היא הדת? על כן הנה כל הגבלה שנציע לפתרון השאלה הנתונה תוכל להיות מקובלת רק בתור ראשית פתרון ומענה לפי שעה עד אשר יתבררו ויתלבנו הדברים. אנחנו הננו מציעים לקבל לפי שעה את הגבלת מושג הדת: ה ג י ו ן כ ב ו ד ו כ ר י ע ת ב ר ך ל פ נ י ה כ ח ו ת ה כ י־ נ ש ג ב י ם. אמנם בהשקפה ראשונה נראה את ההגבלה הזאת כבלתי מספקת לגדור את המושג הנתון; אבל אם נברר היטב את המושג הנגדר בהגבלתנו זאת אז נמצא, כי איננה דלה וקצרת מדה. ראשית כל הנה היא אוצרת בקרבה את היסוד העיקרי של הדת. האיש הנותן גדל להכח הנשגב וכורע לפניו ברך הלא בהכרח הנהו מאמין במציאות כח כזה. הנה מושכל ראשון, איזה כח מניע ברעת האדם, במחשבתו ושכלו. אמנם גם בהמדרגות הראשונות, אשר בסולם התפתחות הדת, לא חסרו להאדם

ולהבינה לאשורה, מבלי אשר נדמנה ונעריך אותה אל יתר הדתות; על כן הננו נבונים להוקיר את ערך אלה האחרונות לפי מקומן ומצבן בתנועת ההתפתחות וסולם ההתקדמות של הרעיון הדתי בכלל. מנקודת המבט הזאת הננו מביטים גם אל אמונתנו אנו, בדעתנו, כי לוא חסרה להדתות היסטוריה, ולוא לא צעדו בנתיב תולדי כדרך כל יצורי הרוח הפועלים את פעולתם הפוריה בחיי בני האדם, כי עתה נבצרה מהן להשתלם כראוי. בשוותנו לנגד עינינו את העיקר הגדול הזה — ההתפתחות — הננו נוטים לראות אך טוב וישר גם בהדעות הבי־גסיות; וכמו נחזה בעליל, כי הרעיון התכליתי אשר בכל דת, אם גם היותר קדמוניה והיותר הדיוטית, הוא קרוב יתר הרבה אל הטוב והאמת מאשר אל השקר והרע.

ובכן הננו נגשים אל העבודה בהשענו על ההנחה, כי הדת הִנֵּה גם היא מראשית היותה דבר הנכנס תחת גדר ההתפתחות כמו חכמת המשפטים ומלאכת המחשבת; והדרך היותר נכונה, אם רק ימצא הדבר לאפשר, היא לחקור אחרי התפתחות הדת מעצם ראשיתה. לא נרהיב עז בנפשנו להתפאר, כי יצלח בידנו להפיץ אור על כל סתום ונעלם; לא נחליט כי לא נפגוש על דרכנו דעות ורזי־דת הנסוכים במסכת תעלומה, אשר יכבד עלינו להגביל את מקומם בנתיב התולדה הדתית; לא נבטח בנפשנו להאמין, כי מצא נמצא את המסלה הישרה המובלת דרך גן האמונה, גן רחב ידים צומח דעות אמונה ורגשות דת; לכל הפחות הננו מרהיבים עז לקוות, כי מצא נמצא את המסלה אשר בדרכה צעדה ההתפתחות הדתית בכללותה.

הגבלת מושג הדת. אולם טרם עוד נדרוך על מפתן חקירתנו זאת הננו נפגשים בהשאלה: מה הוא הענין ההוא, אשר לפי השערתנו התפתח והשתלם באופן האמור? למען תאר את מהלך התפתחותו של איזה דבר נחוץ בהכרח להגביל את מהות הדבר ההוא, שאנחנו אומרים עליו שהוא התפתח; יען כי הרעיון היסודי של המושג „התפתחות" אוצר בקרבו את ההחלטה הזאת, לאמר: עיקר הדבר ועצמיותו איננו משתנה לרגלי ההתפתחות, מהיות כי הזרע ותוצאות התפתחותו, היינו הפרי

המחרשה הפועלת בכח הקיטור. האם לא נוכל להחליט את הדבר הזה בעצמו גם ביחס אל האמונה והדת? האם לא נוכל להחליט, כל עוד לא יוכיחו לנו ההפך, כי גם התפתחות האמונות והדתות לא נתקה ולא נפסקה אף רגע, מראשית ימי עלומי המשפחה האנושית ועד היום הזה, וכי הדתות המצוינות במשגב שלמותן השוררות כעת בעולם הנן חלק נאצל מן הדת הקדומה של האדם הקדמוני? אמנם החלק הזה בבחינות רבות הרחיק ללכת ויתקדם לעלות למעלה על פני הדת הקדומה אשר ממנה לֻקח, אפס כי בקרבו עוד חי וקים היסוד העקרי והמעמיד שנמצא בתוך הדת הקדמוניה; ואמנם רק אולי תמצית מבחר הדעות של הדת הקדמוניה, אשר בהן התנוססה רוח ביותר, היא היא המעוררת את לבנו לכרוע לפניה ברך? אם נקבל את ההשקפה הזאת, אז יוסרו רבות מאבני הנגף, אשר היו לנו למכשול לפנים על דרך חקירתנו. אם נואיל להסכים אל הנטיה החדשה השולטת על שרמת החקירה והמדעים כעת, לבלי הבט על האמונות והדתות כעל יסוד איתן שאין לו כל שנוי ותמורה, כי אם כעל דבר שהשתנה מכפי היותו בעצם ראשיתו לרגלי ההתפתחות, ועוד מתעתד הוא להאריך את התפתחותו ולהשתנות גם בעתיד, כי עתה חרול נחדול מהביע להן רגשי בוז ואיבה, מקנא להן ומקנא בהן. לוּא השקפנו על הדתות השונות כעל פרקים שונים במסלת ההתפתחות של הדת בכלל, ר"ל רוח הדת הכללית השולטת ברוח בני האדם, כי עתה לא היתה לנו כל נסבה מוצאת להשפיל את ערך אחת מהן ולרומם את האחת על יתר רעותיה. ידיעת הפרקים הראשונים והיותר קדומים במסלת ההתפתחות הדתית היא מעַנינת אותנו במדה ההיא, שאנחנו מתעַנְינים בבתי המעון אשר להאדם הקדמוני (רבים מהם נשארו לפלטה עד היום הזה), ואף כי אנחנו מאן נמאן לשום את משכננו בם. חלילה לנו לחלק את הדתות השונות למחלקותיהן, להכיר את האחת בתור דת אמתית, ואת יתר זולתה להבל וריק; אנחנו לא נשים דופי בכל אחת מן הדתות לתת אותה לאמונה תפלה, ולא את אחת מהן נבזה בשפתנו לאמר כי איננה רצויה לאלהים. מרגישים אנחנו בנפשנו, כי אפסה מאתנו היכלת לדעת את אמונתנו אנחנו

דרכי הדתות ולהגביל את קויהן ושרטוטיהן היסודיים, כי אם להראות גם איזה מן תוצאות פרי החקירה וההסתכלות הנכונה, למען הפיץ אור על היחס והקשר אשר בין השטות הדתיות, בין אשה לרעותה.

התפתחות הדת איננה נפסקת. את המשפט הזה אנחנו חורצים רק על יסוד הנחות ידועות. הנחתנו הראשית והכי־נכבדה היא: כי ככל ענפי החיים של החברה האנושית, כן גם הדת החלה להתפתח מעצם ראשית הויתה, והיא הולכת ומתפתחת עד היום הזה, וכי התפתחותה של הדת יצאה לפעלה על פי החקים ההם בעצמם, אשר פעולתם נכרת בהתקדמות האנושית והשתלמותו. כל המתעסק בחקירת הענין הזה, הנה מאיזה צד שיבחר למען התקרב אל מטרתו, עליו להניח את ההנחה הזאת, אם רק אין חפצו להסתלק מהבנת הענין והשגתו בתור דבר אחד שלם. להכן ולהבין איזה דבר הוא רק לדעת איך התהוה הענין הנחקר לאת אשר הוא כעת; ולמצער הנה כל חזיון תולדיי יובן אל נכון, רק אם תחקרנה תולדות הויתו וישותו עדי בואנו אל שרש מוצאו. והדבר הזה בעצמו הוא נוהג גם ביחס אל „תולדות הדת". החקירה וההתבוננות באיזה דבר, אם רק איננה מתחלת מעצם ראשית הדבר הנחקר, בהכרח היא מוטעת ואיננה מביאה לידי תוצאות נכונות. ובכן הננו מקבלים כדבר מוחלט, כל עוד אשר לא יוכח ההפך, כי גם בתחום הזה, כאשר בכל מקצעות החיים של החברה האנושית, היתה ההתפתחות הולכת ונמשכת בלי הפסק. ההנחה הזאת מקובלת כדבר מוחלט גם בכל יתר מקצעות תורת התולדה. תולדת כל חפץ ומוסד בחיי בני האדם הולכת ונמשכת כחוט אחד בלי הפסק ומתחלת מן העת הקדומה ההיא, עת אשר חיי המשפחה ומשפט הרכוש טרם היו בארץ. התחבולות, אשר על ידם השיגו בני האדם בעתותי קדם את האמצעים הנחוצים למען לחיות ולהתקים בארץ, כבר גלויות וידועות לנו למדי; אין כל הפסק ומקום פנוי בנתיב התפתחותה של התרבות האנושית, למן העת אשר השתמשו בני האדם (לחרוש את אדמתם) בטקל עקלתון ופתלתל בקצהו, ועד

יחד, הנה ההתפתחותה של כל אחת ואחת לבדה היא אפשרית, מבלי להתלות ביתר רעותיה, — כי אם מגמתו להתבונן ולהסתכל אל השטות הדתיות המאוגדות יחד אגודה אחת, בתור חלקים מן האחד השלם. החכמה החדשה הזאת מתאמצת להציג לפנינו את כל הדתות השולטות בעולם בדמות נצוצות וזיקים המופיעים מן הדת הגדולה המקורית השולטת בתבל מן העולם.

ובהתרומם החקירה על דבר הדתות אל נקודה גובה כזאת, למען הבין באופן כזה את פתרון השאלה הנתונה לפניה, הנה היא רק משתעבדת אל הנטיה הכללית הדיא, אשר גברה בימינו אלה בכל ענפי המדעים. כל אחד מן המדעים שואף להקים חק אחד קצוב השולט באופן אחד שוה בקרב המון מעשים וחזיונות שונים ולהתאים אותו אליהם, לאסוף דברים רבים שונים אל נקודה אחת, או טוב אמר, להראות בעליל איך התחוללו הרבוי וההמון ממקור האחדות. הנטיה הזאת, אשר היתה לסגולה בכל ענפי המדעים, נחוצה לפי דעתנו לסול לה מסלה גם בתחום החקירה על דבר הדתות. הדעת והבינה תוכיחינה אותנו לדעת גם פה, כי בקרב האי־סדרים הנגלים לעינינו שורר רק סדר ומשטר נאות. עלינו לדעת, כי האמונות והדתות שהתנחלו בקרב החברה האנישית אינן מקור תהו ובהו, או רק תוצאות פרי הבערות המתמדת בין בני האדם, אשר זה כל משפט ישותה והויתה, ר"ל היא קנתה לה משפט אזרח רק בזה, כי ראתה אור בכל העתים ובכל ארצות תבל. לא כן הדבר. עלינו להבין, כי האמונות והדתות האלה הן הן עולם מלא, ועלינו להביט עליהן, אם רק אין חפצנו לעקם את הישרה, כבעל צד אחד מן החיים האנושיים, אשר לא נפקד בו תמיד מקום הדעת והבינה, ואשר התפתח בעבר והוא הולך הלוך והשתלם גם עד היום הזה. באמתת ההחלטה הזאת נוכחו לדעת כל הסופרים המצוינים העוסקים במקצוע הזה; הם מכנים את ספריהם בשם „היסטוריה" ומתאמצים להוכיח, כי כל הדתות קשורות ושלובות זב"ז יחד כאברים הכלולים בגויה אחת, והן הן כמו התגליות שונות של הרוח החיה ההיא הכוללת אותן יחד והמתגלה בתמונות ונוסחאות שונות. הספר הקטן הנוכחי מגמתו, לא רק לבאר את

הענינים הנחקרים על ידה.

אחדות הדתות בכלל. בימים האחרונים נתחברו ספרים רבים על דבר הדתות השוררות בעולם (והן נחקרות כדבר אחד שלם), אשר מחבריהם קראו להם בשם „היסטוריה". כן נמצא תחת ידינו „תולדות האמונה" להחכם שַׁנְטֶפִּי־דִי־לָא־כוסי ו„תולדות אמונות ימי קדם על פי דרך ההשואה" להח' טילֶה. התולדה הדתית תוכל להיות על שני פנים. בהמלה היסטוריה נוכל להשתמש במובן ידוע להתבונן ולבאר איזה צד מצדדי חיי בני האדם ומעבדיהם הרוחניים, ולשמור את הקשר הנכון שבין חלקיהם, מבלי שום לב אל סדר זמני הִגָּלוּתָם וישותם, ואל הדרגת המוקדם והמאוחר, כאשר כן השתמשו בהמלה הזאת לבאר את מהות הצמחים, בעלי החיים והדוממים וכל פרטי תכונותיהם, בכנותנו את הידיעה הזאת בשם „תולדות הטבע" (Naturgeschichte); או כי המלה הזאת משמשת לסַמֵּן על ידה את ידיעת המקרים והעלילות ההולכים זא"ז בהדרגה זמנית, להקדים את הקודמים ולאחר את המאוחרים, כמו ד"מ אם נבוא לספר את תולדות היונים והרומאים. לפי המובן האחרון הזה הנה מטרת תולדות הדת לבאר את אשר קרה להדת ומה הגיע לה בשטף העת, והכל מסודר בסדר הזמנים. וכבאופן הראשון כן גם באופן השני, הנה ההשתמשות במלת „תולדה" מראה לדעת, כי חקירת הענין נטתה כעת ללכת במסלה חרשה, וכי במטרתה אשר לפניה תכליתה למצוא יתר הרבה מאשר לאסוף חמר רב, ולהראות על צדדי הדמיון והקוים המקבילים הנטויים בין הדתות השונות. תכליתה כעת לערוך את החמר הנאסף במערכה נכונה כזאת, עד כי תגלה בעליל מסכת הארג, אשר בה נקשרו יחד כל פרקי הענין וחלקיו להיות לגויה אחת שלמה. רק בזה נכלל בלי ספק הפתרון של השאלה, אשר על החכמה החרשה (החקירה על דבר תולדות הדתות) לפתור אותה. כעת הנה כל אחד מן החכמים, אשר החקירה הזאת מענינת את לבו ואם גם במעט, הוא שואף ללמוד לדעת ולתַכֵּן את הדתות השונות השולטות בעולם, לא בתור שטות דתיות בודדות ונפרדות, אשר למרות הקוים והשרטוטים הדומים אשר בכלן

בוז ונאצה; כי אם הוא מביט על העורים במנור ראש, וכמו נשתתף בצערם, על מחלת העורון אשר הוכו בה מבלי הרגש את מציאותה: „זה טבע בבאר שחת, וזה נפל אל פחת, וכלם חשבו כי לחפצם נגעו, והם לריק יגעו". המחזה הזה ימרר את לב המשורר ויעציב את רוחו. אמנם המשפט הזה הוא יפה ונאות מאד מנקודת המבט המוסרית, להצדיק אמונת איש ודעותיו מצד כונתו הטובה, השקפה המתנגדת מן הקצה אל הקצה להשקפת התיאולוגים הקנאים מן הנוצרים בימי הבינים. עד ימינו אלה נשארה בתקפה הרעה, אשר הורו אבות הכנסיה, כי כל הדתות, מלבד תורת ישראל והדת הנוצרית, הנן עבודה בזויה לשדים ושעירי שחת, וכי בהן הוכן כסא מלוכה לשעירי בלהות. אחרת לא יכלו להאמין, מהיות כי אמונה אחרת מלבד דת ישראל והברית החדשה לא נודעה להם. עתה חדלה דעה נבערה כזאת, ועלינו לחרוץ משפט מבלי האחז בדעות קדומות, בהוסדנו על נושאי החקירה הנתונים תחת שלטוננו, למען הפץ אור על הענין.

ואם אמנם, כי חכמת החקירה על דבר האמונה טלדה אך זה לא כבר, אבל גם במשך עת קצרה הספיקה לה עתה לעבור בחפזה את גבול ימי עלומיה, כאשר יורונו לדעת השמות שנקראו עליה, אשר בעצם ראשיתה ואשר בימים האחרונים. החקירה ללמוד לדעת את דרכי האמונות השונות נקראה בראשונה בשם השואת הדתות. תכלית החכמה הזאת היתה להשוות את שטות הדתות השונות ולהעריכן זאת לעמת זאת. נחוץ היה לאסוף יחד מעשים ועובדות, לערוך במשטר נכון את השטות השונות, באופן שתתאמנה אל המון הידיעות שהשגנו על אדותן, ועל פי זה נשוה אותן אלה מול אלה עד כי תראינה בולטות, כן קויהן ושרטוטיהן הכללים, וכן תכונותיהן הפרטיות, אשר בהן נבדלו זמ"ז. עבודה כזאת נחוצה גם כעת ומעלת נחיצותה רבה מאד. העבודה לאסוף חמר ולהגביל את הרמיון והשנויים, אשר בין הדתות השונות, עוד לא פסקה, ועוד יתעננו בה ימים רבים חוקרים רבים וגדולים. וכדרך שנוהג בכל התחכמות תחל גם החכמה הזאת בראשונה לערוך בסדר ישר את

ידעו להוקיר את ערך הספורים המגיעים אלינו על ידי התרים ושליחי המיסיון על דבר העמים הפראים, השוכנים בכל קצוי כדור ארצנו, דבר אשר לא שמו אליו לב לפנים. באופן כזה הנה שונה מצבנו שאנו עומדים עליו כעת תכלית שנוי מן המצב שעמדו עליו אבותינו לפנים, אשר הסתכלו אל הדת הכללית השוררת בעולם ויתחקו על שרשיה כעל דבר שלם ומוקף מכל צדדיו. הם דמו, כי רק אמונתם היא האמתית, וכל יתר האמונות זולתה הן שוא וכזב. בכל דברי קַלוין הננו שומעים את מבטא שפתיו על דבר „הבצה הנרחבה של שגיון דעת ותעתועים", אשר בה שקועים כל יושבי תבל מלבד בעלי הברית החרשה; הוא לא מצא לנחוץ לפניו לצלול במעמקי התעתועים האלה ולחפש את נתיבותיהם, בחשבו כי יש לאל ידו לשאת משא וללמד תורת אמת לבני אמונתו בדרך ישרה, מבלי להסתבך בסבכי חקירה והסתכלות מדעית. נוחה ונעימה מזה ומצוינת ברוח סבלנות דתית היא השקפת אחד ממשוררי ישראל הקדמונים, שלמה אבן גבירול, אשר עם כל רגש הכבוד והרוממות אשר ירחש לבו אל אמונת ישראל, הוא נזהר מאד בלשונו לבלי שַׁקֵּץ ולבלי לבזות את הדתות זולתה ולבלי כנותם בשמות של גנאי ובזיון. המשורר הפלוסוף הזה בהכתירו ב כ ת ר מ ל כ ו ת את האמונה באחדות הבורא, את אלהי ישראל, האל היחיד והמיוחד, אשר בעד קדושת שמו שֻׁפכו כמים דמי אחיו בכל עת ומקום, הנה שירתו ברה וזכה ומתונה מאד: שירתו התמה והתרגשותו הדתית ממוזגה גם היא בדעה צלולה, במבט פלוסופי נאור. הלא כה דבריו בשירו המצוין „כתר מלכות":

אתה אלוהי! וכל היצורים עובדיך ועבדיך,
ולא יחסר כבודך, בגלל עובדי בלעדיך,
כי כַּוָּנת כלם להגיע עדיך;
אבל כי הם כעִורים,
מגמת פניהם דרך המלך,
ותעו מן הדרך...

הכונה הטובה הרפודה בקרב השגגה מצדקת בעיני הפלוסוף את בעליה, ועל כן איננו מביע להם ולדתם כל רגש

א.

מבוא.

הספר הקטן הזה יכיל בקרבו ענף מדעי כמעט חדש בערכו. רק בתקופת המשת ועשרים השנים האחרונות שמה אירופה המערבית לב לבוא עד חקר האמונות הנשגבות ילידות ארץ הקדם; וההתבוננות הנמרצה אל שטת הדתות העתיקות האלה הוכיחה לדעת, כי לא אמונה אחת, כי אם רבות מהן שוררות בעולם, וכי האמונות האלה הנה כאשר רב מאד הדמיון והשווי ביניהן בצדדים רבים, כן הן גם משתנות זמ"ז בענינים רבים; דמיון ושווי כאחד. עתה נתבטלה כליל הדעה שאחזו בה לפנים, כי נוכל לבוא עד תכונת האמונות השונות רק בהערך ובהשוות אותן אל האמונה הנוצרית; ומצד השני הנה נגלו התחומים חדשים של חקירה והתבוננות לכל הבא להתעסק בחקרי האמונות והדתות השולטות ברוח בני האדם. הודות לדרכי החקירות החדשות הוסיפו חוקרינו היום דעת מכל אשר לפניהם להתחקות על שרשי תכונת אמונת היונים והרומאים; וכמו כן גם אמונות יתר עמי הקדם, תחת אשר היו כספר החתום לפני חכמינו הקדמונים, הנה כעת הודות לדרכי החקירה החדשה, הן בעצמן מְגַלות לנו את תולדות ימיהן ודרך ההפתחותן. הענף המדעי החדש — דעת דרכי החיים של האדם הקדמוני, הכנים קַרני אור חדש בגבול רבות מן הדתות הקדמוניות והדעות העתיקות שהשתררו בגבול אמונתו של האדם הקדמוני. עתה

ספרותו, ולפעמים גם כדי להנעים ולתבל את הסגנון המחקרי, לבל יהי מְכֻוָּץ וצנום מאד. זולת זאת הנה הוספתי במקומות רבים הערות מועילות, המפיצות אור על פני דברים סתומים רבים, והן נרפסות בשולי הגליון במקומן הראוי להן. הנני חושב, כי אמנם מלאתי את חובתי הכפולה, חובת מתרגם ומבאר גם יחד — באמונה ובלב תמים. שלמות עבודתי תרהיבני לקוות, כי זה תרגומי אמציא למרבית הקוראים את התועלת המדעית הַמְקֻוָּה.

יעקב פרנקל.

אובגוסט, י"ז אלול, אלף תתכ"ח לגלותנו

אין למו כל ערך נכבד, הנה בהכנסם בחוג הסתכלותו של חוקר חושב מצוין ביושר הגיונו ובחקרי לבו, הם נהפכים לאותיות, אשר החוקר בעל המחשבות יודע לצרף מהם מלות ומאמרים שלמים, לקרוא את התכן הנכלל בם, ולדעת מה היתה הדת בתקופותיה השונות מימי חלדה, ומה הגיעה אליה בכל זמן וזמן. כן נוצר הענף המדעי החדש הנקרא בשם „תולדות הדת" חכמה חדשה וצעירה, אשר מדת ימיה איננה עולה יותר מאיזה עשרות שנים.

בספרות העמים נתחברו במקצע הזה ספרים רבים ממחברים שונים. כמדומה לי כי בספרות העברית יהי הספר הזה הצעד הראשון במסלה החדשה הזאת. לא נוכל לדעת מראש, אם התועלת, אשר נביא בספר הזה לקהל הקוראים העברים, תהי רצויה לכל המפלגות השונות שבקרבם; אך בזה לא נפון עד מה, כי ירבו מאד הקוראים בו, למרות הנסיון המר אשר הוכיחנו לדעת, כי מעטים מאד בספרות העברית דורשי ספרי מדע. הן הדת היא סוד קיומו של הלאום העברי, היא בת־לויתו במסלתו ההיסטורית הארוכה כארבעת אלפי שנה, והיא אשר נתנה לו כח ואין להתגבר על כל המעצורים ואבני הנגף אשר פגש בדרכו; ואם כן אפוא מי זה איש עברי לא יתענין בחקירה מדעית על דבר מוצא הדת והתפתחותה? אנחנו עם הספר, עבדים משועבדים אל הדת, וכל אשר ידבר על דבר הדת וכל אשר יתיחס אליה אל נא יהי מוזר לנו, ומה גם כי החקירות הכלולות בספר הזה הן פוריות ורעננות, ומעשרות אותנו בהמון ידיעות רחבות ומלבבות את הקורא, אשר ידיעתן מביאה לנו תועלת חיובית בכל אופן שנשקיף עליהן.

זאת שמתי אל לבי ואתרגם, ע"פ הצעת בעלי „תושיה", את הספר הנוכחי, אשר חֻבר במקורו בשפת אנגלית על ידי הפרופיסור מֻנזים, ואשר ליקרת ערכו תֻרגם עד מהרה לכל לשונות אירופה. בתרגומי זה בחרתי לי סגנון מדעי קל ורך, ולפעמים הרשיתי לעצמי לְרַדֵּד את הענין הנחקר, ולהוסיף על הרעיון המקורי תוספת באור, למען יצא הענין מבורר ומלֻבן למדי. גם הוספתי במקומות שונים דברים מלבי וביחוד בענינים הנוגעים אל דת ישראל ואל

סופרי תולדות הדת את יסודותיהם, להקים מערכת שמה שלמה על דבר מוצא הדתות, התפתחותן, צרופי אמונות ומסרות מקלעות למקלעות שונות, ודרכי השפעת הדתות זע"ז, הננו נזכרים את תורת תולדות יצירת הארץ (גיאולוגיה), אשר הגיעה היום למדרגת חכמה חיובית ומוכתרת בנזר השלמות, התומכת את יסודותיה רק על גבישי עפר, על עפרות תבל, שכבות אדמה ושדרות אבנים, שרידי בעלי חיים ועצמותיהם, אשר אין בעת דוגמתם בעולם, או אשר ישנם רק בתמונה חדשה, — וכל המון הבריות המתות האלה, הרקבון הקדמוני, מכתת שברי סלעים, גבישי עפר שונים, שרידי צמחי קדם, מצע גבנוני סלעים ושלשלות הררי עוז, הנה כמו בכח קסם נפלא יפוח בהם פתאום רוח חיים, אשר יעודדם לקום על רגליהם ולספר בשפה ברורה את התקופות השונות אשר עברו על כדור ארצנו, את המהפכות והזועות אשר התחוללו עליה, איך נעתקו ונסוגו גבולות ים ויבשת חליפות, איך כפעם בפעם נבנו עולמות ונחרבו ועל חרבותיהם נבנו חדשים, איך כפעם בפעם התכסה כדור הארץ במכסה מצולת ים, והתהיות ארץ הקיאו זרמי פלדות אש לשנות את תמונת כדור ארצנו. וכה יספרו בפרוטרוט את דברי ימי יצירת הארץ, יגבילו בדיוק מדעי את קורות שש התקופות הגיאולוגיות, את ששת ימי מעשה בראשית, עד כי על פיהם יבוא האדם בסוד הבריאה בעבר, ועל פיהם ירהיב עוז לנבא לכדור ארצנו את עתידותיו. אך זה הוא כח יצירה נשגב, אשר חנן האלהים את שכל האדם לבנות לו מחומרים קלים, מעפרות תבל ומכתת גבישי סלע, מגדלים גבוהים ועצומים, אשר ראשם מגיע השמימה, אשר בהעפילם לעלות על ראשם כביר תמצא יד שכלו לגלות מצפוני שמים וארץ גם יחד. וכן הוא גם בגבול החקירה על דבר תולדות הדת. מצבות אבן מנופצות, שמות הרים וערים, מקומות מקודשים על פי המסרת וההרגל, מנהגים קדומים, אגדות וספורי בדים, קברים עתיקים והחפצים הטמונים בם, הזיות נבערות ואמונות תפלות, איזה מלות כלולות בקרב שפות רבות, המכוונות אל איזה מושגים אשר אין למו כל מקום בתוה, — כל אלה, אשר אם גם בפני עצמם

והמוסרית של האדם, על כן הנה היא מְעַנְיֶנֶת אותנו בכל צדי צדדיה. דעת דרכי הדתות השונות, השוררות כעת בין עמים רבים, היא לבדה איננה משביעה אותנו רצון, והננו משתוקקים גם לדעת את העבר שלהן, את הנתיבה הארוכה, אשר עברו בה למן עתותי קדם ועד ימינו אלה. האדם מטבעו כמו מרגיש בנפשו רגש מחתה וזועה למראה הגבול וההכלה, ורוחו תערוג תמיד להשתרע במרחבי אין קץ, כן במקום וכן בזמן; ועל כן הנה ההוה בכל עמקו ורחבו איננו מניח את דעתו תמיד. הוא שואף מעבר מזה להאריך את תקומתו בעתיד, בהנחילו את דעותיו ורעיוני לבו לצאצאיו הבאים אחריו, ובפנותו מקום לעלילותיו בקרב הדורות העתידים; ומעבר השני הוא מכונן את מבטיו במסלת העבר ומתרומם למעלה מרקיע, הלאה הלאה לבלי קץ והכלית, ומגמתו תמיד לרחף על פני הענינים המעַנְיְנים את רוחו עד שתי הנקודות הקיצוניות בשני עבריהם, העבר והעתיד. לא יפלא אפוא כי היתה הדת יחד עם העבר שלה לנושא מחקר מדעי בקהל חוקרינו היום. מרביתם ככלם שואפים בכל עוז להגביל את ערכה ולברר את עצמותה בדרך מדעי, ולהאר את הדרך הלכה בו בכל ימי התפתחותה מראשית היותה ועד היום. ברבע האחרון מן המאה התשע עשרה צעדה חקירת קדמות האדם צעדים גדולים לפנים, הודות לעמל חוקרי קדמוניות, אשר חפשו בעמל רב ויחשפו תעלומות מני קדם, עד כי נגלו בעליל כל ארחות חיי האדם הקדמוני, מעבדו ומפעלותיו, אשר על פיהם נוכל גם לשפוט על ארח הגיונו ויצרי לבו. ובהיות כי השתלמות הדת היא רק צד אחד מן התקדמותה של התרבות האנושית, הלא מובן מאליו, כי הצליח ביד חוקרינו היום להביא את חקירת תולדות הדת לידי שלמות רצויה יותר מכל אשר היו לפניהם, מהיותם שליטים על קבוצת חמר רב, אשר נאסף בידי חרוצים בכל מקצעות חקירת קדמוניות האדם.

ומה רב החמר הנתון תחת שלטון חוקרינו ממין הזה, ומה עמקו מחשבותיהם להבין כל דבר בלי אמר ודברים, רק ברמיזה קלה, וללמוד כל סתום מן המפורש על פי דרכי הגיון ישר ועיון עמוק! אמנם בעברנו על פני החמר הפשוט, אשר עליהם יבנו

ואם אמנם כי היה האדם בעל רגש דת מראשית בריאתו, הנה גם פה יצדק המשפט, אשר חרץ אחד מפלוסופי אשכנז, בהעירו על ספור תורתנו המספרת, כי האלהים ברא את האדם בצלמו ובדמותו, כי גם האדם ברא לו את אלהיו כמו כן בצלמו ובדמותו הוא, בצלמו ובדמותו הרוחני והמוסרי. אלהותו של כל דור ודור או כל עם ועם היא דמות דיוקנה של ההשכלה והתרבות המשתררות בקרב קהל עובדיה המחזיקים בה: וכפי תאר פני האלהים, כן היא גם תמונת הדת והעבודה המעשית המוקדשת לשמה ולכבודה. המשובה והאכזריות, אשר מצאו קן למו בלב הצדונים, הן מַקְבִּילות אל דמות פני „מֹלֶךְ" אלילם ותארו, האל הזועם הצמא לדמי ילדים תמימים נקיים מכל סיגי החיים וכתמי פשע, אשר הובאו לקרבן על מזבחו, — כאשר גם התמונה המוסרית, אשר לאלהי ישראל, האל הרחום והחנון, אבי יתומים ודין אלמנות, מתאמת אל רוך הלב ומדת החסד והחנינה המוטבעת בלב האומה הישראלית א), ואשר יצדק בנוגע אל הדמות הרוחנית הערוכה אל האלהים הוא יצדק גם ביחוס אל הדת המעשית הטבועה בחתמתו. המצב הפרוע והשובב ושחיתות דרכי המוסר, אשר לעמי בני שם בימי קדם, הטביעו את חותמם על עבודת הבעלים והאשרות, אשר בעקרה היתה עבודה פרועה במעשי זמה ותבל. ולעמת זה הנה רגש המוסר והצדק, הצניעות וטהרת חיי המשפחה, אשר בהם הצטינו העברים מעודם (עדות לזה הוא הספור ממעשה שכם בן חמור ודינה בת יעקב ונקמת בני יעקב) השמיעו את הֵד קולם בכל פנות הדת העברית. ובכן הנה כל עוד תשלוט הדת ברוח בני האדם יצדק המשפט החרוץ, כי כעם כן אלהיו וכן גם תכונת דתו.

ובהיות כי הדת היא יסוד גדול בההרכבה הרוחנית

א) כן גם „קדוש השם" של רבבות קדושי עליון, אדירי האמונה בימי הבינים, אשר מסרו נפשם למות בעד קדושת אלהי ישראל בלי כל תנודה במעוז דעותיהם ואמץ אמונתם, הוא תמונה נשגבה מַקְבֶּלֶת אל דמות אלהי ישראל העצם הנשגב, אשר אין כל שנוי ותמורה ברוחו.

לב לכנות את האדם בשם „נזר היצירה״, הנה נחזה את קרני הודו ותפארתו מזהירים ומבהיקים יותר במקצוע הזה אשר לפנינו, ורק פה נראה את נזר היצירה יוצא מלוטש ומגוהץ מבית החרשת של היצירה, מזוין בנצוציות אור השכל השופעים מעולם הרוחני ומתרכזים בעולמו הפנימי של האדם; כי רק הרגש הדתי היא נקודת המרכז, אשר בה יתאחדו שני העולמות, העולם הפנימי והחיצוני של האדם: הוא הגשר המוביל מעולם החמרי אל עולם הרוחני, ומבלעדו היה העולם כלו חסר כל צבעי הוד בעיני האדם; העולם היה נדמה בעיניו כעטוף כלו צללי עלטה, וחידות קשות ותמהון פלא היו מנקרות את לבו. גם בלי כל חקירה מדעית, גם מבלעדי מופתים לקוחים משדמת חכמת הטבע, ובלי התבוננות עמוקה בטבע ההפתחות היצורים, הננו מרגישים בקרב לבנו מחאה נמרצה נגד דעת דַּרוין, אשר רוח חכמתו נשאתהו, להעמיד את אבות האדם במחיצה אחת עם כל בעלי החיים אשר על פני האדמה, ובלי כל כונה ורצון מצדנו הננו כמו שומעים את הקול היוצא ממעמקי לבנו ולוחש באזנינו להסכים לדברי הח׳ ווירכוב, הנוטה לאַשֵּׁר ולקַיֵּם את הדעה האמורה בספר תורתנו, כי יצירת האדם היתה פרק מיוחד בפני עצמו בספר הבריאה.

אמנם כן, האדם איננו שריג אחד מן השריגים המסתעפים מגזע עץ החיים הכללי, אשר שתל יוצר התבל בעולמו; כי אם הוא נטיעה בפני עצמה, עלילה מצוינת מיוחדת במעשה בראשית. והנטע הנעמן הזה יצא מבית החרשת של הטבע כלול בכל תכונותיו מבית ומחוץ, בקליפתו ובגרעינו, בשכלו, בכח דמיונו וברגשות נפשו, ברגש דת וברגש מוסר, אשר הופיעו אתו יחד ברגע עלותו על במת החיים הנטועה למענו בתוך העולם. ובכן הלא נוכל לאמר, כי האדם היה בעל דת מעצם ראשית יצירתו, ותולדות הדת הן הן רק תולדות ההפתחות המין האנושי. מנקודת המבט הזה יתמעט לעינינו מרחק ההפרזה, אשר הפריזו חכמינו הקדמונים באמרם: כי התורה קדמה לבריאת עולם. ואם יתעקש החוקר לאמר, כי לא קדמה, אבל עכ״פ גם לא אחרה; הרגש הדתי נברא יחד עם עולמו הפנימי של האדם.

פתח דבר.

ככל ענפי המדעים, אשר נושאי חקירתם הם תעלומות מני קדם, עלילות ומעשים שהיו ושקרו טרם ילדה ההיסטוריה, כן גם החקירה על דבר תולדות ימי הדת מעולפת בצעיף תעלומה על פניה, וביחוד תקופת ימי ילדותה, אשר חלה להיות בתקופת ימי הילדות של המין האנושי. התקופה הקדמוניה ההיא, עת טרם למד האדם להביע את רוחו בכתב, לא הנחילה אחריה אל הדורות הבאים כל אות ורמז, אשר יוכלו להיות לראיה ולמופת על איכותה של ההשקפה הדתית אשר נקבעה בלב בני הדורות ההם. ואם אמנם כי מנקודת מבט ידועה הלא יוכל החוקר לפטור את עצמו מהתחבט בחקרי המושגים הדתיים, אשר מלאו את לב המין האנושי בימי ילדותו, כאשר גם ימי הילדות של אנשי השם גאוני הרוח נשמטים מספרי תולדות אנשי שם; אבל באמת אין הנדון דומה לראיה. אם אנשי השם, גאוני הרוח, הם זוכים לשם וגאון רוחם מתגלה רק אחרי עבור תקופת ימי ילדותם, הנה לא כן הרגש הדתי: הוא איננו קנוי לאדם במשך הזמן, כי אם הוא סגולה עצמית להמין האנושי, אשר נוצרה עם יצירתו ונתפתחה עם התפתחותו; ועל כן לא נראה בקרב כל העמים הפראים היום, אשר בהם נראה דמות דיוקנו של האדם הקדמוני, איזה עם או שבט משולל כל אמונה ודת, עד כי בצדק נוכל להחליט, כי האדם עוד בעצם ראשיתו נולד הוא ודתו עמו יחד. אם לא רק מליצה ריקה היא הפתגם השגור בפי כל חכמי

תולדות

האמונות והדתות.

תורות הדתות הקדומות ותכונת השיטות הדתיות אשר התערו בקרב עמים שונים, מוצאן ותולדות התפתחותן.

חלק ראשון.

האמונה בדורות הקדמונים.

ספר ראשון.

Дозволено Цензурою.
Варшава, 13 Октября 1898 г.

תולדות
האמונות והדתות

מאת פרופיסור א. מֶנזים.

תרגום

יעקב פרֶנקֶל.

חלק ראשון.

ספר ראשון.

הוצאת „תושיה".

ווארשא. תרנ"ט.
בדפוס מ. י. האלטער ושותפו, נאלעווקי 7.

Толдотъ гоемунотъ вегадосотъ

т. е.

ИСТОРІЯ РЕЛИГІИ.

Соч. проф. **А. Мензиса.**

Перев. **Я. Френкеля.**

Часть I. Книга I.

Изданіе „ТУШІЯ".

ВАРШАВА. 1898.
Типографія М. И. Гальтера и Комп., Налевки 7.

תיקה
ית

הוצאת „תושיה"